

О.П.КРИЖАНІВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
СТАРОДАВНЬОГО
СХОДУ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

О.П.Крижанівський

ІСТОРІЯ

СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Видання друге,
стереотипне

*Допущено Міністерством
освіти і науки України*

Підручник для студентів
історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
2002

ББК 63.3(0)3я73
К82

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено*

Рецензенти :

д-р іст. наук, проф. *М. І. Гладких*, Київ. ун-т,
д-р іст. наук, проф. *Л. В. Матвеева*,
Ін-т Сходознавства ім. А. Кримського НАН України

Головна редакція літератури з гуманітарних наук
Головний редактор *С. В. Головка*
Редактор *О. Н. Вітрученко*

Допущено Міністерством освіти і науки України

(рішення Колегії Міністерства освіти і науки України.
Протокол № 14/2—18 від 22 грудня 1999 р.)

ISBN 966-06-0245-6

© О. П. Крижанівський, 2000

ПЕРЕДМОВА

Вузівський підручник з історії Стародавнього Сходу — безперечно, однієї з найскладніших історичних дисциплін — в ідеальному варіанті, мав би написати поважний авторський колектив у складі фахівців із цілої низки галузей орієнтології (з шумерології, асиріології, еламістики, еблаїстики, арабістики, семітології, єгиптології, мероїстики, урартології, іраністики, хеттології, хурритології, індології, китаїстики, японістики тощо). Проте формування такого колективу в Україні, де сходознавство ще тільки спинається на ноги, — справа майбутнього. Підручник же потрібен сьогодні, щоб прискорити наближення цього майбутнього. Тому автор наважився підмінити колектив орієнтологів з огляду на свій майже тридцятирічний досвід викладання цієї дисципліни в одному з найпрестижніших навчальних закладів України та загалом схвальну оцінку, що її дали фахівці його курсу лекцій, виданому в 1996 р.*

Кажуть, добра добувши, кращого не шукай. За основу підручника автор використав свій лекційний курс, істотно доопрацювавши його з урахуванням критичних зауважень, висловлених науковцями, викладачами та студентами, найновіших досягнень орієнтології. Зрозуміло, матеріал підручника узгоджено з програмними вимогами. В підручнику з'явилися нові розділи, відсутні в курсі лекцій. В них висвітлюється історія Лідії, Фрігії, найдавніших держав Аравії, Закавказзя, Середньої Азії тощо.

У додатках уміщено доопрацьовані плани семінарських занять з історії Стародавнього Сходу, апробовані на історичному факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка та факультеті юдаїки Міжнародного Соломонового університету (м. Київ). Рекомендовані семінарські теми стосуються різноманітних аспектів життя старосхідних суспільств і порівняно добре забезпечені джерельними

* Історія Стародавнього Сходу: Курс лекцій. Київ, 1996.

публікаціями. Вони покликані дати можливість студентам опанувати методiku інтерпретації писемних джерел різних типів (юридичні акти, господарські документи, хроніки, релігійні тексти, літературні твори тощо), а також ознайомити їх із видатними пам'ятками духовної культури старосхідних народів, сприяти поглибленню їхніх знань з окремих важливих проблем історії Стародавнього Сходу.

Деякі історичні сюжети в підручнику висвітлені побіжно, з урахуванням того, що необхідний обсяг інформації студенти одержать, опрацьовуючи відповідну семінарську тему.

У написанні підручника брав участь В. А. Рубель (розділ «Японія»).

Автор висловлює щире подяку рецензентам, усім тим, хто відгукнувся на виданий раніше лекційний курс з історії Стародавнього Сходу і чії критичні зауваження і поради дали змогу вдосконалити текст і структуру цього підручника, передусім Л. В. Баженову та К. П. Бунятян.

ВСТУП

- Предмет історії Стародавнього Сходу
- Методологічні проблеми старосхідної історії
- Стародавній Схід і світова історія

Предмет історії Стародавнього Сходу

Термін «Стародавній Схід» запровадили ще античні автори, які називали так країни, розташовані на схід від греко-римського світу. Приблизність і умовність його очевидна, адже Стародавній Схід виходить за географічні рамки Сходу (Стародавній Єгипет лежить у Північно-Східній Африці), до того ж між старосхідним та античним світами не існувало чітких, сталих кордонів, їхні території частково збігалися. Однак цей недосконалий термін прижився в історичній науці.

Хронологічні рамки Стародавнього Сходу охоплюють кількатисячолітній відтинок часу — від кінця IV тис. до н. е., коли виникли перші старосхідні держави, до середи-

ни I тис. н. е., коли останні з них, як вважають орієнтологи, вступили у середньовічну фазу свого історичного розвитку. При цьому слід зазначити, що хронологічний рубіж між стародавністю та середньовіччям на Сході більш умовний, аніж реальний.

Який зміст вкладають учені в поняття Стародавній Схід?

Історики на Заході розуміють під Стародавнім Сходом найдавніші цивілізації, що склалися на Середньому Сході. У радянській історичній літературі це поняття розглядалося під іншим кутом зору — пов'язувалося з концепцією про зміну соціально-економічних формацій. Донедавна Стародавній Схід трактувався в ній як початковий етап розвитку рабовласництва. Коли ж стало очевидним, що переважна більшість народів світу (виняток — стародавні греки та римляни), які знали рабовласництво, виробила в себе не античні, а старосхідні форми рабовласницьких відносин, від такого розуміння старосхідної історії довелося відмовитися, бо інакше треба було пояснювати, чому ці народи зупинились у своєму рабовласницькому розвитку на першій його стадії. Після московської дискусії про *азіатські виробничі відносини* (1965 р.), про яку йтиметься далі, було запропоновано інше тлумачення старосхідної історії, відображене у вузівських підручниках: Стародавній Схід — не етап у розвитку рабовласницької формації, а особливий тип рабовласницьких суспільств, що відрізнявся від суспільств античних з їхньою «класичною» формою рабовласництва. Типологічну (а не стадіальну!) відмінність старосхідного й античного рабовласництва вбачали в тому, що в країнах Стародавнього Сходу з їхньою натуральною економікою працю рабів використовували у значно скромніших масштабах (переважно в домашньому господарстві), аніж у Стародавній Греції та Римі, де процвітало товарне виробництво. Саме ставлення до рабів на Сході пом'якшувалося тією обставиною, що раби там входили до міських чи сільських общин і не вважалися чужаками.

Щоб відповісти на запитання, яке з цих визначень історії Стародавнього Сходу найбільш вдале, потрібно розглянути ретроспективу та сучасний стан її методологічного об'єкту.

**Методологічні проблеми
старосхідної історії**

У XVIII—XIX ст. історики вважали, що шляхи історичного розвитку народів Сходу і Заходу з самого його початку розійшлися врізнобіч, що Схід (Азія) і Захід (Європа) — два різні світи. Цей погляд на історію так висловив Редьярд Кіплінг:

Запад есть Запад, Восток есть Восток,
не встретится им никогда —
Лишь у подножья Престола Божьего,
в день Страшного Суда!

Нині більшість учених-орієнтологів також схильна протиставляти Схід Заходу.

Які ж аргументи висувають прихильники концепції історичного розходження шляхів розвитку Сходу і Заходу? По-перше, на Сході і Заході, тобто в Азії і Європі, склалися неоднакові форми власності на засоби виробництва. У Стародавній Греції завдяки реформам Солона (VI ст. до н. е.) було встановлено приватновласницькі відносини, що дало змогу розбудувати там громадянське суспільство, тобто систему демократичного самоуправління, закласти такі соціокультурні принципи, які сприяли реалізації кожним громадянином своїх творчих можливостей. Східні суспільства нічого подібного в себе не виробили, в них не існувало інституту громадянства, людина там не була захищена законом, адже єдиним законом служила воля монарха-деспота. По-друге, принциповою відмінністю між Сходом і Заходом було неоднакове ставлення тамтешнього населення до природи. На Сході людина вважала себе частиною природи й мирно співіснувала з нею, на Заході ж, який віддавав пріоритет технократичній економіці, відбувався навальний наступ людини на природу, виправданий християнством*. По-третє, в історичному розвитку східних суспільств, на відміну від європейських, дуже важливу роль відігравав ідеологічний чинник. У рабській залежності від ідеології там перебували й економіка, й суспільні зв'язки, й, тим паче, політика. Перелік

---

* Американський медієвіст Лінн Уайт покладає вину за нинішні екологічні біди на християнську релігію, яка переконує вірних, що у природи немає ніякого іншого призначення, окрім як служити людині.

суттєвих відмінностей між Сходом і Заходом можна було б продовжити.

У середині ХІХ ст. Маркс і Енгельс розробили концепцію єдності світового історичного процесу, згідно з якою людство у своєму історичному розвитку проходить кілька послідовних етапів: азіатський, античний, феодальний і буржуазний. Посилаючись на Маркса, який у своїх ранніх працях неодноразово вживав термін *азіатські виробничі відносини*, окремі радянські історики в 20—30-х роках спробували надати цьому поняттю наукове громадянство, однак не змогли переконливо довести існування на Стародавньому Сході особливого *азіатського ладу*. В 1933 р. єгиптолог і ассириолог академік В. В. Струве, спираючись на опубліковані тоді в СРСР праці Маркса, розробив т. зв. «п'ятичленку» — історичну схему, згідно з якою світова історія нібито проходить один за одним п'ять етапів (чи *соціально-економічних формацій*): первіснообщинний (Маркс цього терміна не вживав), рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний, першою фазою якого є соціалізм. Ця схема настільки відповідала тодішній ідеологічній настанові на будівництво комуністичного суспільства, що її зробили офіційною догмою. Спираючись на неї, представники марксистського напрямку в науці дійшли висновку, що Стародавній Схід — світанкова доба рабовласницького етапу історії людства.

Проте в післявоєнний період концепція *соціально-економічних формацій*, яка жорстко детермінувала історичну ходу розвитком економіки, у зв'язку з тодішнім бурхливим прогресом у сходознавстві та африканістиці перестала влаштовувати багатьох істориків-марксистів (немарксистів проігнорували її з самого початку). Явна невідповідність між історичними реаліями та їх інтерпретацією згідно з постулатом про взаємодію *базису* (економіки) з *надбудовою* (політикою, ідеологією) змушувала вчених шукати способи, як зробити формаційну концепцію еластичнішою. Зрештою було названо формаційним визначником уже не *продуктивні сили*, як це вважалося раніше, а *виробничі відносини*, зроблено висновок про *багатоукладність* кожної формації, віднесено до числа базових формаційних явищ політику і, що особливо важливо, саме поняття *продуктивні сили* трактовано не лише як матеріальні, а й як соціальні та духовні явища. Проте косметичну реформу

п'ятичленки було проведено із запізненням — над цією схемою вже нависли грозові хмари.

У 1965 р. в Москві відбулася бурхлива представницька дискусія довкола питання про *азіатські виробничі відносини*, в якій взяли участь також учені з Угорщини, Німеччини та Франції. Цього разу науковці вже були озброєні не лише знанням праць Маркса й Енгельса, а й багатим фактичним матеріалом. Про що вони дискутували? Деякі з учасників дискусії обстоювали думку про існування особливого *азіатського ладу*, причому одні вважали його універсальним, тобто обов'язковим у поступальній ході світової історії, інші — старосхідним феноменом. Основними ознаками *азіатських виробничих відносин* вважалися відсутність приватної власності на землю (юридичним власником землі є лише держава), антагоністичних класів (експлуататором є безпосередньо держава, експлуатованими — обкладені податками, поборами та трудовою повинністю общини) та існування особливої *східнодеспотичної* державної машини, яка, на відміну від монархій Заходу, забезпечувала централізоване керівництво економікою, передусім — іригаційними роботами. Деякі учасники московської дискусії пропонували замінити *п'ятичленку* *тричленкою* — схемою з трьох соціально-економічних формацій: докапіталістичної (синтез рабовласництва й феодалізму), капіталістичної та комуністичної. Були серед учених і прихильники погляду на старосхідні суспільства як одвічно феодальні. Проте більшість учасників дискусії стояли горою за *п'ятичленку*, наголошуючи, що дана схема, хоча й далека від ідеальної, все ж найкраще пояснює ходу світової історії.

Нині московську дискусію 1965 р. нерідко піддають гострій критиці за те, що її учасники, мовляв, займалися голим теоретизуванням на порожньому місці. Частка правди в цьому, безперечно, є, однак не слід забувати, що саме ця дискусія вперше похитнула віру в святість *п'ятичленки*, послабила позиції марксистів-ортодоксів, посилила інтерес до соціально-економічної історії Стародавнього Сходу.

Наприкінці 80-х років наукова полеміка в СРСР довкола проблеми шляхів історичного розвитку старосхідних суспільств спалахнула знову. Проте цього разу історики вже не були так стриножені путами офіційної ідеології й висловлювали свої погляди вільніше. Деякі з них заперечували й *п'ятичленку*, і саму формаційну концепцію як

надуману схему, неспроможну адекватно пояснити історичний процес. Чим же конкретно вона їх не влаштувала? Передовсім намаганням пояснити ходу історії одним-єдиним чинником — економічним, що робило багату палітру історії монохромною *. До того ж ця концепція з її тріадою складових історії — *продуктивні сили, виробничі відносини та класова боротьба* — підміняла діяння живих людей взаємодією абстрактних соціальних категорій. Вона трактувала історичний прогрес як ліквідацію старої *надбудови* (суспільної організації праці, політичної системи, ідеології), ігноруючи фактор історичної спадкоємності, особливо притаманний Сходу. Звівши розвиток суспільства до історії класів і класової боротьби, формаційна концепція неадекватно відображала ті суспільства Сходу, які будувалися на клановій чи кастовій основі.

За останні роки зріс інтерес вітчизняних орієнтологів до широковживаної на Заході цивілізаційної (чи культурологічної) концепції — антиподу формаційної моделі **. В чому полягають основні ідеї цієї схеми і наскільки вони відповідають специфіці старосхідної історії? Цивілізаційна концепція позбавлена ряду принципових недоліків формаційної концепції і краще працює на історію Стародавнього Сходу. Вона, зокрема, вбачає рушій історії не в економіці, а в духовних явищах і тих суспільних зв'язках, які виникають на їхній основі й формують не окремі суспільства, а цілі групи суспільств — великі соціокультурні спільноти. Якщо формаційна концепція прокладає шлях новому лише через заперечення старого (феодалізм з'являється на руїнах рабовласництва, капіталізм — на руїнах феодалізму тощо), то цивілізаційна, навпаки, вбачає прогрес у збереженні старого, у забезпеченні історичної спадкоємності. Весь смисл історичного буття, згідно з нею, полягає не в етапності розвитку світової цивілізації, а в

---

* Відомий французький медієвіст Ле Февр, вказуючи на хибність формаційної концепції, зазначав: «Наші думки, навіть наші мрії, наші вірування... Так, існує безперечний зв'язок між ними та економічною системою, способами виробництва, що становлять той контекст, у якому плине наше повсякденне життя. Але пояснювати динаміку людської думки лише еволюцією економічних форм, відкривати всі замки одним ключем з власної кишені — це чудова мрія, здатна сп'янити серця двадцятирічних...»

** Б. С. Єрасов зазначає, що «в цивілізаційному вимірі прихильник формаційної теорії може відчувати себе, як Аліса в Задзеркаллі, адже тут ті вихідні закономірності, до яких він звик, набувають протилежного вигляду».

збереженні історичної пам'яті про найважливіші події та досягнення. У розвитку цивілізації фіксуються певні духовні еталони, які стають стрижнем суспільного буття. Одним із них є релігія, яку формаційна концепція ігнорує. Скільки цивілізацій знає світова історія? На це запитання адепти цивілізаційної моделі не дають однозначної відповіді, проте вважають, що небагато, й найчастіше називають близькосхідну (без Стародавнього Єгипту, що його вважають особливою цивілізацією), індійську та далекосхідну.

Неважко помітити, що цивілізаційна схема «грішить» тим самим, що й формаційна: перебільшує роль одного чинника, проте вже не економічного, а духовного. Уже тому їй важко претендувати на роль універсальної. Вона не об'єднує старосхідні суспільства, що максимально відрізнялися між собою в усіх відношеннях. Користуючись нею, можемо вести мову не про цивілізацію Стародавнього Сходу, а про ряд старосхідних цивілізацій.

Якщо ні формаційна, ні цивілізаційна концепції не можуть претендувати на роль універсальної методологічної відмічки в руках історика, то, може, вихід із методологічного глухого кута — в їх об'єднанні? Таку пропозицію вже висловлювали окремі історики, відводячи роль обручки в цьому шлюбі ідей моделі *азіатських виробничих відносин*. Проте, якщо вникнути в суть проблеми, то сумнівність можливості синтезу цих методологій видно неозброєним оком: надто вже вони суперечать одна одній.

У середині 70-х років на Заході з'явилася ще одна соціологічна схема, названа світознавством. Її предметом є не формація чи цивілізація, а світ узагалі, світ як система. Для світознавства каркасом загальноісторичного процесу служать центр (домінуюче суспільство, типу нинішніх США), напівпериферія та периферія. В цій методологічній новинці вбачають можливість зняття таких «незручних» проблем, як взаємодія внутрішніх і зовнішніх чинників, «Схід — Захід» тощо. Проте і вона не є методологічною панацеєю, оскільки підмінює розв'язання реальних історичних проблем ілюзією їх відсутності.

Таким чином, доводиться робити невтішний висновок про відсутність нині загально визнаної методології, яка адекватно пояснювала б ходу світової історії, в тому числі старосхідної. Історик нині змушений робити непростий вибір: втискувати живу історію в прокрустове ложе недосконалих соціологічних схем чи пожертвувати концепту-

альною чіткістю при висвітленні історичних фактів, явищ і процесів? Як на нашу думку, другий шлях є меншим злом.

У пострадянську добу переглядаються й інші концепції історичного розвитку старосхідних суспільств. Зокрема, ставиться під сумнів висновок про те, що завжди і повсюдно життя суспільства визначалося переважно взаємодією класів, вказується на провідну роль у ряді випадків інших соціумів — кланів, каст. Адже міжкланові та міжкастові зв'язки часом мали більше значення, аніж відносини між класами. Більше уваги приділяється ролі сім'ї в житті суспільства. Ближче до історичних реалій змальовуються соціальні вибухи в найдавніших класових суспільствах, наголошується, що їх вплив на суспільний розвій був доволі суперечливим. Уточнюється характер суспільного виробництва у старосхідних цивілізаціях, місце в ньому різних соціальних груп, особливо рабів. Переглядається висновок про домінування на Стародавньому Сході азіатської деспотії — особливої форми державного правління, що базувалося на автократичній владі царя-деспота. Вказується на істотну роль у політичному житті ряду суспільств громадсько-храмових общин, як протипаги встановленню державного тоталітаризму. Сама поява найдавніших держав пов'язується з виникненням міст і не детермінується класоутворенням.

На жаль, переосмисленню стародавньої історії перешкоджає не лише тягар традиційних уявлень, а й загальна бідність джерельної бази. Хоча за післявоєнний період орієнтологи виявили чимало нових пам'яток історії, все ж і вони вихоплюють з мороку тисячоліть лише окремі деталі суспільного життя, висвітлюють минувшину дуже нерівномірно і в часі, й у просторі. Щоб заповнити лакуни на історичному полотні, вченим доводиться широко вдаватися до ненадійного методу аналогій, грубо кажучи — дофантазувати. Це робить їхні наукові узагальнення значною мірою гіпотетичними, породжує скептичне ставлення сучасних інтелектуалів до ремесла історика-античника, про що свідчить, наприклад, саркастична репліка поета Ігоря Губермана:

Нам глибок веков уже видна
Неразличимою детально,
И лишь историку дана
Возможность врать документально.

Не сприяє історичним дослідженням і недосконалість понятійного апарату. Скажімо, як можна точно встановити масштаби використання рабської праці в старосхідних суспільствах, якщо не існує єдиного визначення самого поняття *раб*? Неоднаковий зміст вкладають різні дослідники також у поняття *східнодеспотична держава, власність* та ін.

Стародавній Схід і світова історія

Може скластися враження, що історики приділяють забагато уваги подіям сивої давнини, знайомство з якими здатне викликати в нас лише почуття естетичної насолоди та вдовольнити наші амбіції. Проте піддатися такому враженню означало б припуститися прикрої помилки, адже стародавній світ водночас і дуже давній, і дуже близький, «близький не лише нашій допитливій думці, але й нашому повсякденному життю». Він — невід’ємна ланка в ланцюгу світової історії, без нього розпалася б «времен связующая нить». Народи Стародавнього Сходу не просто першими побудували соціально стратифіковані суспільства й держави, винайшли найдавніші форми письма, розвинули художню словесність, науково-практичні знання, мистецтво, релігійно-філософську думку, а й передали ці свої надбання нам, тому «стародавні цивілізації — не згаслі світи, а частина сучасної культури». Свідчень цьому можна навести чимало. Так, ми користуємося абетковим письмом, що його винайшли фінікійці, розробленою стародавніми індіями системою «арабських» чисел і математичною символікою, досягненнями вавилонської астрономії, удосконаленим староегипетським календарем, багатьма лексичними здобутками близькосхідних цивілізацій, винаходами стародавніх китайців — компасом, папером, порохом, системою конкурсних екзаменів тощо. Стародавній Схід — це, так би мовити, наше дитинство, і якщо ми прагнемо пізнати себе (самопізнання — основна мета історичної науки), то не повинні нехтувати світанковою добою людської цивілізації, тим паче, якщо ми ще й хочемо стати мудрішими, культурнішими, вихованішими, краще розуміти один одного (без урахування уроків минулого цього не досягти). Ці міркування влучно резюмувала поетеса Лариса Міллер:

Легко проделав путь обратный
К шумеру с бородой квадратной,
Учи историю, дитя,
Через столетия вприпрыжку,
Как через тоненькую книжку,
Через Египет, Вавилон,
Подъем, падение, полон
Лети, орудуя веками,
Эпохами, материками,
Мирами всеми, чтоб потом
С великим постигать трудом
Сердцебисние и вздохи
Одной-единственной эпохи.

Література

- История Востока: В 6 т. Москва, 1997. Т. 1. Восток в древности.
С. 14—44.
Никифоров В. Н. Восток и всемирная история. 2-е изд. Москва, 1977.

ЕГИПЕТ

ВСТУП ДО ЄГИПТОЛОГІЇ

- Стан джерельної бази
- Дешифрування ієрогліфів
- Історія археологічного дослідження країни
- Хронологія та періодизація стародавньої єгипетської історії
- Природно-кліматичні умови в країні
- Етногенез та ментальність населення

Стан джерельної бази

Джерела з історії Стародавнього Єгипту поділяються на чотири групи: стародавньоєгипетські писемні пам'ятки, повідомлення античних авторів та Біблії про Єгипет, жанрові сцени, зображені на стінах храмів і гробниць, пам'ятки матеріальної культури.

Стародавньоєгипетських текстів збереглося чимало, бо єгиптяни нерідко писали на «вічному» матеріалі: на стінах і колонах храмів і гробниць, на кам'яних плитах і саркофагах, на кістяних дощечках (*палетках*), печатках, амулетах тощо. До того ж вони списаним папірусом часто пеленали мумії, просочуючи його ароматними смолами, завдяки чому він ставав довговічнішим.

З писемних джерел єгиптологи найбільше цінують списки фараонів, викарбувані на стінах храмів у Карнаці,

Абідосі та Саккара. Ці списки містять не лише імена фараонів, а й роки їхнього царювання, що робить їх незамінними для складання хронології. На жаль, у різних списках фараони іменуються по-різному і це створює додаткові труднощі для єгиптологів.

Цінну історичну інформацію містять також царські літописи, особливо «Палермський камінь», «Аннали Тутмоса III», «Стела П'анхі» («Поема про Кадешську битву») тощо. Однак до цієї інформації потрібно ставитись дуже критично, бо фараони мали звичку приписувати собі воєнні заслуги своїх попередників, «позичали» один в одного воєнні сюжети та зображували себе переможцями навіть у тих випадках, коли для цього не було жодних підстав. У царських літописах знаходимо також повідомлення про інші народи Передньої Азії.

Істотно доповнюють інформацію, що міститься в царських літописах, «автобіографії» єгипетських вельмож, проте й ці джерела не надто обтяжені історичною правдою. При знайомстві з ними згадується іронічне застереження Бернарда Шоу: «Коли ви читаете біографію, не забувайте, що правда завжди непридатна для опублікування».

Серед єгипетських писемних джерел майже повністю відсутні юридичні документи та матеріали господарської звітності, а ті окремі, що дійшли до нас, не в усьому правдиво відтворюють господарське життя країни, бо єгиптяни мали вроджену «пристрасть до рекордів, звершень, перевиконань». Щоб дослідити суспільне життя в Єгипті, вченим доводиться більше користуватися літературними і навіть релігійно-міфологічними сюжетами.

Про наукові знання у Стародавньому Єгипті розповідають словники, задачники, медичні та астрономічні трактати, найдавніша у світі «енциклопедія» («енциклопедія Аменемопе»). Релігійне життя стародавніх єгиптян досить яскраво відображене в їхній багатій заупокійній літературі («Тексти пірамід», «Тексти саркофагів», «Книга мертвих» тощо).

Таким чином, староегипетські писемні джерела найгірше відображають соціально-економічну історію країни, краще — політичні, культурні та релігійні процеси.

Важливим, часом незамінним доповненням до писемних джерел, є напрочуд реалістичні жанрові сцени на кольорових рельєфах і розписах єгипетських храмів, гроб-

ниць і саркофагів. Єгиптяни, очевидно, вірили, що ці зображення «оживуть» на тому світі, щоб небіжчик опинився у звичному для нього оточенні, тому виконували їх якомога правдивіше й всеосяжніше, що перетворило їх на справжню енциклопедію староегипетського життя.

Цінні повідомлення про Стародавній Єгипет є в іноземних — вавилонських, асирійських, кушитських та ін.— написах. Щодо Біблії, то її єгипетські сюжети стосуються майже виключно перебування стародавніх євреїв у цій країні.

З античних авторів найповніше описав Єгипет «батько історії» Геродот, який у 445 р. до н. е. побував у цій країні. Він, зокрема, розповів про природно-кліматичні умови в долині Нілу, про культуру і побут стародавніх єгиптян, про окремі події єгипетської історії. Повідомлення про Стародавній Єгипет нам залишив також Діодор Сицилійський, який хоча й відвідав цю країну, проте побудував свою розповідь на матеріалах, почерпнутих в інших авторів, завдяки чому до нас дійшло чимало фрагментів утрачених античних праць. «Батько географії» Страбон описав природні умови Єгипту, господарське життя єгиптян, а Пліній Старший — технологію виробництва папірусу. Цінний матеріал стосовно староегипетської релігії знаходимо у праці Плутарха Херонейського «Про Ізиду та Озіріса». Окремі повідомлення про Стародавній Єгипет є у працях Гекатея Абдерського, Павсанія, Фуکیدіда, Ісократ, Платона, Арістотеля, Аристофана, Гекатея Мілетського та інших античних авторів. Особливо цінним для єгиптологів в античній групі джерел є історичний доробок єгипетського жерця Манефона, який жив у IV—III ст. до н. е.— двотомна грецькомовна праця «Історія Єгипту». Манефон користувався фондами храмових архівів і бібліотек, тому його повідомлення про Єгипет достовірні. Це єгиптологічне джерело збереглося фрагментарно у працях інших античних авторів.

Звичайно, повідомлення греко-римських авторів про Єгипет не завжди достовірні, тому ставитися до них потрібно критично.

Виявлені археологами пам'ятки матеріальної культури стосуються різних періодів староегипетської історії, у тому числі найдавнішого, і є цінним доповненням до писемних джерел. Однак загалом історія староегипетської цивілізації відображена в них, як і в джерелах писемних, нерівномірно. Зокрема, дуже невиразні сліди залишилися від її темних — т. зв. *перехідних* — періодів.

Дешифрування ієрогліфів *Найважливіші джерела з історії Стародавнього Єгипту — писемні пам'ятки — «заговорили» лише в 20-х роках XIX ст.* Так довго не вдавалося їх прочитати тому, що вчені прийняли на віру помилкове твердження античних авторів про відсутність в єгипетській ієрогліфіці фонем.

Європейські вчені підходили до розкриття таємниці ієрогліфічного письма крок за кроком. Так, у XVIII ст. було встановлено, що єгиптяни поміщали в овальні рамки-картуші імена царів, що від їхньої стародавньої мови походила мова коптів — пізніх єгиптян, які стали християнами. На початку XIX ст. англійський вчений-енциклопедист Томас Юнг висловив припущення, що єгипетська *демотика* — це скорописна форма ієрогліфічного письма. Він дешифрував кілька ієрогліфічних знаків і дійшов висновку, що єгиптяни користувалися фонемами, проте стверджував, що робили вони це виключно для передачі греко-римських імен, тому таємницю староегипетського письма не розкрив. *Знайти ключ до дешифрування єгипетських ієрогліфів вдалося лише геніальному французькому вченому Ж. Ф. Шампольйону (1790—1832).*

Природа наділила Ж. Ф. Шампольйона феноменальними лінгвістичними здібностями, працелюбністю і цілеспрямованістю. Ще в юнацькі роки він опанував грецьку, латинську, староеврейську, арабську, сирійську, арамейську, ефіопську, коптську, зендську, пехлевійську, санскрит та деякі інші східні мови і діалекти.

В дитинстві він захопився староегипетською історією і в дванадцять років приступив до написання фундаментальної наукової праці «Єгипет за фараонів», за яку його в 16-річному віці обрали академіком.

У 1808 р. Ж. Ф. Шампольйон почав працювати над копією *Розеттського напису* (оригінал зберігається у Лондоні). Чорну базальтову плиту з цим написом знайшов улітку 1799 р. на березі Розеттського рукава Нілу один із учасників африканської експедиції Наполеона Бонапарта. Напис був двомовний (білінгва), виконаний трьома системами письма: старогрецькою і двома староегипетськими (демотикою та ієрогліфікою). Вчений переконався, що в єгипетській ієрогліфіці є фонемні (на цю думку його нашоувнуло зіставлення відкритого ним третього стилю староегипетського письма — *ієратики* з демотикою та ієрогліфікою). Озброївшись цією концепцією і спираю-

чись на спосіб написання в Розеттському тексті імен єгипетського царя Птолемея та цариці Клеопатри, Ж. Ф. Шампольйон 14 вересня 1822 р. прочитав в іншому ієрогліфічному написі імена фараонів Рамзеса II і Тутмоса III і, таким чином, довів, що не лише греко-римські, а й єгипетські імена писалися з використанням фонем. Отож ключ до дешифрування староегипетського письма було знайдено, і 1822 р. став роком народження нової науки — єгиптології.

Запропонований Ж. Ф. Шампольйоном метод прочитання ієрогліфів був принципово новим у науці, тому геніального француза справедливо назвали «батьком єгиптології». Справу Ж. Ф. Шампольйона продовжила плеяда інших талановитих учених. Вони глибше проникли в таємницю староегипетського письма, виправили окремі лінгвістичні помилки Ж. Ф. Шампольйона, переклали й прокоментували майже всі відомі нині староегипетські тексти.

Історія археологічного дослідження країни

Єгипетські старожитності привертати до себе увагу ще середньовічних скарбощукачів та любителів екзотики, проте археологічне дослідження території Єгипту розпочалося наприкінці XVIII ст. у зв'язку з воєнною експедицією Наполеона Бонапарта в Північну Африку. Серед учасників цієї експедиції була велика група вчених, які здійснили плідну пошукову та описову роботу в країні сфінксів і пірамід. Талановитий 50-річний художник Віван Денон виконав кілька тисяч малюнків із зображенням староегипетських історико-культурних пам'яток. Зібраний під час експедиції величезний єгиптологічний матеріал дістався переможцям єгипетської воєнної кампанії — англійцям, лише малюнки Вівана Денона залишилися французам. Ці малюнки лягли потім в основу фундаментальної 37-томної праці «Опис Єгипту», яка викликала в Європі шалений інтерес до всього староегипетського. В Нільську долину подалися науковці (серед них — Ж. Ф. Шампольйон) та скарбощукачі. «То були великі для археології дні, — зауважував американський вчений Г. Картер. — Все, здатне привернути бодай найменшу увагу, від скарабея до обелісків, оголошувалося чиеюсь власністю. А в тих випадках, коли брати-археологи роз-

ходились у поглядах, кожен, щоб відстояти свою точку зору, хапався за зброю». В гонитві за єгипетськими старожитностями науці було завдано великих, часом непоправних збитків, проте вдалося зробити й ряд цінних єгиптологічних відкриттів.

Яву про світанкову добу єгиптології можна скласти на прикладі бурхливої діяльності італійця Бельзоні. Він обстежив руїни Фів, очистив від піску фасад скельного храму фараона Рамзеса II в Абу-Сімбелі, виявив скельні царські гробниці Сеті I, Рамзеса I, пробрався до поховальної камери піраміди Хефрена. Цей «дослідник» так розповідав про свою гонитву за старожитностями: «Метою моїх пошуків було позбавити єгиптян їхніх папірусів; деякі з них я знаходив захованими на грудях мумій, під руками, між ногами вище колін, на ногах; сувої були закриті численними шарами тканини, якою пеленалися мумії... Вибившись із сил, я почав шукати місце, де б перепочити, і, знайшовши його, спробував присісти; але коли я зіперся на тіло якогось єгиптянина, воно розвалилося піді мною, немов коробка для капелюха; зрозуміло, я спробував зіпертися на щось, щоб підтримати себе, однак опора для рук виявилася такою ж ненадійною, тому я остаточно провалився і опинився серед мумій, що розламувалися, причому мене супроводжував тріск кісток, розриви ганчірок, ламання дерев'яних ящиків, які здійсняли таку пілюку, що я мусив добру чверть години сидіти нерухомо, поки вона не осіла... [Прохід] увесь був забитий муміями, і я не міг ступити й кроку, щоб не тичьнутись лицем у якогось зітлілого єгиптянина... Я весь був засипаний кістками, ногами, руками й черепами, які скочувалися на мене згори. Так я просувався від однієї печери до іншої, і всі вони були вщерть заповнені муміями... Я не міг і кроку ступити, щоб так чи інакше не пошкодити якусь мумію».

Потрошити стародавні могили європейцям допомагали місцеві феллахи — спершу заради ароматичної смоли — *муміс*, яка вважалася панацеєю від усіх недугів, а згодом для підпільної торгівлі папірусами.

Основні археологічні відкриття в Єгипті було зроблено в другій половині XIX ст. Зокрема, дуже багатий археологічний матеріал зібрав у середині XIX ст. німецький вчений К. Р. Лепсіус. Він опублікував його в дванадцяти добротних виданих альбомах «Пам'ятки з Єгипту та Ефіопії», які й дотепер не втратили наукового значення. Тоді ж до Єгипту прибув талановитий французький вчений-самоучка О. Марієт, який першим став розкопувати не окремі пам'ятки, а цілі архітектурні комплекси. Він розкопав поблизу Мемфіса (середньовічні араби до останнього камінця розібрали руїни цієї найдавнішої єгипетської столиці на будівництво Каїра) гробниці доби Стародавнього Царства, а також залишки Серапеума — погромленої свого часу фанатиками-християнами просторої кам'яної гробниці для священних биків — Апісів, на стінах якої

було викарбувано історичні хроніки. Невтомний О. Марієт обстежив чудові храми в Абідосі, почав розкопувати «стобрамні» Фіви — гордість єгипетського містобудування. Він організував єгипетську Службу давнини — для боротьби з підпільною торгівлею старожитностями, домігся відкриття в Каїрі в 1858 р. Єгиптологічного музею і став першим його директором (на території цього музею археолога й поховали в єгипетському саркофазі).

Чимало зробив для археологічного вивчення Єгипту француз Г. Масперо, який у 1881 р. замінив О. Марієта. Він почав розчищати від піску гігантські храми Карнак і Луксор, виявив у царських гробницях у Дашурі, Медумі і Саккара «тексти пірамід» — найдавніші в світі релігійні тексти, а в гробниці фараона Аменхотепа II — тайник із 36 муміями фараонів Нового Царства — Яхмоса I, Аменхотепа I, Тутмоса III, Сети I, Рамзеса II та ін. (ці мумії заховав від грабіжників наприкінці II тис. до н. е. фараон-жрець Херіхор). Згодом французи знайшли ще один тайник із дев'ятьма царськими муміями. Виявлені мумії було доправлено під охороною до Єгиптологічного музею.

Наприкінці XIX ст. масштабні археологічні розкопки в Єгипті здійснили француз д'Морган, швейцарець Навіль, англієць Ф. Пітрі. Вони розкопали найдавніші царські гробниці в Абідосі, місто доби Середнього Царства в Фаюмському оазисі, обстежили печерний храм у Дейр-ель-Бахрі, а Ф. Пітрі ще й відкрив світові знамениті Фаюмські портрети*.

У 90-х роках на території сучасної Амарни розпочалися розкопки Ахетатона — резиденції фараона-реформатора Ехнатона. Німецькі археологи, які в 1907—1914 рр. перебрали на себе ці розкопки, виявили в Ахетатоні справжні художні шедеври — скульптурні портрети Ехнатона та його першої дружини — Нефертіті. Цю безцінну знахідку було вивезено потайки до Німеччини**. Проте істориків найбільше порадувало виявлення в Ахетатоні великого царського архіву — близько 400 дипломатичних кореспонденцій

* На теренах колишнього СРСР найкраща колекція цих шедеврів єгипетського малярства (21 портрет) зберігається в Московському державному музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна.

** Коли закінчувалася Друга світова війна, фашисти заховали статуетки Нефертіті у вологій соляній шахті, але, на щастя, їх виявили там американські окупаційні війська. Ці скульптурні шедеври нині зберігаються в Берлінському державному музеї.

XIV ст. до н. е. аккадською мовою. Цей архів за місцем знахідки названо *Амарнським**.

До XX ст. археологічні роботи в Єгипті велися на убогі кошти самих археологів, потім їх почали фінансувати державні установи та багаті меценати. Так, чергову археологічну експедицію в Єгипті на початку XX ст. фінансував американський «мідний король» Т. Девіс. Її учасники виявили скельну гробницю фараона Тутмоса IV з потаємною камерою, в якій розміщувались останки родичів фараона Ехнатона та невідома мумія в чужому саркофазі. Таємницю цього поховання вчені ще й досі не розгадали**.

Напередодні Першої світової війни більшість археологів були переконані, що єгипетська земля вже розкрила їм усі свої таємниці. Однак молодий американський єгиптолог Г. Картер затіяв ризиковані пошуки гробниці фараона Тутанхамона. Йому вдалося умовити англійського лорда Карнарвона виділити на це необхідні кошти. Розкопки велися в похмурій Долині царів упродовж шести років. У 1922 р., коли Г. Картер, переконавшись у марності своїх зусиль, віддав розпорядження припинити пошуки, його робітники натрапили поблизу гробниці Рамзеса VI на вхід у підземелля. Так було зроблено «відкриття віку» — знайдено єдину непограбовану царську гробницю, яка своїм багатим поховальним начинням могла конкурувати з казковою печерою Алі-Бабі. У кількох її камерах одних лише виробів із золота зберігалось понад 600 кг. Мумія фараона лежала в одному з восьми, вміщених один в один, саркофагів — чотирьох дерев'яних ящиків, оббитих золотим листом, саркофага, вирубаного з монолітного блоку жовтого кварциту, та трьох антроповидних домовин, дві з яких зроблено з дерева та золота, а третя — з листового золота товщиною 2,5—3,5 мм і вагою понад 200 кг. Лице мумії прикривала золота маска (вагою 9 кг). У поховальному савані виявлено близько 150 прикрас і коштовних амулетів, у тому числі залізний, оправлений у золото. Втім, Г. Картер згадував, що на археологів

* Амарнський архів виявила місцева селянка. Археологи спершу відмовилися придбати в неї глиняні клинописні таблички з цього архіву, бо ще не знали, що клинопис служив у давнину міжнародною системою письма для дипломатів, і вважали знахідку фальшивкою. Тому багато документів Амарнського архіву розійшлися по приватних колекціях.

** Більшість єгиптологів вважають, що саркофаг належав молодому фараонові XVIII династії Сменхкара, проте існує також гіпотеза, що він призначався для Кії — суперниці Нефертіті.

найбільше враження справило не казкове багатство могильного начиння, а засохлий віночок польових квітів, покладений у труну вдовою Тутанхамона: «Серед усієї царської розкоші, державної величі і блиску золота не було нічого красивішого за ці кілька зів'ялих квіточок, які ще зберігали невиразні сліди давніх барв. Вони свідчили про те, наскільки короткі в дійсності тридцять три століття — це всього лише учора і завтра».

Невдовзі після відкриття гробниці Тутанхамона раптово помер від запалення легенів лорд Карнарвон, згодом пішли з життя ще близько трьох десятків людей, так чи інакше причетних до розкопок у Долині царів. З цього приводу європейська преса підхопила містичну вигадку А. Конан-Дойля, що ці смерті викликані нібито «прокляттям фараона», постою мертвого живим за потривожений вічний спокій. Г. Картер вбачав у цій газетній сенсації «цілковиту відсутність елементарного глузду».

Вчені, які йшли по слідах «прокляття фараонів», вважають, що причиною передчасної смерті ряду учасників розкопок була, скоріше всього, легенева хвороба «імуноалергічна бронхопневмонія», викликана смертоносним грибок, який зберігає живучість упродовж тисячоліть. Гадають, що саме цей грибок на початку 80-х років обірвав життя дванадцяти науковців, які обстежували в Кракові стародавнє поховання королівського подружжя. Аналогічну грибову цвіль було виявлено також на мумії фараона Рамзеса II, однак французькі медики, які «лікували» цю мумію, залишилися живі завдяки тому, що, боячись заразити мумію, працювали в респіраторах і гумових рукавичках.

Наприкінці 30-х років археологи виявили в Танісі гробницю фараона-лівійця Шешонка II, а в ній — саркофаг із електрику, посмертну маску і мумію фараона, яка дуже добре збереглася.

У 50-х роках арабські вчені (в Єгипті на той час уже склалася місцева школа археологів) розкопали понад 700 могильників доби Раннього царства, знайшли в підземному склепі найдавніше у світі судно — сонячну барку фараона Хеопса*, недобудовану піраміду фараона Сехемхета в Саккара.

В середині 60-х років у Нільську долину було споряджено найбільшу в історії археологічних розкопок міжнародну експедицію для обстеження території Північного Судану, яка мала стати дном штучного моря у зв'язку з будівництвом висотної Асуанської греблі, та врятування найбільш цінних історико-культурних пам'яток. Члени цієї археологічної експедиції до 1980 р. перемістили на

* Реставрація цієї барки тривала 16 років. Для неї було побудовано із скла та бетону спеціальний павільйон, у якому барка через перепади температури швидко руйнується.

нове місце понад два десятки фортець, храмів і святилищ. у тому числі гігантський скельний храм Рамзеса II в Абу-Сімбелі (на новому місці він зберіг не лише свій зовнішній вигляд, а й колишню географічну орієнтацію), храм Ізиди на острові Філе (його перемістили на сусідній острів Агілкія), фортеці Бухен, Кумме, Семне тощо.

Територія Єгипту, особливо Нільської долини, до цих пір сповна віддячує археологам за їхню невтомну працю. За словами археолога, в Єгипті «не існує місцини, де удар лопатою не видобув би на світ Божий щось цікаве». Лише впродовж 80—90-х років там виявлено сліди перського війська царя Камбіза, яке загинуло від страшної піщаної бурі, найдавніше єгипетське поселення VII тис. до н. е., місто і порт Гіксоської доби, сотні мумій, кілька гробниць високопоставлених чиновників, другу сонячну барку фараона Хеопса (її так і залишили в кам'яному склепі), нижній храм цього фараона, призначений для бальзамування тіла покійника, кілька невеликих пірамід, 24 статуї на території Луксорського храму, некрополь будівельників пірамід у Гізі, найбільшу єгипетську скельну гробницю для 52 синів Рамзеса II (налічує близько 100 приміщень) тощо. У 1986—1987 рр. французькі та японські вчені обстежили за допомогою сучасної апаратури піраміду Хеопса і виявили в її товщі засипану піском камеру невідомого призначення* та тунель у напрямку до Великого сфінкса.

З жалем доводиться констатувати, що багато єгипетських старожитностей, виявлених археологами, гинуть буквально на очах від загазованості атмосфери та підгрунтових вод. Руйнується Великий сфінкс, кришаться піраміди, небезпечно «хворіють» царські мумії (у 1977 р. мумію Рамзеса II навіть возили на «лікування» до Франції). Великих, часом непоправних, збитків завдає науці також підпільна торгівля єгипетськими старожитностями.

Німецький журналіст П. Елебрахт, який не побоявся проникнути в середовище мафії, щоб ознайомитися з методами і масштабами її діяльності по вивозу за кордон історико-культурних пам'яток, дійшов висновку, що ніде в світі «зажерливе бажання людей заволодіти захованими скарбами не виявляється так підступно, безцеремонно й обачно», як у Єгипті, і що «ніде найбільш блюзнірський вид пограбування — розриття могил — не став такою традицією, як у цій країні...».

---

* Існує припущення, що наповнені піском ніші надавали піраміді сейсмостійкості.

**Хронологія
та періодизація
староєгипетської історії**

У системі літочислення стародавніх єгиптян не існувало ери. Відлік років єгиптяни починали заново після кожного перепису населення (він здійснювався раз у два роки) чи воцаріння нового фараона. До того ж до середини II тис. до н. е. вони вважали період з початку царювання фараона до наступного новорічного свята за повний рік. Фараони нерідко ще за життя мали співправителів, тому протягом певного часу в державі володарювали одночасно два монархи, що ще більше заплутує хронологію. Одним словом, надійно датувати події староєгипетської історії — справа непроста.

Існує кілька методів складання абсолютної хронології староєгипетської історії. Найпростіший з них — використання царських списків. Ним користуються для періоду царювання IV—V династій, і полягає він в арифметичному додаванні років життя фараонів чи дворцевих чиновників, які змінювали один одного. Проте ці списки дійшли до нас із пропусками, до того ж одні з них містять особисті імена фараонів, інші — царські титули. Іноді єгиптологи дізнаються про те, коли жив той чи інший фараон, на основі його титулатури чи особливості її написання. Вдаються єгиптологи також до синхронного методу — з'ясовують, хто з іноземних володарів був сучасником того чи іншого фараона. Протягом кількох останніх десятиліть вони широко використовують радіовуглецевий метод датування органічних рештків. Іноді на допомогу хронографам приходять особливості староєгипетського сонячного календаря. Річ у тім, що єгипетський календарний рік відставав від астрономічного на 1/4 доби. З цих часток доби впродовж 1460 років набігав додатковий рік. Це не залишилося непоміченим єгиптянами, які звернули увагу, що раз у 1460 років початок їхнього календарного року збігався з появою на небосхилі яскравої зірки Сіріус (по-єгипетськи Сотіс). Такий збіг вони вперше зафіксували 20 липня 139 р. н. е. Користуючись цією датою, неважко підрахувати, що *період Сотіса* починався в 1321, 2781 та 4241 рр. до н. е. У староєгипетських текстах є згадки про те, за царювання якого фараона єгиптяни святкували схід Сотіса, тобто свій Новий рік. Єгиптологам вдалося вирахувати цю дату. Саме так було, зокрема, встановлено роки царювання Сенусерта III. Однак *період Сотіса* використовувався ними для складання хронологічних таблиць лише до епохи Середнього Царства, тобто до кінця III тис. — початку II тис. до н. е.

Нині хронологічні таблиці для староєгипетської історії вже в основному складені, вчені працюють тепер над уточненням і деталізацією окремих дат.

На початку 90-х років група британських істориків запропонувала ушільнити на два з половиною століття ці хронологічні таблиці. Вони віднесли роки царювання Ехнатона до початку XI ст. до н. е., Троянську війну — до середини X ст. до н. е. Згідно із запропонованою ними хронологією, Ехнатон став сучасником єврейського царя Соломона, що

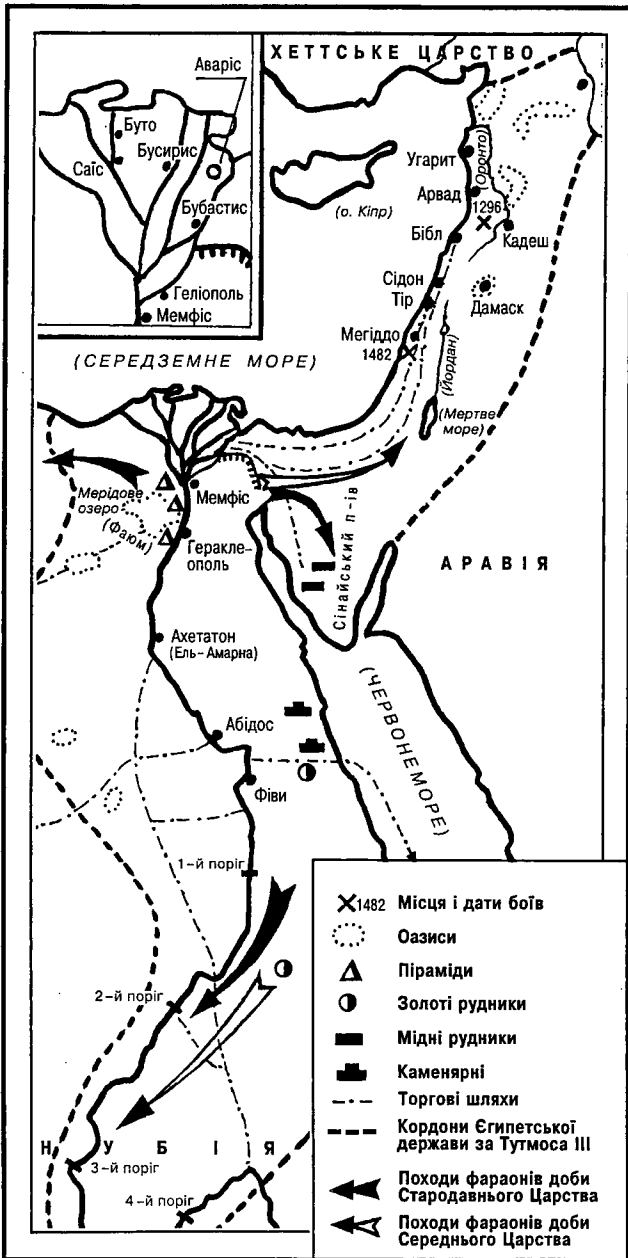
дало змогу пояснити явний вплив єхнатонового «Гімну Атона» на 103-й «Псалом Давида» та ще ряд загадок історії. Якщо розроблена британськими істориками схема хронології приживеться в історичній науці, всю античну історію доведеться переписувати заново.

Першу періодизацію староегипетської історії склав жрець Манефон. Він поділив історію країни від появи першої династії фараонів до епохи Александра Македонського на три великі періоди, назвавши їх Стародавнім, Середнім та Новим царствами, причому помістив у кожен з цих періодів по 10 династій фараонів. Такий рівномірний розподіл династій по періодах, звичайно, умовний. Умовні також і самі династії, бо в одних випадках єгипетський хронограф зараховував до однієї династії представників різних царських родин, в інших — представників однієї царської родини поміщав у різні династії. Все ж манефнова періодизація відповідає основним етапам староегипетської історії, тому в ХІХ ст. німецький єгиптолог К. Р. Лепсіус використав її для сучасної періодизації, яка з деякими уточненнями набула такого вигляду:

Назви періодів	Династії	Дати
Додинастичний Єгипет	—	до 3100
Раннє Царство (Архаїчний Єгипет)	I—II	3100—2800
Стародавнє (Старе) Царство	III—VI	2800—2250
I Перехідний період	VII—X	2250—2050
Середнє Царство	XI—XII	2050—1750
II Перехідний період	XIII—XVII	1710—1560
Нове Царство	XVIII—XX	1580—1085
Пізнє Царство	XXI—XXX	XI—IV ст.

Пізнє Царство єгиптологи ще поділяють на Лівійсько-Саїський (XXII—XXVI династії) та Перський (XXVII династія) періоди. Іноді добу царювання XXI—XXV династій називають III Перехідним періодом. XXI—XXX династії мають такі назви: XXI — Таніська, XXII—XXIII — Лівійські, XXIV — Саїська, XXV — Ефіопська, XXVI — Саїська, XXVII — Перська, XXVIII—XXX — місцеві.

Кінцем стародавньої історії Єгипту одні вчені вважають 525 р. до н. е., коли країну завоювали перси, інші — 332 р. до н. е., коли до неї вступили війська Александра Македонського.

**Природно-кліматичні
умови в країні**

Стародавній Єгипет був велетенським оазисом серед мертвих пустинь Північно-Східної Африки, що простягнувся з півдня на північ, від першого нільського порога до Середземного моря, на 1200 км. Він мав чіткі географічні кордони — скелясті гори й пустині на сході й заході, нільські пороги на півдні. *Географічна ізолюваність країни значною мірою зумовила неквапливість її соціально-економічного розвитку та майже виняткову самотутність її культурного й релігійного життя.*

Єгиптологи вважають, що на світанку єгипетської цивілізації, тобто п'ять тисяч років тому, клімат у Північно-Східній Африці був уже такий самий, як і нинішній, тобто пустельний, спекотний. Пір року там не було, літо змінювалося зимою щодоби — вдень пекло немилосердно, ночі ж були прохолодні, часом із заморозками. Особливо нестерпні умови для всього живого наставали у березні — травні, коли упродовж 50 діб шаленів *хамсін* — «червоний вітер пустині», який засипав поля товстим шаром піску. Рухливі піщані дюни часом ховали під собою цілі селища. Інколи буря закривала сонце такою щільною завісою жовтого пилу, що посеред дня наставала непроглядна п'ятьма — біблійна «тьма єгипетська».

Леся Українка так описала це грізне явище природи:

Рудий Хамсін в Єгипті розгулявся,
жагою палений, мчить у повітрі,
черкаючи пісок сухими крильми,
і дише густим полум'ям пекучим.
Якесь весілля дике! Мов сопілка,
співа пісок, зірвавшись зненацька
з важкої нерухомості своєї,
а камінці на бубнах приграють...
І вся пустиня мов знялася вгору
і в небо ринула. На жовтім небі
померкло сонце — око Озіріса, —
і стало так, мов цілий світ осліп.

(«Хамсін»)

Дощі випадали лише в Дельті, і то раз на кілька років. Вони не відігравали в єгипетському землеробстві ніякої ролі і населенню нічого, крім неприємностей, не приносили. Єгиптяни завжди вважали їх стихійним лихом і в давнину називали «непорядком у небі».

Щоб вижити за таких умов, люди мусили змінити традиційний господарський уклад і приступити до будівництва іригаційної системи. Отож на ранню появу цивілізації в долині Нілу суттєво вплинули природно-кліматичні умови.

Клімат у Північно-Східній Африці був таким пекельним не завжди. 10—12 тисяч років тому, коли в Європі закінчився льодовиковий період, над нинішньою Сахарою віяли вологі вітри, які несли з собою дощі. Сахара тоді була степом з густим трав'яним килимом та багатим тваринним світом і здавалася тамтешнім мисливським і пастушим племенам справжнім раєм. Однак поступово рівень ґрунтових вод знижувався, численні притоки Нілу пересихали, піски наступали, що змушувало людей переселятися безпосередньо в Нільську долину. Таким чином, саме життя в Єгипті повністю залежало від Нілу, даром якого Геродот назвав цю країну.

Від першого порога до Мемфіса, тобто сучасного Каїра, долина Нілу, ширина якої коливалася від кількох до 40 км, була затиснута крутими обривами гігантського рифту Лівійського плато, на північ же від Мемфіса скелі розступалися. Ніл розпадався на безліч водних артерій, розходився віялом русел, утворюючи родючий зелений трикутник — Дельту. *Таким чином, природа створила два Єгипти — середземноморський і африканський, різниця між якими була досить значною, що істотно вплинуло на історичний розвиток цих регіонів.*

Ніл, розливи якого стародавні єгиптяни називали *Хані*, утворюється злиттям у самому центрі суданської столиці Хартум двох повноводих річок: стрімкого Голубого Нілу, що витікає з високогірного ефіопського озера Тана, та спокійного Білого Нілу, який бере початок з озера Вікторія в Екваторіальній Африці. Подібно до річок-близнюків Месопотамії, Ніл не лише напоював спраглу землю, а й створював родючий і невибагливий до обробітку мулистий ґрунт. Щороку він відкладав у долині майже 100 млн тонн дуже багатого на органічні та мінеральні добрива алювію. В Дельті товщина цих наносів сягала 18—20 м. Водний режим Нілу — справжнє чудо природи. У кордонах Стародавнього Єгипту ухил русла з півдня на північ становив 31 см на кілометр шляху, тобто був незначний, тому річка несла свої води ліниво, спокійно. Розливи Нілу залежали головним чином від регулярних тропічних дощів в Екваторіальній Африці, отож були напрочуд стабільні, починалися щороку в один і той же день, що давало

можливість єгиптянам прогнозувати настання паводка і навіть його розміри.

Передвісником розливу служило на початку червня забарвлення води в зелений колір — наслідок появи в ній великої кількості водоростей з обширних боліт Седда. Згодом Ніл ставав червоним, точніше — темно-бурим, бо з розмитих аспидно-чорних берегів Голубого Нілу в воду потрапляла величезна маса вулканічного пилу. Рівень води в «червоному» Нілі швидко піднімався (на 13—14 м у середній течії і на 7—8 м у Дельті), річка виходила з берегів і затоплювала долину. Найвищим рівень води в Нілі був наприкінці вересня, у жовтні він стрімко падав, а в грудні — січні річка входила в свої береги.

Єгиптяни, на відміну від населення Месопотамії, не знали катастрофічних повеней. Голодом і мором їм загрожувала не розбурхана водна стихія, а навпаки — нестача вологи при низькому паводку.

Арабський історик XII ст. розповів про страшну засуху в Єгипті — наслідок низького паводка, коли, як говорили єгиптяни, «Ніл не приходив», — таке: «Здавалося, що того року якесь чудовисько хотіло знищити все живе і засоби існування. Люди вже втратили будь-яку надію на розлив Нілу. Відразу підскочили ціни на продукти харчування. Провінції прийшли у відчай від засухи. Населення, чекаючи на неминучу загибель і боячись голоду, бунтувало... Коли сонце ввійшло в сузір'я Овна, повітря стало смердючим, виникла морова пошесть, і бідняки, яких дедалі більше діймав голод, почали споживати падаль, трупи, собак, людський кал і кізяки... Нерідко траплялися люди, які пожирали маленьких дітей, що їх вони попередньо пекли чи варили...».

Ніл слугував основною транспортною артерією для єгиптян, адже він протікав через добру половину адміністративних округів, розташованих від першого нільського порога до Дельти ланцюгом, один за одним. До того ж, це була зручна водна магістраль, адже нею можна плисти не лише вниз за течією, а й під вітрилом проти течії, бо в Єгипті протягом майже цілого року — окрім 50 діб, відведених природою хамсіну, — віють північні та північно-західні вітри.

Єгиптяни обжили не лише Нільську долину, а й розкидані обабіч неї великі й малі оазиси, найбільший з яких — Фаюмський — мав площу близько 2 тис. кв. км. Потрапити з долини до більшості оазисів було непросто, бо доводилося долати неблизький світ мертвою пустелею. Про значну ізольованість оазисів від долини свідчив той факт, що єгиптяни тримали в них без будь-якої охорони злочинців.

У давнину рослинний і тваринний світ у Єгипті був значно багатший, ніж тепер. Там росли акація, тамариск,

смоківниця (фіга, інжир), сикомор (дика смоківниця), персей, пальма (фінікова та дум), лотос, папірус (з нього єгиптяни робили матеріал для письма та невеликі річкові судна), долину вкривав густий трав'яний килим. Весною в долині бродили дикі віслюки, берберійські вівці, зубри, антилопи, газелі, жирафи, леви та леопарди, а нільські болота обжили дикі кабани. У самому Нілі водилися гіпопотами, крокодили, численні види риб. Одним словом, країна була благодатним краєм для мисливців і рибалок, які постачали ринок дичиною та рибою, нерідко збагачуючи собою меню хижаків, особливо крокодилів.

На відміну від долин Тігру та Євфрату, Нільська долина була багата на різноманітну промислову сировину. Природа наділила її невичерпними запасами будівельного каменю — рожевого граніту, піщанику, напівпрозорого алебастру, вапняку, базальту, кремінних порід, порфіру, натрону (природна слюда, яку використовували для обробки льону та бальзамування) тощо. На схід від долини та в сусідній Нубії, яка здавна стала єгипетською вотчиною, ієнували багаті поклади золота. На Сінаї, тобто під рукою в єгиптян, були значні родовища мідної руди. По суті, їм доводилось завозити лише олово, срібло та кедрову деревину.

Таким чином, єгипетська цивілізація виникла й розвинулась у кращих природно-кліматичних умовах, ніж месопотамська, проте аж ніяк не в ідеальних. По-перше, щоб освоїти дикі простори, єгиптянам довелося працювати не покладаючи рук. По-друге, природа виявилася надто щедрою для трудівника, вона не змушувала його дбати про технічне удосконалення праці. Староєгипетська цивілізація, хоч як це дивно, виникла на базі примітивної кам'яної індустрії. Саме географічний фактор спричинив істотний консерватизм і виняткову самобутність цієї цивілізації.

Етногенез та ментальність населення

Хто такі стародавні єгиптяни і якою була їхня ментальність?

Судячи із стародавніх зображень, єгиптяни були людьми середнього зросту, широкоплечими, стрункими, спортивної статури. Чоловіки мали смуглявішу, ніж у жінок, шкіру, бо їм доводилося працювати в полі й, отож, більше смажитися на сонці. Єгиптологів завжди вражала разюча зовнішня схожість між стародавніми та сучасними єгиптянами.

Питання про етногенез стародавніх єгиптян ще не вийшло за рамки гіпотез. Єгиптологи найчастіше припускають азіатсько-семітське походження єгиптян, тобто вважають їх переселенцями з Месопотамії. Проте у староегипетській мові, яку лінгвісти відносять до афразійської (семіто-хамітської) мовної сім'ї, налічувалося дуже багато несемітських слів, у зв'язку з чим серед фахівців побутує також думка, що вона, власне, не походить від семітських мов, однак має з ними спільного першопредка. Є прихильники концепції, згідно з якою стародавні єгиптяни як етнос утворилися шляхом змішання ряду тубільних племен Північно-Східної Африки (галла, сомалі тощо). Опоненти цієї концепції вказують на ту обставину, що стародавні єгиптяни ніколи не зображували себе темношкірими. Нині в єгиптологічній літературі зустрічається твердження, що стародавні єгиптяни — це, скоріше всього, етнічний феномен. Ніби підсумовуючи цю мозаїку поглядів, французький єгиптолог Крістіан Жак щиро зізнається: «Елементарна чесність змушує визнати, що ми не знаємо нічого певного про найдавніше населення Єгипту».

† Стародавні єгиптяни були схожі на нинішніх не лише зовнішністю, а й своєю вдачею, психологічним складом. Вони дуже любили природу, були працьовитими, вмілими, практичними, чесними, чуйними, лагідними, врівноваженими у своїх поглядах на життя, артистичними, дотепними, й водночас могли приголомшити будь-кого своєю легковажністю, мінливістю настрою, самовдоволеністю, в'їдливістю, бунтарським нахилом. У них поєднувалися запальність і довготерпіння, злопам'ятство й відхідливість, енергійність і апатичність, експансивність і стриманість, хитрість і простодушність. Вони легко піддавалися смутку й занепадницькому настрою, проте ненадовго, більше ж любили веселитися, вести безтурботне життя. Єгиптяни не були мовчунами, причому енергійно жестикулювали під час розмови. Сучасники відзначали їхню непоказну набожність, схильність до всього таємничого.

Важливою рисою характеру стародавніх єгиптян був їхній широкосердий патріотизм. Вони палко любили свою батьківщину, пишалися нею, вважали смерть на чужині страшним лихом. Разом з тим вони не страждали ксенофобією, до полонених ставилися гуманно, навіть дозволяли їм зберігати своє віросповідання.

Єгипетський письменник Юсуф Ідріс так охарактеризував своїх співвітчизників: «Ми — народ, який майже

нездатний приймати рішення..., самі ніколи не створюємо ні радощів, ні смутку, а отож не визначаємо найголовнішого — плину життя. Для нас наше життя вже кимось наперед визначене. Воно подається нам у готовому вигляді сім'єю, класом, обставинами, і ми сприймаємо його як приреченість, фатум. Ми ніколи не відкидаємо його, нам навіть на думку не приходить змінити його». Це самобичування можна адресувати, з певними застереженнями, й стародавнім єгиптянам, у яких деспотична влада, засилля бюрократії та глибока соціальна стратифікація суспільства породили дивовижну громадську пасивність у всьому, крім організації колективних випивок, та малоприємне чиношанування. «І не пробуй бути з єгиптянином нарівні, він завжди вважатиме тебе або нижчим за себе — й тоді поводитиметься з тобою нечемно, або вищим — й тоді ставитиметься до тебе з великою шаною, яку слід сприймати як належне», — говорять про себе самі єгиптяни. Такий психологічний стереотип — пряий наслідок багатовікового чинопочитання, того нездорового соціального клімату, в якому (цитую староегипетський текст) «не встигне людина з'явитися на світ, як відразу падає ниць перед начальником своїм». Породженням зтяжної громадянської пасивності соціальних низів була їхня здатність до сліпого, нещадного бунту, апокаліптичними сценами якого приголомшують староегипетські пророцтва — «Речення Іпусера», «Віщування Неферті».

Традиційне мислення стародавніх єгиптян вражає своїм консерватизмом, рабським слідуванням традиціям. Якщо єгиптянин був у чомусь переконаний, його неможливо було переконати в протилежному. «Елліни, — повідомляв Геродот, — пишуть свої літери і рахують зліва направо, а єгиптяни — справа наліво. І все ж, чинячи так, вони запевняють, що пишуть направо, а елліни наліво». Річку Євфрат, яка текла не на північ, як Ніл, а на південь, єгиптяни зачудовано назвали «Перевернутою водою», оскільки були переконані, що всі ріки мають брати приклад з Нілу. Такий консерватизм мислення був важливою запорукою стабільності єгипетського суспільства.

Яким уявляли собі стародавні єгиптяни світ і час? Вони були впевнені, що ніяких змін, ніякого «розвитку» в природі немає. Світ на віки вічні залишається таким, яким його створили боги. Якщо день змінюється ніччю, життя —

смертю, то це всього лише заданий богами споконвічний ритм життя, який забезпечує процвітання суспільства.

НАЙДАВНІШИЙ ЄГИПЕТ: ВІХИ ІСТОРІЇ

- Народження староегипетської держави
- Державний апарат
- Будівництво пірамід
- Організація воєнних походів у період Стародавнього Царства
- Тимчасова загибель і відродження Єгипетської держави в другій половині III тис. до н. е.
- Політична історія Єгипту доби Середнього Царства і нашестя гіксосів

Народження староегипетської держави

Люди почали селитися в Нільській долині ще в сиву давнину. Перші їхні ранньоземлеробські поселення там датуються VII тис. до н. е. Вони склалися з кількох землянок і халуп. У господарській діяльності найдавніших поселенців у долині Нілу відчувався вплив передньоазійського населення, яке, зокрема, навчило тамтешню людність розводити овець та кіз. Квартали пізніших таких поселень у Єгипті VI—V тис. до н. е. вже налічували по 12—13 халуп. На межі V—IV тис. жителі країни (археологи назвали їх *бадарійцями*) вступили в мідно-кам'яний вік, навчилися кувати самородну мідь, користувалися на полюванні бумерангом. Єгиптяни IV тис. (їх умовно назвали *амратійцями*) започаткували іригаційне землеробство, навчилися ткацтву. Серед них уже з'явилися майнова та соціальна нерівність, можливо, навіть перші раби (припустити наявність рабів дозволяють тогочасні зображення зв'язаних полонених).

Державність з'явилася в Єгипті в другій половині IV тис. до н. е. у формі адміністративно-територіальних одиниць, що їх історики назвали грецьким терміном *номи*. На світанку єгипетської державності, в Ранньодинастичну добу, у Верхньому й Нижньому Єгипті існувало відповідно 16 і 10 номів, а до кінця Стародавнього Царства їх кількість зросла відповідно до 22 і 20. Кожен ном займав територію, окреслену місцевою іригаційною мережею, й був автономним господарським та адміністративним організмом. Номі Верхнього Єгипту розташувались від першого нільського порога до Дельти один за одним, ланцюгом, номи ж Нижнього Єгипту були розкидані поміж боліт Дельти. На чолі ному стояв *номарх*, колишній родовий старійшина, а тепер, з появою держави, місцевий царьок, який був головним адміністратором, очолював номове ополчення, виступав у ролі верховного жерця номового культу, керував іригаційним будівництвом.

Номі постійно конфліктували між собою. Сутички між ними, нерідко кровопролитні, спалахували через господарські суперечності та на релігійному ґрунті при найменшому послабленні центральної влади. Наприклад, Оксирінхський ном постійно ворогував із своїми найближчими сусідами через те, що вони охоче споживали рибу оксирінх, яку жителі цього ному вважали священною.

Життєва необхідність централізованого контролю за розподілом наводкових вод Нілу неминуче вела до політичного об'єднання країни. Наприкінці IV тис. до н. е. єгипетські номи об'єдналися у дві держави — Південне і Північне Царства, столицями яких (можливо, не столицями, а священними містами, центрами паломництва) стали відповідно Енхав (Нехен) і Буто. Символами цих держав слугували відповідно квітки лотоса та папіруса, верховними богами — Сокіл і Гадюка. Володар Південного Царства носив білу кеглеподібну корону, володар Північного Царства — червону золоту корону у формі обруча зі спіраллю. Кожен з цих володарів прагнув стати повновладним господарем Єгипту. Про гостре політичне суперництво між ними свідчила поява архаїчного міфу про перемогу бога Гора, культ якого склався у Верхньому Єгипті, над нижньоєгипетським богом Сетом.

Першим єгипетським володарем, про якого зберегла пам'ять історія, був верхньоєгипетський цар, що мав дивне ім'я *Скорпіон*. Він вийшов переможцем у війні з північними номами. Після нього у Верхньому та Ниж-

ньому Єгипті володарювало ще кілька (чи кілька десятків) царів. Першим загальноєгипетським царем став на рубежі IV—III тис. до н. е. Міна (Менес) Єгиптологи нерідко ототожнюють його то з Нармером, то з володарем на ім'я Аха, то приписують всі ці імена одній особі. З воцарінням Міни завершився Додинастичний період історії Єгипту.

Втім, частина єгиптологів вважає, що створення єдиної Єгипетської держави — це тривалий, складний політичний процес, у якому брали участь і попередники, і наступники Міни. Скажімо, до Менеса намагалися поширити свою владу на весь Єгипет уже згадувані володарі Скорпійон та Нармер (звичайно, якщо Нармер і Менес — не одна й та ж особа). На лицьовому боці так зв. *палетки Нармера* зображено воєнну перемогу Нармера, голова якого увінчана верхньоєгипетською короною (його ім'я написано двома знаками: рибина — *нар* і кам'яний різець — *мер*). Ця перемога була здобута, найімовірніше, над нижньоєгипетськими ополченцями, адже на зворотному боці палетки Нармер вже зображений у нижньоєгипетській короні. Чому ж тоді Геродот назвав об'єднувачем Єгипту саме Менеса? Він міг зробити це тому, що саме від Менеса в Єгипті почалося літописання.

Близько 3100 р. до н. е. Менес розгромив військові сили Північного Царства. На тому місці, де незабаром з'явилося місто Мемфіс, він побудував фортецю *Біла стіна*, а в ній — храм богу Птаха. Стародавні єгиптяни називали цю фортецю *Хет-ка-Пта* — «Палац духа Птаха», греки ж вимовляли цей топонім *Ейгюптос* — Єгипет. Що ж до стародавніх єгиптян, то вони свою країну називали *Кемет*, тобто «Чорна», протиставляючи чорну землю Нільської долини червоній пустелі. Своєю столицею Менес зробив верхньоєгипетське місто Абідос. Залишив цей світ перший загальноєгипетський володар явно не по-царськи: дістався на обід гіпопотаму.

Менес не зумів стабілізувати неспокійну політичну обстановку в державі. Номі Нижнього Єгипту ще довго не хотіли миритися з втратою політичної незалежності. Наступникам Менеса (до речі, серед них чомусь були володарі з неєгипетськими іменами) довелося підкоряти їх силою. Лише за останнього царя II династії — Хасехемуї — відбудосся, нарешті, політичне замирення в країні, тому царі III династії вже сміливо перенесли свою столицю

ближче до Дельти, в Мемфіс, який виріс на місці фортеці *Біла стіна*.

Державний апарат

Сама природа подбала про те, щоб Стародавній Єгипет розвивався як надцентралізована держава. Якщо в Месопотамії можна було відводити від кількох русел Євфрату окремі магістральні канали, що забезпечувало господарську, а значить і політичну незалежність адміністративно-територіальних округів (*міст-держав*), то єгиптяни мали одну-єдину водну артерію, користуватися якою доводилося спільно, всім номам, розташованим ланцюгом уздовж вузької річкової долини. В таких умовах політичне об'єднання країни могло відбутися лише під егідою одного з номів, а політичну стабільність могла забезпечити лише сильна монархія.

Упродовж доби Раннього Царства царська влада в Єгипті дедалі більше посилювалася. Про це свідчать тодішні царські могили, розміри і багатство поховального начиння яких зростали. Так, якщо з Нармером було поховано 33 особи, то з третім царем I династії Джером — уже майже 600. Це підтверджується й появою в Єгипті свята *хеп-сед*, яке, мабуть, слугувало символічним «омолодженням» царя і прийшло на зміну архаїчній традиції умиртвляння престарілого вождя.

Свого апогею політична централізація Єгипту досягла в епоху Стародавнього Царства (чи Будівників пірамід). У жодній іншій країні Стародавнього Сходу та й у самому Єгипті в наступні століття царська влада не була такою могутньою, як при будівниках пірамід. Основна заслуга в цьому належала староегипетській релігії, яка проголосила царя божеством (саме божеством, а не просто родичем одного з богів). Вважалося, що навіть ім'я єгипетського царя сповнене містичної сили, тому його боялися вимовляти, а називали царя *пер-о*, тобто «великим домом». Староегипетське *пер-о* греки вимовляли як *фараон* — і цей термін прижився в історичній літературі (вперше частка *пер-о* з'явилася в титулатурі фараонів XVIII династії). Сам же фараон нерідко без зайвої скромності називав себе «великим богом», «найславетнішим з усіх богів». Тому не дивно, що навіть найближчі царські родичі вважали себе на вершині щастя, коли їм дозволяли поцілувати сандалю на носі фараона, інші ж смертні цілували порошок біля фараонових ніг.

Чому саме у Стародавньому Єгипті склався такий сильний культ царя? Щоб відповісти на це запитання, слід взяти до уваги, що в цій країні не існувало універсальних, тобто загальнообов'язкових, релігійно-етичних правил, своєї Біблії чи Корану. Кожен єгипетський ном, кожне велике місто мало власну теологію, тому релігія в єгипетському суспільстві не була консолідуючою силою, отож саме фараон, за словами французького єгиптолога Кристіана Жака, «давав живе дихання суспільству, формував дух, душу, почуття стародавніх єгиптян». У зв'язку з цим життя фараона було розписане двірцевими правилами до найменших дрібниць, фараон не міг і кроку ступити поза архіскладного двірцевого ритуалу. Як запевняв Діодор Сицилійський, «царям (у Стародавньому Єгипті) не дозволялося нічого чинити на власний розсуд. Все регламентувалося законами, і не лише державне, а й особисте, повсякденне життя».

Титулатура єгипетського фараона складалася з п'яти імен, з яких тронне ім'я пов'язувалося з титулом «цар Верхнього та Нижнього Єгиптів», а особисте — з титулом «син Сонця». Єгиптологи вбачають у титулі «син Сонця» вияв шовінізму єгиптян. Мовляв, у такий спосіб єгиптяни давали знати нубійцям, лівійцям та азіатам, що вони мають бути вдячними Єгипту за ту частку світла й тепла, яка перепадає їм від фараона. Зверхнє ставлення єгиптян до сусідніх народів мало під собою реальну основу, адже Єгипетська держава була найсильнішою у регіоні.

Система престолонаслідування трактується в єгиптології неоднозначно. Домінує висновок про успадкування трону в Єгипті по жіночій лінії (наслідником ставав старший син першої дружини фараона). Аргументом на користь цієї концепції була наявність серед 350 староегипетських фараонів кількох жінок. Однак ця концепція не є загальновизнаною. Висловлюється думка, що через надзвичайно високу дитячу смертність будь-яка стабільна система престолонаслідування в Єгипті унеможлиблювалась. Перебування на троні в Єгипті кількох жінок деякі вчені пояснюють інститутом регентства. «Від регентства до одноособового володарювання залишався один невеликий крок — і його іноді вдавалося зробити», — зазначає, наприклад, О. Томашевич.

Царська влада в Єгипті спиралася на громіздкий адміністративний апарат, який виконував не лише фіскальні, судові та поліцейські функції, а й здійснював контроль за

сільськогосподарським виробництвом, піклувався про створення запасів зерна на випадок неврожаю, одним словом — керував економічним життям країни. Правою рукою фараона був чати (його ще називають в єгиптології візирем) — колишній племінний чаклун, який ходив у шкурі пантери весь обвішаний амулетами. Йому підлягали всі відомства в державі, за винятком військового (військо очолював хтось із царевичів). Підлеглі першому заступникові фараона царедворці майже поголовно склалися з царських родичів, хоча відомі випадки, коли у верхні ешелони влади потрапляли й вихідці з низів. Цей елітний прошарок понавидумував для себе безліч всіляких посад, аби тільки зручніше вмотитися біля державного корита. Це — «завідуючий всім, що є і чого немає» (царський скарбник), «керівник пустині», «начальник доручень», «начальник царського туалету», «сторож царського гардеробу», «майстер і носій царських сандалів», «лікар лівого ока царя», «лікар правого ока царя» і т. ін. Одним словом, як слушно зазначив єгиптолог П. Монте, у Стародавньому Єгипті, як і скрізь на землі, «чиновницька братія прагнула розмножуватися, а не скорочуватися».

Характерно, що для центрального адміністративного апарату був притаманний дуалізм — рудимент існування в Єгипті колишніх двох незалежних держав (Південного й Північного Царств). Так, у державі було дві царські скарбниці, два охоронці царської печатки, голову фараона увінчувала подвійна червоно-біла корона.

На місцях повновладними володарями були номархи, які командували полчищами дрібніших чиновників. Номархи всіляко підкреслювали свою відданість трону, однак лише для того, щоб замаскувати під її личиною свій удільний сепаратизм.

Серед чиновницької братії виділялися грамотії-писці, які складали земельний кадастр, вели облік польових робіт тощо. Це був привілейований прошарок єгипетського чиновництва. Писці звільнялися від сплачування податків, різних трудових повинностей на державу, від привселюдного побиття палицею за вироком суду тощо. Цей, так би мовити, кістяк єгипетської інтелігенції був заражений бацилою соціального чванства, ставився до простого люду з погордою.

В епоху Стародавнього Царства в Єгипті вже діяла добре налагоджена судова система, яка прийшла на зміну архаїчним общинним судам. Царські судді засуджували до

конфіскації майна, привселюдної екзекуції, а за тяжкі злочини — до ув'язнення чи страти. «Знай, не знають жалю вони під час виконання своїх обов'язків», — говорив своєму синові про служителів Феміди навчений життям фараон Мерікара, — і повідав суцю правду, адже в Єгипетській державі «виправляли» бамбуковою палицею за вироком суду всіх і вся, навіть найбільших вельмож, створюючи цим видимість правопорядку. Судам допомагала тримати народ у покорі поліція, наwerbована переважно з лівійців і нубійців, бо народ не виявляв до неї особливих симпатій. Суди й численні канцелярії бюрократизованого єгипетського суспільства були наскрізь корумповані. Французький єгиптолог П. Монте зазначає з цього приводу, що в Єгипті «писці, збирачі податків й усі представники влади, включаючи найнікчемніших, нещадно утискували простий люд, обкрадаючи водночас і народ, і фараона. Судді без докорів сумління брали хабарі, за гроші виправдовували злочинця й засуджували невинного, надто бідного, щоб міг їм заплатити».

Ядром єгипетського війська було ополчення, проте в епоху Стародавнього Царства вже з'явилися й постійні військові загони. Військом, як правило, керував той царевич, якого готували на трон.

Будівництво пірамід

Виникнення в Єгипті доби Стародавнього Царства централізованої деспотії супроводжувалося будівництвом велетенських царських гробниць, що їх стародавні греки назвали *пірамідами*. Ці рукотворні кам'яні гори, сам похоронний ритуал мали підтримувати в народі містичний страх перед фараоном, підкреслювати ту соціальну прірву, яка лежала між ним і простим людом, одним словом — служити опорою тиранії та деспотизму. *Існує думка, що фараонам потрібні були не так самі піраміди, як процес їхнього будівництва, який сприяв подоланню місцевого сепаратизму і консолідації суспільства.*

Будівництво пірамід започаткував засновник III династії фараонів Джосер. Його 60-метрова кам'яна гробниця в Саккара, що її називають «праматір'ю пірамід», мала східчасту форму. Наступний фараон, Снофру, побудував аж три піраміди: східчасту, в Медумі, й дві пірамідальні лжегробниці (*кенотафи*) в Дашурі*. Найграндіозніші піра-

* Таємниця лжегробниць-кенотафів (їх будували також фараони Тутмос III, Тутмос IV, Ейе, Рамзес III та Сеті I) досі не розгадана.

міди спорудили для себе всесильні фараони IV династії Хуфу (Хеопс), Хафра́ (Хефрен) і Менка́ура (Мікерін). Висота їхніх пірамід сягала відповідно 146,5 м, 138 м й 66 м. Як запевняв Геродот, піраміду Хуфу і дорогу до неї від Нілу будували 100 тис. єгиптян упродовж 30 років. У районі гізійських пірамід (Гізі — передмістя сучасного Каїра) хтось із фараонів, найімовірніше — Хуфу, вирубав у скелі Великого сфінкса — символ царя-переможця*. Останній фараон IV династії Шепсескаф побудував собі замість піраміди скромну 14-метрову трапецієвидну гробницю — *мастабу*.

Єгиптяни влаштовували своїм царям фантастично багаті похорони, нерідко з людськими жертвоприношеннями. В гробницю кляли неймовірно велику кількість всіляких речей, потрібних у вічному посмертному житті. Найближчі царські родичі та вельможі зводили біля царських пірамід і свої невеликі піраміди та гробниці-*мастаби*. Поблизу пірамід жерці ховали в спеціальних гробницях священних тварин. Тому в Гізі поступово виріс велетенський кам'яний цвинтар, справжнє «місто мертвих»**.

Лише впродовж 174 років царювання III та IV династій будівельники єгипетських пірамід заготовили в каменоломнях, доправили в район будівництва, ідеально припасували одна до одної та склали на запаморочливу висоту мільйони кам'яних плит. За підрахунками єгиптологів, на цьому будівництві була задіяна майже половина трудового люду країни, хоча безпосередньо зводили піраміди бригади спеціально навчених майстрів. Епоха Стародавнього Царства, таким чином, стала для єгиптян справжнім лихоліттям, що яскраво відобразив у своєму відомому вірші «Єгипетський раб» В. Брюсов:

Я жалкий раб царя. С восхода до заката,
Среди других рабов, свершаю тяжкий труд.
И хлеба кус гнилой — единственная плата
За слезы и за пот, за тысячи минут.

Когда порой душа отчаяньем объята,
Над сторбленной спиной свистит жестокий кнут,

* Деякі вчені вважають, що Великий сфінкс з'явився ще 12 тисяч років тому, задовго до будівництва пірамід.

** У зв'язку з гострою нестачею житла в Каїрі на цьому цвинтарі в 70—80-х роках XX ст. поселилися десятки тисяч сімей, причому деякі з них влаштувались у стародавніх гробницях «з комфортом», навіть провели у своє екзотичне житло телефон.

И каждый новый день товарища иль брата
В могилу общую крюками волокут.

Я жалкий раб царя, и жребий мой безвестен;
Как утренняя тень, исчезну без следа,
Меня с лица земли века сотрут, как плесень;
Но не исчезнет след упорного труда,
И вечность простоит, близ озера Мериды,
Гробница царская, святая пирамида.

Втім, окремі єгиптологи вважають, що такі досконалі пам'ятки архітектури, як піраміди, не могли побудувати підневільні робітники, зі спинами, розмальованими бичем, що насправді їх зводив «працелюбний і щасливий народ», який виконував каторжну роботу з піднесенням, відчуваючи те, що відчуваемо ми, коли зводимо Храм Божий. Така концепція, як на нашу думку, грішить ідеалізацією життя стародавніх єгиптян. Адже їм довелося побудувати вручну не дві-три, а близько сотні кам'яних гір, що могло будь-який народ на віки вічні позбавити відчуття щастя й піднесеного настрою.

Дискутується, хоч як це дивно, й призначення пірамід. У них убачають то царські мавзолеї, то кам'яні пророцтва про ходу світової історії, то засіб зоряного перевтілення фараона, то гігантські водокачки... Мабуть найбільш вдалим є твердження, що піраміда мала забезпечити фараону гарантоване потойбічне життя, захистити його мумію, щоб він міг і після смерті піклуватися про своїх підданих. Людей, імовірно, переконували, що спорудженням пірамід вони забезпечують стерпне власне майбутнє.

Будівництво пірамід фараонами Стародавнього Царства, очевидно, збурило соціальну атмосферу в країні. Діодор переказав легенду, що доведений до відчаю народ повстав і повикидав з гробниць мумії своїх тиранів. Важко сказати, чи є в цій легенді зерно історичної правди, все ж деякі джерела засвідчують, що заміна четвертої династії п'ятою відбулася в Єгипті не без ускладнень*.

Фараони V династії (єгиптологи назвали її «сонячною») зводили відкриті «сонячні» храми з кам'яним обеліском у центрі. Вони всіляко підносили культ сонячного бога Ра й першими включили до своєї титулатури частку «син Ра». Наступна VI династія здійснювала будівництво пірамід уже в скромніших масштабах. Остання єгипетська піраміда з'явилася за XIII—XIV династій (вони існували паралель-

---

* Щоправда, до двірцевого перевороту могло й не дійти, адже донька останнього фараона IV династії, здається, була матір'ю двох фараонів V династії.

но), тобто напередодні гіксоської навали. Надалі фараони вже будували собі скельні гробниці.

Організація воєнних походів у період Стародавнього Царства

Фараони доби Стародавнього Царства особливу увагу приділяли організації грабіжницьких воєнних експедицій. Вони ще не мали звички приєднувати заво-

йовані території до складу своєї держави, а просто-напросто доценту грабували їх. Тому єгиптянам доводилось одну й ту ж територію завойовувати по кілька разів. На пострах ворогам єгипетські вояки вдавалися до тактики «випаленої землі»:

- Это войско вернулось благополучно, разворотив страну бедуинов.
- Это войско вернулось благополучно, разорив страну бедуинов.
- Это войско вернулось благополучно, снеся ее крепости.
- Это войско вернулось благополучно, зажегши огонь во всех ее [селениях?].
- Это войско вернулось благополучно, перебив в ней отряды в числе многих десятков тысяч.
- Это войско вернулось благополучно, [захватив] в ней пленными прेमногие [отряды]...

Основними об'єктами воєнної експансії єгиптян у найдавніший період були багата на золото та слонову кістку Нубія (сам цей топонім перекладається як «країна золота»), не менш багата на промислову деревину та метали Лівія, а також Сінайський півострів з його легкодоступними покладами мідної руди. Темношкірих нубійців та бородатих азіатів Сінаю єгиптяни підкорили без особливих труднощів, лівійці ж нерідко самі нападали на Єгипет.

Воєнні походи на Сінай та в Нубію з метою пограбування організував уже засновник III династії Джосер Фараони V династії вже порядкували в Нубії, Лівії та на Сінаї, немов у себе вдома. Фараони VI династії протоптали військову стежку аж до третього нільського порога. Споряджали фараони Стародавнього Царства й морські військово-торговельні експедиції — на Крит та в далекий екзотичний Пунт (мабуть, на території Сомалі). Внаслідок серії успішних воєнних походів міжнародний авторитет

Єгипетської держави зростав, налагоджувалися її контакти з сусідами.

**Тимчасова загибель
і відродження
Єгипетської держави
в другій половині
III тис. до н. е.**

Царська влада в Єгипті зміцніла набагато раніше, ніж у Месопотамії, проте раніше настала і її криза, зумовлена поступовим скороченням царських володінь та економічним і політичним посиленням номової знаті.

Сильна центральна влада, що до певного часу влаштувала місцеве чиновництво, зрештою стала для нього обтяжливою і непотрібною, особливо коли увійшло в практику успадкування адміністративних посад. *Самі фараони посприяли зростанню сепаратистських тенденцій у державі. Вони щедро обдаровували храми, надавали їм усілякі пільги, посилюючи тим самим номову знать, яка контролювала храмові господарства й обертала царські щедроти на свою користь.*

Джерела мовчать про те, що конкретно привело Єгипетську державу наприкінці Стародавнього Царства до політичної катастрофи. Відомо лише, що симптоми майбутнього безладдя в ній виявилися ще на початку царювання VI династії. Засновник цієї династії Теті був убитий власним охоронцем. За царювання Піопі I спеціальний чиновник у глибокій таємниці, навіть без участі верховного судді, вів дізнання у справі цариці, яка, очевидно, стала змовницею. Після смерті Піопі II, який царював 94 роки, встановивши своєрідний політичний рекорд, влада дісталася слабким володарям (серед них була й жінка-фараон Нейтікерт (Нітокріс), про яку із захопленням відгукувався Геродот). Вони дозволили номархам перетворитись на суверенних царків. Номархи мали свої війська, будували свої гробниці вже не поблизу царських пірамід, а в себе в номі, вели літочислення за роками власного володарювання, проголошували себе номовими богами, передавали свої посади та маєтки у спадок дітям, одним словом — вели себе так, ніби фараона взагалі не існувало. Фараон, таким чином, перетворився на звичайного номарха. В державі запанувало дике безладдя. Манефон запевняв, що VII династія протрималася при владі лише 70 днів, і за цей короткий строк царську корону приміряло 70 осіб! Політично занехаяний Єгипет вступив у I Перехідний

період, про який джерела майже нічого не розповідають. Він тимчасово перестав існувати як єдина держава, розпавшись на окремі номи. Трапилося це близько 2250 р. до н. е.

У цей «темний період» староегипетської історії, який тривав два століття, Єгипет перебував на краю прірви. Іригаційні роботи в країні припинилися, чимало земель перетворилося на солончаки й обезлюдніло, почастишали страшні посухи та неврожайні роки, коли серед єгиптян поширювався канібалізм. Суспільство постало перед дилемою — відродити централізовану державу чи канути в політичне небуття.

Центром тривалої, безкомпромісної боротьби за відродження єдиної держави став Верхній Єгипет, а нижньоєгипетські номи зайняли вичікувальну позицію. Політичне лідерство виборювали Гераклеопольський та Фіванський номи — найбагатші і найвпливовіші у Верхньому Єгипті, головно завдяки своєму вигідному географічному положенню. Спершу перемагав Гераклеополь. Засновник IX Гераклеопольської династії Хеті (Ахтой) розгромив військові сили Фів і жорстоко покарав тих сусідніх номархів, які підтримували фіванського номарха. X Гераклеопольська династія вже контролювала Дельту та територію Середнього Єгипту (до Тініса). Проте Фіви вистояли у боротьбі з Гераклеополем. Вони мали ефективнішу зброю, ніж гераклеопольські луки та мечі, — золото, на яке побудували сильний річковий флот, що дало їм можливість оволодіти Сіутським номом — основним союзником Гераклеополя. Згодом на бік Фів перейшов Гермопольський ном, завдяки чому фіванські царі остаточно перебрали військово-політичну ініціативу до своїх рук. Близько 2050 р. до н. е. цар XI Фіванської династії (вона існувала паралельно з X Гераклеопольською) Ментухотеп I ущент розбив гераклеопольські війська й проголосив себе *керманичем обох земель*, тобто царем об'єднаного Єгипту. Остаточно підкорив своїй владі весь Єгипет засновник XII династії Аменемхет I. Своєю столицею він зробив Фіви, розташовані на 600 км південніше Мемфіса. Єгипет, таким чином, вступив у новий етап свого розвитку — епоху Середнього Царства, яка тривала близько двох століть й була перехідним періодом від Стародавнього до Нового Царства.

**Політична історія Єгипту
доби Середнього Царства
й нашестя гіксосів**

Політична централізація Єгипту доби Середнього Царства була значно слабшою, ніж в епоху Будівників пірамід. Тодішні фараони не мали й тіні тієї влади, якою користувалися всесильні володарі III—V династій, жили в обстановці дворцевих інтриг та змов, не могли розраховувати на відданість навіть найближчого свого оточення. Престарілий фараон Аменемхет I, який став жертвою змовників, не дарма рекомендував своєму синові нікому, особливо рідним братам, не відкривати свою душу і не мати друзів, бо в скрутний час ні на кого не можна покластися.

Особливо непевною була обстановка при царському дворі в періоди міжцарів'я, коли кожного проймав дикий страх за своє життя, який змушував слабодухих рятуватися втечею. Ось як пояснивав свою втечу в далеку Сирію після смерті Аменемхета I вельможа Сінухет: «Царські друзі послали на західний берег повідомити царського сина про те, що сталося в палаці. Знайшли його посланці в дорозі, зустрілися з ним уночі. Ні хвилини не згаяв Сокіл — відразу ж полетів із супутниками своїми, не повідомивши нічого навіть війську своєму. Але послали також й до інших царських дітей, які були разом з ним у війську, і викликали гінці одного з них. Я стояв поблизу, а він розмовляв з ними, відійшовши вбік, і я чув його голос. Збентежилося серце моє, руки мої тремтіли, трепет пройняв усе тіло — віддалився я стрибками, угледів схованку й причаївся в кущах, звільняючи шлях ідучому. Гайнув я на південь, махнувши рукою на царський двір, бо подумав я: буде різня в палаці і не бути мені живим після неї».

Щоб почуватися безпечніше, фараони вербували своє оточення з людей неродовитих, аби лише вони були слухняними, здатними до компромісів й уміли тримати язика за зубами. Майбутніх царедворців вони виховували з дитячого віку, щоб прищепити їм собачу відданість трону, а своїх охоронців вербували з числа бородатих азіатів, яких важче було підкупити змовникам. Тих царедворців, які порушили вірність, але вчасно визнали свою провину і щиросердно покаялись, фараони прощали, змовників же безжалісно страчували, навіть закопували в землю живцем. Однак всі ці заходи перестороги, що мали зміцнити царський трон, лише частково досягали мети. Номова знать почувалася досить незалежною, стосунки між нею та фараоном були не найтепліші.

В епоху Середнього Царства фараони відновили завоюницькі походи в Нубію, Лівію та на Сінай, перетворили Східне Середземномор'я в єгипетську вотчину. Характер

їхньої воєнної експансії був уже іншим, аніж за доби Стародавнього Царства. В епоху Середнього Царства єгиптяни стали приєднувати завойовані території до своєї держави, щоб грабувати їх постійно. Вони будували на завойованих територіях, особливо в Північній Нубії, могутні фортеці, які служили воєнними плацдармами для організації нових походів. Лише Сенусерт III спорудив у Верхній та Нижній Нубії, поблизу другого нільського порога, 12 таких фортець (Семне, Кумме та ін.). Щоб Нубія стала доступнішою для єгиптян, він побудував в обхід першого та другого порогів *нільський волок* — двометрової ширини тунель, по слизькому дну якого з річкового мулу можна було легко перетягувати судна в несудноплавний період року.

З воцарінням XIII династії Єгипетська держава чомусь знову почала занепадати. Єгиптяни припинили іригаційні роботи в Фаюмі, куди фараон Аменемхет III навіть тимчасово переніс свою столицю — Іттауї («Володіння обох земель»), і де він побудував одну з найграндіозніших споруд давнини — двоповерхову гробницю з тисячами залів та переходів, що її стародавні греки назвали Лабіринтом*. Влада фараонів цієї династії стала катастрофічно слабнути. Про це свідчив уже той факт, що коли упродовж двох століть перебування при владі XII династії змінилося 8 фараонів, то лише за перші 25 років царювання XIII династії на троні побувало 12 осіб. Фараони вже почувалися такими безсилимими, що намагалися знищити своїх недругів за допомогою магії, використовуючи для цього т. зв. *черепки прокляття*, чимало яких назбирали археологи. Суть магічної процедури полягала в тому, що на глиняному посуді чи статуєтках видряпували імена людей, яких хотіли знищити, а потім ці керамічні вироби розбивали — на безголов'я тих, чий імена на них значилися.

Послабленням Єгипту скористалися лівійці та нубійці, які почали нападати на кордони колись могутнього сусіда; в Дельті єгиптян потіснили кочівники-азіати. Можливо, саме в цей час у країні спалахнуло грізне повстання низів, яке вилилося в громадянську війну**. Єгипетська держава

* Лабіринт, який, на жаль, не зберігся, приголомшив своєю величчю Геродота: «...Його неможливо описати... Звичайно, піраміди — це велетенські споруди... проте Лабіринт переважає [розмірами] і ці піраміди».

** На думку деяких єгиптологів, цей соціальний вибух мав місце раніше, в I Перехідний період.

остаточно занепала, в неї не вистачило сил протистояти проникненню в Дельту кочівників-гіксосів — і вона знову розпалася, однак не на окремі номи, як наприкінці Стародавнього Царства, а на дві незалежні держави з столицями у Фівах (XIII династія) та Ксоїсі (XIV династія). В історії Єгипту настав II Перехідний період, що тривав з середини XVIII ст. до середини XVI ст. до н. е.

ЄГИПЕТ ДОБИ НОВОГО ТА ПІЗНЬОГО ЦАРСТВ: РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД

- Визволення Єгипту від гіксосів та перетворення його у «світову державу»
- Релігійно-політична реформа Аменхотепа IV (Ехнатона)
- Воєнна політика фараонів XIX династії
- Єгипет за Рамесидів, фіванська теократія
- Політична історія Єгипту доби Пізнього Царства

Визволення Єгипту від гіксосів та перетворення його у «світову державу»

Манефон запевняв, що династії XV («Великих гіксосів») та XVI («Малих гіксосів») були в Єгипті гіксоськими.

Етнонім *гіксоси* сучасні єгиптологи перекладають як «володарі чужоземних країн», ним називали в епоху Середнього Царства вождів кочівників-бедуїнів. Етногенез гіксосів все ще залишається загадкою. До Другої світової війни їх ототожнювали з індоєвропейськими племенами, нині вважають то семіто-хамітами, то монголо-степовою ордою. Найімовірніше, етнічний склад цих заброд був неоднорідним. Більшість єгиптологів дотримується думки, що гіксоси заселили Дельту поступово, кількома хвилями. Скориставшись безладдям у Єгипті наприкінці Середнього Царства, гіксоси групами переходили єгипетський кордон і наймалися на

службу до нижньоєгипетських номархів, які в запеклій міжусобній боротьбі не гребували нічиєю допомогою. Певний час масовому проникненню цих кочівників у країну перешкоджало сирійське князівство Халпа, коли ж це князівство зруйнували войовничі хетти, гіксоси враз наводнили собою Дельту.

Гіксоси побудували в Дельті свої храми й фортеці, в тому числі твердиню Аваріс — оплот їхнього панування в Єгипті, а також 625-кілометровий мур між цією кріпостою та Геліополем. Кочівники потрапили під сильний вплив єгипетської культури, їхні царі брали титулатуру єгипетських фараонів. Прямих свідчень того, що й гіксоси дечого навчили мешканців Нільської долини, немає.

Гіксоси трималися в Єгипті відособлено, не родичалися з єгиптянами, ставилися до них зверхньо, тому визвольне повстання проти них було лише справою часу. Першим спробував повалити гіксоське панування один із останніх фараонів XVII династії Секененра, одружений на критянці Яххотеп, але гіксоська бойова сокира вкоротила йому віку. Син Секененра Камос продовжив справу батька. Йому вдалося перехопити гіксоського посланця в Нубію й самому укласти военний союз із нубійцями (кушитами). Критяни допомогли Камосу своїм флотом, що дало можливість фараону очистити від гіксосів не лише Мемфіс, а й частину фортеці Аваріс. Остаточно визволив країну від гіксоського панування Камосів небіж Яхмос I, який започаткував XVIII династію. Очевидно, столицею гіксоського племінного союзу був Кадеш, бо Яхмос I направив своє військо у Східне Середземномор'я, де захопив тамтешню гіксоську фортецю Шарухен. Єгиптяни остаточно розсіяли гіксосів серед племен і народів Передньої Азії й знову взяли під свій контроль Східне Середземномор'я. На такій мажорній ноті розпочався наступний етап староегипетської історії — Нове Царство.

Він ознаменувався широкомасштабною військовою експансією єгиптян. Цього разу причини її були іншими. Як відомо, для боротьби з гіксосами фараони мобілізували всі матеріальні ресурси країни, а головне — створили сильну армію. Було б безглуздя залишити її без діла після того, як Єгипет звільнився від гіксосів. Тому військовий похід Яхмоса I у Східне Середземномор'я став першим кроком на шляху до перетворення Єгипту в могутню імперію. Третій фараон XVIII династії розширив південний кордон Єгипту до третього нільського порога,

північний — до Євфрату. Кілька успішних військових походів здійснив його син Тутмос II, який «уславився» своїми звірствами на завойованих територіях.

Проте, коли помер Тутмос II, єгипетська експансія загальмувалася, бо царська влада в країні на цілих два десятиліття потрапила до жіночих рук. Царською короною заволоділа вдова Тутмоса II, яка взяла собі красномовне тронне ім'я — Хатшепсут («Перша серед найвродливіших»). Її воцаріння пояснювалось, очевидно, тим, що Тутмос II не мав сина від першої дружини (від Хатшепсут), свого ж пасинка, майбутнього Тутмоса III, цариця запропоритила в монастир. Жерці підтримали її домагання на трон, проголосивши народу, який уже важко було чимось здивувати, що батьком Хатшепсут був бог Амон-Ра в личині Тутмоса I. Хатшепсут взяла собі пишномовну царську титулатуру, відмовившись лише від її частки — *могутній бик*, носила, як годиться, накладну царську борідку. Вона відбудувала зруйновані гіксосами єгипетські храми, спорудила поблизу Фів і свій поминальний храм — перлину староегипетської архітектури, спорядила в далеку країну Пунт велику морську експедицію — головню за парфумами. Учасники цієї експедиції доправили цариці безліч всіляких дивовиж та цілу гору парфумів, після умашення якими, як зауважує стародавній хроніст, «її шкіра стала золотистою, лице засяяло, мов сонце, так вона освітила всю землю». Проте видатні косметичні успіхи Хатшепсут не могли компенсувати її вимушену військову бездіяльність. Міжнародний авторитет Єгипту, не підкріплюваний зброєю, за її царювання дуже підупав.

До речі, староегипетська історія знала ще кількох жінок-фараонів (Нітокріс, Нефрусебек, Таусерт), проте всі вони, за винятком «Першої серед найвродливіших», звалили на свої тендітні плечі тягар влади в періоди занепаду Єгипетської держави і нічим не проявили себе на ниві державного керівництва. «Дивно, — задається питанням з цього приводу єгиптолог О. Томашевич, — що [єгиптяни] допускали жінок до трону лише тоді, коли становище держави ставало абсолютно безнадійним...».

Коли фараоном нарешті став Тутмос III, для єгипетського війська відразу знайшлася робота. Фараон кинувся впокорювати сирійсько-палестинські князівства, які потрапили за царювання Хатшепсут під вплив хурритів і припинили виплату данини Єгипту. Об'єднані сирійсько-палестинські війська, якими керував царьок Кадешу, єгиптяни досить легко розгромили під Мегіддо, проте оволодіти самою фортецею їм довго не вдавалося (єгипетські воїни

добре билися на відкритій місцевості, штурмувати ж ворожі кріпості не вміли до пуття). Тутмос III підбадьорював воїнів обіцянками багатой поживи, що чекає на них в обложеному місті. Однак минуло сім довгих місяців облоги, перш ніж єгиптяни вдерлися в Мегіддо. Звісно, місто було ними пограбоване до нитки. Через 20 років після взяття Мегіддо війська Тутмоса III зрівняли з землею Кадеш*. Вони оволоділи також Халпою, розгромили під Кархемишем армію могутньої хурритської держави Мітанні, яка наводила жах на всю Месопотамію, і захопили на півночі Месопотамії стратегічно важливу Нію. Воював Тутмос III, якого історики величають «Наполеоном Стародавнього Єгипту», також на території Нубії. Отож, воєнними зусиллями цього фараона, який лише в Азію здійснив 17 воєнних походів, Єгипет перетворився в середині II тис. до н. е. в могутню «світову державу». До її складу увійшли нубійські, лівійські та східносередземноморські території, вона далеко розсунула свої кордони з півночі на південь, а її територія збільшилася майже втриє. З Єгиптом рахувалися наймогутніші тодішні передньоазіатські держави. Фараону надсилали «подарунки» хеттські, вавилонські, асирійські царі та володарі острівних східносередземноморських держав. Дрібніші царки кланчили в нього подачки, запевняючи його, що він від своїх щедрот не збідніє, адже в нього «золота — все одно що пилюки». Найбільшу запопадливість виявляв володар Кіпру, який у своїх дипломатичних посланнях фараону завбачливо кланявся навіть його коням та колісникам.

Естафету завоювань перебрав від Тутмоса III Аменхотеп II. Він хвалився, що у трьох військових походах у Східне Середземномор'я потопив у крові повстання в Сирії та Палестині, повісив на реях свого судна вісьмох тамтешніх царків, полонив понад 100 тис. чужинців, примусив мітаннійського царя благати пощади. Ця його реляція, на думку єгиптологів, надто вже «переможна», щоб не викликати сумнівів щодо своєї правдивості. Наступні єгипетські володарі, Тутмос IV й Аменхотеп III, вже не ускладнювали собі життя організацією військових походів, а підтримували високий міжнародний престиж своєї дер-

* Війську царка Кадешу не допомогла й кобила, яку він спеціально випустив на поле бою з наміром розладнати стрій єгипетських колісниць, запряжених жеребцями. Єгипетський воєначальник відрубав кобилі хвоста і за цей геройський подвиг одержав від фараона два ордени — «Лева» та «Двох мух».

жави суто дипломатичними засобами (брали заложників, укладали міждержавні договори тощо). Вони без жодних ускладнень укомплектовували свої гареми вавилонськими, мітаннійськими та асирійськими принцесами, своїх же дочок у чужі гареми не віддавали*.

За царювання XVIII династії фараонів єгиптяни створили ефективну систему керівництва колоніями. Вони не руйнували місцеву адміністративну систему на васальних територіях, лише якнайсуворіше заборонили місцевим князькам самостійно здійснювати зовнішню політику. На всіх завойованих ними землях було утворено намісництва, верховне керівництво якими забезпечувало особливе державне відомство у Фівах. Діяльність намісників контролювали довірені люди фараона, промовистий титул яких «очі царя Верхнього Єгипту, вуха царя Нижнього Єгипту» не потребує коментарів.

Усе, здавалося, йшло гаразд. Єгипет став наймогутнішою державою Передньої Азії, до його скарбниць потекли багатства підкорених єгиптянами народів. Проте політична фортуна — дама примхлива. Єгиптяни змогли зайвий раз переконатися в цьому ще за часів XVIII династії.

Релігійно-політична реформа Аменхотепа IV (Ехнатона)

Ще за життя Аменхотепа III фараоном став його 17-річний син Аменхотеп IV, матір'ю якого була цариця Тія, донька провінційного жерця, до того ж із домішкою нубійської крові в жилах. Тія добре зналася в політиці, була розумною і вольовою жінкою й усіяко допомагала своєму чоловікові у вершенні державних справ. Аменхотепа IV, свого сина, вона одружила з вродливою і розумною Нефертіті, ім'я якої означало «Прекрасна прийшла».

Родовід Нефертіті з'ясувати не вдалося. Деякі дослідники вважають її мітаннійською принцесою, інші — донькою Аменхотепа III від однієї з його 317-ти штатних жінок, тобто зведеною сестрою Аменхотепа IV. Скоріше всього, Нефертіті не була принцесою крові, адже її молодша сестра при царському дворі не мала почесних титулів. Аменхотеп IV спершу палко кохав Нефертіті, яка народила йому шестеро дітей (всі —

---

* Така непоступливість фараонів стосовно віддачі єгипетських принцес до чужих гаремів, найімовірніше, зумовлювалася єгипетською традицією престолонаслідування. Оскільки трон у Єгипті передавався по жіночій лінії, зять-іноземець міг претендувати на царство.

дочки), проте зрештою закохався у свою наложницю Кію, придворний титул якої («улюблена цариця») був рангом нижче титулу Нефертіті («велика цариця»). Він навіть зробив Кію своєю співправителькою, проте згодом чомусь так розгнівався на неї, що звелів знищити на всіх пам'ятниках її ім'я, тобто придумав для неї кару, яку набожний єгиптянин не побажав би й своєму найлютішому ворогові (втрата імені, в уяві єгиптян, позбавляла надії на посмертне відродження).

Аменхотеп IV не був створений для царського трону. Поет-романтик, переконаний пацифіст, юний фараон не завжди узгоджував свої благородні наміри з можливостями їх втілення в життя, йому бракувало тверезого розрахунку, того політичного чуття, без якого реформатор неминуче стає прожектором.

Аменхотеп IV вирішив ошчасливити свій народ радикальною ломкою ідеології. Він почав з того, що протиставив столичному культу Амона також сонячний, але вже провінційний культ Ра-Горахте, що його здавна вшановували жителі Геліополя та Мемфіса. Для Ра-Горахте він побудував у Фівах окремих храм. Звісно, фіванське жрецтво не було в захопленні від цього нововведення, фараонові довелося вгамовувати його крутими методами. Врешті-решт фараон-реформатор вирішив діяти напролом. Він проголосив єдиним вселенським божеством сонячний диск Атон, а себе — Атоновим сином і першосвящеником. Приголомшених єгиптян повчали, що лише фараон має молитися Атону, своїй небесній подобі, їм же випало щастя адресувати свої молитви фараонові. Фараон побудував поблизу нинішньої Амарни нову столицю, яку назвав *Ахетатон* («Горизонт Атона»), та змінив своє ім'я на *Ехнатон* («Угодний Атону»)*.

Що являв собою культ Атона? Він дуже відрізнявся від традиційних єгипетських культів. По-перше, Атон не мав іконографії, бо, на відміну від Амона, був видимий. По-друге, зважаючи на всю очевидність колосального значення сонячного світла й тепла в житті природи, він не обріс міфами. По-третє, храми Атона були загальнодоступні. Отож, це був універсальний культ, який краще служив ідеологічним запитам Єгипетської імперії, ніж традиційні єгипетські культури, чужі й незрозумілі іноземцям.

Навколо безпрецедентної сонцепоклонницької реформи Ехнатона й до сьогодні не стихають суперечки. Здебільшого єгиптологи вбачають у ній добре продуману політичну акцію, спрямовану на пониження статусу столичного жрецтва й

* Ім'я Аменхотеп означало «Амон задоволений».

родової аристократії та відродження в державі політичного режиму доби Будівників пірамід. При цьому її трактують не як боротьбу між «прогресивними» та «консервативними» силами в суспільстві, а як банальну чистку адміністративного апарату, заміну старих чиновників новими, слухнянішими, без замаху на політичну систему. Ті вчені, які вважають Ехнатона не єгиптянином, убачають у сонцепоклонницькій реформі вплив іноземних релігій. Деякі з них шукають пояснення причин реформи в екстравагантності вдачі молодого фараона. Інші вважають Ехнатона релігійним фанатиком, якому заманулося форсувати становлення в Єгипті монотеїзму. Є навіть спроби отождивити Ехнатона з біблійним Мойсеєм, народженим від шлюбу єгиптянина і єврейки*.

Релігійно-політична реформа Ехнатона не дістала в суспільстві належної підтримки. Фараон не зумів переконати народ, що настала пора зректися язичеської релігії, яка стала способом життя єгиптян. Фараон явно поспішив знищити дуже популярний в країні культ Озіріса, який обіцяв нужденним і пригнобленим царство справедливості бодай на тому світі. Сонцепоклонницька реформа не зняла соціальну напругу в суспільстві, навпаки, посилила її, принісши народу нові економічні тягарі (будівництво столиці й храмів Атону обернулося для єгиптян новими податками та примусовими роботами), розв'язала руки чиновникам для масових службових зловживань. За 17 років мирного царювання фараона-реформатора підупав і міжнародний престиж Єгипту, через що культ Атона став для патріотично настроєних єгиптян символом приниження їхньої держави. Тому сонцепоклонницька реформа не прижилася на єгипетському ґрунті. Коли 41-річний фараон назавжди спочив від земних турбот**, народ, либонь, полегшено зітхнув, а нові володарі, які «не мали ні авторитету їхнього попередника, ні його фанатизму й волі, ні самого бажання продовжувати його справу», заходилися

* Цю концепцію, зокрема, розробив у 1990 р. арабський єгиптолог і біблеїст Ахмед Осман, який вважає Ехнатона сином Аменхотепа III і дочки біблійського патріарха Йосифа. Мовляв, коли Ехнатон переконався, що його сонцепоклонницька реформа — спроба запровадити в Єгипті монотеїзм — зазнала невдачі, він, рятуючи своє життя, втік зі своїми прибічниками на Сінай, і ця його втеча послужила основою біблійної оповіді про Вихід. Згодом Ехнатон спробував силою повернути собі єгипетський трон, але зазнав поразки від єгиптян.

** Існує версія, що Ехнатон наклав на себе руки або його зуміли отруїти.

вводити суспільне життя у звичне русло. Так, Ехнатонів зять Сменхкар, який царював зовсім недовго і помер молодим при загадкових обставинах, відновив загальнодержавний культ Амона. Потім царська влада дісталася шести- чи дев'ятирічному зятю Ехнатона Тутанхатону, який, зрозуміло, став іграшкою в руках великодосвідченого фіванського жрецтва. Тутанхатон («Живий образ Атона») ліквідував загальнодержавний культ Атона, перейменував себе на Тутанхамона і перебрався з Ахетатона в Мемфіс*. Останній крок у напрямі ліквідації реформи зробив Ехнатонів воєначальник Хоремхеб, який задля зміцнення своєї влади одружився на молодшій сестрі Нефертіті** й назвав «батьком своїх батьків» Тутмоса III. Хоремхеб викляв Ехнатона, назвав його злочинцем, розправився з його прибічниками. Він звелів жителям Ахетатона виселитись із цього міста й перетворив його на каменоломню. Отже, наприкінці царювання XVIII династії життя в Єгипті, збурене фараоном-єретиком, увійшло в звичне русло.

Нині існує й інше трактування сонцепоклонницької реформи Ехнатона. Окремі єгиптологи не вважають фараона-реформатора ані диваком, ані романтиком, ані безмежним владолобцем, ані недругом аристократів та столичного жрецтва. Він, на їхню думку, мав свої релігійні уподобання і достатню владу, щоб надати їм офіційного статусу. Звеличуванням культу Атона фараон не підривав релігійну ортодоксію, адже її в Єгипті не існувало. Реформаторська діяльність Ехнатона була цілком безпечною для фіванської аристократії і жрецтва, тому вони не перешкоджали фараонові тішитись своїми нововведеннями. Після смерті Ехнатона ніяких реакційних зрушень в Єгипті не сталося, а відбулося поступове повернення до традиційного релігійного життя.

Воєнна політика фараонів XIX династії

Нервовий і апатичний Ехнатон увесь віддався сонцепоклонницькій реформі, з допомогою якої він наївно сподівався підтримувати високий міжнародний авторитет Єгипту. Наслідки його бездіяльності на міжнародній арені були для Єгипетської держави просто катастрофічні. Відчувши послаблення Єгипту, дрібні східносередземноморські князьки почали виходити з покори, вирізали єгипетські гарнізони, а Хеттське царство знищило союзню Єгиптові державу

* За своє віровідступництво 18-річний фараон, ймовірно, поплатився життям. Нові обстеження його мумії показали, що Тутанхамона, скоріше за все, вбили під час сну.

** Доля самої Нефертіті невідома.

Мітанні. Фараон не прийшов на виручку ні мітаннійцям, ні іншим своїм союзникам, хоча вони розпачливо благали його про допомогу, навіть перестав приймати їхніх гінців. Невдовзі у Східному Середземномор'ї вже порядкували хетти. Таким чином, створена першими фараонами XVIII династії Єгипетська імперія впала, від колишньої величі Єгипту не залишилося й сліду.

Відносини між Єгиптом і Хеттською державою склалися непросто. Після смерті 18-річного Тутанхамона його 24-річна вдова Анхесенамон, третя дочка Ехнатона та Нефертіті, таємно запропонувала свою руку та єгипетський трон хеттському царевичу*. Хеттський цар, ознайомившись з її посланням, спершу подумав, що його розігрують і нічого не відповів Анхесенамон. Лише коли вельможна єгиптянка вдруге запевнила його в щирості своїх намірів, він направив до Єгипту одного із своїх синів. Проте шанс, що його історія дає лише один раз, був утрачений: колишній Ехнатонів воєначальник Ейє підіслав до хеттського царевича вбивць і сам став єгипетським фараоном, насильно одружившись з Анхесенамон. Довідавшись про загибель сина, хеттський цар рушив війною на Єгипет, однак через страшну епідемію, яка спалахнула в його війську, він єгипетський кордон не перейшов. Відносини між обома великими державами відтоді остаточно зіпсувалися.

Перед фараонами XIX династії, таким чином, постало завдання будь-що відвоювати в хеттів Східне Середземномор'я. Але для цього треба було спершу посилити боездатність єгипетського війська. Вже Хоремхеб розпочав військову реформу, поділивши армію на два корпуси, які дислокувалися, відповідно, на північному та південному кордонах держави. Фараон Рамзес I, який прийшов до влади вже в похилому віці і процарював трохи більше року, поділив військо на три корпуси, прилучивши до кожного з них по загону бойових колісниць, поповнив військо іноземними найманцями, створив царську гвардію. Його син Сеті I організував воєнний похід у Сирію, попутно розгромивши палестинські військові загони, які перетнули йому шлях до Східного Середземномор'я. Проте витіснити

* Чисто по-людськи неординарний вчинок Анхесенамон можна зрозуміти. Вона ще дитиною опинилася в гаремі рідного батька, а після смерті Ехнатона стала дружиною 7—8-річного Тутанхамона. Овдовівши вдруге, вона, найімовірніше, мала дістатися пристарілому вельможі Ейє.

хеттів з колишньої єгипетської вотчини він не зміг і, зрештою, втратив майже всі свої північні завоювання.

Після Сеті I фараоном став його 21-річний син Рамзес II — велетень (його ріст становив 2 м 10 см), господар величезного гарему, укомплектованого, між іншим, і його двома рідними доньками. Рамзес II процарював довгих 67 років, упродовж яких численні дружини фараона народили йому цілу орду (близько двох сотень) синів і дочок.

На четвертому році свого царювання Рамзес II здійснив перший воєнний похід в Азію. Наступного року він особисто очолив похід проти хеттів. Своє військо фараон поділив на п'ять корпусів — чотири діючі й один резервний. Надміру самовпевнений головнокомандувач через брак військового досвіду, немов хлопчисько, потрапив у пастку, яку йому влаштував хеттський цар Муватал. Повіривши хеттським перебіжчикам (підісланим Муваталом), що основні сили хеттського царя нібито відступили на північ Сирії, фараон не став чекати підходу решти військових підрозділів і з одним-єдиним корпусом поспішив до Кадеша. Саме там на нього й чекав цар Муватал з 30 тисячами піхотинців та 2,5 тисячами бойових колісниць. Якимсь чудом Рамзесові II вдалося врятуватися від загибелі в нерівному бою під Кадешем.

Існує кілька припушень, чому хетти не довершили розгром єгиптян під Кадешем. Так, єгипетський корпус могла врятувати стійкість і відвага царської гвардії, наwerbованої, скоріше усього, з іноземців-шерденів. Далі, хеттів могла підвести елементарна жадібність. Вдершись в бойовий табір фараона, вони були засліплені його багатством і, забувши про все на світі, заходилися його грабувати, що дало змогу фараонові вирватися з оточення. Можливо також, що Муватал у той момент, коли на допомогу фараонові прийшов несподівано резервний корпус, не зумів переправити через глибоку р. Оронт на місце бою свій резерв — 8 тис. піхотинців.

Повернувшись з походу, Рамзес II, ясна річ, розголосив про свою повну перемогу над хеттами (переможну реляцію було викарбувано на стінах столичного храму). Однак від того Східне Середземномор'я не стало сферою єгипетського впливу — доводилось починати все спочатку.

Кадешський урок пішов Рамзесу II на користь. Коли фараон утретє повів свої війська в Азію, він уже діяв обачніше, надійно закріплював за Єгиптом завойовані території. Оволодівши попутно кількома фортецями, він підійшов з армією до р. Оронт. Цього разу хетти воювали проти єгиптян мляво, бо їхню державу послабили напади кочівників, все ж розгромити ворога фараонові й цього

разу не вдалося. Тому в 1280 р. до н. е., через 16 років після Кадешської битви, Рамзес II уклав із хеттським царем Хаттусілі мирний договір, за яким Південна Сирія, Фінікія та Палестина стали зоною єгипетського впливу, а Північна Сирія дісталася хеттам (кордон між обома державами відтепер проходив по р. Оронт). Обидва володарі поклялися жити в мирі та злагоді, не приймати перебіжчиків і надавати один одному допомогу у війні проти третьої сторони. Мирний договір між Єгиптом та Хеттською державою було скріплено династичним шлюбом — 55-річний фараон одружився з молоденькою дочкою хеттського царя Хаттусілі III, а коли побачив, що тесть не скупиться на придане, ймовірно, одружився і на другій його дочці. Весілля справляли в Єгипті, причому на нього прибув хеттський цар.

Державу Рамзес II тримав залізною рукою. На відповідальні посади в ній він призначав довірених людей, здебільшого своїх синів, нестачі в яких не відчував. Тому не дивно, що нікого з фараонів жерці не обожнювали так послідовно й енергійно, як Рамзеса II, царювання якого стало добою класичного оформлення культу фараона.

Міжнародний авторитет Єгипетської держави за царювання Рамзеса II відчутно зріс, розширились її економічні та культурні зв'язки з іншими країнами. Фараон перетворив Єгипет на будівельний майданчик. Зокрема, він побудував у Дельті кілька торгових міст, у тому числі нову столицю Пер-Рамзес («Дім Рамзеса»), у Мемфісі спорудив храм богу Птаху, прикрасивши його двома своїми статуями (одна з них нині стоїть на привокзальній площі в Каїрі). В Карнаці, основному єгипетському храмі, фараон завершив будівництво найбільшого в стародавньому світі гіпостилю — колонного залу, який навіть у руїнах приголомшує своїми велетенськими розмірами. Кілька гігантських храмів з'явилося за роки царювання Рамзеса II також в Абідосі та Нубії, зокрема, знаменитий Абу-Сімбелський храм, який наприкінці 60-х років XX ст. справив своє новосілля. Ніхто з фараонів не залишив після себе стільки архітектурних споруд та кам'яних колоссів, як самозакханий Рамзес II. Самих лише статуй цього «короля самореклами» збереглося близько п'яти тисяч. У погоні за примарною славою цей фараон повписував своє ім'я навіть на пам'ятниках, побудованих його попередниками. Втім, існує думка, що в такий спосіб фараон піклувався не стільки про власну славу, скільки про саму ідею монархії.

За словами французького єгиптолога К. Жака, саме в такий спосіб «Рамзес-людина вшановував Рамзеса-бога».

**Єгипет за Рамесидів,
фіванська теократія**

У війнах Рамзеса II Єгипет, очевидно, перенапружив свої сили. Можливо також, що до нього вже прийшла стареча неміч. Причину наступної катастрофи єгиптологи вбачають також у тривалій затримці країни у «бронзовому віці», що послабило її у воєнному та економічному відношеннях, у можливому відкритому протистоянні між фараонами та фіванським жрецтвом, у уразливій пропаганді, що підірвала моральний дух народу й призвела до засилля іноземщини, в ослабленні культу фараона, у приході до влади невольових, недолугих політиків. Як би там не було, а наступники Рамзеса Великого були більше заклопотані обороною держави від нападників, аніж організацією нових завойовницьких походів. Так, фараон Мернептах, тридцятий син Рамзеса II, змушений був відбивати натиск лівійських племен і насилу врятував Єгипет від страшного нашествия «морських народів» — індоєвропейських племен з Балкан чи островів Егейського моря. Проте воєнні успіхи цього фараона мало зарадили справі, Єгипетська держава хиріла буквально на очах.

Передвісником нового, цього разу вже остаточного, занепаду Єгипту була узурпація влади сирійцем Ірсу наприкінці царювання XIX династії. Цей авантюрист спирався, очевидно, у своїх діях на підтримку сирійських поселенців у Дельті. Цим не забарились скористатися лівійці для свого чергового нападу на Єгипет. Все ж єгиптяни спромоглися навести порядок у власнім домі. Фараон Сетнехт, який заснував XX династію, придушив заколот Ірсу і прогнав лівійців. Його син Рамзес III відбив два напади лівійців, які прагнули оволодіти багатим Єгиптом, і переміг у кількох морських і сухопутних битвах військові сили «народів моря», які вдруге опинилися біля єгипетських кордонів. Проте наступники Рамзеса III не зуміли закріпити ці воєнні успіхи. Немовби відчуваючи своє безсилля, всі вони брали собі престижне ймення Рамзеса, через що єгиптологи назвали їх Рамесидами.

Немічні Рамесиди запобігали перед впливовим жрецтвом, задобрювали його щедрими жертвами храмам, особливо храму Амона у Фівах і Птаха у Мемфісі. Жерці Фіванського храму, мабуть, були багатші за фараона. Вони

мали на Червоному морі свій торговельний флот, перебрали до своїх рук золоті копальні в Нубії. Єгипетське жрецтво на той час уже оформилося в касту (жрецькі посади стали спадковими). *Суспільний престиж жерців у період Рамесидів досяг свого апогею, реальна влада в державі переходила до них.*

Рамесиди катастрофічно втрачали владу. Рамзес III, наприклад, доцарювався до того, що проти нього вчинив заколот його власний гарем, щоправда — не основний, а похідний (той, що супроводжував царя в походах). Змовниць, однак, було вчасно викрито й страчено. Характерно, що окремі судді, які вели дізнання у справі *гаремного бунту*, не встояли перед чарами змовниць й самі опинилися на лаві підсудних. У державі процвітали злочинність і корупція. Повально грабували навіть царські могили. На початку царювання XXI династії майже всі гробниці в Долині царів і Долині цариць були пограбовані злодіями. В такій обстановці прихід до влади фіванських жерців наприкінці XX династії не був несподіванкою. За останнього Рамесида, Рамзеса XI, фактично володарем Верхнього Єгипту та Нубії став першосвященик храму Амона Херіхор. Єгипет знову розпався на дві незалежні держави.

Владні структури насаджували в суспільстві ідеологізовані форми релігії. У тодішніх розписах і кольорових рельєфах запанувала виключно релігійна тематика. «Це була доба удаваної набожності, коли ритуальним догмам надавалася перевага перед вимогами етики», — констатує історик. Фіванське жрецтво проголосило бога Амона володарем Всесвіту, при цьому воно повчало народ, що Амоновим обранцем є не його син, тобто не фараон, а верховний жрець храму Амона. Релігія вкотре стала в період царювання Рамесидів знаряддя політичної боротьби.

Отож наприкінці II тис. до н. е. Єгипетська держава знову розпалася. Фараони XXI династії, яку започаткував верховний жрець Амона в Танісі Смендес, лише символічно вважалися загальноєгипетськими володарями. Центр політичного життя країни перемістився в Дельту, де змінилося кілька столиць. Палестина та Сирія відложилися від Єгипту, сусіди, як це впливає з староегипетської повісті «Подорож Уну-Амуна в Бібл», вже не зважали на нього. Близько 1085 р. до н. е., з воцарінням XXI, Таїської, династії, Єгипет увійшов в останній — похмурий і

безбарвний — період своєї стародавньої історії — Пізнє Царство.

**Політична історія
Єгипту доби Пізнього
Царства**

Ще наприкінці Нового Царства в країні, особливо в Дельті, по-більшало лівійських поселенців, яких фараони брали на військову службу. Врешті-решт один з лівійських воєначальників Шешонк перебрав владу фараона, започаткувавши XXII, Лівійську, династію. Його самозванство не всім в Єгипті сподобалось, проте фараон-лівієць не допустив кровопролиття й зберіг єдність Єгипетської держави. Свого старшого сина Шешонк одружив на єгипетській принцесі, а молодшого зробив верховним жерцем храму Амона в Фівах. Своєю столицею він обрав місто Бубастис у Дельті, тому історики назвали засновану ним династію Бубастидами.

За Шешонка Єгипетська держава посилилась. Намагаючись відновити колишній єгипетський вплив у Східному Середземномор'ї, Шешонк віддав до гарему єврейського царя Соломона свою дочку, а коли Соломон помер — захопив Іудею. Проте цей політичний успіх не повернув Єгипту репутацію найсильнішої передньоазіатської держави.

За наступних фараонів-лівійців над Єгиптом навис дамоклів меч асирійського вторгнення. Фараон Осоркон II дав себе втягнути в антиасирійську авантюру східно-середземноморських царків, і в середині IX ст. до н. е. зазнав поразки в бою під Каркаром. Ця подія послужила детонатором сепаратистського вибуху в Єгипті. Верхній Єгипет на чолі з Фівами став по суті незалежним, Гераклеополь також об'єднав навколо себе сусідні номи. Навіть у самій Дельті, де була столиця лівійського фараона, окремі номи не визнавали його владу. Таніський князьок Петубастис проголосив себе фараоном, заснувавши XXIII династію, що існувала паралельно з XXII. Невдовзі Єгипет став жертвою чергових завойовників — кушитів.

Давно минулися ті часи, коли Єгипет контролював територію, населену нубійцями (кушитами), аж до четвертого нільського порога. Наприкінці II тис. до н. е. кушити утворили свою державу з столицею в м. Напаті, а згодом — у м. Мерое.

Володарі Напато-Мероїського царства підтримували тісні стосунки з Фіванським номом. Наприкінці VIII ст. до н. е. син нубійського вождя, Піанхі, захопив Фіви, а потім і майже неприступний Мемфіс. Він не став грабувати ці міста, навіть приніс щедрі пожертви мемфіському храму Птаха. Це сподобалось єгиптянам (передусім жерцям), вони змирилися з володарюванням іноземця. Піанхі проголосив себе єгипетським фараоном, започаткувавши XXV, Кушитську (Ефіопську, Суданську), династію. Лівієць Осоркон II та представник місцевої XXIII династії визнали себе васалами Піанхі, фараона ж Бокхоріса, яким почалася й завершилась нижньоєгипетська XXIV династія, кушити, як запевняв Манефон, живцем спалили.

Шабака й Тахарка, які царювали після Піанхі, зміцнили панування кушитів у Єгипті. Проте саме тоді Єгипет став жертвою чергового агресора — Ассирії. В 671 р. до н. е. Тахарка змушений був рятуватися втечею від легіонів Асархаддона. Двічі єгипетську землю топтали полчища Ашшурбаніпала. Все ж надійно закріпитися в Єгипті ассирійці не змогли. Псамметіх, якого самі ж ассирійці посадили на єгипетський трон, визволив країну від чужоземного гніту. Він започаткував XXVI, Саїську, династію (664—525 рр. до н. е.).

За Саїської династії країна, як образно зазначив єгиптолог Дж. Брестед, переживала розквіт на краю могили. Вона зміцнила свої торговельні та культурні зв'язки з карійсько-лідійськими племенами та малоазійськими греками. Греки навіть заснували в Дельті кілька торговельних факторій: Дафни, Стратопеди, Навкратіс. Найбільше приваблював грецьких купців Навкратіс, ймовірно тому, що це місто облюбували знамениті єгипетські гетери, в тому числі зірка першої величини серед них — Родопіс. Греки охоче записувались у фараонове військо. Саїські фараони, передусім Апрій та Яхмос II, використовували малоазійські та грецькі військові загани для боротьби з сепаратистськими рухами в державі. Яхмос II так захопився грецькою культурою та грецьким способом життя, що свої щедроти демонстрував передусім на грецьких храмах, одружився на гречанці, ходив у грецькому одязі. Разом з тим, саме за Саїської доби Єгипет значною мірою відродив свою самобутню культуру, тому цей період староегипетської історії ще називають *Саїським відродженням*.

Фараони Саїської династії намагалися посилити міжнародний вплив своєї держави, проте успіхів у цьому не досягли практично ніяких. Після поразки єгипетського війська в 605 р. до н. е. під Кархемишем від вавилонської армії, їм довелося остаточно відмовитись від мрій про панування на Близькому Сході. Відтоді, як говориться в Біблії, «більше вже не виходив єгипетський цар зо свого краю, бо вавилонський цар забрав усе від Єгипетського потоку аж до річки Євфрату, усе, що належало єгипетському цареві».

У другій половині VI ст. до н. е. Єгипет зазнав нападу персів. У 525 р. до н. е., відразу після смерті Яхмоса II, перський цар Камбіз розбив під Пелузієм єгипетську армію і включив Єгипет до складу своєї імперії. Єгипет став однією з найбагатших перських сатрапій. Єгиптяни, яким ніколи не бракувало патріотизму, не змирилися з перським пануванням. У 404 р. до н. е. вони таки повалили перське ярмо. Перські царі вдруге поневолили Єгипет лише в 342 р. до н. е., тобто за десять років до греко-македонського завоювання країни. З приходом до Єгипту в 332 р. до н. е. військ Александра Македонського почався новий період єгипетської історії — Елліністичний.

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

- **Іригаційне землеробство, інші галузі сільського господарства**
- **Розвиток ремісничого виробництва**
- **Торгівля**
- **Соціальна структура Єгипту, її державне регулювання**
- **Староєгипетська сім'я**

Іригаційне землеробство, інші галузі сільського господарства

Основою основ економічного життя стародавніх єгиптян завжди було сільськогосподарське виробництво, передусім добре поставлене іригаційне землеробство,

ефективність якого залишалася високою навіть у періоди політичного занепаду держави. Іригаційне землеробство переважало у Верхньому Єгипті, родючі землі якого використовувалися головно для розвитку зернового господарства, землі ж Дельти, відвойовані у боліт, більше годилися як пасовиська. Об'єднання країни в єдину державу посприяло будівництву та експлуатації іригаційної мережі, створювати яку населення почало ще в Додинастичну добу, а завершило вже в епоху Середнього Царства.

Стародавні єгиптяни побудували оригінальну іригаційну систему, не схожу на месопотамську. Якщо в долині рік-близнюків система каналів і дамб мала передусім дренажне призначення, то в долині Нілу склалася проста й надійна басейнова система іригації, покликана якомога довше, впродовж усього посівного періоду, затримати воду на полях. Будувати й експлуатувати таку систему штучного зрошення землі можна було лише усім миром, злагодженими зусиллями всіх номів, що дуже вплинуло на політичну організацію староєгипетського суспільства.

Споруджувати саме басейнову систему іригації єгиптян спонукав рельєф Нільської долини. Справа в тому, що на природно високих берегах Нілу мул під час паводку відкладався товщим шаром, ніж у долині, яка через це понижувалась також на захід і схід, у бік Лівійського та Аравійського плато. Скориставшись цією особливістю рельєфу Нільської долини, єгиптяни поділили її повздовжніми та поперечними греблями і дамбами на більші й менші басейни, через що вона зовні стала схожою на гігантську шахову дошку. Напередодні розливу Нілу, чи коли вода вже починала прибувати, селяни проривали крізь високі нільські береги (їх вони ще й штучно нарощували) короткі канали, якими впускали воду в басейни, звідки її потім розподіляли на поля за допомогою невеликих земляних валів. Коли мул осідав, паводкову воду відводили назад, у річку. Вода заодно промивала ґрунт, оберігаючи його від засолювання. Нільський мул, що залишався на полях, зберігав вологу впродовж двох місяців, проте цього часу цілком вистачало для проростання й дозрівання зернових культур (нільський мул був справжнім поживним бульйоном для рослин, він давав найшвидші сходи у світі).

Басейнова система іригації в Єгипті виявилася значно ефективнішою, ніж дренажна — в Месопотамії. Вона чинила менший тиск на природу і забезпечувала стабільну екологічну обстановку в країні. Вода в Нільській долині стояла в каналах лише під час повені, впродовж 6—9 тижнів, решту часу вони залишалися сухими, за каналами ж у Месопотамії доводилось наглядати протягом цілого року. Проіснувала ця система іригації в Єгипті до середини ХІХ ст., поки її не зруйнувала Асуанська гребля. Нині вона почасти збереглася лише у Верхньому Єгипті.

Майже кожен єгипетський фараон приділяв увагу іригаційному будівництву в країні. Проте найграндіозніші іригаційні роботи було здійснено в епоху Середнього Царства на території Фаюмського оазису та за царювання Рамзеса II — в Дельті.

Фаюм являв собою природну впадину, що в глибоку давнину зрошувалась рукавом Нілу, однак поступово, ще до неоліту, відокремилась від Нільської долини. В найнижчому місці цієї впадини існувало природне озеро, оточене заболоченими землями. Осушити фаюмські болота єгиптяни спробували ще в епоху Стародавнього Царства, проте реалізувати цей намір вдалося лише в перші століття II тис. до н. е. Зокрема, фараон Аменхет III перетворив старий рукав Нілу (араби називали його Бахр-Юсуф — «рукав св. Йосифа») в обвідний канал.

Паводкова вода цим каналом заповнювала Мерідове озеро (його нинішня назва — Біркет-Карун), коли ж паводок закінчувався, її відводили за допомогою складної системи дамб і каналів назад, до Нілу, й вона, таким чином, у засушливу пору року напоювала великі масиви земель. Завдяки фаямській іригаційній системі Мерідове озеро служило своєрідним регулятором річки. Воно понижувало її максимальний рівень під час паводку й уповільнювало спад паводкових вод.

У IV тис. до н. е. єгиптяни винайшли ніломір. Він допомагав хліборобам прогнозувати не лише час розливу Нілу, а й розмір паводка.

Існувало три типи ніломіру: прибережні скелі, на яких позначали рівень паводкової води, кам'яні сходинки до річки, які використовувались з цією ж метою, та шахта з колоною посередині. Третій тип ніломіру був найдосконалішим. Шахта, в яку вели сходинки, була сполучена з Нілом спеціальним каналом і діяла за фізичним законом сполучених посудин: рівень води в ній (його регулярно позначали на колоні чи стіні шахти) був такий самий, як і в Нілі.

В епоху Нового Царства було винайдено шадуф. За допомогою цього нехитрого пристрою два робітники, працюючи позмінно, могли полити за світловий день до півгектара землі. Шадуф дозволив єгиптянам інтенсивно освоювати високі поля і посприям, насамперед, розвитку садівництва. Нарешті, в I тис. до н. е. єгиптяни почали використовувати для поливу землі водоналивне колесо *сакіє*, яким користуються й нинішні єгипетські селяни.

Система штучного поливу землі забезпечувала високий валовий збір зернових у країні. За підрахунками єгиптологів, одна сім'я хліборобів могла прогодувати з єгипетських ґрунтів ще три сім'ї.

Сільськогосподарський рік починався в Єгипті у серпні зриттям завчасно побудованих гребель, щоб врятувати поля й канали від затоплення. В листопаді, коли повінь спадала, єгиптяни приступали до посіву зернових і садіння городніх культур. Із зернових вони вирощували переважно пшеницю-еммер (вид полби), ячмінь і сорго, з городніх — часник, огірки тощо, з технічних — льон, з волокон якого ткачі виробляли напівпрозору тканину, значно тоншу за сучасний шовк чи капрон*. Пора жнив наставала у березні — квітні, у південних номах на місяць раніше, ніж у північних.

Приділяли увагу єгиптяни також садівництву й виноградарству, передусім вирощуванню фінікової пальми, хоч

* Крізь таку тканину, покладену на книжкову сторінку, можна легко читати текст.

її господарська роль у Єгипті була значно скромнішою, ніж у Месопотамії. Сади до середини II тис. до н. е., коли в країні з'явився шадуф, поливали вручну (воду для поливу носили в горщиках).

Культура землеробства в Єгипті була архіпримітивною. До глибокої оранки землі єгиптяни не вдавалися, бо вона призвела б до появи солончаків. Сяк-так дряпали землю лише у Верхньому Єгипті, в Дельті ж зерно висівали прямо в неспущений мул й відразу ж вигонили на засіяне поле домашню худобу (здебільшого баранів), щоб вона своїми копитами повтопувала його в мулистий ґрунт. Жали високо, зрізаючи самі колоски, які потім молотили на току копитами віслюки.

Основним багатством єгиптян вважалися худоба й домашня птиця, проте культура їхнього тваринництва й птахівництва була вкрай примітивною. Про це свідчить той факт, що впродовж тривалого часу єгиптяни відгодовували на м'ясо чи намагалися приручити антилоп, газелей, гієн, журавлів, пеліканів, лебедів тощо. З домашньої птиці їм найбільше припали до вподоби гуси й качки, хоча тримали вони й курей, яких називали «птахами, які народжують щодня». Знали єгиптяни й бджільництво, причому, найімовірніше, саме вони й винайшли його. В епоху Середнього Царства вони вже тримали коней, проте широко використовувати їх стали лише у післягіксоську добу. В I тис. до н. е. конярство досягло в країні таких масштабів, що єгиптяни вже постачали своїми кіньми передньо-азіатський ринок. Допоміжну роль у їхньому господарстві відігравали із давніх-давен мисливство та рибальство. Характерно, що в епоху Стародавнього Царства єгиптяни використовували в мисливстві не лише собак, а й приручених левів.

Сільськогосподарське виробництво розвивалося в Стародавньому Єгипті впродовж всієї його історії виключно екстенсивним шляхом (валовий сільськогосподарський продукт зростав завдяки розширенню посівних площ, а не підвищенню врожайності) і повністю залежало від стану іригаційного будівництва в країні. *Іригаційне землеробство не тільки забезпечувало економічне процвітання єгипетського суспільства, а й значною мірою визначало його соціальний устрій та політичну систему. Кожен басейн у країні був складовою частиною єдиної іригаційної мережі, і це об'єднувало єгиптян у монолітний трудовий колектив. Басейнова система іригації потребувала централізованого керівництва*

ї, зрештою, послужила одним із визначальних чинників для появи дрібних, «номових», держав з подальшим об'єднанням їх під егідою сильної монархії.

Розвиток ремісничого виробництва

Щодо ремісничого виробництва, то воно, на відміну від сільськогосподарського, зазнавало в країні суттєвих якісних змін.

Вже на порозі цивілізації єгиптяни досягли вагомих успіхів у таких галузях ремесла, як столярство, каменярство, чинбарство, будівництво, суднобудування, гончарство, ткацтво, ювелірна справа тощо. В епоху Стародавнього Царства вони, наприклад, виробляли за допомогою примітивних кам'яних та мідних інструментів п'ятишаровий дикт, будували надійні парусні та веслові судна з папірису та деревини, виготовляли з кедрової смоли чудову ароматичну олію, навчилися ливарництву. Тогочасні вироби єгипетських ювелірів із золота, срібла та електрума славилися далеко за межами країни. Справжніми віртуозами були єгипетські будівельники-каменярі, які змережували стіни гробниць і храмів філігранними рельєфними зображеннями, так ретельно шліфували й припасовували одна до одної багатотонні кам'яні брили, що між ними й нині годі просунути кінчик цигаркового паперу. Вражає їхнє вміння споруджувати над внутрішніми галереями й камерами пірамід надмічні перекриття, які надійно витримували колосальний тиск на них. Більше того, єгипетські будівельники пробивали нові тунелі й камери в уже побудованих пірамідах. Приголомшує обсяг робіт, виконаних ними упродовж доби Стародавнього Царства, який лише на спорудженні пірамід перевищував 12 млн куб. м.

В епоху Середнього Царства єгиптяни почали освоювати бронзове виробництво, хоча все ще користувалися переважно кам'яними та мідними знаряддями праці, навчилися виготовляти скло, досконало освоїли технологію видобутку та обробки золота. В тогочасному Єгипті, особливо на території Фаюмського оазису, виростили нові міста, оточені захисними стінами, здійснювалося (здебільшого в районі перших нільських порогів) інтенсивне фортифікаційне будівництво.

Епоха Нового Царства стала періодом найвищого господарського розквіту країни. На той час єгиптяни вже вступили у вік бронзи, причому бронзу вони виготовляли дуже твердою. В середині II тис. до н. е. в Єгипті з'явилися

перші вироби із заліза, проте господарське використання цього металу гальмувалося відсутністю у країні залізної руди. Єгиптяни удосконалили виробництво скла, ливарництво, суднобудування, досягли справжніх вершин у мистецтві бальзамування. В I тис. до н. е. вони навчилися виробляти з фарфороподібної маси особливий фаянс, який користувався великим попитом на міжнародному ринку.

Розквіту єгипетських ремесел сприяла забезпеченість Нільської долини найнеобхіднішою промисловою сировиною. Єгиптяни завозили лише дефіцитну промислову деревину (з Нубії та Східного Середземномор'я), срібло та олово (для виробництва бронзи).

Торгівля

Примітивна обмінна торгівля існувала в країні ще в епоху Стародавнього Царства. Єгиптяни,

*які впродовж усієї своєї стародавньої історії не користувалися грошима, обмінювали товар на товар. Мірилом вартості їм служило зерно. Отож, йдучи на ринок, вони брали не гаманець з грішми, а торбу з зерном. В епоху Нового Царства в країні з'явилася й одиниця вартості — *дебен* (шматок міді вагою близько 90 г), проте *дебен* сам по собі не був у обігу, просто вважалося, що той чи інший товар коштує стільки-то *дебенів* і на нього можна було виміняти інший товар такої ж вартості.*

Упродовж майже трьохтисячолітнього існування Стародавнього Єгипту його економіка залишалася натуральною. Товарне виробництво в країні було відсутнє, збувався не товар, а надлишки продукції, виготовленої для власних потреб. Номи, господарство яких було однотипним, між собою практично не торгували, розвивався майже виключно зовнішній ринок, особливо в найдавніший період староегипетської історії. Проте навіть зовнішня торгівля до епохи Пізнього Царства не особливо процвітала в умовах значної географічної ізоляваності країни, забезпеченості її власною промисловою сировиною та можливості для єгиптян легко грабувати суміжні території.

В епоху Стародавнього Царства єгиптяни вимінювали на свої ювелірні виробы, ароматичні олії, мед, тканини, алебастровий посуд тощо в нубійців — бивні слона, хутра, пахоші, ебенове дерево; у жителів екзотичної країни Пунт (знаходилась, скоріше всього, на території Сомалі чи на півдні Аравії) — міррову смолу, дошки, електрум, карликів (для забав малолітньому фараону); в сирійських племен —

промислову деревину; в мешканців фінікійського міста Бібл, яке поступово стало найважливішим центром єгипетської торгівлі в Азії, — деревину, оливкову олію тощо. Велику обмінну торгівлю єгиптяни тоді також з островом Крит.

Утім, для характеристики тогочасних міжнародних економічних зв'язків Єгипту слово «торгівля» не завжди підходить, бо вони нерідко зводились до банального воєнного пограбування сусідів. Ось як «торгував», наприклад, елфантинський номарх Хуфхор із нубійцями. Він з'являвся до них на чолі сильного військового загону — й перелякані нубійські вожді задарма віддавали йому своїх биків і кіз, аби він лише довго не затримувався в гостях.

В епоху Середнього Царства фараони споряджали напівторговельні — напіввійськові експедиції, як і раніше, в Нубію, країну Пунт, на острови Егейського моря (передусім на острів Крит). Тісні контакти встановили тоді єгиптяни з Месопотамією та Східним Середземномор'ям, яке надовго стало їхньою вотчиною. За придбаний товар вони платили зерном, одягом, часом міддю, а наприкінці Середнього Царства — й золотом.

В епоху Нового Царства, незважаючи на значне розширення єгипетських кордонів, товарообмін у країні залишався незначним. Лише наприкінці цієї епохи почав складатися загальноєгипетський ринок. Становище істотно змінилося вже в I тис. до н. е., коли в господарське життя єгиптян владно вторгнулися товарно-грошові відносини. Тодішніх єгиптян навернули до торговельної діяльності значною мірою греки, які відзначалися комерційною жилкою. Проте для активізації в епоху Пізнього Царства ринкових відносин існували й більш вагомні спонуки. Раніше, коли Єгипет був могутньою передньоазійською державою, він одержував залізо, мідь, олово, промислову деревину тощо у вигляді воєнної здобичі та данини васьальних народів, тепер же все це він мусив купувати. Єгипет налагодив стабільні торговельні зв'язки з багатьма своїми сусідами. Фараон Нехо II, щоб зручніше було запливати в країну Пунт, навіть розпочав будівництво каналу від східного, пелузійського, рукава Нілу до Червоного моря*.

---

* Єгиптяни завершили це будівництво, яке коштувало життя багатьом із його учасників, близько 500 р. до н. е., тобто вже після смерті Нехо II. У 764 р. халіф аль-Мансур, щоб захистити торгівлю Дамаска, велів засипати канал.

Він же близько 600 р. до н. е. велів хоробрим фінікійським мореплавцям обігнути Африканський континент, на що вони затратили два роки. Пожвавішав і внутрішній ринок у Єгипті, причому найбільший інтерес до торговельної діяльності виявляли храми, земельні латифундисти, малоазійські та грецькі купці, що поселилися в цій країні. В Єгипті доби Пізнього Царства розквітло лихварство з усіма його соціальними наслідками.

**Соціальна структура
Єгипту, її державне
регулювання**

Про суспільство Єгипту доби Ранняго Царства мало що відомо. Того часу в країні існувало велике багатогалузеве царське господарство й, можливо,

господарства вельмож, але хто працював у них і на яких умовах — про це джерела мовчать.

Досить туманну уяву мають єгиптологи й щодо соціальної структури Єгипту в епоху Стародавнього Царства. Ясно лише одне: вона відзначалася різкою своєрідністю і, як вважають єгиптологи, не була ані рабовласницькою, ані кріпосницькою.

Тогочасне єгипетське суспільство було соціально стратифікованим. Соціальна еліта складалася з фараона, царедворців, які майже поголовно вербувалися з царських родичів, номової знаті, жрецької верхівки, яка займала особливе місце в соціальній ієрархії. Купецтва в Єгипті не існувало. Фараону належали обширні маєтності, набагато більші, ніж ті, що їх мали месопотамські володарі. Він роздавав значну частину їх своїм вельможам у службове користування, причому разом із селянами цих маєтків, зобов'язаними працювати на вельмож. Нерідко вельможі додатково обзаводилися власним господарством, яким вони могли розпоряджатися вільніше, ніж службовою нерухомістю.

Трудовий люд у господарствах фараона, храмів та вельмож офіційно називався терміном *мерет*. Це були хлібороби, ремісники, рибалки, пивовари, птахолови тощо. Виконавці польових робіт об'єднувались у робочі загони і працювали під наглядом чиновників. Їм задавали *уроки* — норми виробітку, за невиконання яких частували бамбуковими киями. Власних господарств *мерет* не мали, а жили на повному утриманні своїх власників.

Якийсь відсоток єгипетських селян був звільнений від примусових робіт на вельмож. Однак повністю вільними і

вони не були, оскільки сплачували податок за користування землею та водою для її зрошення, а також виконували загальнодержавні роботи: будували царські гробниці, храми, іригаційні споруди тощо.

У єгиптологічній літературі тих селян і ремісників, що працювали на царя та вельмож, часом називають кріпаками. Однак подібне визначення необґрунтоване, адже в єгипетському суспільстві трудову повинність виконували також воїни, дрібні чиновники (крім писців) та жерці. Така організація виробничого процесу була викликана тим, що за умов користування тодішніми примітивними знаряддями праці трудомісткі польові роботи можна було виконувати лише колективними зусиллями, всім миром. Примусові роботи на царя та вельмож доречніше кваліфікувати як загальнодержавну повинність, виконання громадського обов'язку, а не форму соціального визиску.

Вже в епоху Стародавнього Царства в Єгипті були робітники, яких називали *баку*. Їхня праця використовувалась, очевидно, виключно в домашньому господарстві. Окремі єгиптологи вважають *баку* рабами, інші ж — залежним нерабським населенням. *Баку* не був абсолютно безправним, «живим інвентарем». Він міг одружитися на вільній єгиптянці, свідчити в суді проти свого пана, користуватися й вільно розпоряджатися майном, у тому числі землею. Кількість *баку* не могла бути значною, адже впродовж III тис. до н. е. єгиптяни військовополонених ще вбивали.

Активізація воєнної політики фараонів в епоху Середнього Царства сприяла майновому та соціальному розшаруванню суспільства. Воєнна здобич розподілялася нерівномірно, лєвова пайка її діставалася знаті, простим єгиптянам майже нічого не перепало. До того ж участь у воєнних походах, воєнні тягарі призводили до зубожіння багатьох трудівників. Тодішні тексти називали зубожілих єгиптян *неджесами*, тобто «маленькими людьми», протиставляли їм *уру*, тобто «сильних людей» — представників розбагатілої верхівки, з якої рекрутувалися дрібні чиновники, писці, жерці.

Матеріальний достаток у Єгипті доби Середнього Царства створювався працею переважно «царських хемуу» (в сучасній соціально-економічній термінології відповідника для терміна *хему* немає). До складу «царських хемуу» входило майже все трудове населення країни, пред-

ставники всіх існуючих у ній професій. Працювали вони на царя, храми та вельмож, причому польові роботи виконували чоловіки, руками жінок велося домашнє господарство. «Царський хему» не міг обрати собі професію за власним уподобанням, це робили за нього спеціальні чиновники. Умови праці для «царських хемуу» були однакові практично в усіх господарствах, тому цим робітникам було байдуже, де виконувати примусові роботи. «Царські хемуу», як і надані вельможам маетки, вважалися службовим майном і закріплювалися за тією чи іншою посадою в державному апараті. Успадкування батьківської посади та закріпленого за нею майна, включаючи «царських хемуу», могло відбуватися лише з дозволу фараона.

Суспільний статус «царських хемуу» дискутується в єгиптології. Дехто вважає їх рабами, інші з цим не погоджуються, стверджуючи, що терміном *хему* називали в Єгипті всіх, хто перебував у реальній соціально-економічній залежності.

Існували в Єгипті доби Середнього Царства й *баку*, однак їхня праця, як і раніше, відігравала скромну роль у суспільному виробництві. *Баку* не підлягав державній практиці обліку й розподілу робочої сили. Його можна було придбати на ринку, одержати в подарунок від фараона, що, на думку деяких єгиптологів, створювало умови для зародження в Єгипті работоргівлі.

Фараони пригнали до Єгипту чимало військовополонених, які за своїм соціальним статусом займали проміжне місце між *баку* та «царськими хемуу». Так, для них також складали наряд на роботу, проте використовували їхню працю не в полі, а в домашньому господарстві.

Трудова повинність на державу в епоху Середнього Царства збереглася. Це були будівельні та земляні роботи, включаючи іригаційні, каторжна праця в каменоломнях, веслування на судах тощо. «Царські хемуу» відбували цю повинність незалежно від того, в якому господарстві вони працювали. Якщо виникала нагальна потреба (здебільшого під час сівби чи жнив), то частину робітників, залучених до виконання «царських робіт», тимчасово перекидали в господарства вельмож. Єгиптяни сахалися «царських робіт», бо умови життя в трудових таборах, вочевидь, були нестерпні.

Отже, система суспільного виробництва в епоху Середнього Царства залишилася традиційною. Проте в ній мали місце й певні зміни. Так, якщо в добу Будівників

пірамід селяни колективно відповідали за сплату державі зернового податку, то тепер кожен хлібороб ніс за це індивідуальну відповідальність. Весь хліб, зібраний з селянських наділів, йшов у державні засіки, селянину ж потім виділялася певна пайка сільськогосподарської продукції.

В епоху Нового Царства штатних робітників царсько-храмового господарства чомусь називали вже іншим терміном — *іхуті* (*іхутіу*). Реальне становище їх не змінилося: той же примусовий характер праці, та ж урочна система, та сама порція кийв за невиконання норми виробітку. Як і раніше, якась частина селян — їх називали «великими людьми поселення» — не належала до *іхутіу*. Очевидно, це були приватні земельні власники, хоча прямих доказів існування в Стародавньому Єгипті приватного та общинного землеволодіння немає.

Гостро дискутується на матеріалах Нового Царства проблема єгипетського рабовласництва. Спираючись на мемфіський надпис фараона Аменхотепа II, в якому згадується прибуття до Єгипту великої кількості військовополонених, деякі єгиптологи стверджують, що нібито «рабовласництво досягло в Новому Царстві поширення, раніше нечуваного», і що «рабовласницькі відносини проникли мало не в усі прошарки єгипетського суспільства...». Інші ж єгиптологи переконані, що масовий пригін військовополонених ще не означав, що єгиптяни обертали їх на рабів, до того ж достовірність фактів, наведених у мемфіському надпису Аменхотепа II, на думку цих дослідників, вельми сумнівна. Французький єгиптолог К. Жак, його іспанський колега Х. А. Ліврага та інші дослідники переконані в тому, що варто говорити не про специфіку рабовласництва у стародавньому єгипетському суспільстві, а про його цілковиту відсутність там.

Численним і строкатим був у Новому Царстві ремісничий люд: каменярі, штукатури, малярі, ткачі, металурги тощо. В царсько-храмовому господарстві ремісники об'єднувались у робочі загони, працювали під наглядом майстрів, несли колективну відповідальність за виконання кожним декадної, місячної чи річної норми виробітку. Начальники царських майстерень мали шодекади вихідний, жили в достатку, деякі з них навіть будували для себе гробниці. Прості ремісники працювали без вихідних і терпіли матеріальну скруту, деякі з них навіть скаржились фараону на свою долю. Втім, офіційно вони відпочивали

у святкові дні (таких у Стародавньому Єгипті налічувалося понад півтори сотні на рік). Траплялося, що ремісники прогулювали й у робочі дні, підшуковуючи для цього десятки різних приводів.

Наприклад, один із ремісників пояснював свій невихід на роботу тим, що «варив удома пиво», в іншого знайшлася ще поважніша причина: «бився з жінкою». А якось упродовж чотирьох днів не вийшла на роботу ціла бригада у складі 120 майстрів, їхніх жінок та дітей, тобто десь півтисячі осіб. Всі вони були в запої, причому клялися й божилися, що пили за здоров'я фараона.

Окремим соціальним прошарком у Новому Царстві були воїни, на той час — уже професіонали. Основна маса їх озброювалася з царського арсеналу, проте найзаможніші з них купували собі бойові колісниці. Командири та власники колісниць жили безбідно, одержуючи за службу пристойну платню та свою пайку з військової здобичі. Рядовим воїнам жилося значно гірше вже тому, що в мирний час їх використовували на каторжних роботах у каменоломнях. В єгипетському війську панувала жорстока палична дисципліна. В епоху Нового Царства воно значною мірою поповнювалось іноземними найманцями (переважно лівійцями та шерденами), яким надавалося єгипетське громадянство.

Французький єгиптолог П. Монте так описує життя єгипетського воїна: «Майбутнього піхотного командира призначали з коліски. Коли він досягав росту двох ліктів, його направляли в казарму. Там його навчали, та так, що на голові й тілі залишалися шрами на все життя... А коли він ставав нарешті придатним для походів, життя його перетворювалось на суцільний кошмар... Писці вважали воїнів нижчими за себе, все ж їхні юні учні, заворожені блиском військової кар'єри, часом міняли шіточку й папірус на меч і лук, а радше на колісницю з баскими кінями».

Елітний прошарок у Новому Царстві ще вище піднявся над простим людом, завдяки напливу військової здобичі він буквально купався в розкошах. Матеріальний добробут знаті залежав також від царських щедрот. Найбільше збагачувалась жрецька верхівка (настоятелі храмів та їхні замісники), особливо жерці фіванського храму Амона та мемфіського храму Птаха.

У Новому Царстві досягла апогею бюрократизація єгипетського суспільства. Країна стала по суті єдиним державним господарським комплексом, у ній навіть храмові господарства контролювалися царською адміністрацією й були особливою формою державного майна. Держава регулювала кількісний склад і соціальну структуру

громадських служб і закладів, причому робила це, як і раніше, за допомогою системи нарядів та регулярних переписів населення й майна. Під час цих переписів чиновники встановлювали розмір податку для кожного господарства та визначали професію кожного єгиптянина (одних записували в «державні землероби», інших — воїнами, пастухами, рибалками тощо). Інститут громадянства, таким чином, у Єгипті був відсутній. Переписи населення й майна відігравали в житті єгипетського суспільства таку важливу роль, що служили точкою відліку років для єгиптян.

Староєгипетська сім'я

Якщо єгиптологи говорять про дивовижну самотність староєгипетського суспільства, то це чи не найбільше стосується його основної ланки — сім'ї.

Сім'я у Стародавньому Єгипті ще значною мірою перебувала в полоні матриархату. К. Жак навіть вважає, що єгиптянка мала більші права в сім'ї та суспільстві, ніж сучасна жінка. Можливо, французький вчений дещо перебільшує, проте факт залишається фактом: єгиптянки могли займатися науковою діяльністю (першою у світі жінкою-лікарем була ще в III тис. до н. е. єгиптянка Песечет), торгівлею, спортом (у тому числі його інтелектуальним видом — грою в кості на 30-клітинковій дошці). Сімейне майно в Єгипті належало жінці й переходило у спадок по жіночій лінії, від матері до дочки чи зятя (у царській родині, як про це вже згадувалося, по жіночій лінії, найімовірніше, передавалася й царська корона).

Єгипетська молодь мала рідкісну, в світлі традицій Сходу, можливість одружуватися без батьківського втручання, причому ініціативу у створенні сім'ї брав на себе юнак, який намагався завоювати дівоче серце випробуваним методом — щедрими приношеннями (дарував їй квіти, колоски, виноградні грона, косметику). Шлюби були ранніми: дівчата виходили заміж у 10—12-річному віці, тому в 23—24 роки вже ставали бабусями, а в 35—36 років (якщо доживали до такого «похилого» віку) — прабабусями. Шлюби не завжди освячувалися релігійною церемонією чи реєструвалися адміністративними органами; допускалося життя на віру, адже слово, дане при свідках, прирівнювалося до письмового договору.

Розлучення в Єгипті допускалося, причому з ініціативи як чоловіка, так і жінки, проте якщо сім'я розпадалася з

вини чоловіка, він повертав жінці її посаг та давав частину спільно нажитого майна, якщо ж з вини жінки — вона могла забрати собі лише частину посагу. Отож розлучення по-староєгипетськи було справою непростюю, для багатьох узагалі недоступною, і сім'ї в Єгипті залишалися, як правило, міцними.

Жіноча невірність вважалася в Єгипті тяжким злочинном й жорстоко каралася*. Чоловікам же дозволялося тримати гарем, у якому, до речі, верховодив не євнух, а основна жінка. Щодо фараонів, то вони брали до свого гарему з династичною метою навіть своїх матерів, дочок, сестер**. Характерно, що, за свідченням Діодора, дитина наложниці чи рабині вважалася в Єгипті законнонародженою, прирівнювалася до дітей «законної» дружини.

Громадська думка в Стародавньому Єгипті, хоч як це дивно, мало шанувала жінку і, за словами П. Монте, змальовувала її «вмістилищем усіх пороків, мішком всіляких хитрощів, легковажною, капризною, нездатною зберігати таємницю, брехливою, мстивою і, зрозуміло, зрадливою».

Переважає більшість сімей у Єгипті були багатодітними, чому сприяли теплий клімат та надзвичайно висока дитяча смертність. Страбон запевняв, що єгиптяни намагалися виростити всіх своїх дітей. За тих часів це не було для них дуже обтяжливо, адже дітям в Єгипті майже не потрібні були одяг і взуття, та й харчувалися вони переважно стеблами та коріннями папірусу.

Не обійшлося у староегипетському суспільстві й без проституції — побутової та сакральної. До цього явища єгиптяни, здається, ставилися без упереджень. Принаймні, збереглися легенди, що фараони часом примушували займатися найдавнішою професією навіть рідних дочок.

* Жінку та її коханця за перелюбство спалювали живцем, а їхній попіл потім кидали в річку, щоб вони не змогли відродитися на тому світі.

** Висловлюється, шоправда, й інша думка, нібито інцест став практикуватись у Єгипті вже в Елліністичну добу, за царювання Птолемеїв.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

- Техніка та інженерна справа
- Матеріальний побут
- Мова, писемність, освіта
- Науково-практичні знання
- Релігія і міфологія
- Література
- Архітектура і мистецтво
- Театр, музика, спорт

Культура Стародавнього Єгипту — одна з найдавніших і найбільш самобутніх. У ній дуже міцними були традиції, хоча вважати її застійною не можна, адже в ній, за словами американського вченого О. Нейгебауера, було так само мало вродженого консерватизму, як і в будь-якій іншій тогочасній культурі. Вклад стародавніх єгиптян у скарбницю світової культури неможливо переоцінити. Вони створили одну з найдавніших систем письма, на основі якої виникли семітські та африканські алфавітні писемності, розробили господарсько-лічильну систему, котру запозичили стародавні перси та народи елліністичного світу. Визначні досягнення староегипетської архітектури та мистецтва вплинули на мистецький розвиток сирійців, хеттів, ассирійців, егейських народів, послужили основою для високого грецького мистецтва. Під впливом староегипетської художньої словесності формувалася антична література, а відтак і взагалі європейська літературна творчість. Вагомою виявилася староегипетська спадщина й у галузі науки, передусім медицини та математики. Староегипетський сонячний календар ліг в основу європейської системи ліку років. Релігійно-міфологічні системи Стародавнього Єгипту вплинули на духовне життя народів Середземномор'я та християнську релігію. Лише у сфері філософської думки спадщина Стародавнього Єгипту виявилася мінімальною, «стародавнім євреям і грекам довелося відкривати для себе заново ті елементи, які вже втратили притягальну силу для Єгипту».

Вже стародавні народи шанобливо ставилися до староегипетської культури. Греки, наприклад, визнавали її висо-

кий рівень, хоча в розвитку наукової думки вони залишили єгиптян далеко позаду. Характерно, що вони лише єгиптян ніколи не називали «варварами», схилиючися перед їхнім творчим генієм. Староєгипетська культура через античну спадщину лягла в основу сучасної культури.

Техніка та інженерна справа

Матеріальне виробництво базувалося у Стародавньому Єгипті на вкрай низькому технічному рівні — на ручній техніці, яка

все ж давала змогу єгипетським майстрам створювати справжні професійні шедеври. Вже в епоху Стародавнього Царства вони використовували великий набір мідних і кам'яних інструментів, з допомогою яких обробляли не лише м'які кам'яні породи та дерево, а й тверді мінерали: граніт, базальт, діорит тощо. Самим куванням і перекуванням єгиптяни робили свій інструмент дуже твердим (це були ножі, пилки, шила, голки, пробійники, долота, тесла, мотики тощо). Користуючись таким інструментом та озброївшись неймовірною терплячістю, тодішні майстри налагодили масове виробництво з твердого (в кілька разів твердішого за залізо) каменю посуду, стінки якого не товщі за звичайний паперовий аркуш. Серед цього посуду були й тонкостінні глеки з вузькою шийкою. Яким чином єгиптяни навчилися робити порожнистою їхню діоритову заготовку, абсолютно не зрозуміло.

У глибоку давнину єгиптяни відмінно освоїли техніку кування й лиття металу. Вони так майстерно викувували з міді різні предмети, що вчені іноді не можуть визначити, ковані вони чи відлиті.

Простою, щоб не сказати примітивною, була технологія кам'яного будівництва. Зводячи храми-гіганти, єгиптяни обходилися не лише без підйомних механізмів, а й без риштування, замість якого використовували піщані насипи (коли будівництво храму завершувалося, пісок виносили корзинами). Кам'яні блоки, розміри яких іноді сягали 30 м³, вони вирубували з масиву за допомогою важкого кам'яного молота, долота та дерев'яних клинів: їх забивали в скелю, а потім поливали водою, клини розбухали і відривали брилу по наміченій лінії. Вже транспортуючи до будівельної площадки, її шліфували за допомогою долота та піску, що слугував абразивом.

Спорудження пірамід було так само працезатратним і простим. Спершу на ретельно вирівняній площадці кам'я-

ного плато закладали ядро майбутньої піраміди. Потім його щільно оточували стінами, що закінчувалися сходами-площадками. Кам'яні брили ядра вагою в 200 т кожна клали горизонтальними рядами, стіни ж — і це був геніальний винахід єгипетських майстрів-будівельників — зводили з невеликим ухилом усередину, щоб надати їм більшої стійкості й обійтися без стісування зовнішньої поверхні облицювальних плит. Щілини між стіною та ядром засипали щебенем. Оскільки скріплюючого розчину не було, брили доводилось ідеально припасовувати одну до одної (навіть сьогодні стики між ними видаються звичайними подряпинами). Брили піднімали на верхні ряди кладки не по одному похилому насипу з цегли і землі, як це вважалося раніше*, а, скоріше всього, по зведених для кожної з сторін піраміди, використовуючи для цього мідні гаки і канати, а можливо, й дерев'яні качалки, що їх нахиляли й підпирали клином. Отож найбільші споруди давнини побудовані вручну, за допомогою простих технологічних прийомів, з плином часу забутих.

Рівень інженерної думки в Стародавньому Єгипті здатний вразити будь-кого. Єгипетські будівельники блискуче розв'язували складні інженерні завдання. Вони, зокрема, вміли прокладати в товщі піраміди галереї, переходи та камери з надміцним перекриттям, яке надійно витримувало страшний тиск кам'яної надбудови. Навіть більше, якимось незбагненим способом пробивали нові коридори й камери в уже збудованих пірамідах.

Нинішні інженери в захопленні від того, як грамотно спорудили єгипетські архітектори поховальну камеру в піраміді Хеопса, складену з 50—70-тонних кам'яних блоків. На стінах і підлозі цієї камери немає жодної тріщини, хоча над нею тяжіє кам'яне громаддя вагою у кілька мільйонів тонн. Не розплющилася камера лише тому, що єгипетські будівельники завбачливо помістили над нею п'ять розвантажувальних порожнин, верхня з яких має фальшиве перекриття з велетенських кам'яних брил**.

Піраміду старанно проектували. Всі потрібні математичні обчислення при проектуванні виконувалися так

---

* Підраховано, що довжина такого насипу на будівництві Великої піраміди становила б 3,3 км, а його маса в 3,5 раза перевищувала б масу самої піраміди.

** Вага такого моноліта становить 70 тонн. У всьому світі нині існує лише два наземні крани, спроможні підняти такий тягар. Але єгиптяни виготовляли й укладали з незбагненною точністю також 200-тонні і навіть важчі кам'яні брили.

ретельно, що відхилення північно-південної вісі пірамід від географічних полюсів або взагалі дорівнює нулю, або не перевищує 2°, а розбіжність вертикальних і горизонтальних ліній у 146-метровій Великій піраміді не перевищує 2 см.

Кожна піраміда лише зовні здається гранично простою спорудою, внутрішнє ж її планування вельми складне. Крім склепу для саркофага з мумією фараона, в ній, здебільшого, є система ходів, «вентиляційних каналів» і пасток для злодіїв. Лжекамери й фальшиві ходи, що закінчувалися тупиками, мали відвести грабіжників від поховальної камери, вхід до якої старанно маскувався й закривався багатотонними кам'яними брилами. Вражає надійність побудованих єгиптянами в гробницях «вовчих ям» та інших пасток для злодіїв.

Археолог так описує своє малоприємне знайомство з однією з таких пасток: «Я присів навпочіпки й уважно оглянув з ліхтарем у руці вкриту пилом підлогу; ніяких щілин не було. Та коли простягнув палицю далі і дужче вдарив у підлогу, частина її з легким шурхотом провалилася кудись униз. На мить розкрилася глибока чорна яма і звідти повіяло могильною вогкістю. Мало не втративши рівновагу, я відсахнувся, а плита майже безшумно стала на своє місце. І знову — ніякої щілини, й цю плиту неможливо відрізнити від інших.

Цій споруді минуло вже тридцять три століття, а пастка діяла бездоганно. Ще один крок — і я провалився б у яму і загинув би, як миша у мишоловці».

Технічна оснащеність єгипетського війська була незрівняно убогішою, аніж асирійського, так що єгипетським воїнам доводилося більше покладатися на свій вишкіл та ручну зброю (булави, списи, луки, бойові сокири із сегментоподібним чи напівкруглим лезом, пращі, що ними були озброєні переважно найманці-лівійці та семіти, шкіряні щити, а з часів гіксоської навали — азіатські бронзові мечі із серповидним клинком, запозичені в сирійців пластинчасті панцирі та запряжені кіньми бойові колісниці). Отож не випадково єгиптяни неохоче штурмували ворожі укріплення, надаючи перевагу битві на відкритій місцевості.

Матеріальний побут

Розвивати сухопутні засоби комунікації в долині Нілу, яка щороку затоплювалася повеневи-ми водами, було дуже складно. Доводилося задовольнятися тимчасовими дорогами, які пролягали по дамбах і греблях.

Для зміцнення дамб єгиптяни обсаджували їх обабіч кушами й деревами. Дорогами служили також сухі русла рік (ваді), проте користуватися ними було небезпечно, адже під час дощу вони перетворювалися на трясовину. В II тис. до н. е. Фаюмський оазис було сполучено з портовим містом Дельти дорогою, викладеною чорними кам'яними плитами.

Подорожували єгиптяни по-різному, залежно від своїх можливостей. Бідняки поклалися на власні ноги, люди середнього статку їхали верхи на осли, вельможі користувалися престижним паланкіном — носилками, на яких закріплювався стілець чи крісло. В епоху Нового Царства знать захоплювалася їздою на міцних і елегантних колісницях, запряжених парою коней. Правив колісницею візник чи сам пасажир.

Великий вантаж єгиптяни транспортували на дерев'яних санках, в які впрягалися люди чи бики. Дорогу перед санками поливали, щоб полозки не загорілися від тертя. Колесо єгиптяни знали ще в епоху Середнього Царства, проте колісний транспорт не набув у них поширення, оскільки він руйнував дороги-дамби.

Основним транспортним засобом у Стародавньому Єгипті були річкові судна. В епоху Стародавнього Царства судна для перевезення зерна, худоби, овочів та іншого вантажу існували в усіх великих господарствах.

Уяву про їхню конструкцію можуть дати священні барки фараона Хеопса, одна з яких реставрована, а друга зберігається у своїй кам'яній схованці поблизу царської піраміди. Довжина реставрованої барки становить 43,4 м, ширина — 5,9 м, водотоннажність — близько 40 т. Барка плоскодонна, без кіля, з вузьким днищем. Побудована вона без жодного цвяха, всі деталі скріплені за допомогою шипів і мотузяних стяжок.

В епоху Нового Царства в Єгипті з'явилися невеликі парусні й веслові судна, призначені для плавання по Нілу та каботажного плавання в Червоному й Середземному морях. У носовій чи середній частині такого судна містився вантажний відсік, на кормі стояла каюта. Ці судна використовувалися також як прогулянкові (перевозили прочан в Абідос, Фіви, Мемфіс та інші релігійні центри). Для транспортування великих вантажів використовувались спеціальні баржі, що їх буксирували судна звичайного типу (на баржах перевозили кам'яніobelіски, вага яких іноді сягала 2400 т, і статуї).

Звичайно, не кожен єгиптянин міг дозволити собі плавання на судні. Бідняки переправлялися на протилеж-

ний берег Нілу чи каналу вплав, ризикуючи при цьому стати поживою для крокодилів.

Щоб долати нільські пороги, єгиптяни пробрили через них та в обхід їх, по узбережжю, волюки, стіни яких укріпили дерев'яними шпалами, а дно зробили трохи похилим, що давало можливість перетягувати вантажі без особливих фізичних зусиль. Завдяки волюкам вони могли плавати по Нілу навіть тоді, коли рівень води в річці був низький.

Свої житла єгиптяни будували з цегли-сирцю, виготовленої з нільського мулу, піску та січки. Дах (у давнину, як і нині, єгиптяни спали на ньому, рятуючись від спеки, скорпіонів та отруйного гадюччя) найчастіше робили плоским. Бідняцька сім'я задовольнялася обмазаною мулом й обкладеною циночками очеретяною халупою, в якій вона мешкала разом з домашньою худобою. Дрібні чиновники будували чи купували собі невеликі будиночки, які коштували дуже дешево. Вельможі жили в просторих будинках, в яких існували навіть своєрідні ванни та вбиральні. Така оселя разом із господарськими прибудовами, водоймищем, садком і виноградником, оточена захисною стіною, складала садибу.

Міста в Стародавньому Єгипті були забудовані одно-, дво- чи триповерховими будинками, дуже схожими між собою, причому їхні стіни впритул примикали одна до одної. Міські будинки мали галереї і портали з двома-чотирма колонами та кількома сходинками, а часом і дві тераси — верхню та нижню. До верхньої тераси від покрівлі портика вели невеликі східці. Вікна закривали від сонця та пилуки шторами. Внутрішнє планування будинку було асиметричним.

Убранство жител бідняків обмежувалося циночками, на яких вони сиділи, спали, споживали страву. Заможні ж господарі зі смаком обставляли своє помешкання меблями, прикрашеними інкрустаціями із слонової кістки та позолотою. Хатні меблі склалися з ліжок, ніжки яких мали форму бичачих ніг чи лев'ячих лап, низеньких стільців, крісел, столів, лавок і скрині, в якій зберігався домашній скарб. Замість подушки єгиптяни використовували дерев'яний підголовник. Починаючи з доби Середнього Царства, в ужиток увійшли невеликі складані стільці, що призначалися тільки для чоловіків.

Одягалися єгиптяни якнайпростіше, бо в спеку кутати своє тіло не доводилось. Діти та деякі робітники (пастухи,

птахолови, рибалки, човнярі тощо) взагалі ходили голими. Танцівниці та рабині-прислужниці обходилися скромною пов'язкою на стегнах, а коли й носили верхній одяг, то неодмінно напівпрозорий, причому одягали його на голе тіло. Навіть світські дами намагалися побільше оголити своє тіло, передусім торс, руки та ноги, причому носили вбрання, яке щільно облягало тіло, особливо ззаду. Майже ніяких прикрас простий і строгий одяг стародавніх єгиптян не мав і здебільшого був обгорткового типу (розстібного вбрання єгиптяни не знали).

Староєгипетський одяг був переважно з льняної тканини. Тканину із вовни єгиптяни почали використовувати вже в епоху Пізнього Царства, причому виготовляли з неї лише верхнє вбрання. Одягалися вони здебільшого в біле, хоча грубі тканини фарбували й в інші кольори, прикрашаючи стилізованим рослинним орнаментом. Царський костюм, особливо парадний, оздоблювали магічним зображенням кобри, жука-скарабея, коршака тощо, а в період сонцепоклонницької реформи Ехнатона — стилізованими зображеннями сонячних променів.

Єдиним взуттям у єгиптян були прості сандалі без задника, виготовлені з шкіри, очерету, листя папірусу чи пальми. Втім, навіть цю скромну взуванку носили тільки фараон та вельможі, причому й вони мали звичку прогулюватися босоніж (їхні сандалі несли за ними слуги).

Рядові єгиптяни мали на голові коротке чи напівдовге волосся, жерці (а в епоху Нового Царства й чиновники) ходили бритоголовими, хлопчики й дівчатка мали туго закручену коротку косичку. Жіночі зачіски від чоловічих майже не відрізнялися. В епоху Середнього Царства в моду ввійшли перуки, які імітували природну зачіску.

До середини II тис. до н. е. прості єгиптяни головних уборів не носили, а фараон та вельможі покривали голову запнутою особливим способом парадною хусткою-*клафтом* (її бічні кути звисали поза вухами на плечі). В епоху Нового Царства чоловіки почали носити невеликі повстані, полотняні чи шкіряні шапочки, які щільно облягали голову. Жіночі головні убори від чоловічих мало чим відрізнялися.

Чоловіки в Стародавньому Єгипті голили своє лице. Лише фараон носив накладну борідку завдовжки до 15 см, яка вважалася атрибутом богів і царів (її підв'язували до підборіддя стрічкою-шнурком).

Стародавні єгиптяни любили прикрашати себе, тим більше, що прикраси мали також магічне призначення. Чоловіки носили коміри-наплічники з бус, браслети (біля зап'ястя та вище ліктя), персні, а жінки — ще й сережки та ножні браслети. Єгиптянки стягували волосся пов'язкою та металевим обручем, прикрашали зачіску квітами лотоса.

Жінки користувалися косметикою, яка в спеку мала також гігієнічне призначення. Вони підфарбовували губи і брови, підводили очі зеленуватою або чорною пастою, обводили їх контрастною чорною лінією, яка сходилась біля зовнішнього кута ока і тягнулася до скроні, що надавало оку мигдалевидної форми; очі, щоб надати їм блиску і розширити зіниці, закапували соком беладонни. Світські дами носили на голові конус із насиченого ароматичною олією жиру. Жир танув, стікав по обличчю, захищаючи шкіру від сонячних опіків.

Простий люд харчувався переважно ячмінними та пшеничними коржами, пшеничною кашею, сушеною рибою, овочевими стравами (єгиптяни не споживали тільки бобів, бо вважали їхні плоди нечистими). Пастухам іноді вдавалося поживитися м'ясом, загалом же і їхній харчовий раціон обмежувався хлібом та овочами. Меню заможних єгиптян було значно багатшим. Вони споживали м'ясо, зокрема дичину, хліб і пироги, молоко й сир, овочі й фрукти. М'ясні страви заможних гурманів були різноманітні й навіть вишукані, адже релігійне табу в Єгипті поширювалося лише на свинину та (в окремих номах) рибу. Напоєм бідноти було пиво, верхі вживали також вино*, медові напої.

Мова, писемність, освіта

Стародавні єгиптяни розмовляли особливою мовою, що входила до афразійської (семітохамітської) групи мов. Її лексичний фонд становив понад 20 тис. слів, вона мала розвинену синоніміку і залишила багату лінгвістичну спадщину. Так, староегипетське походження мають імена Таїса, Пахом, Онуфрій, Сусанна, Пафнугій, топоніми Єгипет, Лівія, Асуан, слова папірус, оазис, ібіс, ебоніт, базальт, натр тощо.

Найдавніше письмо з'явилося в Єгипті наприкінці IV тис. до н. е. Воно мало малюнкову форму. Деякі дослід-

* Єгипетське вино вирізнялося своєрідними смаковими якостями. Римський поет-сатирик Марціал запевняв, що навіть оцет запашніший і смачніший.

ники вважають, що єгиптяни, найімовірніше, запозичили саму ідею письма в шумерів, проте більшість єгиптологів схиляється до думки, що староегипетське письмо має місцеве походження.

Письмо стародавніх єгиптян пройшло у своєму розвитку три послідовні стадії: піктограму (малюнкове письмо), ідеограму (передача абстрактних понять) та фонограму (передача звуків). Прикладом піктограми може слугувати відома *палетка Нармера*, яка не читалась, а тлумачилася. В ідеограмі зображуване поняття вже не обов'язково збігалось з образом-малюнком (малюнок лелеки означав також «знаходити», малюнок посудини, з якої виливається вода,— «прохолодний» і т. п.). Згодом єгиптяни стали передавати на письмі окремі звуки та склади, тобто винайшли фонему. В XXIII—XV ст. до н. е., які вважаються класичною добою розвитку ієрогліфіки, єгиптяни 24 приголосні (голосних у письмі не позначали) передавали 36 ієрогліфами, а звукові склади (дві-три приголосні поруч) — близько 350 знаками.

Староегипетське письмо — поєднання піктограм, ідеограм і фонограм. Єгиптяни впритул підійшли до створення алфавіту, проте на цьому й зупинилися. Щоб читати письмо стародавніх єгиптян, доводилось вивчити щонайменше 700 ієрогліфів, загалом же їх існувало кілька тисяч. Читати й розуміти текст допомагали детермінативи, яких налічувалося понад 100. Ними слугували звичайні ієрогліфи, які в інших випадках мали самостійне смислове чи звукове значення. Так, поняття «дім» і «виходити» передавалися на письмі однаковими знаками. Якщо біля цих знаків нічого не стояло, вони означали «дім», якщо ж стояв детермінатив у вигляді зображення пари крокуючих ніг,— «виходити».

У Стародавньому Єгипті поступово склалися три стилі письма: ієрогліфіка, ієратика й демотика. Найдавнішими пам'ятками ієрогліфічного письма (термін *ієрогліфи* означав «священні викарбувані знаки») є «Тексти пірамід», викарбувані на стінах восьми царських пірамід V—VI династій у Саккара. Хоч ієрогліфічне письмо проіснувало аж до перших століть н. е., поки єгиптяни не перейшли на простіше й зручніше старогрецьке письмо, все ж воно поступово спрощувалося заради скорописання. Близько 3000 р. до н. е. написання ієрогліфів уже настільки спростилося, що важко було відтворити їхній прадавній малюнковий вигляд. Таке спрощене письмо назвали *ієра-*

тикою, тобто «жрецьким письмом», бо пізніше ним стали користуватися переважно жерці. Між монументальним ієрогліфічним та курсивним ієратичним стилями письма приблизно таке ж співвідношення, як між нашим друкованим і рукописним. З VII ст. до н. е. набув широкого вжитку ще простіший стиль, названий *демотикою*, тобто «народним письмом». Демотика нагадує нашу стенографію і насилу читається єгиптологами.

Писали стародавні єгиптяни здебільшого горизонтальними рядками справа наліво чи вертикальними — згори донизу, при цьому стовпчики найчастіше розташовувалися справа наліво. Писали загостреною очеретяною щіточкою, яку вмочували в чорне або червоне чорнило. Основним матеріалом для письма був папірус, виготовлений з однойменної рослини, зарості якої в давнину простягалися від нільських порогів до Дельти (нині вони збереглися лише на берегах річок Тропічної Африки).

Папірус для письма єгиптяни виготовляли так. Спершу нарізали із стебел тонкі смужки, потім склеювали їх шарами хрест-навхрест, спресовували і просушували. Виходили сувої, цупкіші за наш папір, чорнила на них не розпливалися. Довжина таких сувоїв іноді сягала десятків метрів. Єгиптянин тримав сувій у лівій руці й розкручував його в процесі читання. Отож антична книга-сувій — нащадок староегипетського папірусу, що ним користувалися в давнину також греки, римляни, копти, візантійці, арамеї та араби (у VIII ст. на зміну папірусу в Європу прийшов дешевий китайський папір).

Грамоту єгиптяни здобували у платних школах, які існували здебільшого при храмах. Школярі не лише вчилися читати й писати, а й опановували тодішні наукові знання. Школи готували грамотних чиновників-діловодів, яким присвоювали звання «писця, що одержав дощечку». Деякі випускники шкіл досягали вершини чиновницької кар'єри. Любов до навчання у школах прищеплювали за допомогою бамбукової палиці, керуючись тодішнім «педагогічним» принципом: «вухо хлопця на його спині, і він слушає, коли його б'ють».

Складність староегипетського письма спричинила появу в суспільстві культу грамотності. Грамотність, а не військова звитяжність, цінувалася в Єгипті понад усе, шлях до влади «лежав не через меч, а через перо». Окремі писці зажили собі визнання й слави, їх вважали напівбогами, їхню мудрість оспівували поети. Проте непомірно високий

соціальний престиж чиновників-грамотіїв сприяв виникненню «соціального чванства й інтелектуального безсилля».

Єгипетське жрецтво, особливо від доби Нового Царства, намагалося перетворити освіту на свою монополію. Навіть фараон не міг скористатися релігійно-філософськими трактатами, які зберігалися при храмах, без спеціального дозволу жрецької колегії. Греки та візантіїці, що ототожнювали єгипетського бога мудрості й письма Тота з античним культом Гермеса, називали ці книги *герметичними*, тобто недоступними.

Історичне значення староегипетського письма полягає в тому, що воно стало родоначальником найдавнішого алфавіту в Африці та основою для створення семітських абеток, передусім фінікійської, з якої починається біографія сучасного алфавітного письма.

Науково-практичні знання

Науки з її теоретичними абстракціями в Стародавньому Єгипті ще не існувало, можна говорити лише про розвиток у

ньому суто прикладних наукових знань, які перебували в симбіозі з релігійно-міфологічним світоглядом.

У трудових буднях єгиптяни буквально на кожному кроці стикалися з потребою здійснювати математичні підрахунки, без яких неможливо було зводити храми та піраміди, рити канали чи насипати дамби, раз у раз заново межувати поля (щорічні розливи Нілу стирали межові знаки), обчислити врожай тощо. Тому з давніх-давен єгиптяни розвинули прикладну математику. В III тис. до н. е. вони вже знали арифметичну і, можливо, геометричну прогресії, розв'язували рівняння з одним невідомим, обчислювали площу трикутника, круга, поверхню кулі, об'єм окремих просторових фігур.

Одночасно із застосуванням ієрогліфіки єгиптяни почали записувати цифри.

Числа в межах десятка вони позначали відповідною кількістю вертикальних рисок, десятки — значками у вигляді підкови, сотні — значками у вигляді скрученої мотузочки, тисячі — зображеннями лотоса, десятки тисяч — зігнутого пальця, сотні тисяч — птаха, мільйони — зображеннями сидячої фігури божка.

До позиційного принципу запису чисел єгиптяни не додумалися, тому їхні числові записи дуже громіздкі й

незручні для множення та ділення. Єгиптяни вже користувалися примітивною системою дробів. Розчленування староегипетської математики на арифметику, алгебру та геометрію було ще в зародковому стані.

З незапам'ятних часів єгипетські жерці-звіздарі здійснювали астрономічні спостереження, заклавши основи прикладної астрономії. Вони знали планети Меркурій, Венеру, Марс, Юпітер і Сатурн, фіксували місячні та сонячні затемнення, навіть створили своєрідну карту зоряного неба. Рівень астрономічних знань у країні виявився достатнім для створення простого й зручного сонячного календаря.

Староегипетський календар мав землеробський характер. Календарний рік поділявся на три великі періоди, по чотири місяці в кожному: *повінь* (з середини липня до середини листопада, коли розливався Ніл), *виходження*, або *сходи* (з середини листопада до середини березня, коли хлібороби готували поля під засів та висівали зерно) й *сухість* (з середини березня до середини липня — час збирання врожаю та молотьби). Щоб узгодити місячний рік із сонячним (місяць складався з 30 діб), єгиптяни щороку додавали до календаря 5 святкових діб, присвячених богам (у цей блаженний період дозволялося обманювати, не повертати борги тощо). Починався календарний рік 19 липня (в цей день у районі Мемфіса починався розлив Нілу).

Календарний рік у єгиптян відставав від астрономічного лише на 1/4 доби. В межах одного покоління таке розходження (10 діб на 40 років) було майже непомітним, але упродовж століть новорічне свято перекочувало по всіх сезонах року («блукаючий рік»), через що періодично, в межах 1460-річного циклу, єгиптяни святкували зимові свята влітку, а літні взимку (жерці категорично відмовлялися реформувати календар запровадженням високосного дня чи високосного тижня).

Добу єгиптяни ділили на 24 години, що потім стало надбанням усього людства. Вдень вони орієнтувалися в часі за сонячним годинником, а вночі — це ще одне видатне досягнення їхньої прикладної астрономії — по зорях. В епоху Нового Царства єгиптяни також навчилися визначати нічний час завдяки водяному годиннику, причому вже враховували неоднакову тривалість ночі в різні пори року.

Характерно, що староегипетська астрономія, на відміну від вавилонської, не була тісно пов'язана з астрологією. В

египетських текстах нічого не говориться про вплив небесних явищ на долю людини.

Однак найбільших успіхів стародавні єгиптяни досягли в галузі медичних знань (у математиці й астрономії вони поступалися вавилонцям). Пояснюється це тим, що для потреб бальзамування вони здійснювали розтин трупів, а тому добре розбиралися в анатомії. Знання єгиптянами анатомії було настільки повним, що вони зробили геніальне відкриття: не серце, а мозок є керівним центром організму. Як повідомляв Геродот, єгипетські медики вже спеціалізувалися в лікуванні окремих недуг. За допомогою набору медичних інструментів вони робили складні операції, навіть здійснювали трепанацію черепа. Видатним досягненням староегипетської медицини було також винайдення ефективного способу бальзамування, що його в загальних рисах описав Геродот.

Неабиякі успіхи в розробці раціональних методів лікування не перешкоджали тісному зв'язку староегипетської медицини з магією. Єгиптяни покладалися на цілющу здатність усіляких чаклунських дій не менше, ніж на мікстури, пілюлі, компреси, хірургічне втручання. Коли, скажімо, болів зуб, до ясен прикладали живу мишу, бо «у мишей чудові зуби». Вони вірили, що за допомогою певним чином обробленого й висіяного зерна пшениці або ячменю можна передбачити, хто має народитися — хлопчик чи дівчинка*. Все ж вплив магії на народну медицину був у Стародавньому Єгипті набагато скромніший, ніж в інших країнах Стародавнього Сходу. Староегипетські лікарі мали високий престиж у всьому стародавньому світі. В домі римського патриція тримати бритоголового єгипетського ескулапа було такою ж нормою, як у домі російського дворянина кінця XVIII — першої половини XIX ст. — гувернера-француза.

Староегипетська народна медицина вплинула на розвиток античної медицини. Єгипетська рецептура використовувалася в середньовічній арабській та європейській медицині. Більше того, навіть сучасні медики успішно застосовують староегипетську методику лікування деяких тяжких захворювань (псоріазу, екземи, раку шкіри тощо).

---

* До речі, подібне марновірство збереглося в Єгипті й донині. Так, сьгоднішні єгиптянки намагаються виконувати окремі домашні роботи поблизу пірамід, бо вірять, що це сприяє материнству.

У галузі гуманітарних знань, передусім філологічних, успіхи стародавніх єгиптян були скромнішими. Розвиткові єгипетської лінгвістики перешкоджала одномовність населення. Щодо історичних знань, то вони перебували в Стародавньому Єгипті також в ембріональному стані, оскільки зводилися лише до фіксації найважливіших історичних подій без спроби пояснити їх. Єгиптяни розглядали ці події як наслідок божого втручання, а не самостійних учинків людей, черпали факти не шляхом інтерпретації джерел і викладали їх не задля самопізнання людини. Іншими словами, в стародавніх єгиптян ще не існувало того, що ми називаємо ідеєю історії, а отож і самої історії як науки. Звичайно, історичні знання в них ще не переросли в науку не тому, що єгиптяни не цікавилися своїм минулим, адже, як повідомляв Геродот, серед усіх народів, з якими в нього випала нагода спілкуватися, саме вони найбільше зберігали історичну пам'ять і найкраще розбиралися в історії своєї батьківщини. Найвищим досягненням староегипетської історичної традиції стала історична праця жерця Манефона, яка має важливе значення для сучасної єгиптології.

Релігія і міфологія

Релігія та органічно пов'язана з нею міфологія були основою основ світоглядної системи стародавніх єгиптян, що їх Геродот уважав найбільш набожним із усіх відомих йому народів. Висловлювалася думка, що філософії як такої в Стародавньому Єгипті взагалі не існувало, що єгиптяни сприймали довколишній світ виключно крізь релігійно-міфологічну призму.

Староегипетська релігія та міфологія — надзвичайно складне явище. Вони поєднали в собі різні, часом полярні вірування та уявлення, що склалися в різні часи й у різних куточках країни, постійно розвиваючись і ускладнюючись. Здавня в Єгипті сформувалося кілька теологічних центрів (Геліополь, Мемфіс, Гермополь, Фіви тощо). В кожному з них сформувалася своя космологічна версія, що проголошувала творцем світу свого бога, інших же богів трактувала як створених ним чи таких, що походять від нього. Тому в Стародавньому Єгипті навряд чи існувала цілісна релігійна доктрина (таке бачення релігійного життя стародавніх єгиптян значною мірою зумовлене також станом найдавніших джерел і суперечливим характером пізніших релігійних текстів).

Релігія стародавніх єгиптян — це химерне переплетення фетишизму і тотемізму, політеїзму і монотеїстичних уявлень, теогонії і космогонії, культу і суперечливих міфів. Із первісних релігійних уявлень особливо сильним у Єгипті був тотемізм. Єгиптяни вважали священного тотема своїм першопредком, здатним захистити їх від усіякої напасти чи, навпаки, накликати її. Тотемне походження мали навіть назви окремих номів (Зайцевий, Антилоповий, Оксірінхський тощо). Кожен ном, кожне поселення мали свого тотема-покровителя, який служив істотною підмогою для місцевого патріотизму, щоб не сказати — шовінізму. Ці місцеві культу проіснували впродовж усієї доби фараонів. Окремі з них, у зв'язку з розвитком староегипетського суспільства та ускладненням його політичної структури, ставали загальнодержавними і вшановувались у всіх номах. Загальноєгипетське визнання здобули передусім столичні культу та культу, пов'язані з іригаційним замлеробством. Певну централізацію їх засвідчував також факт появи одного й того ж бога відразу в кількох іпостасях. Так, сонячне божество в різні години дня виступало в різних іпостасях («Я бог Хепра вранці, я бог Ра опівдні, я бог Атум увечері»). Тенденція до синкретизації багатьох культів проявилася в Єгипті так виразно, що, на думку окремих дослідників, староегипетська релігія у своєму магістральному розвитку тяжіла до монотеїзму.

В уяві стародавніх єгиптян світ буквально кишів найрізноманітнішими богами та духами, що їх уособлювали священні тварини, птахи, риби, комахи. Єгиптологи налічили в староегипетському пантеоні понад дві тисячі богів! Можна сміливо стверджувати, що навряд чи існувала в країні якась живність, яку бодай в одному з номів не вважали б священною.

Єгиптяни обожнювали насамперед тих представників фауни, які були чимось корисні людям (наприклад, знищували шкідників) або вражали їх своєю силою чи дивним способом життя. Зокрема, богами стали лев, бики Апіс, Мневіс і Бухіс, крокодил, гіпопотам, павіан, антилопа, газель, вовк, собака, кішка, баран, корова, свиня, коза, ібіс, гуска, гадюка, жаба, окремі види риб, скорпіон, багатоніжка, жук-гноювик Скарабей, бджола та ін. Священних тварин тримали при храмах, по-царськи вшановували їх. Коли священна тварина помирала, її набальзамували й ховали на спеціальному цвинтарі (мавп — у Фівах, крокодилів і биків — у Мемфісі, кішок — у Бубастисі та Саккара, ібісів — у Гермополі тощо). В окремих містах у день загибелі священної тварини оголошувався загальний траур. Навіть ненавмисне вбивство священної тварини вважалося жадливим святотатством і каралося смертю.

Культ священних тварин проявився в зооморфному зображенні богів. Так, сонячного бога спершу зображували у вигляді лева чи сокола, богиню Сохмет — у вигляді левиці, місячного бога Тота (його ще вважали богом мудрості й письма) — у вигляді ібіса, охоронця підземного царства Анубіса — у вигляді шакала, бога війни Віпуата — у вигляді вовка, охоронцями особи фараона вважали сокола, коршака, гадюку та бджолу, самого ж фараона зображували у вигляді сфінкса. Згодом єгиптяни перейшли на антропоморфну іконографію своїх богів, частину яких вони напівволюднили (зображували з тілом людини й головою тварини чи птаха), інших же (Озіріса, Пта, Амона, Хонсу, Мін, Атум, Ісиду та ін.) піддали цілковитій антропоморфізації. Такі зміни в іконографії єгипетських богів відбулися, на думку одних дослідників, під впливом більш досконалих іноземних релігій, на думку ж інших — унаслідок ускладнення соціальної структури, зростання залежності індивіда від суспільства.

У Стародавньому Єгипті розвинувся культ води. В уяві єгиптян сам всесвіт виник із первісного водяного хаосу — божества Нун. Воду єгиптяни населяли полчищем духів, якими верховодив крокодилоголовий Собк. Річку Ніл вони не обожнювали, але обожнювали її розлив — Хапі (його зображували у вигляді товстуна з дарами землі для богів). Утім, культ води в Єгипті завжди поступався своїм значенням солярному культові. В цьому не було нічого дивного, адже для єгипетського хлібороба головною загрозою були не розгул водяної стихії, а літня засуха, гарячі вітри пустині.

Найдавнішим солярним культом у країні був Ра, центральне святилище якого знаходилося у Геліополі. Коли Геліополь став загальноєгипетським релігійним центром, Ра очолив єгипетський пантеон, злившись поступово з одним із найархаїчніших єгипетських богів Гором в єдиний культ Ра-Горахте. Внаслідок перетворення Фів у столицю Єгипту пантеон очолив фіванський солярний культ Амона, який потім злився з Ра в синкретичного Амона-Ра. Сонцепоклонницька реформа Ехнатона піднесла тимчасово солярний культ Атона на роль вселенського божества. Деякі вчені висловлювали думку, що Єгипет у середині II тис. до н. е. з усіх тодішніх близькосхідних цивілізацій був найбільш готовий до монотеїстичної реформи. Все ж смілива реформа Ехнатона наштовхнулася на непереборну перешкоду — властивий релігії консерватизм та опір

впливового столичного жрецтва. «Натомість ідею моно-теїзму підхопили й розвинули напівкочові семітські племена стародавніх євреїв, яких на певний строк доля звела з великою імперією фараонів». У релігійному житті країни все повернулося на круги своя — знеславлений фараоном-реформатором Амон знову очолив староегипетський пантеон*.

Особливе місце в релігійно-міфологічній культурі стародавніх єгиптян посідав цикл міфів і ритуалів, пов'язаних з богом підземного царства Озірісом. Центральне святилище Озіріса містилося в Абідосі, проте його культ вшановувався в усіх єгипетських номах та у васальних країнах Східного Середземномор'я.

Міфи про Озіріса заплутані й суперечливі. В них домінують три теми: політична (міф про поєдинок між Озірісом і Сетом відображав боротьбу між Верхнім і Нижнім Єгиптом, наслідком якої було утворення єдиної єгипетської монархії), землеробська (єгиптяни пов'язували з Озірісом зміну вегетаційного та мертвого періодів у житті природи) та есхатологічна (Озіріс творив смертний суд, винагороджуючи праведників і караючи грішників). Міфами про Озіріса єгиптяни пояснювали також традицію кровозмішання в царській родині.

Один із міфів розповідав, начебто Озіріс був зачатий богом землі Гебом в утробі богині неба Нут, дружини Ра. Коли Ра довідався про це, він очманів від люті й поклявся, що не буде такого місяця й дня, коли б зрадлива Нут змогла розродитись. Якби Нут могла розраховувати лише на підтримку Геба, їй би після цієї клятви Ра було непереливки, але серед небожителів знайшлися й інші, готові захистити її від розгніваного Ра. Бог мудрості Тот виграв у місячного бога в кості 1/72 частину доби й склав із цих часток п'ять повних діб, включивши їх до календарного року (в такий спосіб міф, до речі, пояснював особливості староегипетського календаря). Упродовж цих додаткових діб прокляття Ра не діяло, й Нут поспішила народити богів Озіріса, Гора-старшого, Сета й богинь Ізиду та Нефтіду. Згодом Ізіда стала дружиною Озіріса, а Нефтіда — дружиною Сета. Злий Сет, пройнятий чорною заздрістю до Озіріса, підступно вбив брата й кинув його понівечений труп у Ніл. Хвилі прибили останки Озіріса до фінікійського м. Бібл, де їх знайшла вбита горем Ізіда. Вдова з допомогою шакалоголового бога Анубіса набальзамувала тіло Озіріса, магнічним способом зачала від нього сина Гора-молодшого, якого, потай від Сета, вигляділа в заростях Дельти. Коли Гор підріс, він убив Сета й оживив батька, якого поставив володарем «західних областей» — царства

* Останнім часом висловлюється думка, що староегипетська релігія була не сонячною, а зоряною. Вона спирається на припущення, що вузькі шахти, прокладені крізь товщу Великої піраміди, служили не для вентиляції погребної камери, а для забезпечення зоряного перевтілення душі фараона, адже вони спрямовані в ту точку небосхилу, де в часи спорудження піраміди знаходилося сузір'я Оріона, ототожнюване єгиптянами з богом Озірісом. Така спрямованість «вентиляційних шахт» встановлена нещодавно шляхом їх точних вимірів та астрономічних обчислень.

мертвих. Культ воскреслого Озіріса став у Єгипті основою заупокійного культу й відігравав у релігійному житті населення неабияку роль.

Віра єгиптян у потойбічне життя була особливо стійкою. В їхній уяві воскресала не лише душа, а й тіло, щоб цього разу існувати довічно. У кожної людини є безтілесні души-двійники (Ка, Ба та інші). Небіжчик воскресне на тому світі, якщо вони зіллються зі своєю тілесною оболонкою. Звідси — звичай набальзамовувати небіжчиків і споруджувати їм монументальне вічне житло — гробницю. Про всяк випадок єгиптяни ставили в спеціальній замурованій ніші гробниці статую небіжчика, в яку, якщо мумія не збережеться, могли вселитися Ка і Ба. Вчені вважають, що стійку віру єгиптян у воскресіння душі й тіла могло породити чудове збереження трупів у розпечених пісках пустелі (археологи нерідко знаходять тіла єгиптян, померлих задовго до винайдення способу бальзамування).

Характерно, що символами вічного посмертного життя слугували в Стародавньому Єгипті дерево чи букет квітів. Існує думка, що наш звичай дарувати квіти має давньоєгипетське походження, хоч єгиптяни, на відміну від нас, вкладали в нього глибокий сакральний зміст.

Стародавні єгиптяни мали нечітке уявлення про потойбічний світ. Він містився десь на заході, в Лівійській пустелі, у вигляді райських полів *Іалу* (від них, до річі, походить назва однієї з найкрасивіших вулиць Парижа — Єлисейські Поля). На полях *Іалу* воскреслі відпочивають душею й тілесно, бо там немає ані ворогів, ані суперників, отож немає потреби вести постійну боротьбу за існування. Той, хто потрапляє на них, веде там звичний земний спосіб життя — готує землю під засів, вирощує хліб тощо. Не доводиться йому потіти на іригаційних роботах, бо поля *Іалу* вже забудовані каналами й дамбами. Той, хто не горить бажанням працювати фізично, може сидіти, згорнувши руки, аби тільки родичі не забули покласти в гробницю *ушебті* — глиняні статуетки слуг, які чарівним способом оживуть і виконуватимуть за сибарита-небіжчика всю чорну роботу.

В уяві стародавніх єгиптян життя і смерть — береги однієї ріки. Померти — значить переселитися на інший берег ріки. Свої помешкання єгиптяни будували на правому березі Нілу, а гробниці — на лівому.

В Стародавньому Єгипті вперше з'явилася ідея про відплату по ділах людини, яка потім стала стрижневою у світових релігіях. У 125-му розділі «Книги мертвих», скла-

деної жерцями в епоху Нового Царства, йшлося про суд Озіріса. Озіріс зважував на спеціальних терезах душу небіжчика й пропускав її на поля *Iалу* лише в тому випадку, якщо на ній не висів тягар жодного з 42 смертних гріхів, інакше душу грішника тут таки пожирала страшна потвора Амнат. Проте високоморальну ідею про відплату за діла людини єгиптяни сповідували непослідовно. В «Книзі мертвих» знаходимо поради, як можна обдурити Озіріса й здобути вічне блаженство попри весь тягар земних гріхів. «Так були знищені високі моральні здобутки,— зауважував із цього приводу єгиптолог,— і «Книга мертвих» свідчить водночас і про їхню наявність, і про їхню сумну долю».

Дорого, дуже дорого обійшовся стародавнім єгиптянам культ мертвих. Безприкладне в історії кам'яне будівництво пірамід, скельних гробниць і храмів здійснювалося саме для потреб цього культу, про який єгиптянин дбав мало не більше, аніж про своє земне життя. У цьому, на думку єгиптологів, значною мірою «завинив» географічний чинник, адже «сама природа країни звільнила єгипетський народ від багатьох скрут, які спіткали інші народи, вона ж... вплинула і на його релігійні погляди, які полягали в тому, що перебування людини на землі швидкоплинне й минуше, а справжнє, вічне життя настає лише після фізичної смерті».

Звичайно, релігійне життя в Стародавньому Єгипті не було безхмарним, вільним від єретичних учень, навіть елементів релігійного скепсису. Свідченням цього була поява таких вільнодумних творів, як «Пісня арфіста» та «Бесіда розчарованого зі своєю душею», в яких висловлюються сумніви щодо посмертного воскресіння й епікурейські заклики «жити за велінням свого серця», собі на втіху. Автори цих творів не протиставляли релігійному світосприйняттю своє розуміння світопорядку, обмежившись лише випадками проти окремих аспектів офіційного віровчення.

З розбудовою єгипетської державності релігії відводилася специфічна роль — дедалі більше задовольняти ідеологічні потреби владних структур, про що яскраво свідчить досконало розроблена жрецьким систематом обожнення влади фараона й, зрозуміло, власної влади, а також поява у стародавніх єгиптян ідеї про відплату по ділах людини, що було вже безперечним втручанням у сферу соціальної етики.

На відміну від царя шумерського, вавилонського чи асирійського, єгипетський фараон уважався не представником богів, а самим богом (за життя — Гором, після смерті — Озірісом): «Через фараона стверджується на землі божественний порядок, у ньому одному зосереджені сили, що підтримують економічне, суспільне й політичне життя держави... Він підтримує *маат* (світопорядок) і робить безпечним життя підданих, примушуючи втікати варварів й ствержуючи свою владу в усій долині Нілу. Він один має надприродну силу, яка незмінно приносить йому перемогу на полі бою і робить його мудрим у політиці... Втаємничений в усі таємниці і наділений високою культурою фараон з допомогою мистецтва й релігійних обрядів підтримує життя богів».

Релігія та міфологія стародавніх єгиптян істотно вплинули на духовний світ інших стародавніх народів Передньої Азії, передовсім східносередземноморських. Зокрема, жителі фінікійського м. Бібл ушановували культ Озіріса, а стародавні євреї влаштовували похорони на єгипетський лад, їхній племінний бог Яхве, як і єгипетський деміург Пта, створив світ за допомогою божественного слова. Античний світ також зазнав впливу єгипетської релігії, особливо в плані вшанування культу Ізиди, храми якої існували в ряді міст Греції та Риму, а також у Галлії, Іспанії та Британії. Деякі вчені вважають, що й християнське вчення про воскресіння після смерті, про страшний суд, про Трійцю тощо також має єгипетське походження.

Література

Стародавні єгиптяни, споряджаючи небіжчиків у потойбічний світ, наділяли їх безліччю потрібних речей, зокрема їхніми улюбленими літературними творами, тому в стародавніх гробницях виявлено чимало пам'яток староегипетської художньої словесності, й наші знання про неї досить повні.

Найдавніші літературні пам'ятки Єгипту збереглися ще від епохи Стародавнього Царства. Це «Тексти пірамід», які містять «біографії» вельмож — складені в прозовій і почасти римованій формі твори, що мають не лише історико-пізнавальне, а й художнє значення. «Біографії» настільки зрілі художньо, що на той час, поза всяким сумнівом, уже пройшли тривалий період свого розвитку. Отож староегипетська література зародилася ще задовго до появи писемності, у формі усної народної творчості. «Біографії» вельмож, наприклад, виникли з обрядових пісень-плачів, у яких спеціальні плакальниці й плакальниці не лише демонстрували горе з приводу смерті аристократа, а й прославляли його діяння.

В епоху Стародавнього Царства розвивався також дидактичний жанр. Авторство найдавніших єгипетських повчань традиція приписує вельможам Кагемні та Птахогеу. Пробували свій літературний хист у цьому жанрі також окремі фараони. За своїм характером староегипетські повчання дуже різні. Деякі з них, наприклад, цинічно пропагують голий практицизм, безпринципність і холуйство, інші ж узагальнюють життєвий досвід з високоморальних позицій, сіють «розумне, добре, вічне».

Класичною добою розвитку староегипетської літератури стало Середнє Царство, в якому поряд із традиційними жанрами художньої словесності виникали й здобували популярність у читача нові. Так, на основі колишніх інтимних біографій з'явилися белетристичні твори, розраховані на масового читача. Вони багато разів переписувалися («Розповідь Сінухета» дійшла до нас у 25 примірниках). Здебільшого це були описи подорожей — зародкова форма пізнішого пригодницького жанру. В них подибуємо напівреальний-напівфантастичний опис Сирії, Палестини, Фінікії, Ефіопії та деяких інших сусідів Єгипту. Щоб досягти ефекту правдивості, стародавні автори щедро постачали текст побутовими реаліями (що, до речі, збільшує історико-пізнавальну цінність цих літературних пам'яток). Вони апелювали до патріотичних почуттів читача, зворушливо передаючи нудьгу мандрівника за рідною оселею, його непідробну радість від щасливого повернення додому.

Іншим популярним жанром були казки папірусу Весткар (кінець Середнього Царства), які й досьогодні не втратили своєї художньої привабливості. В староегипетських казках, які дуже схожі на міфи, хоча й не є ними, як і в європейських, вимисел подається вперемішку з життєвими реаліями. Через них незмінно проходить ідея про неминучість перемоги добра над злом (вона особливо яскраво виражена в «Казці про двох братів»), у них нерідко звучить іще один сакраментальний мотив: усі біди на світі — від жінок. У «Казці про красномовного селянина» наявні соціально-викривальні мотиви, подані в руслі офіційної догми про втілення в особі фараона гаранта соціальної справедливості. Так, селянин, над яким позбиткувався вельможа, кидає в лице свосму кривдникові такі гіркі слова: «Дивись! Правду прогнали з свого місця, вона пригноблена тобою. Вельможі говорять лихе; справедливість стала упередженою... Той, хто повинен наставляти

в законності, наказує грабувати... Той, хто має усувати несправедливість, сам чинить несправедливо». Управу на вельможу-здирцю селянин знаходить при дворі фараона.

Видатною літературною пам'яткою доби Середнього Царства є «Бесіда розчарованого зі своєю душею» — філософського гатунку твір, у якому, ймовірно, відображено діалог двох супротивних напрямів тодішньої громадської думки: консервативного («розчарований») та новаторського («душа»). Тоді ж з'явилися «Речення Іпусера» та «Пророцтво Неферті» — публіцистичні твори, складені, найімовірніше, під свіжим враженням від руйнівного соціального вибуху в Єгипті або внаслідок його гострого передчуття.

Література доби Нового Царства багатша й різноманітніша навіть за літературу Середнього Царства. На її розвиток істотно вплинули перетворення Єгипту в обширну, могутню імперію, подолання ним колишньої певної ізоляції від зовнішнього світу, ускладнення його соціальної структури та політичного устрою, зростання ролі релігійного фактора в політичному житті держави. Саме тоді в окремий літературний жанр виділилася релігійна поезія, одним із шедеврів якої вважається «Гімн богу Атону», складений, імовірно, автором сонцепоклонницької реформи Ехнатомом. Гімн цей написаний простою, загальнодоступною мовою. Новим літературним жанром стали також історичні повісті, в яких знайшли своє відображення визвольна боротьба єгиптян проти гіксов («Казка про Секененра та Апопі»), війни Рамзеса II з хеттами («Поема Пентаура»), поневіряння у Фінікії єгипетського посла («Подорож Уну-Амона до Бібла») та інші історичні події, висвітлені, ясна річ, у дусі офіційної ідеології. Склалися гімни та оди фараонам, рядки яких буквально прогинаються під тягарем славослів'я на адресу коронованих осіб.

В епоху Рамесидів окремим літературним жанром стала також сатира, поява якої свідчила про загострення соціальної обстановки та внутріполітичної боротьби в державі. В сатиричній формі зображувалися, зокрема, воєнні невдачі фараонів.

Найвидатнішою літературною пам'яткою доби Пізнього Царства вважається повість про царевича XIX династії Сатні-Хемуасе, який з плином часу перетворився на літературного героя. У цьому творі переважає дидактична

основа (стародавні єгиптяни взагалі були схильні до моралізаторства).

Склалися в Стародавньому Єгипті також прості за змістом і літературною формою робочі пісні, в яких трударі нерідко скаржилися на свою долю. Популярними були зворушливі пісні про кохання, що вражають своєю простотою й безпосередністю. Не залишили після себе єгиптяни лише епічних творів, бо, як зауважував Геродот, не мали звички вшановувати героїв.

Староєгипетська література помітно вплинула на художню словесність інших стародавніх народів, передусім — греків, євреїв, а через літературу коптів* — й арабів. Так, існує чимало розючих відповідностей у «Повчаннях царя Аменемхета» й ветхозавітних «Притчах Соломонових». Єгипетською літературною традицією явно нав'язаний біблійний сюжет про перебування в Єгипті св. Йосипа, її впливу зазнала біблійна «Книга Екклезіаст», а 103-й псалом Біблії — явне відлуння єгипетського «Гімну Атону». Через греків і римлян староєгипетська література вплинула на середньовічну й навіть нову європейську літературу. Наприклад, веселу історію про фараона Рампсінита і спритного злодія використав Г. Гейне в поетичному збірнику «Романсеро», староєгипетські сюжети присутні у творчості Лесі Українки, Б. Пруса, В. Брюсова, О. Мандельштама та ін.

Архітектура і мистецтво

Художнє ремесло розвивалося у Стародавньому Єгипті ще в V—IV тис. до н. е. Проте особливий староєгипетський художній стиль склався лише в період Раннього Царства. Саме тоді утвердився канон (сукупність обов'язкових художніх засобів), який став альфою й омегою мистецтва стародавніх єгиптян. Канон підпорядкував собі художню композицію, технічні засоби втілення ідеї, іконографію образів тощо. Зокрема, фігуру людини єгипетські художники зображували в умовному ракурсі: лице та ноги — у профіль, очі та плечі — анфас, торс — у 2/3 повороту (в такий спосіб вони намагалися показати фігуру відразу з кількох сторін, не опанувавши мистецтва об'ємного і просторового зображення). Фігури богів і царів

---

* Література коптів хоча й виросла з староєгипетської, все ж базувалася на іншій релігійній основі — християнському віровченні. В ній з'явилися невластиві для староєгипетських літературних творів ноти аскетизму, цурання земних радощів, байдужості до сім'ї тощо.

постають більшими, аніж простих смертних, чоловічі тіла передавалися темнішими фарбами, а жіночі — світлішими (чоловіки в Єгипті справді були смуглявіші за жінок, бо саме їм доводилося смажитися під некучим сонячним промінням на польових роботах, тоді як жінки поралися вдома по господарству, до того ж більше вдавалися до рятівної косметики). Ці та інші художні умовності стали каноном не відразу, а в міру підпорядкування мистецтва релігійно-державній ідеології.

В епоху Стародавнього Царства єгиптяни першими освоїли техніку монументального кам'яного будівництва. Тодішня їхня архітектура була пов'язана зі спорудженням гробниць та поминальних храмів. Найдавніший тип гробниці — трапецієвидна *мастаба* (ця назва походить від слова «лавка», оскільки своєю формою гробниця нагадувала традиційну арабську лавку з утрамбованої землі). *Мастаба*, прототипом якої, мабуть, був могильний пагорб, мала в горішньому поверсі приміщення для статуї небіжчика та комори для зберігання похоронного реманенту, а в підземній частині — камеру для саркофага з мумією.

Потреба виділити царську гробницю, викликана формуванням у Єгипті централізованої деспотії, наштотхнула будівельників на думку «поставити» кілька мастаб одну на одну. Велична гостроверха споруда мала не просто служити «домом вічності» для фараона, а наочно символізувати його могутність і божественну сутність, звеличувати його над підданими. Як уже зазначалося, першою такою спорудою була східчаста гробниця фараона Джосера в Саккара, а найбільші гробниці-піраміди побудували для себе фараони IV династії Хуфу, Хафра та Менкаура. Самий їх вигляд, за словами французького вченого XVIII ст. д'Вольнея, «наповнює серце й розум водночас подивом, страхом, покірою, захопленням, благоговінням...». Піраміди органічно зливаються з довкіллям. У давнину вони були наряднішими, бо єгиптяни облицьовували їх плитами з дрібнозернистого вапняку чи рожевого граніту (на початку XIV ст. унаслідок сильного землетрусу облицьовка обвалилася і її потім використали практичні араби на будівництво своїх міст).

Піраміди, в яких, за словами Лесі Українки,

Кожна цегла, статуя, колона,
Мережечка, різьба і малювання
Незримими устами промовляє:
«Мене створив єгипетський народ
І тим навік своє ім'я вєславив»,

є складовою частиною архітектурних ансамблів з відкритих дворів, поминальних храмів, гробниць фараонових родичів тощо. Як декор у цих кам'яних спорудах використано напівколони й колони, капітелі яких імітують бутон лотоса чи розкрити квітку папірусу або пальми, зображення священних кобр тощо.

За царювання V династії фараонів єгиптяни почали споруджувати відкриті сонячні храми, архітектурною домікантою яких слугував кам'яний обеліск з пірамідальною верхівкою, часом оправленою в електрику (сплав золота й срібла). Староєгипетські обеліски, прості й виразні, вплинули на меморіальну архітектуру інших народів, у тому числі римлян.

Розвивалося в епоху Стародавнього Царства також мистецтво скульптури, здебільшого сакральне за своїм характером. Єгиптяни звеличували в камені фараонів, вельмож і, звичайно, богів. Тогочасні царські статуї максимально ідеалізовані, в них відсутня портретність. Нерідко фараона зображували у вигляді сфінкса, образ якого, характерний для всього староєгипетського мистецтва, зрештою став символом самого Єгипту. Найвідоміша така статуя — вирубаний із суцільної скелі Великий Сфінкс — донині є найбільшим кам'яним монолітом у світі (його довжина 74 м, висота 20 м). Призначення Великого Сфінкса (араби називають його «батьком страху») досі не розгадане вченими*.

Видатним досягненням єгипетського мистецтва доби Стародавнього Царства було створення скульптурного портрета (його появі посприяла практика виготовлення посмертних гіпсових масок). Хоча в тодішньому скульптурному портреті ще простежувався потяг до типізації, все ж нерідко вдало передавалися й індивідуальні риси моделі (парна статуя царевича Рахотепа та його дружини Н'офрет, дерев'яна статуя царевича Каапера («Сільський староста») тощо).

Художники епохи Стародавнього Царства вкривали стіни гробниць та поминальних храмів розписами і кольоровим рельєфом, призначеними, очевидно, зберегти пам'ять про покійника й забезпечити його всім необхідним

* Висловлювався здогад, що ідею створити Великого Сфінкса могла подати сама природа: в одному з оазисів виявлено скелю, яка внаслідок тривалого вивітрювання своїми обрисами нагадує цей скульптурний феномен.

для вічного посмертного життя (египтяни вірили, що ці зображення оживуть у царстві мертвих). У розписах і кольорових рельєфах перевага надавалася не локальному кольору, а лінії контура.

Вражає те, що ці розписи та кольорові рельєфи, загальна площа яких лише в поминальному храмі фараона Сахура сягає майже 10 тис. м², не призначалися радувати око живих. «Смерть була єдиним горизонтом цих людей, які присвятили себе посмертним ідеям і роботам, — вражено писав французький письменник Поль де Сен-Віктор. — Пройдіться по жрецьких чи царських гробницях, вирубаних у гірському масиві, ви перетнете похмурі й чудові анфілади кімнат, зал, галерей, де тисячі рук тесали каміння, розмальовували стіни, розгортали по скелях нескінченні площини ієрогліфів. Забави, полювання, бенкети, битви — вся поема життя, викарбувана й розмальована з величавою граціозністю, похована в цих катакомбах. І всі ці скарби мистецтва залишені там для того, щоб розважати емалеві чи намальовані на кольоровому картоні очі мумій! Жоден живий погляд не осквернить музею цих склепів. Маляри й скульптори, які прикрасили їх від підлоги до карниза, працювали для Ночі й для Мовчання».

В епоху Стародавнього Царства єгипетські майстри-ювеліри виготовляли з благородних металів, напівкоштовного каміння та цінних порід дерева чудові прикраси та побутові дрібнички, розраховані на витончені художні смаки й тугі гаманці багатих замовників.

Новим етапом у розвитку стародавньої єгипетської архітектури й мистецтва стала епоха Середнього Царства. Роль не лише політичного, а й культурного центру перебрали тоді «стобрамні Фіви», як назвав це місто Гомер. Мистецтво того часу, можна сказати, стало більш демократичним. Художники вкривали стіни храмів і гробниць надзвичайно реалістичними жанровими сценами, персонажами яких були хлібороби, пастухи, ремісники, слуги. Охоче зверталися вони також до пейзажу, оспівуючи в лініях і фарбах буяння природи в долині Нілу.

В скульптурному портреті доби Середнього Царства зріс інтерес до індивідуальних рис моделі. Це проявилось навіть у скромних за розмірами царських статуях, які виготовлялися не лише для замурування їх у царських гробницях, а й для виставлення в периферійних храмах, тобто для загального огляду.

Нові віяння позначилися й на розвитку архітектури. В епоху Середнього Царства єгиптяни почали оформляти входи до храмів у вигляді пілонів — масивних трапецієвидних башт, прикрашених кам'яними обелісками. Тоді ж з'явився новий тип царської гробниці, що був

поєднанням поминального храму з пірамідою (поховальний комплекс Ментухотепа I в Дер-ель-Бахрі, який, до речі, був *кенотафом*). Фараони Середнього Царства вже будували собі піраміди не з кам'яних блоків, а з цегли-сирцю та щебеню, намагаючись врятувати поховальну камеру від злодіїв за допомогою складного внутрішнього планування піраміди (її товщу пронизував лабіринт коридорів, таємних входів і виходів у стелі й підлозі, провалів-пасток тощо). Деякі фараони XII династії, переконавшись, що й ці заходи не можуть порятувати царські мумії від осквернення зухвалими грабіжниками, взагалі відмовилися від будівництва пірамід, а стали вирубувати собі скельні гробниці в безлюдних ущелинах.

Заупокійні комплекси в епоху Середнього Царства здобули нове призначення — стали своєрідними громадськими центрами. Так, поминальний храм Аменемхета III у Фаюмському оазисі, що його греки назвали Лабіринтом, служив також приміщенням для проведення зборів представників номової знаті.

Однак свого найвищого розквіту староегипетське мистецтво досягло в епоху Нового Царства, коли в Єгипетську імперію потекли багатства завойованих народів, що дало змогу фараонам перетворити країну на будівельний майданчик, змінило художні смаки замовників у бік помпезності, декоративної вишуканості.

Мистецтво скульптури доби Нового Царства остаточно позбулося колишньої грубуватості форм, стало витонченим, граціозним, навіть одухотвореним. Все ж найвиразніше нові тенденції позначилися на розвитку архітектурних форм.

На початку Нового Царства єгиптяни остаточно відокремили гробницю від поминального храму. Храми вони, як і раніше, будували в долині Нілу, гробниці ж вирубували в мертвих ущелинах Долини царів і Долини цариць, причому намагалися робити це в найсуворішій таємниці*. Стіни гробниць вони розмальовували яскравими фарбами, що не зблякли й донині, немовби час зовсім не владний над ними. Нільська долина була забудована чудовими храмами, серед яких виділяються храм цариці Хатшепсут у Дер-ель-Бахрі, велетенський храм Амона в Карнаці, який

* «Я сам керував роботами, коли вирубували в скелі гробницю його величності, отож ніхто нічого не бачив і ніхто нічого не чув», — хвалився архітектор фараона Тутмоса I Інені.

навіть у руїнах приголомшує своїми неймовірними розмірами, досконалістю архітектурних форм і казковим багатством інтер'єру (стіни та колони храму змережені рельєфними зображеннями батальних сцен і філігранно виконаними ієрогліфічними текстами загальною площею понад 24 тис. м², у коморах храму виявлено 85 тис. кам'яних і бронзових статуй), недобудований храм цього ж бога в сусідньому Луксорі (він служив також південним гаремом фараонів), уже згадуваний скельний храм Рамзеса II в Аб́у-Сімбелі, храм Аменхотепа III Мемноній, стіни якого були оздоблені золотом, а підлога викладена сріблом (від Мемнонія залишилися тільки 2 сфінкси, які з 1832 р. прикрашають набережну Неву навпроти Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, та парні статуї фараона — знамениті «Коліси Мемнона»^{*}) тощо. Ці та інші храми доби Нового Царства (передусім Карнак та скельний храм Рамзеса II) є справжніми архітектурними символами абсолютної влади фараонів. «Влада, влада, влада! — приголомшують вони громовим голосом, від якого глухнеші», — запевняє англійський історик-публіцист.

Художній геній стародавніх єгиптян найповніше проявився в Амарнську добу — період сонцепоклонницької реформи Ехнатона, коли центр художнього життя країни тимчасово перемістився в Ахетатон, який виріс на території нинішньої Амарни. Безпрецедентна реформа Ехнатона поставила перед художниками нові ідеологічні завдання, які потребували нових художніх засобів для їх реалізації. Було переглянуто канон, змінено іконографію фараона та його оточення. Художники й скульптори зосередили увагу на портретній індивідуальності зображуваних (навіть виставляли напоказ явні ознаки фізичного виродження фараона — наслідок традиції кровозмішання в царській родині), показували фараона не в компанії богів чи усамітненим, а в колі сім'ї, в майже інтимній обстановці. Більше того, в жанрі скульптурного портрета, який досяг своїх вершин саме в добу Амарни, вони перейшли від передачі зовнішньої правдивості образу до розкриття його внутрішнього ества, про що переконливо свідчать всесвітньо

^{*} Таку назву їм дали греки, які вважали їх зображенням ефіопського героя Мемнона — сина богині ранкової Зорі.

У 27 р. до н. е. внаслідок сильного землетрусу верхня частина однієї із статуй упала на землю й відтоді світанками «стоїнала», немов людина. Цей акустичний ефект, природу якого не вдалося з'ясувати, припинився, коли римський імператор Септимій Север реставрував понівечену статую.

відомі скульптурні портрети Ехнатона та Нефертіті. Хоча після смерті Ехнатона релігійно-ідеологічне життя в країні повернулося в старе русло, традиції Амарни залишили свій слід у подальшому розвитку єгипетського мистецтва.

В епоху Пізнього Царства на художньому житті єгиптян позначилися іноземні впливи. Єгипетська архітектура втратила свою традиційну монументальність, у скульптурний портрет прийшла стилізація. Все ж у період царювання XXVI Саїської династії відбулося певне відродження місцевого художнього стилю, однак воно вже не стало магістральним шляхом розвитку староегипетського мистецтва. Найвищим досягненням художньої творчості єгиптян наприкінці їхньої стародавньої історії вважається поява Фаюмського портрета* — попередника європейської іконографії. Цей художній феномен зіграв видатну роль у розвитку світової художньої культури, хоча, як наголошують дослідники, основне його значення полягає в ньому самому, в його нев'яничій красі, притаманній великому мистецтву.

Таким чином, єгипетські архітектори, скульптори, маляри залишили після себе багату художню спадщину. Вони започаткували монументальну кам'яну архітектуру, скульптурний портрет і станковий живопис неабиякої художньої сили.

Театр, музика, спорт

У Стародавньому Єгипті зародилося театральне мистецтво, тісно пов'язане з релігією. Здавна в країні організовувалися похоронні та коронаційні містерії, а також (з участю бродячих артистів) театралізовані народні свята. Персонажами вистав були боги, а сюжетом — пов'язані з їхнім культом міфологічні події. Вистави супроводжувалися музикою та пантомімою. Староегипетський театр «упродовж всього свого існування залишався засобом пропаганди влади фараона і ніколи не поривав з релігійно-міфологічною традицією».

Геродот, порівнюючи грецькі містерії Діоніса з єгипетськими народними виставами на честь богів, бачив у них таку разючу схожість, що вважав батьківщиною грецьких свят і обрядів саме Єгипет. Уже сам цей факт

---

* Цю назву портрет дістав за місцем його знаходження (Фаюмський оазис). Він писався в техніці енкаустики (живопис восковими фарбами) чи темпері (живопис емульсійними фарбами) на полотні та дерев'яних дощечках.

свідчить про неабиякий вплив староегипетського театраль-ного мистецтва на античну культуру.

Важливу роль у приватному та громадському житті єгиптян відіграла музика. Не випадково музиці та співу навчали в школах, а на стінах храмів та гробниць часто зображували єгипетські музичні інструменти — струнні, духові, ударні. Музикою та співом супроводжувалися літургія та релігійні містерії, популярними мелодіями насолоджувались учасники народних гулянь. Професії співака та музиканта були престижними в суспільстві, декотрим із них навіть дозволяли будувати собі гробницю.

Нотами єгиптяни не користувалися, їх замінювала хейрономія, тобто певна жестикуляція, яка визначала ритм і мелодію. Здебільшого хейрономом для своїх акомпаніаторів виступав сам співак. На жаль, відтворити звуки й тональність староегипетських мелодій не вдалося, проте фахівці вважають, що копти, церковний спів яких не схожий ні на грецький, ні на вірменський, зберегли староегипетські наспіви.

Характерні особливості староегипетського танцювального мистецтва вдається відтворити завдяки тодішнім зображенням танцівників і танцівниць.

Фізична культура і спорт у Єгипті також тісно пов'язувалися з релігійним культом. Вони набули такої популярності в країні, що правила прийому гостей рекомендували розважати останніх акробатичними номерами. Проте спорт у Єгипті ще не став масовим, залишаючись забавою фараона, вельмож і воїнів.

Серед багатьох видів спорту єгипетська знать надавала перевагу боротьбі вільного стилю. Нерідко змагання у цьому виді спорту відбувалися між єгиптянами та іноземцями (про це свідчать стародавні зображення), причому єгиптяни неодмінно перемагали. Скоріше всього, такі змагання організовувалися не для того, щоб виявити сильнішого й спритнішого, а щоб зайвий раз продемонструвати велич Єгипетської держави. Воїни і фараони захоплювалися також фехтуванням на палицях і стрільбою з лука. Неабияку увагу приділяли єгиптяни плаванню (ним займалися також жінки), легкоатлетичним вправам та елементам важкої атлетики. Жінки й доньки вельмож любили грати в м'яч, займалися гімнастичними вправами, а самі вельможі охоче випробовували свою силу та спритність на полюванні. Аменхотеп III, скажімо, хвалився, що власноручно вбив 102 леви та чимало диких биків (цікаво було б

дізнатися, як давно стало традицією перебільшувати мисливські подвиги?). Нерідко спортивний азарт проявлявся у полюванні на птахів (за допомогою сітки чи бумеранга) і рибальстві (за допомогою вудочки та гарпуна). Командні спортивні ігри в Стародавньому Єгипті, здається, не практикувались. Об'єктивність і справедливість не стали незмінними супутниками спортивних змагань, особливо коли мірялися силою та спритністю вищий і нижчий за чином (першому надавався цілий ряд переваг). Одним словом, єгиптяни не досягли у вихованні людини того високого рівня фізичної й духовної гармонії, який був притаманний античній культурі.

Тексти і література

Тексти

Богословский Е. С. Памятники и документы из Дэр-эль-Мэдина, хранящиеся в музеях СССР // Вестн. древней истории. 1972. № 1—4; 1973. № 1—3.

Египетская «Книга мертвых» // Наука и религия. 1990. № 1—12.

Источники по древнеегипетскому налогообложению времени Нового Царства // Вестн. древней истории. 1961. № 2—3.

Коростовцев М. А. Декрет Сети I из Наури // Истор. архив. Москва; Ленинград, 1939. Т. 2.

Коцейковский А. Л. Тексты пирамид. Одесса, 1917. Т. 1.

Лирика Древнего Египта. Москва, 1965.

Лурье И. М. Иммуниетные грамоты Древнего Царства // Труды Отдела истории, культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитаж). 1931. Т. 1.

Памятники египетской религии в фиванский период. Москва, 1917—1918. Т. 1—2.

Повесть Петейсе III. Древнеегипетская проза. Москва, 1978.

Путешествие Уну-Амуна в Библ. Москва, 1960.

Рассказ египтянина Синухета и образцы древнеегипетских автобиографий. Москва, 1915.

Рубинштейн Р. И. Поучение гераклеопольского царя своему сыну (Эрмитажный папирус № 1116-А) // Вестн. древней истории. 1950. № 2.

Савельева Т. Н. Абидосский указ царя Нефериркара (XXV в. до н. э.) // Древний Восток. Сборник 1. Москва, 1975.

Савельева Т. Н. Надписи из гробницы Мечена // Древний Восток и Древняя Африка. Москва, 1967.

Сказки Древнего Египта. Москва, 1998.

Сказки и повести Древнего Египта. Москва, 1956.

Сказки и повести Древнего Египта. Ленинград, 1979.

Струве В. В. Папирус № 1116 и пророческая литература Древнего Египта // Записки коллегии востоковедов. 1925. Т. 1.

Струве В. В. Речение Ипувера. Лейденский папирус № 344. Москва; Ленинград, 1935.

Струве В. В. Эрмитажная стела Хоремхеба // Ежегодник Российского института истории искусств. 1921. Т. 1. Вып. 2.

Тураев Б. А. Несколько египетских надписей. СПб., 1912.

Фараон Хуфу и чародеи. Сказки, повести, поучения Древнего Египта. Москва, 1958.

Францев Ю. П. Древнеегипетские сказки о верховных жрецах // Советский фольклор. Москва; Ленинград, 1936. Т. 2, 3.

Наукові та науково-популярні праці

Авдиев В. И. Военная история Древнего Египта: В 2 т. Москва, 1948—1959.

Бадж У. Египетская религия. Египетская магия / Пер. с англ. Москва, 1996.

Бадж У. Легенды о египетских богах / Пер. с англ. Москва; Киев, 1997.

Бадж У. Путешествие души в царстве мертвых. Египетская Книга мертвых / Пер. с англ. Москва, 1995.

Белова Г. А. Египтяне в Нубии. III—II тыс. до н. э. Москва, 1988.

Берлев О. Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего Царства. Москва, 1978.

Берлев О. Д. Трудовое население Египта в эпоху Среднего Царства. Москва, 1972.

Богословский Е. С. «Слуги» фараонов, богов и частных лиц (к социальной истории Египта XVI—XIV вв. до н. э.). Москва, 1979.

Богословский Е. С. Древнеегипетские мастера. По материалам из Дэр-эль-Мэдина. Москва, 1983.

Брэстед Д. Г. История Древнего Египта с древнейших времен до персидского завоевания: В 2 т. Москва, 1915.

Бьювел Р., Джилберт Э. Секреты пирамид. Созвездие Ориона и фараоны Египта / Пер. с англ. Москва, 1996.

Гонейм М. З. Потерянная пирамида / Пер. с англ. Москва, 1959.

Египет: земля фараонов / Пер. с англ. Москва, 1997.

Жак К. Египет великих фараонов: история и легенды / Пер. с фр. Москва, 1992.

Жак К. Нефертити и Эхнатон / Пер. с фр. Москва, 1999.

Картер Г. Гробница Тутанхамона / Пер. с англ. Москва, 1959.

Кацнельсон И. С. Напата и Мэроэ — древние царства Судана. Москва, 1970.

Кацнельсон И. С. Тутанхамон и сокровища его гробницы. Москва, 1976, 1979.

Кинк Х. А. Древнеегипетский храм. Из истории архитектуры и строительства. Москва, 1979.

- Кинк Х. А. Египет до фараонов. По памятникам материальной культуры. Москва, 1964.
- Кинк Х. А. Как строились египетские пирамиды. Москва, 1967.
- Кинк Х. А. Художественное ремесло Древнего Египта и сопредельных стран. Москва, 1976.
- Ковельман А. Б. Риторика в тени пирамид. Массовое сознание римского Египта. Москва, 1988.
- Коростовцев М. А. Писцы Древнего Египта. Москва, 1968.
- Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. Москва, 1976.
- Кормышева Э. Е. Религия Куша. Москва, 1984.
- Культура Древнего Египта. Москва, 1976.
- Лауэр Ж.-Ф. Загадки египетских пирамид / Пер. с фр. Москва, 1966.
- Ливрага Х. А. Фивы / Пер. с исп. Киев, 1996; Москва, 1997.
- Липинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта / Пер. с пол. Москва, 1983.
- Лобановський Б. Мистецтво Стародавнього Єгипту. Київ, 1972.
- Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта / Пер. с англ. Москва, 1958.
- Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI—X веков до н. э. Ленинград, 1960.
- Масперо Г. Египет. Москва, 1915.
- Матье М. Э. Во времена Нефертити. Москва; Ленинград, 1965.
- Матье М. Э. Древнеегипетские мифы. 2-е изд. Москва; Ленинград, 1956.
- Матье М. Э. Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта. Москва, 1996.
- Матье М. Э. Искусство Древнего Египта. 2-е изд. Москва, 1970.
- Монтэ П. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов / Пер. с фр. Москва, 1989.
- Павлов В. В. Египетский портрет I—IV веков. Москва, 1967.
- Павлов В. В., Ходжаши С. И. Египетская пластика малых форм. Москва, 1985.
- Павлова О. И. Амон фиванский. Ранняя история культа (V—XVII династии). Москва, 1984.
- Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV: В 2 ч. Москва, 1967—1984.
- Перепелкин Ю. Я. Тайна золотого гроба. Москва, 1968.
- Перепелкин Ю. Я. Кэйе и Семнех-ке-рэ. К исходу солнцепоклоннического переворота в Египте. Москва, 1979.
- Перепелкин Ю. Я. Хозяйство староегипетских вельмож. Москва, 1988.
- Пиотровский Б. Б. Вади Аллаки — путь к золотым рудникам Нубии. Древнеегипетские наскальные надписи. Москва, 1983.
- Рак И. В. Мифы Древнего Египта. СПб., 1993, 1997.
- Савельева Т. Н. Аграрный строй Египта в период Древнего Царства. Москва, 1962.
- Савельева Т. Н. Как жили египтяне во времена строительства пирамид. Москва, 1971.

Савельева Т. Н. Храмовые хозяйства Египта времен Древнего Царства (III—VIII династии). Москва, 1992.

Стучевский И. А. Зависимое население Древнего Египта. Москва, 1966.

Стучевский И. А. Колониальная политика Египта в эпоху XVIII династии (научно-популярный очерк). Москва, 1967.

Стучевский И. А. Земледельцы государственного хозяйства Древнего Египта эпохи Рамессидов. Москва, 1982.

Стучевский И. А. Рамсес II и Херихор. Из истории Древнего Египта эпохи Рамессидов. Москва, 1984.

Стучевский И. А. Храмовая форма царского хозяйства Древнего Египта. Москва, 1962.

Тураев Б. А. Древний Египет. Петроград, 1922.

Тураев Б. А. Египетская литература. Москва, 1920. Т. 1.

Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта: В 2 ч. Черновцы, 1968—1969.

Шеркова Т. А. Египет и Кушанское царство (торговля и культурные контакты). Москва, 1991.

Эдаков А. В. Общество и государство Древнего Египта VII—IV вв. до н. э. Новосибирск, 1988.

Эдаков А. В. Позднеегипетская литература. Новосибирск, 1986.

* * *

Дженкинс Н. Ладья под пирамидой (царская ладья фараона Хеопса) / Пер. с англ. Москва, 1986.

Замаровський В. Їх величності піраміди / Пер. зі словац. Київ, 1988.

Кондратов А. М. Загадка сфинкса (150 лет египтологии). Москва, 1972.

Косидовский З. Когда солнце было богом / Пер. с пол. Москва, 1991.

Котрелл Л. Во времена фараонов / Пер. с англ. Москва, 1982.

Морэ А. Во времена фараонов / Пер. с фр. Москва, 1998.

Морэ А. Цари и боги Египта / Пер. с фр. Москва, 1998.

Рубинштейн Р. Загадки пирамид. М., 1966.

Целлар К. Архитектура страны фараонов. Жилище живых, усопших и богов / Пер. с венг. Москва, 1990.

Элебрахт П. Трагедия пирамид. 5000 лет разграбления египетских усыпальниц / Пер. с нем. Москва, 1984.

МЕСОПОТАМІЯ

ВСТУП ДО ШУМЕРОЛОГІЇ ТА АССИРІОЛОГІЇ

- Характеристика джерельної бази
- Дешифрування клинопису
- Історія археологічного дослідження країни
- Хронологія та періодизація історії Стародавньої Месопотамії
- Природно-кліматичні умови
- Етногенез і ментальність населення

Характеристика джерельної бази

Джерела з історії Стародавньої Месопотамії поділяються на три основні групи: старомесопотамські писемні пам'ятки, повідомлення античних авторів та Біблії, пам'ятки матеріальної культури. Загалом джерельна база з старомесопотамської історії багата, тому ця цивілізація досліджена вченими найкраще.

Старомесопотамські писемні джерела збереглися порівняно добре, бо виконані на тривкому матеріалі, який не боїться часу,— це висушені на сонці чи випалені на вогні глиняні таблички. Нині відомо вже понад півмільйона таких стародавніх текстів, причому завдяки зусиллям археологів майже щороку колекція їх поповнюється новими знахідками.

Важливе місце у цій групі джерел посідають юридичні пам'ятки, які стосуються буквально всіх етапів старомесопотамської історії. Вони незамінні для реконструкції, насамперед, соціально-економічних процесів, яскраво змальовують господарське життя країни, динаміку суспільних відносин, водночас висвітлюють політичну, культурну та релігійну сторінки історії Стародавньої Месопотамії. Цінним доповненням до юридичних актів є адміністративно-господарські документи, виявлені вченими у великій кількості в стародавніх царсько-храмових та приватних архівах. У них розкривається, передусім, повсякденне життя населення. Важливе значення для дослідження політичної історії держав Месопотамії мають також пам'ятні царські написи та аннали, зміст яких, щоправда, особливо тенденційний і тому потребує ретельної наукової критики. Чимало сторінок політичної історії знайшли відображення й у так зв. «царських списках» і стародавніх хроніках, у дипломатичних актах тощо. На розвиток духовної культури народів Стародавньої Месопотамії проливають світло літературні, релігійно-філософські та наукові тексти, виявлені в царських бібліотеках (ашшурській Тіглатпаласара I та ніневійській Ашшурбанапала).

З античних авторів найбагатший матеріал про Месопотамію залишив «батько історії» Геродот. Він описав природні умови цієї країни, звичаї та побут її населення, забудову Вавилону царем Навуходоносором, розповів про завоювання Вавилонії персами тощо. Цінні історичні повідомлення знаходимо також у працях Діодора Сицилійського, Страбона, Ктесія Кнідського (витяги з його праць збереглися в інших античних авторів), Йосипа Флавія, Помпея Троги, Плутарха та ін. Особливе місце серед античних праць про Месопотамію належить доробці вавилонського жерця Бероса «Вавилонська та халдейська історія», написаній у III ст. до н. е. Берос працював у храмових бібліотеках та архівах і побудував свою історичну розвідку на достовірному матеріалі. На жаль, його праця не збереглася, проте її часто цитували Йосип Флавій, Євсевій, Абіден, Александр Полігістор, Сінкелл та інші античні автори.

У Старому Заповіті найдавніша історія Месопотамії не відображена. Про Шумер, Аккад і ранній Вавилон у ньому не йдеться жодним словом, хіба що мимохідь згадується ім'я вавилонського царя Хаммурапі, у старозаповітному

прочитанні — Амрафел (I М., 14:9). Зате досить правдиво, хоч і в релігійному обрамленні, в Біблії розповідається про відносини між єврейськими державами й Ассирією та Халдейським царством.

Повідомлення античних авторів про Месопотамію рясніють малодостовірними фактами, тому до них треба ставитись обережно.

Дешифрування клинопису Старомесопотамські писемні джерела «заговорили» з істориками лише в минулому столітті.

Ключ до дешифрування клинописного письма, на якому вони складені, віднайшов на початку ХІХ ст. вчитель німецького ліцею Георг Гротефенд. Шляхом логічних умовиводів та геніальних здогадок він зумів прочитати короткий напис, зроблений на колоні царського палацу в Персеполі трьома мовами: староперсидською, вавилонською (діалект аккадської) та еламською (копію цього напису доправив у Європу ще в ХVІІ ст. італійський мандрівник П'єтро делла Валле). На персидській частині Персепольського напису Георг Гротефенд прочитав імена царів Дарія і Ксеркса та батька Дарія I — Гістаспа, правильно встановивши значення дев'яти клинописних знаків. У німецьких наукових колах винаходів Гротефенда не надали значення, навіть не надрукували його працю. Тому староперсидський клинопис був остаточно дешифрований лише в середині ХІХ ст. норвежцем Х. Лассеном, французом Е. Бюрнуфом та англійцем Г. Роулінсоном. Ці вчені скористалися сенсаційною знахідкою Г. Роулінсона — великим (понад 1300 клинописних рядків) Бехістунським написом, складеним на тих самих системах письма, що й Персепольський. Бехістунський текст було викарбувано на прямовисній Бехістунській скелі (від давньоперського Багастана — «місце бога») в іранській долині Керманшах за наказом царя Дарія I. В ньому налічувалося понад дві сотні імен та географічних назв — слів, незамінних для дешифрування будь-якого письма. До кінця 50-х років ХІХ ст., користуючись методом дешифрування староперсидського клинопису, вчені прочитали також вавилонську та еламську частини Бехістунського напису, а на початку ХХ ст. навчилися читати й шумерські тексти.

Дешифрування клинописного письма було неймовірно важкою, а на думку ряду авторитетних лінгвістів середини ХІХ ст. — взагалі неможливою справою. В успіх

ассириологів (так називали себе вчені, які вмiли читати клинопис) у Європі повірили не всі. Тому в 1857 р. спеціальна комісія, створена в Лондоні при Академії наук, влаштувала ассириологам Г. Роулінсону, Ф. Тальботу, Е. Хінксу та Ю. Опперту випробування. Їм вручили нещодавно знайдений клинописний текст і запропонували перекласти і встановити його авторство. Жоден з екзаменованих навіть не здогадувався, що над цим текстом працюють також інші вчені. В призначений день усі четверо подали комісії результати своєї праці. Виявилось, що всі переклади збіглися майже дослівно, автором тексту одно-стайно було названо ассирійського царя Тіглатпаласара I. Відтоді в можливість читати й розуміти клинописні тексти повірили навіть найупертіші скептики, й 1857 р. став роком народження нової історичної науки — ассириології. З перебігом часу від неї відокремилися як самостійні науки еламістика та шумерологія.

Історія археологічного дослідження країни

Історія археологічних пошуків у долині Тігру та Євфрату — це справжня гостросюжетна повість, сповнена пафосу блискучих відкриттів і гіркоти прикрих невдач.

Археологічні розвідки в Месопотамії почалися в першій половині XIX ст. На жаль, вони довго здійснювались хижацьким методом скарбошукацтва, проте саме вони пробудили в Європі неослабний інтерес до месопотамської цивілізації й уможливили її наукове дослідження.

Першим важливим археологічним відкриттям у долині Тігру та Євфрату стало виявлення французьким консулом Ботта у 1843 р. резиденції ассирійського царя Саргона II у Дур-Шаррукіні, руїни якого Ботта помилково вважав останньою ассирійською столицею Ніневією. У Дур-Шаррукіні було розкопано розкішний царський палац (вражений величчю цієї будівлі Ботта назвав її «Версалем ассирійських царів»), стіни якого прикрашали фризи, розписані сценами з придворного життя. На жаль, фризи Дур-Шаррукіна, які мали велике історико-культурне значення, майже відразу загинули, бо вчені тоді ще не вмiли реставрувати подібні пам'ятки.

На початку 40-х років англійський офіцер Г. Лейярд виявив під пагорбом (арабською — теллем) Німруд руїни іншої ассирійської столиці — Калаху (Кальху), де він розкопав кілька царських палаців, входи до яких стерегли

десятки алебастрових монстрів — крилатих людинобиків *шеду*. В 1849 р. Г. Лейярд знайшов нарешті й руїни Ніневії, яка недобрим словом згадується в Біблії. Остання асирійська столиця лежала під нагорбом (теллем) Куюнджик. У Ніневії заповзятливий англієць устиг розкопати палац царя Сінаххеріба. Невдовзі археолог Рассам, який замінив Г. Лейярда на цих розкопках, відкрив світові руїни палацу царя Ашшурбанапала, стіни якої прикрашали барельєфи величезної історико-художньої цінності. Серед руїн царського палацу було виявлено велику бібліотеку Ашшурбанапала, яка слугувала водночас і державним архівом. У ніневійській бібліотеці, яку спішно доправили в Лондон, налічувалося понад 25 тис. глиняних «книг» і документів. Поблизу Ніневії, у Балаваті, Рассам виявив кілька пам'яток новоасирійської доби, зокрема бронзові фризи, які колись прикрашали дерев'яні ворота царського палацу Салманасара III. На фризах балаватських воріт були зображені батальні сцени.

На початку 70-х років англієць Джордж Сміт виявив у Лондоні серед «книг» ніневійської бібліотеки пошкоджену табличку з вавилонським сюжетом про потоп. Ця знахідка справила в наукових колах приголомшливе враження, адже вона звинувачувала старозаповітні оповіді в літературній компіляції (месопотамська легенда про всесвітній потоп виникла на багато століть раніше старозаповітної). Смітові запропонували добратися до руїн Ніневії і серед них розшукати втрачені фрагменти таблички з інтригуючим сюжетом, щоб мати повний текст цієї легенди. Вченому ще раз неймовірно пощастило — він швидко знайшов те, що шукав, у цілій горі череп'я та будівельного сміття. Так було виявлено одну з 12-ти табличок із текстом месопотамського епосу про Гільгамеша. У долину Тігру та Євфрату відразу ж почалося паломництво археологів.

Упродовж останньої чверті XIX — перших десятиріч XX ст. археологи розкопали в Південній Месопотамії десятки стародавніх міст, відкрили світові шумерську цивілізацію. Так, у 1877 р. французькі археологи під керівництвом дипломата Е. д'Сарзека розкопали стародавній Лагаш — місто шумерів, про існування яких уже згадувалися філологи. Найціннішою знахідкою в Лагаші був храмовий архів, який налічував понад 20 тис. клинописних табличок. У 80—90-х роках американські археологи відкрили руїни шумерського релігійного центру — Ніппура й серед них — величезний архів храму бога Енліля —

Екура. На початку ХХ ст. археологи воскресили з мороку забуття стародавні міста Ашшур (нині в ньому завершуються реставраційні роботи), Шуруппак, Адаб та ін.

Упродовж 1899—1914 рр. німецькі археологи під керівництвом Р. Кольдевея розкопували столицю Халдейського царства Вавилон. Це найбільше місто стародавнього Близького Сходу лежало за 100 км від сьогоденішнього Багдада під чотирма пагорбами. У Вавилоні Кольдевей розкопав парадний в'їзд у місто — *Ворота богині Іштар*, півкілометрову Процесійну дорогу, одне з «семи чудес світу» — *Висячі сади Семіраміди*, два царські палаци Навуходоносора II, храм бога Мардука, залишки знаменитої *Вавилонської вежі* й чимало інших споруд і могильників. Нині у Вавилоні здійснюються великомасштабні реставраційні роботи.

Новим етапом в археологічному вивченні Месопотамії стала плідна діяльність у 20—30-х роках об'єднаної англо-американської експедиції, керованої Л. Вуллі. Ця експедиція вже не ганялася за престижними знахідками, а здійснювала широкомасштабні вичерпні розкопки. У стародавньому Урі було розкопано храм богині Нінгаль, міські вулиці, десятки господарських будівель, понад 1800 могильників, у тому числі 16 «царських». У найбагатших могильниках Ура археологи виявили дуже цінні історико-культурні пам'ятки. Зокрема, в одній із гробниць було знайдено золоту царську печатку, шолом царя Мескаламдуга з електричного металу, в іншій — фігурку козла із золота, лазуриту й перламутру, а в могильнику Шубад (Пу-Аббі), ймовірно, верховної жриці — золотий і срібний посуд, двометрову арфу, резонатор якої інкрустований золотом і перламутром, прикрашений золотою голівкою бика. Череп Шубад проломився під тягарем розкішної гірлянди із золотого листя та напівкоштовного каменю. Цей головний убір було реставровано й виставлено на муляжі, виготовленому з черепа іншої шумерянки, а пізніше для його експонування було виготовлено дерев'яну модель жіночої голови. Найбагатші могильники Ура, в яких виявлено сліди масових людських жертвоприношень, вчені назвали «великими шахтами смерті».

Леонардо Вуллі так уявляв собі похоронний ритуал в Урі: «Яскраво зодягнена процесія урочисто сходила в прикрашену цинковками яму. Золото й срібло блищали на тлі червоних тунік. Тут були не бідолашні раби, яких забивали, немов биків, а знатні люди в своїх найкращих, парадних убраннях, і йшли вони на жертву, скоріше всього, добровільно. В їхньому розумінні цей моторошний ритуал був усього-навсього пере-

ходом з одного світу в інший. Вони залишали цей світ слідом за своїм володарем, щоб служити йому в іншому світі так само, як вони робили це на землі».

У 1922 р. Леонардо Вуллі розкопав поблизу Ура стародавнє поселення Ель-Убейд, убогі рештки якого деякі вчені пов'язують зі слідами дошумерської культури в Південній Месопотамії.

У 30-х роках голландські та французькі археологи відкрили руїни Ешнунни та Марі. Найцікавіші знахідки чекали їх у Марі, де було розкопано храм богині Іштар, просторий царський палац, у якому налічувалося понад 260 помешкань, багато скульптурних пам'яток, яскраві фрески, виконані в синтезованому шумеро-семітському стилі, й, що найбільше порадувало вчених, — великий царський архів (понад 25 тис. клинописних документів). Розкопки Марі тривають.

У 40-х роках учені розширили часовий і просторовий ареал археологічного дослідження Месопотамії. Вони почали розкопки на всій території країни та за її межами, виявили там сліди перебування найдавнішої людини. Так, було знайдено ряд палеолітичних, неолітичних та мезолітичних стоянок, серед яких однією з найцікавіших була палеолітична стоянка в печері Шанідар, виявлена американцем Р. С. Сольєцькі. Англійці продовжили розкопки Німруда — пагорба, під яким, як уже згадувалося, лежали руїни асирійської столиці Калах (Кальху). Там вони виявили царський «арсенал» («Форт Салманасара») та художні шедеври зі слонової кістки. Наприкінці 80-х років у Німруді в одній із царських гробниць знайдено понад 200 речей хатнього вжитку та прикрас, у тому числі із золота й самоцвітів, а на північний схід від сирійського міста Хассакє — руїни Шабат Енліль — столиці ранньоасирійської держави.

Найцікавіші археологічні знахідки за післявоєнний період зроблено на суміжних з Месопотамією територіях — у Північній Сирії та Східній Аравії. Зокрема, в Північній Сирії італійські археологи віднайшли в 70-х роках руїни міста-держави Ебла, й серед них — великий архів (близько 15 тис. клинописних документів, здебільшого шумерського походження). Еблські документи середини III тис. до н. е. настільки важливі, що, за прогнозами вчених, після введення їх у науковий обіг стародавню історію Близького Сходу доведеться переписувати заново. Тоді ж датські

археологи розкопали у Східній Аравії та на Бахрейнї низку поселень убеїдського типу. Ця знахідка стосується проблеми етногенезу шумерів та виникнення шумерської цивілізації.

Доводиться з жалем констатувати, що великої, часом неоправної шкоди виявленню та збереженню для науки месопотамських старожитностей нині завдають розкрадання їх приватними колекціонерами та прадавня звичка тамтешніх селян удобрювати свої поля «сміттям» зі зруйнованих городищ.

**Хронологія
та періодизація історії
Стародавньої
Месопотамії**

Надійне датування історичних подій — одна з найскладніших проблем у шумерології та ассириології. В системі літочислення, яка склалася в Стародавній Месопотамії, не існувало ери. У

різних частинах Месопотамії літочислення велося неоднаково. У Південній Месопотамії, зокрема, календарному рокові просто давали назву чогось примітного в житті суспільства, наприклад: «Рік, коли обійняв посаду верховний жрець богині Інанні». У Північній Месопотамії календарний рік називався ім'ям особливого чиновника-епоніма *лімму*. Списки цих асирійських чиновників дійшли до нас із пропусками. До того ж тривалість календарного року залежала від того, скільки часу перебував чиновник на цій посаді. Попервах *лімму* виконував свої службові обов'язки впродовж лише шести місяців, тому календарний рік, названий його ім'ям, також тривав півроку, що, звісно, не полегшує вченим датування тогочасних історичних подій. І це ще не все. Месопотамський календар був місячний, рік у ньому на кілька днів відставав від астрономічного. Щоб узгодити свій календарний рік із роком астрономічним, його доповнювали час від часу тринадцятим місяцем, проте до середини I тис. до н. е. робили це безсистемно.

Як вирішують учені в таких умовах проблему датування подій в історії Стародавньої Месопотамії? Для цього вони нерідко пов'язують ці події з сонячними затемненнями, які нині точно вираховуються. Завдяки такій прив'язці, а також тій обставині, що північномесопотамські датувальні списки I тис. до н. е. збереглися відносно непогано, абсолютну хронологію для I тис. до н. е. вдалося скласти досить точно, можливі погрішності при цьому не перевищують кількох років. Гірша ситуація із встановлен-

ням дат для II тис. до н. е. Астрономічну прив'язку тогочасних подій удається зробити лише на основі стародавніх недосконалих записів фаз Венери. Датувальні списки II тис. до н. е. досить фрагментарні. Тому погрішність у датуванні подій історії II тис. до н. е. сягає вже кількох десятків років. Залежно від того, як оцінюють учені можливу помилку стародавніх астрономів, вони склали для II тис. до н. е. кілька хронологічних систем: *коротку, середню й довгу. Радянські асиріологи користувалися середньою системою хронології, яку розробили американські вчені С. Сміт і М. Свідерський. За відправну точку в ній узято роки царювання шостого царя I Вавилонської династії Хаммурані — 1792—1750 до н. е. Вона довша за коротку й коротша за довгу на 64 роки. Події III тис. до н. е. вчені датують з різницею більш як у 100 років. Для IV тис. до н. е. хронології взагалі не складено, бо вона була б дуже неточною.*

Упродовж останніх десятиріч учені використовують для складання хронології досягнення природничих наук — радіовуглецевий і дендрохронологічний методи. Проте й ці новітні методи не ідеальні й потребують обережного застосування.

Непросто вирішується також проблема періодизації старомесопотамської історії. Нині існує кілька таких періодизацій, проте жодна з них не є універсальною. Найчастіше трапляється розбивка історії Стародавньої Месопотамії на такі періоди:

Епоха архаїки	до 2900 р. до н. е.
Ранньодинастична епоха:	
Перший ранньодинастичний період, на який припадає посилення міста-держави Кіш	XXVIII—XXVII ст. до н. е.
Другий ранньодинастичний період, на який припадає посилення міста-держави Урук (Біблійний Ерех)	XXVII—XXVI ст. до н. е.
Третій ранньодинастичний період, на який припадає посилення міста-держави Ур	XXV—XXIV ст. до н. е.
Аккадське царство	XXIV—XXIII ст. до н. е.
Шумеро-Аккадське царство	XXII—XXI ст. до н. е.
Старовавилонське царство	XIX—XVII ст. до н. е.
Середньовавилонське царство (Касситська Вавилонія)	XVI—XII ст. до н. е.
Політичний занепад Вавилона	XII—VII ст. до н. е.
Нововавилонське царство	VII—VI ст. до н. е.

Староасирійське царство	XX—XVI ст. до н. е.
Середньоасирійське царство	XV—XI ст. до н. е.
Новоасирійське царство	X—VII ст. до н. е.

Природно-кліматичні умови

Топонім «Месопотамія» перекладається як «Межиріччя». Його залишили нам у спадок стародавні греки, які так називали спільну заболочену долину річок-близнюків — Тігру і Євфрату.

Територія Месопотамії географічно окреслена на півночі Вірменським нагір'ям, на сході — горами Загроса, на півдні — Перською затокою, на заході — горбистою Аравійською пустелею. Існує гіпотеза, що в сиву давнину Месопотамська долина була на 120—150 км коротша, ніж у наш час, оскільки через наноси мулу південна окраїна теперішньої алювіальної рівнини була з тих пір відвойована в моря, тобто затока поступово відступила, залишивши людям на згадку про свою колишню присутність малозаселену територію озер і боліт. Однак не всі геологи погоджуються з таким висновком. Деякі з них вважають, що відкладення наносів у дельті врівноважувалося просіданням корінної породи і що берегова лінія, таким чином, за історичний період істотно не змінилася.

Територія Месопотамії, яку Біблія називає «рівниною Санаар», поділяється на дві географічні зони — Північну (Верхню) й Південну (Нижню) Месопотамію, географічний кордон між якими проходить приблизно по 43-му меридіану.

Південна Месопотамія, яку вчені ще називають Вавилонією, лежить у зоні пустельного клімату. З середини березня до кінця листопада, особливо в липні — серпні, там стояла пекельна спека, температура повітря в тіні не опускалася нижче + 30 °С, часом перевищуючи + 50 °С. Нерідко шаленіли пилові й піщані бурі, які вмить укривали поля і гаї мертвим піщаним саваном. Дощу не було впродовж восьми місяців. Узимку нерідко налітали ураганні зливи, які перетворювали долину на суцільну трясовину. Під час такої зливи люди боялися виходити за поріг будинку, бо можна було прямо біля порога потонути. Сонячний диск, який кидав на землю не промені — розпечений свинець, швидко висушував землю, однак після цього на ґрунті залишався шар солі. Засолюваність полів була справжнім бичем месопотамських хліборобів.

наслідком їхнього недбалого господарювання. Солончаківі болота з'явилися спершу на крайньому півдні долини й згодом поширилися у північному напрямку до самого Вавилону. Через них упродовж другої половини III тис. до н. е. у Вавилонії істотно скоротилися посіви пшениці, став гірше родити ячмінь. Шумери, таким чином, подали перший приклад нерозумного поводження з природою. Картина природно-кліматичних умов Вавилонії була б неповною, якби ми не згадали про міриади комарів у тамтешніх очеретах річок та озер і про болотяну пропасницю.

Люди змогли поселитися у Вавилонії й перетворити її негостинну територію на квітучий оазис лише завдяки Тігру та Євфрату, які витікали з гір Вірменії (неподалік від озера Ван). Нині річища Тігру і Євфрату на широті Багдада розходяться у південному напрямку врізнобіч, а потім знову зближуються і зливаються в одну річку (Шатт ель-Араб), що впадає в Перську затоку. У давнину ж обидві ріки текли майже паралельно, кожна з них мала своє гирло, тому їх називали ріками-близнюками. Мілкуватий Євфрат (його середні глибини не перевищували 2—3 м) менш повноводний, ніж Тігр, спокійно ніс свої голубуваті води й був придатніший для судноплавства. Тігр же, скутий на території Вавилонії високими берегами, мав бурхливу течію; для регулювання його каламутних вод потребувалися водоналивні пристрої, які з'явилися в Месопотамії лише в I тис. до н. е. Тому люди селилися у Вавилонії вздовж Євфрату та його рукавів, а також у долині Діяли, за Тігром.

Тігр і Євфрат не тільки несли в пустелю життєдайну вологу, а й щороку відкладали в долині близько 3 млн т мулу, створюючи дуже родючі алювіальні ґрунти Месопотамії. Месопотамський алювій, на думку одних дослідників, був менш родючий, ніж нільський, на думку інших — давав найщедріші врожаї на Близькому Сході. Так чи інакше, середні врожаї у Вавилонії становили для зернових «сам = 36 — 50», а в урожайні роки досягали «сам = 80». Про такі фантастичні врожаї нинішньому населенню Іраку годі й мріяти.

Розлив Євфрату припадав на квітень — червень, Тігру — на березень — квітень, причому він іноді відбувався й узимку внаслідок випадання дощів у басейні Тігру та його притоків. Розливи обох річок залежали від танення снігів у горах Вірменії, тому були нестабільні. На відміну від

паводку в Нільській долині, найбільший розлив Тігру і Євфрату наставав ще до визрівання хлібів, тому землеробам Месопотамії доводилося, перш ніж приступати до посіву, спочатку відводити надлишки води в канали й басейни, звідки потім її використовували для поливу озимини. Русла обох річок поступово замулювались і піднімалися, тому ці ріки блукали час від часу по алювіальній рівнині, змінюючи свої русла й розгалужуючись на рукави. Через це деякі стародавні міста Месопотамії, що раніше стояли на берегах річок-близнюків, нині, за словами археолога, являють собою «гігантські руїни на високих полях, загублені в безводній пустині». До того ж весняні повені іноді були катастрофічними. Їхні масштаби можна краще уявити собі, якщо згадати, що нині, коли населення Іраку вже навчилося приборкувати Тігр і Євфрат, води цих річок часом піднімаються на 10—12 м вище ординара. Отож немає нічого дивного в тому, що саме в Месопотамії виникла моторошна легенда про «всесвітній потоп».

Щоб перетворити південномесопотамські болота на райський куточок, тамтешньому населенню довелося голими руками будувати складну іригаційну систему, здатну забезпечити поля потрібною кількістю вологи й рятувати країну від катастрофічних повеней. Початок іригаційного землеробства був пов'язаний у Вавилонії з дренажними роботами. Родючий мул погано доходив до полів, натомість постійно замулював канали і водоймища, тому населенню доводилося регулярно здійснювати каторжні роботи по ремонту дамб і очищенню каналів. Досить було іригаційній системі через напад чужинців чи недбалість у зрошенні полів вийти з ладу, як цілі області між Тігром і Євфратом перетворювалися на пустелю.

Природа в Південній Месопотамії не розщедрилась на сировинні ресурси. Там не було ані промислової деревини, ані будівельного каменю, ані металевих руд. Населенню Вавилонії доводилося обходитись у господарських роботах майже виключно річковою глиною та очеретом. Про величезне промислове значення глини у Вавилонії свідчить уже той факт, що в уяві тамтешнього населення боги зліпили з глини й саму людину.

Знайомство з природно-кліматичними умовами Південної Месопотамії завершимо характеристикою, яку дав їм американський учений Т. Якобсон: «Тут, у Месопотамії, природа не стримує себе; всією своєю могутністю вона

ламає й топче поривання людини, дає їй відчуття з усією повнотою свою немічність».

Природно-кліматичні умови на Півночі Месопотамії істотно відрізнялися від південномесопотамських. Якщо Вавилонія являла собою ідеально випрасувану наносами долину, то північніше лінії Хіт — Самарра починалося голе вапнякове плато ель-Джезіра («острів»), яке затисло Євфрат у вузькій долині, а Тігру з його притоками дало можливість плинути по широкому нагір'ю. Типовий ландшафт Ассирії — це нагористий, кам'янистий степ з родючими (особливо в долинах Верхнього і Нижнього Забів), краще зволженими, ніж у Вавилонії, землями. Втім, орних земель в Ассирії було небагато, бо гори майже впритул примикали до берегів річок. Опадів і струмків вистачало для того, щоб не будувати складну систему дамб та каналів і обходитись простою колодязною системою поливу землі. В Ассирії було вдосталь будівельного каменю, залізних руд. Радувала своїм багатством місцева фауна: в країні водилися леви, слони, леопарди, дикі осли і поні, кабани, ведмеді, лані (нині майже всі ці види тварин там зникли). Територію Ассирії перетинали прадавні караванні шляхи, що зв'язували Елам і Аккад із торговими містами Східного Середземномор'я та Єгиптом, а Вірменію — з країнами Малої Азії. Тому місцеве населення мало всі можливості для того, щоб займатися міжнародною торгівлею, головню посередництвом. В економічному й демографічному відношеннях більш розвинутою була територія, розташована північніше Верхнього Забу, а територія між обома Забами була заселена гірше й відставала у своєму господарському розвитку.

Етногенез і ментальність населення

У давні часи мали місце часті міграції скотарських племен, які вели напівкочовий спосіб життя. Досить було збідніти чи вигоріти убогим степовим та гірським пасовиськам, як тамтешні кочівники-скотарі легко знімалися з насиджених місць і брели на пошуки корму для своїх кіз та овець. До міграцій спонукали також потреби продуктообміну. Не раз навідувалися кочівники непрошеними гостями й у географічно захищену Месопотамію. Тому в утворенні її населення брало участь чимало етнічних груп. Проблема етногенезу стародавніх народів цього регіону Ойкумени,

таким чином, дуже складна й залишається предметом гострих наукових дискусій.

Писемні джерела називають найдавнішими мешканцями долини річок-близнюків шумерів, мовну спорідненість яких з іншими народами ще не вдалося встановити. Навколо проблеми походження шумерів між філологами й археологами відбуваються справжні наукові баталії. Філологи впевнені, що назви деяких найдавніших південномесопотамських міст (Ур, Ніппур, Кіш тощо), а також чимало інших слів із лексику шумерів (пастух, рибалка, хлібороб, тесля, гончар, ткач та ін.) виникли ще в дописемний період і в когось запозичені шумерами. Звідси філологи роблять висновок, що шумери — не автохтони, а пришельці. На користь цієї гіпотези свідчить і той факт, що освоєння людиною месопотамської долини почалося в напрямі з півночі на південь, тим часом найдавніші месопотамські міста виникали у зворотньому напрямі — з півдня на північ.

Якщо шумери дійсно зайти, то відкіля вони прийшли в Месопотамію? У шумерських текстах згадується країна *Мелухха* та «рай перших людей» — *Дільмун*. Надійно локалізувати ці топоніми на історичній карті не вдається, сліди Мелуххи та Дільмуна шукають в Індокитаї, Закавказзі, Ефіопії... Якщо ж визнати шумерів, як це роблять польські дослідники, тибето-бірманцями, то напрошуватиметься висновок, що прибули вони в Месопотамію морем, адже тибето-бірманці, найімовірніше, переправилися в Азію з островів південних морів.

Археологи, навпаки, вважають шумерів тубільним населенням Месопотамії. На їхню думку, культура, виявлена в Ель-Убейді й названа убеїдською чи протошумерською, належала ніяким не попередникам шумерів, а самим шумерам. Нові археологічні відкриття датських археологів на сході Аравії та на о-ві Бахрейн (цей острів найчастіше ототожнюють із шумерським Дільмуном) підтверджують гіпотезу прихильників концепції про автохтонність шумерів. Датчани розкопали там ряд поселень III тис. до н. е. убеїдського типу й виявили в них предмети, виготовлені в шумерських містах. Виходить, що не шумери запозичили культуру убеїдців, а убеїдці південного узбережжя Перської затоки користувалися плодами шумерської цивілізації, отож вони були, найімовірніше, шумерськими колоністами.

Зовні шумери були невисокими, кремезними, з масивним горбатим носом, короткою шиєю, довгим волоссям,

безвусі, але бородаті. За формою черепа вони поділялися на два типи: вірменоїдів і середземноморців.

По сусідству з шумерами (північніше лінії Шуруплак — Ніппур) поселилися східносемітські племена аккадців, які відрізнялися від шумерів і мовою, й зовнішнім виглядом. Це були люди, схожі на нинішніх арабів: високі, атлетичної статури, з довгим волоссям, чорними кучерявими бородами й продовгуватим обличчям. Вчені припускають, що аккадці були тубільним населенням Південної Месопотамії, принаймні мешкали там ще в неоліті. В першій половині II тис. до н. е., а можливо ще наприкінці III тис. до н. е., шумери злилися з ними в єдиний аккадський народ, семітизувалися.

Ядром найдавнішого населення Північної Месопотамії у другій половині III тис. до н. е. були субарейські племена, етнічно споріднені з хурритами держави Мітанні, урартами Закавказзя, хеттами Східної Анатолії. На початку II тис. до н. е. вони розчинилися серед сонму семітських племен, які наводнили собою Передню Азію і взяли назву своїх основних центрів — аккадці, вавилонці, асирійці тощо. Були семіти пришельцями чи аборигенами Сирійсько-Месопотамського степу — це питання залишається дискусійним.

Якою була ментальність стародавнього населення Месопотамії?

На думку істориків, жителі Месопотамії були закоренілими індивідуалістами. Вони обмежувались турботами про свою сім'ю, інших родичів, близьких сусідів, громадськими ж справами цікавилися мало, перекладали їх на плечі царя, жерців, інших чиновників.

Неминучими життєвими цінностями в Месопотамії вважалися довголіття, здоров'я, наявність дітей (особливо синів), заможність. Шанувалися також багатий життєвий досвід і знання, вірність своєму слову, співчуття й милосердя. Соціальним злом вважалися беззаконня й безладдя, несправедливість і гноблення, жорстокість і неблаганність.

Існуюче суспільство не здавалося жителям Месопотамії ідеальним. Зростаюча майнова і соціальна нерівність, поява особливо жорстоких форм рабства бентежили багатьох, у тому числі непоодиноких представників соціальної еліти, розцінювалися ними як аморальні явища. Не випадково звільнення раба сприймалося у Вавилонії як акт милосердя. Нерідко приклад такого гуманного ставлення

до ближнього показували вавилонські та асирійські царі. Проте населення не допускало й думки про радикальні зміни в суспільстві. Набутий життєвий досвід підказував йому, що соціальна стабільність варта більшого, аніж химера суспільної перебудови. На думку І. С. Клочкова, нормальним суспільним становищем населення Месопотамії вважало таке, за якого кожен задовольнявся своїм місцем у соціальній ієрархії й керувався загально визнаними нормами моралі. Рабство не сприймалося громадською думкою як щось неприродне, засуджувалися лише його найбільш жорстокі прояви. Самого поняття «воля» у Месопотамії, як і повсюдно на Стародавньому Сході, скоріше всього, не існувало.

Людину в Стародавній Месопотамії вважали гріховною від природи, здатною своєю негідною поведінкою розгнівити наймилосердніших із богів. Будь-яке лихо, що звалилося на людей, це божа кара за їхні гріхи. Людина — всього лише сліпий виконавець божого промислу. Ясна річ, така життєва філософія не сприяла громадській активності населення. Шумери і вавилонці (та почасти й асирійці) багато плакалися на свою гірку долю, проте нічого не робили для того, щоб її поліпшити.

Набожність, похмура життєва філософія не перешкоджали жителям Месопотамії бути людьми практичними, відданими земним проблемам.

Цікаво, що хоча жителі Месопотамії були людьми працьовитими, ставилися вони до фізичної праці без пієтету. Історики звернули увагу на той факт, що в жодному творі шумеро-вавилонців праця не прославлялась як добродієність, а неробство не засуджувалось як порок. Не менш цікаво, що в шумеро-вавилонських текстах відсутній осуд пияцтва та проституції. І. С. Клочков вважає, що населення просто-напросто змиралося з існуванням цих пороків, вважало їх неминучим соціальним злом.

На відміну від стародавніх єгиптян, для яких смерть означала перехід у справжнє, вічне життя, населення Месопотамії сприймало її як велике зло, бо, в його уяві, безсмертя не існувало, смерть несла в собі цілковите небуття. Моральним кредо мешканців країни було не приготування до смерті, а користування втіхами земного життя.

Вдача у шумерів та вавилонців була м'яка. Їх не захоплювала груба фізична сила, вони не оспівували войовничість (хоча й цінували звитяжність), навпаки, вихваляли

стриманість, розважливість, незлостивість, миролюбство. В цьому відношенні від них дещо відрізнялися ассирійці, які мали більш круту вдачу, хоча при нагоді могли продемонструвати й сентиментальність. У повсякденному житті ассирійці, за висловом І. М. Дьяконова, керувалися «лютою строгістю моралі», щоправда, менш лютою, ніж пізніше ісламські фундаменталісти. Вони любили похвалитися своїми кривавими подвигами на війні, захоплювалися полюванням. Ця особливість їхньої етнопсихології значною мірою була наслідком того, що вони стали цивілізованим народом пізніше, ніж шумери чи вавилонці, довго зберігали рудименти первісності. Цивілізація, можна сказати, не встигла їх розманіжити. Ассирійці, вочевидь, менше обтяжували себе науками й освіченістю. Їхні царі, за винятком Ашшурбаніпала, були неписьменні.

Ассирійці вельми любили випити й закусити, особливо на званих бенкетах, що влаштовувалися після завершення якоїсь важливої роботи.

Таким у загальних рисах виглядає з історичних джерел психологічний портрет населення Стародавньої Месопотамії.

ДЕРЖАВИ ШУМЕРУ І АККАДУ

- Месопотамія архаїчна та ранньодинастична
- Аккадське царство
- Нашестя кутіїв
- Царство Шумеру і Аккаду (III династія Ура)

Месопотамія архаїчна та ранньодинастична

Найдавніші сліди людини в Месопотамії — палеолітичні стоянки — археологи виявили в гористих північно-східних районах (печери Шанідар, Барда-Балка). В XI—VIII тис. до н. е. там уже почався перехід від кочового до осілого способу життя. *Месопотамія, таким чином, була одним із найдавніших вогнищ землеробства на планеті. У VII — на початку*

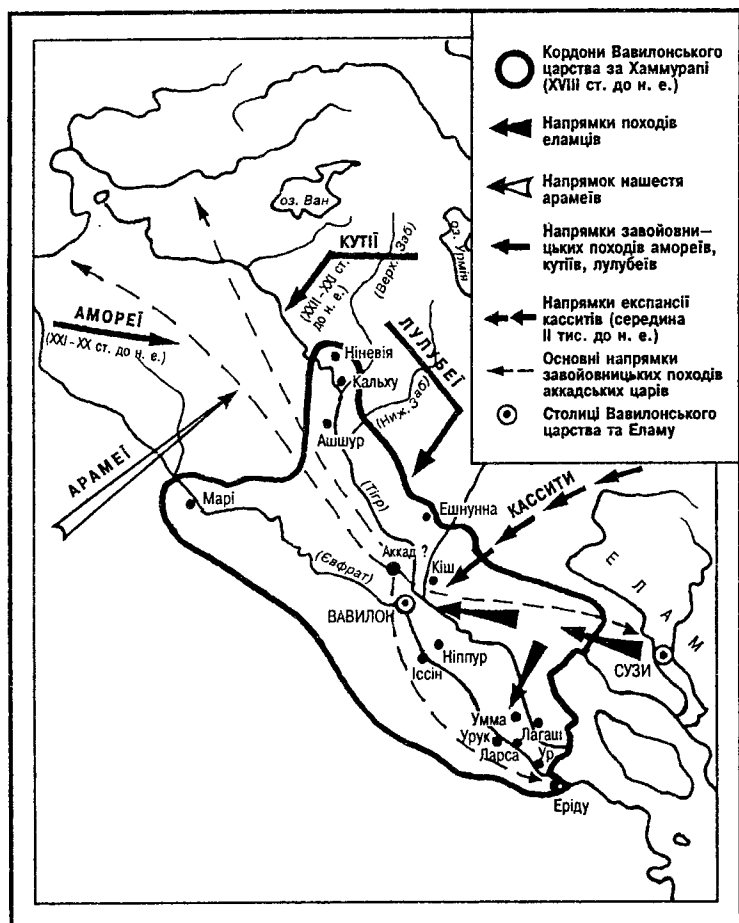
VI тис. до н. е. (культура Джармо) стародавні землероби стали переселятися в долину. В другій половині VI тис. до н. е. вони почали застосовувати в землеробстві примітивну іригацію, стали металургами (хасунська культура). В V тис. до н. е. стародавні поселення з'явилися також на крайньому Півдні Месопотамії. Наприкінці V — в першій половині IV тис. до н. е. там склалася убаїдська культура, творцями якої деякі вчені вважають протошумерів. У другій половині IV тис. (культура Урука) з'явилися найдавніші міста, протошумерська писемність, рабство. На межі IV—III тис. до н. е. (культура Джемдет-Наср) у побут увійшли мідні та бронзові знаряддя праці, будувалися храми, велися масштабні фортифікаційні роботи, стала звичним явищем організація воєнних походів, ускладнилися соціальні відносини. Все ж добою появи шумерської цивілізації стала перша половина III тис.— Ранньодинастичний період. Саме тоді шумери приступили до будівництва місцевих іригаційних систем.

Перша половина III тис. до н. е. була періодом урбанізації Півдня Месопотамії. Міста виникали шляхом *синойкізму*, тобто злиття кількох сільських общин. Своїм зовнішнім виглядом, а нерідко й характером господарського життя та адміністративного управління вони майже не відрізнялися від сільських поселень.

Здебільшого, місто займало територію 2—4 кв. км, у ньому мешкало кілька десятків тисяч городян. У центрі міста височів захищений мурами храмовий комплекс, там же стояв царський палац, до якого примикали державні господарські будівлі. Решту міської території займали будинки городян, розташовані впритул один до одного чи вперемішку з храмами та каплицями дрібних божків. Міські вулиці були завширшки всього 1,5—3 м. Місто, як правило, стояло на березі річки чи каналу і мало гавань для причалювання невеличких купецьких суден.

У перших століттях III тис. до н. е., як це впливає з шумерського епосу, царська влада в містах Месопотамії ще не склалася. Гільгамеш, володар Урука, «могутнього міста, що торкнулося небесних круч», був усього-навсього «військовим вождем-проводирем», владу якого суттєво обмежували народні збори та рада старійшин. Отож, система політичного управління в Месопотамії на початку Ранньодинастичної доби являла собою військову демократію.

Перші держави з'явилися в Південній Месопотамії ближче до середини III тис. до н. е. Це були невеликі незалежні чи напівзалежні політичні об'єднання, що їх

історики назвали *містами-державами*. Цей термін не може вважатися вдалим, адже мало яке місто було окремою державою, більшість із них входила до політичних об'єднань кількох міст та міських округ. Такі об'єднання міст на чолі з сильнішим виникали, найімовірніше, на ґрунті спільних господарських інтересів, скажімо, з метою будівництва й експлуатації місцевих іригаційних систем.

Об'єднання розрізнених міст-держав на обширнішій території, з кількома іригаційними системами, були винятком у політичному житті Месопотамії, нормою ж залишався полісний устрій країни, тобто співіснування десятків незалежних міст-держав. Полісний устрій зумовлювався наявністю в країні кількох водних артерій (Євфрат у межах Півдня Месопотамії розпадався на кілька русел), що давало змогу міським общинам будувати свої магістральні канали й таким чином забезпечувати собі економічну, а відтак і політичну окремішність.

Очолював місто-державу володар, якого називали *енсі* («пан, що кладе наріжний камінь») або *лугалем* («велика людина», «господар»). Титул *лугаль* був у Месопотамії найпочеснішим. Іноді володар мав обидва титули. На жаль, досі не з'ясовано, хто і яким чином удостоювався титулу *лугаль*. Припускають, що на перших порах *лугалем* ставав вождь, якого на період війни народні збори через голову ради старійшин та інших общинних інститутів наділяли диктаторськими повноваженнями. *Лугаль* міг вважати себе народним обранцем і намагався закріпити за собою цей титул довічно. Врешті-решт, титул *лугаль* став означати «цар».

З часом влада *лугалів* та *енсі* посилилася, стала легітимною, тобто переходила від батька до сина. Радянські історики, здебільшого, вважали, що вона абсолютизувалася, й називали таку форму монархії *східною (азіатською) деспотією*. Сперечалися лише довкола питання про час виникнення східної деспотії — в середині чи ще на початку III тис. до н. е.? Нині висловлюється думка, що самоврядні міські общини не дозволяли царській владі надмірно посилюватися, що населення вважало *лугаля* чи *енсі* лише посадовою особою, «слугою народу», тому, мовляв, твердження про деспотичний характер влади в Месопотамії (й узагалі на Сході) «не мають під собою фактичного обґрунтування і беззмістовні». Передання влади в містах-державих далеко не завжди здійснювалося легітимно. Часто-густо заколотники переривали законну царську династію,

трон діставався випадковим особам, які самі себе називали *синами нікого*. Серед коронованих вискочок траплялися й «дочки нікого» (III династію Кіша, наприклад, заснувала Ку-Баба — шинкарка, власниця публічного дому). Розсадником політичних інтриг і двірцевих змов був, звичайно, царський гарем.

Опорою влади *лугалів* були військові дружини, які перших вербувалися з добровольців для здійснення воєнних походів, а згодом стали постійними, та дедалі громіздкіший чиновницький апарат, верхні ешелони якого майже поголовно склалися з царської рідні.

Впливовою політичною силою в найдавніших державах Шумеру й Аккаду було жрецтво, могутність якого забезпечувалась економічним процвітанням храмів. Характерно, що обширні храмові маєтки вважалися не власністю жерців, а їхнім службовим майном — «належали богам», як це значилося в офіційних документах. Церкви в Месопотамії не існувало, жерці не становили церковний клір, вони вважалися звичайними чиновниками, які мали виконувати релігійний ритуал. Верховним жерцем столичного культу був *лугаль*, який особисто справляв криваві жертвоприношення богам, а під час війни влаштовував масовий забій полонених.

Міста-держави часто конфліктували між собою. Причинами суперечок здебільшого були територіальні домагання. На ґрунті господарських конфліктів спалахували воєнні сутички, укладалися нетривкі військово-політичні союзи. Неабияку роль у воєнному протистоянні міст-держав відігравала амбіційність їхніх володарів. Упродовж першої половини III тис. до н. е. політична перевага в Південній Месопотамії кілька разів переходила від одного міста-держави до іншого.

У середині III тис. до н. е. за царювання Урнанше (Урназі) посилювався Лагаш. Наступники Урнанше воювали з сусідньою Уммою, завоювали ряд інших шумерських та аккадських міст. Один із них, Енметена, нав'язав уммському володарю мирний договір, й, водночас, щоб покласти край затяжному конфліктові між Лагашем та Уммою, вирив новий канал від Лагаша до р. Тігр (Шатт ель-Хай), який експлуатується місцевим населенням до цих пір.

Війни збагатили лагаську знать. Вона заходилася шляхом стягування податків та поборів грабувати свій народ. Лагаш сараною обсіли чиновники-фіскалі, які іноді

з'являлися правити податок навіть на похорони. Як зауважував С. Н. Крамер, ці «слуги народу» проявляли таку винахідливість у нарощуванні власних прибутків, що їм могли б у цьому позаздрити навіть сучасні їхні колеги. Жертвою ненаситних чиновників ставали також храмові господарства, проте жрецтво справно перекладало збитки на плечі простого люду, збільшуючи плату за культові послуги.

Свавілля чиновників, ймовірно, призвело до соціального вибуху в Лагаші. Останньому представникові династії Урнанше, Лугальанді, вказали на двері, а на царство поставили його свояка Урунімгіну. Новий володар заходився реформувати суспільство. Він повернув храмам привласнені чиновниками землі й робочу силу, зменшив податки і подорожні збори, а також плату за культові послуги, скасував борги тих, хто потрапив у кабалу, заборонив жінкам тримати чоловічі гареми.

Історики неоднозначно оцінюють соціальні реформи Урунімгіни. Одні трактують їх як соціальний переворот, інші — як косметичний засіб, призначений випустити пару із соціального котла. Мабуть, друга оцінка більш слушна, адже цар-реформатор не здійснив бодай елементарної чистки держапарату, навіть більше, доручив боротися з чиновницькими зловживаннями тим, хто ці зловживання допускав. Не випадково про Урунімгіну та його реформи лагашці швидко забули. Як зазначав із цього приводу С. Н. Крамер, Урунімгіна «подібно до більшості інших реформаторів.., мабуть, з'явився запізно й устиг зробити занадто мало».

Соціальними конфліктами в Лагаші скористався цар сусідньої Умми — Лугальзагессі. Він захопив це місто і поруйнував у ньому навіть храми, за що накликав на себе прокляття стародавнього хроніста (власне, проклинали не самого Лугальзагессі, а його «особисту» богиню Нідабу, яка, мовляв, не втримала свого підопічного від акту вандалізму). Лугальзагессі поширив свою владу майже на весь Шумер. Мабуть, здійснив він це вперше і востаннє в історії на правах особистої унії релігійного характеру — став верховним жерцем основних богів шумерських міст-держав. Проте створити міцну централізовану державу, яка б витримала політичні бурі, він не зумів. Новому правителю так і не вдалося подолати традиційний розбрат між містами-державами.

Якими були економічне життя та соціальна структура найдавніших держав Шумеру та Аккаду в Ранньодинастичний період?

Оснoву економічного розвитку тогочасного Півдня Месопотамії становило іригаційне землеробство. До польових робіт населення приступало восени. Спершу заступом, мотикою чи дерев'яним плугом сяк-так сплужували ґрунт, потім вручну чи за допомогою оригінального плуга-сівалки висівали у свіжу ріллю зерно. Жали глиняним серпом з уставленими в нього крем'яними зубчиками, молотили на току ціпом чи спеціальними санками, в полозки яких вкраплювалися кремінчики. Нерідко це робила своїми копитами домашня худоба. Збіжжя мололи на примітивних глиняних зернотерках, продуктивність яких, як показали досліді археологів, була в 5—10 разів нижчою, аніж ручних жорен.

Основною зерною культурою був ячмінь, з якого пекли коржі і варили пиво. Вирощували також пшеницю-двозернянку, в якій під час молотьби зерно погано відокремлюється від луски, просо (сорго), яке в Іраці називають *дурра*, ряд городніх культур (горох, боби, гірчицю тощо), лікарські рослини, а на підвищеннях, куди не сягали паводкові води, закладали фінікові плантації. Для населення Месопотамії фінікова пальма була справжнім «деревом життя»*, як її там називали, бо з неї вироблялося близько 360 видів різноманітної продукції. Потроху вирощували також яблуні, гранатове дерево, а в другій половині III тис.— і виноград. Основною технічною культурою був кунжут (сезам), з якого виготовляли олію для натирання та культового ритуалу.

Важливу господарську роль відіграло й тваринництво. На заболочених луках та гірських пасовиськах населення випасало кіз, овець, велику рогату худобу. Бики та осли служили тягловою силою. Розвивали шумери та аккадці також птахівництво.

Здавна розвивалися в Південній Месопотамії ремесла, особливо будівельна справа, теслярство, суднобудування, гончарство, ткацтво, чинбарство, пивоваріння, виробництво парфумів та ін. Убогість сировинної бази змушувала

---

* Вирощуванню фініків жителі Іраку й сьогодні приділяють багато уваги. В країні відомо 420 сортів цієї садової культури. На Ірак припадає 80 % світового експорту фініків. Отож недарма в середині вересня мешканці країни відзначають День фінікової пальми.

ла населення виготовляти зняряддя праці, навіть інструмент, із глини. Глина та очерет служили також основним будівельним матеріалом.

З підвищенням продуктивності праці ремесла поступово відокремлювалися від сільського господарства, тому з'явилася потреба в обмінній торгівлі. Ще більше спонукала її розвиток нестача найнеобхіднішої промислової сировини, яку доводилося доставляти з-за кордону. В країні розвивалася в основному зовнішня торгівля, бо господарства міст-держав були однотипними і потреби в налагодженні міжобщинних торгових стосунків майже не існувало. В жодному стародавньому місті Месопотамії археологи не виявили слідів ринку, тому найвірогідніше, що торгівля всередині країни існувала, проте без купців та загального торгового еквіваленту, в формі простого обміну.

Годувальниками шумеро-аккадського суспільства були селяни та ремісники. Вони об'єднувалися в іригаційно-землеробські общини (міські чи сільські) і спільно володіли не лише землею, а й водою для її зрошення. Общинна організація виявилась дуже міцною, адже без неї, без притаманної їй традиції взаємодопомоги, вижити в суворих природно-кліматичних умовах Месопотамії людині було надзвичайно важко. Ані майнової, ані соціальної рівності в общинах не існувало. Формувалася й міцніла общинна верхівка, з якої рекрутувалося жрецтво й чиновництво. Незначна частина общинників, навпаки, бідніла, виходила з общини і влаштовувалася на роботу в царсько-храмове господарство за службовий наділ чи пайок. В історичній літературі таких невдах, що потрапляли в економічну та особисту залежність від державної адміністрації, іноді називають *клієнтами*. Звичайно, *клієнтами* ставали не лише через бідність, а й унаслідок якихось інших життєвих обставин. З *клієнтів* та частини общинників набиралося військо, яке в своїй масі було ополченням.

З'явилося в шумеро-аккадському суспільстві й рабство, щоправда, у скромних розмірах. Одним з основних джерел рабства були війни. Оскільки потреби в масовому використанні рабської праці ще не існувало, то більшість військовополонених знищували, однак певну кількість усе ж поневолювали. Поступово з'являлися й інші джерела рабства, такі як боргова кабала, самопродаж і продаж членів сім'ї, спадкове рабство (дітей рабині продавали).

обернення в рабство за вироком суду, «удочеріння» чи «усиновлення» чужих дітей за плату тощо. Були раби приватні, були й державні (останні з'явилися, як про це свідчать документи, лише наприкінці III тис. до н. е.). Їхня праця використовувалася на іригаційних роботах, у ремеслі, яке в Месопотамії, як і повсюди на Стародавньому Сході, вважалося підлим заняттям, проте здебільшого раби, серед яких кількісно переважали жінки-рабині, були домашньою прислугою і жили в господі свого пана на правах його молодших родичів. Раб сприймався не як чужак, а як член общини, і це робило умови його існування стерпними. Таке рабство в історичній літературі називають патріархальним, протиставляючи його *класичному*, античному, рабству.

Отож суспільство в Месопотамії Ранньодинастичної доби складалося із трьох класів: соціальної верхівки, яка могла використовувати чужу працю, середніх прошарків, які залишалися вільними виробниками й жили своєю, а не чужою працею, та суспільних низів, які не мали власності на засоби виробництва й визискувалися державою чи приватними власниками.

Ще одна характерна риса суспільного устрою міст-держав Шумеру й Аккаду. Соціальна еліта в цих державах складалася з двох прошарків — родової аристократії та службової знаті, які гостро конкурували між собою за місце під сонцем. Однак із часом аристократична верхівка злилася з державним апаратом, відмовилася від ведення латифундистських господарств, які завдавали багато клопоту, але приносили мало прибутків, і вдалася до обкладання населення податками й поборами на свою користь.

Аккадське царство

У XXIV ст. до н. е. посилюється північний сусід шумерських міст-держав — семітський Аккад, де царем став Саргон Аккадський (Древній, Великий).

Ім'я засновника Аккадської держави овіяне легендами. Одна з них розповідає, що до свого воцаріння Саргон був звичайним садівником і виночерпцем царя Кіша, а про його політичну кар'єру подбала богиня кохання Інанна-Іштар, хоча не вона, тобто не жерці її храму, а ніпурський Енліль (оракул його храму) «називав ім'я царя» в Месопотамії. Це, звичайно, насторожує істориків: чи праведними шляхами прийшов до влади Саргон? Підозра в узурпації ним влади зростає, якщо взяти до уваги, що ймення Саргон (по-аккадськи Шаррумкен) перекладається як «законний цар»: навіщо знадобилося Саргону навіть своїм іменем підкреслювати легітимність свого воцаріння?

Своє царювання Саргон почав з військової реформи. Він створив постійне військо, ядром якого зробив зағони легкоозброєних воїнів, мобільніші й ефективніші на полі бою, аніж фаланги важкоозброєних шумерських ополченців. Є військо — треба його пустити в діло, знайшовши для цього пристойний привід (висловлюючись мовою дипломатів — *казус беллі*). Довго чекати не довелося. Саргон заочно спалахнув коханням до доньки Лугальзагессі, проте шумерійський цар не захотів породичатися з аккадським вискочкою, гарем якого, таким чином, залишився недоукомплектованим. Стерпіти таку образу було не в натурі Саргона — його військо рушило на Шумер.

Саргон явно сподівався здобути легку перемогу над розпорощеними військовими силами шумерських міст-держав, проте він жорстоко прорахувався, бо перед загрозою аккадської агресії всі шумерські *лугалі* й *енсі* (хоча в це важко повірити) об'єдналися. Саргон, що робить йому честь, виявився не з полохливих. Він дав бій військам грізної коаліції й здобув блискучу перемогу над ними. У полон потрапили всі царі шумерських міст-держав, у тому числі Лугальзагессі — всіх їх було принесено в жертву богам у Ніппурі. Вся Південна Месопотамія опинилася під владою аккадського володаря.

Підкоривши Шумер, Саргон завоював ряд багатих східносередземноморських міст і північносирійських князівств, у тому числі Еблу, навіть спробував проникнути в Малу Азію. Він, таким чином, створив першу в історії «світову державу». Колишній «виночерпій і садівник» прибрав собі титул «володаря чотирьох сторін світу».

Історики здебільшого трактують війну між Аккадом і Шумером як зіткнення двох етносів. Проте висловлюється й інша думка, згідно з якою в цій війні не етнос протистояв етносові, а община общині, тобто це був конфлікт між різними соціально-економічними укладами.

Саргон зосередив у своїх руках необмежену владу, енсі перетворив на своїх чиновників, тому ряд дослідників саме від його царювання починають історію *східної деспотії* в Месопотамії. Він здійснив одержавлення всієї економіки країни, підпорядкувавши своїм чиновникам навіть храмові господарства, запровадив єдину систему мір і ваги. Але попри всі свої диктаторські замашки Саргон намагався не загострювати стосунки з місцевою знаттю. У підвладних йому містах-державах функції *енсі*, як і раніше, виконували представники місцевих династій, аккадців же на цю посаду

цар призначав лише в тих випадках, коли ці династії переривалися. Така гнучка політика дала змогу Саргонові процарювати довгі 55 років і померти без сторонньої «допомоги», хоч на старість він уже почав втрачати кермо влади, навіть допустив, щоб, за словами хроніста, «всі його країни збунтувалися проти нього і обложили його в Аккаді».

Після смерті Саргона царський трон в Аккаді перейшов до його синів і внуків, яких історики назвали Саргонідами. Першим звалив на свої плечі тягар влади Рімуш. Проти нього повстали майже всі шумерські міста-держави, які прагнули до незалежності. Рімуш придушив це, підтримане Еламом, повстання, завоював Елам і прибрав собі титул «царя Кіша й володаря Еламу». Однак на царському троні він довго не засидівся: про це подбали заколотники, які, не маючи можливості пронести в царський палац зброю, позбавили свого володаря життя глиняними печатками. Отож в історію Рімуш увійшов як найперша жертва канцелярщини.

Цього разу царська влада дісталася ще одному синові Саргона — Маніштусу, проти якого відразу ж повстали не лише всі шумерські, а й частина аккадських міських общин. На перших порах Маніштусу вдалося навести лад у своїй державі й навіть організувати успішний військовий похід в Елам та північно-західні області Ірану, проте і його вбили змовники.

Після Маніштуса царем Аккаду став онук Саргона — Нарам-Суен. Початок царювання Нарам-Суена не був безхмарним: проти нього, за словами хроніста, повстали «всі чотири сторони світу», в тому числі впливове жрецтво Ніппура. Нарам-Суен потопив це повстання в крові, після чого проголосив себе земним богом і зажадав від жерців віддавати йому божественні почесті, ніби спеціально для іронічного зауваження Бернарда Шоу: «Мистецтво володарювання полягає в організації ідолопоклонства». Ставши першим у Месопотамії прижиттєво обоженним царем, Нарам-Суен повелів, щоб його зображували рогатим — у розумінні належності його до сонму богів. Найвищі посади в державному апараті цар пороздавав своїм дітям і онукам. Він успішно воював із гірськими племенами, які нападали на Аккад, нав'язав мирний договір Еламу (перший відомий в історії міжнародний договір), проте, зрештою, загинув наприкінці ХХІІІ ст. до н. е. в бою з *кутіями* — мабуть, далекими предками дагестанців.

Нашестя кутіїв

Кутії мешкали в горах Загроса. Це були примітивні гірські племена, які, за висловом хроніста, не вирощували хліба й не знали царської влади. *Коли помер наступник Нарам-Суена Шаркалішаррі («цар усіх царів»), кутійський вождь Елулумеш узурпував аккадський трон.* Кутії порядкували в Месопотамії упродовж 125 років і за цей час геть занедбали іригаційну систему, зруйнували місцеві храми. Вони розвели в Месопотамії таку анархію, що хроніст не міг збагнути, чи був серед них хоч один, хто б не побував на царському троні. Однак контролювали кутії лише Аккад, у шумерських же містах-державах збереглися місцеві царські династії. *Вочевидь, шумерські царі змогли відкупитися від кутіїв, бо володарювали вони незалежно.*

За кутійської доби на Півдні Месопотамії посилювався Лагаш. Колишній кутійський намісник у Лагаші Гудеа, царський трон якому дістався від тестя, лагаського *енсі*, приділяв багато уваги мирному будівництву, розширенню торговельних зв'язків Лагаша з сусідніми країнами. Зрештою, йому вдалося поширити свою владу на весь Шумер. Скульптори зображували Гудеа з кресленнями на колінах, тому історики прозвали його «царем-будівельником».

З часом шумерські міста-держави настільки зміцніли, що розпочали визвольну боротьбу проти заброд-кутіїв. Повстання очолив юний цар Урука Утухенгалль. Шумери спільними зусиллями «прогнали драконів гір» — очистили країну від кутіїв. Проте визволителю Утухенгаллю не судилося довго купатися в славі: він невдовзі утопився в каналі. Царська влада в Уруці перейшла до Ур-Намму — соратника (можливо, сина) Утухенгалля. Новий цар зробив своєю столицею сусідній Ур, заснувавши у XXII ст. до н. е. III династію Ура.

**Царство Шумеру
і Аккаду
(III династія Ура)**

Державу, в якій володарювала III династія Ура, називають Царством Шумеру і Аккаду. Проіснувала вона недовго, трохи більше 100 років, але дослідників вражає не її короткий вік, а навпаки, її довголіття. Розвалитися вона мала, на думку істориків, раніше, адже являла собою вірцевий «кокос на глиняних ногах».

Царі III династії Ура породили безприкладного в історії Месопотамії бюрократичного монстра — «високоцентра-

лізовану, майже тоталітарну державу». Колишні самоврядні міські общини стали намісництвами й контролювалися царськими чиновниками. Царі користувалися всією повнотою влади, їх ще за життя обожнювали. Економіку країни було повністю одержавлено. Вся земля, в тому числі храмова, стала неподільною власністю держави. Купувати й продавати землю категорично заборонялося, як і вести будь-які комерційні операції. В країні створювалися великі державні господарства, тваринницькі ферми, царські майстерні. Контролювали функціонування єдиного царсько-храмового господарського комплексу полчища чиновників. Повсюдно вівся найприскіпливіший бухгалтерський облік.

Чим була викликана така надмірна, доведена до абсурду централізація шумеро-аккадського суспільства наприкінці III тис.? Злою волею царів-деспотів? Певно, що ні. Згадаймо, що завойовники-кутті, здається, доклали всіх зусиль, аби перетворити в руїну квітучу месопотамську економіку. Відбудувати економіку, залікувати рани, завдані шумеро-аккадській цивілізації цими забородами, було під силу лише централізованій державі. Проте, коли закінчився відбудовчий період, слід було лібералізувати суспільне життя, а цього ніхто не став робити. Суспільство, таким чином, руками владних структур загнало себе в глухий кут, потонуло в «паперах», що їх запопадливі канцеляристи наплодили неймовірну кількість (кожен третій клинописний документ, відомий асиріологам, датується саме кінцем III тис. до н. е.).

Якою вимальовується з джерел соціальна структура Царства Шумеру та Аккаду?

Майже все трудове населення країни стало підневільними робітниками і робітницями (*гурушами* та *нгеме*) уніфікованого царсько-храмового господарства. *Гуруші* і *нгеме* об'єднувались у робочі загони, жили, точніше — животіли, в трудових таборах, працювали без вихідних і, здається, не мали права заводити сім'ю на період виконання примусових робіт. Характерно, що тривалість примусової праці для *гурушів* і *нгеме* строго регламентувалася кількома місяцями на рік; робітникам, яких адміністрація затримувала в трудових таборах понад встановлений строк, платили як найманам.

Історики по-різному оцінюють соціальний статус *гурушів* і *нгеме*. Одні вважають їх фактичними рабами і рабіннями, інші ж не бачать для цього ніяких підстав, адже,

наголошують вони, в Царстві Шумеру й Аккаду ні тих, ні інших офіційно рабами не називали, навіть протиставляли їх рабам-урду (аккадською — *вардум*).

Рабська праця в шумеро-аккадському суспільстві наприкінці III тис. до н. е., як і раніше, відіграла незначну роль у системі суспільного виробництва, особливо в державному секторі. Проте сама кількість рабів, головню приватних, помітно зростає. Рабів іноді тримали пастухи, ковалі, музиканти та інший незаможний люд. У рабство потрапляли боржники, діти, продані своїми батьками, тощо. У країні велася й торгівля рабами. Жилося приватним рабам усе ж краще, аніж *гурушам* і *нгеме*. Вони навіть користувалися певними громадянськими правами (могли, зокрема, поскаржитися на свого власника до суду), їм дозволялося мати сім'ю, самим тримати рабів.

У Царстві Шумеру і Аккаду рабовласницька знать остаточно злилася з державним апаратом. Чиновники вели власні господарства, займалися підпільно лихварством та земельною спекуляцією. Майнове та соціальне розшарування зайшло в суспільстві так далеко, що царська влада мусила втручатись у делікатну сферу суспільних відносин, щоб запобігти соціальним конфліктам, про що свідчать закони Шульги (раніше їх неправильно приписували Ур-Намму), законодавство міста-держави Ешнунна тощо, зорієнтовані на врегулювання домашнього рабства та захист приватної власності.

На міжнародній арені царі III династії Ура, особливо син Ур-Намму Шульга, намагалися проводити активну політику. Шульга водив своїх вояків у Вавилон, в Елам, у гори Загроса, в Східну Анатолію, у верхів'я Тігру. Проте могутність його бюрократизованої держави була більше показною, аніж реальною.

У XXI ст. до н. е., за останнього царя III династії Ура — Іббі-Суена, із сирійського степу в Месопотамію забрели зі своїми вівцями пастушачі племена семітів-амореїв (аморитів), яких погнала в мандри засуха. Вони зручно розташувалися на родючих месопотамських землях, але, не маючи ні бажання, ані вміння управлятися зі складним двороровим господарством, швидко зруйнували його. Скориставшись моментом, на Месопотамію вчинили спустошливий набіг еламці. Іббі-Суен потрапив до них у полон і, напевно, розпрощався з життям. На руїнах Шумеро-Аккадського царства виник ряд дрібних князівств, де

володарювали аморитські вожді та намісники еламського царя. Через кілька століть, коли на історичній карті з'явилось Вавилонське царство, шумери спробували відродити свою державність, проте обидва їхні повстання потопив у крові вавилонський цар. Надалі шумери остаточно семітизувалися, їхня мова повсюдно вийшла з ужитку.

Характерно, що про трагічну загибель Шумеро-Аккадського царства зберегла інформацію не стародавня хроніка, а народна пісня-плач. У цьому зв'язку на пам'ять приходять байронівські рядки:

Таков удел деяний прежных лет,
Когда гранит и летопись безмолвны,
Простая песнь их сохраняет след.

ВАВИЛОНСЬКА ДЕРЖАВА У II ТИС. ДО Н. Е.

- Політична історія Вавилонії в II тис. до н. е.
- Господарське життя Стародавнього Вавилону
- Старовавилонське суспільство
- Касситська Вавилонія (Середньовавилонське царство)

Політична історія Вавилонії в II тис. до н. е.

Аморей, які за сприяння Еламу зруйнували Царство Шумеру й Аккаду, були примітивними кочовими племенами. Умови життя в Месопотамії їх цілком влаштували, вони створили там низку своїх карликових царств і поступово злилися з місцевим населенням. Аморейські царки брали собі титулатуру володарів III династії Ура, толерантно ставилися до шумерів. Однак *політична обстановка в Месопотамії з приходом амореїв залишалася вкрай нестабільною*. Аморейські династії укладали між собою воєнно-політичні союзи, спільними зусиллями нищили своїх конкурентів, а потім конфліктували од-

на з одною. У цій політичній вакханалії тон задавали міста-держави Іссін, Ларса, Марі та Ешнунна. На початку II тис. до н. е. найсильнішу аморейську державу у Верхній Месопотамії створив Шамші-Адад I. Його резиденція розміщувалася в Ашшурі.

На початку XIX ст. до н. е. у Месопотамію завітали нові племена амореїв. Вони захопили північні області царства Іссін і заснували там свою державу зі столицею у Вавилоні. Засновник I Вавилонської династії Сумуабум спорудив довкола Вавилону захисну стіну.

На жаль, джерела мовчать про те, коли і як виник Вавилон. Історики гадають, що він виріс із шумерського поселення Кадінгірра, аккадська назва якого Бабілу («Ворота божі») закріпилася за містом. Уперше Вавилон згадується в легенді про Саргона Древнього та в документах III династії Ура. Впродовж тривалого часу він нічим не виділявся серед довколишніх месопотамських міст, однак, будучи розташованим на перехрещенні прадавніх караванних шляхів, швидко збагачувався на посередницькій торгівлі. На авансцену близькосхідної історії Вавилон піднявся у XVIII ст. до н. е. завдяки сприятливій міжнародній обстановці та грамотній багатогодовій політичній комбінації шостого царя I Вавилонської династії Хаммурапі, якого у Старому Заповіті названо Амрафелом.

Як конкретно відбувалося становлення могутнього Старовавилонського царства?

Хаммурапі вміло скористався тим, що еламці раптово завоювали аморейську державу Ларса, інше аморейське царство Іссін занепало, а Марі та Ешнунна підпали під владу Шамші-Адада I, якого вважають першим асирійським царем. Він добровільно визнав себе васалом Шамші-Адада I і за його підтримки завоював міста-держави Урук та Іссін. Щоб місцеве населення сприйняло його не як завойовника, а як миротворця-благодійника, цар Вавилону побудував на завойованій території канал, назвавши його «Хаммурапі — благословення народу». Спорудженням нового каналу він не лише збільшив площу культурних земель, а й матеріально забезпечив пауперизованих селян, котрих поселив на обводнених царських землях, а отож дістав додаткову соціальну опору своїй владі. Добре усвідомлюючи, що Шамші-Адад I не буде в захваті від посилення Вавилону, Хаммурапі, про всяк випадок, подбав про безпеку північних кордонів своєї держави. Коли

ж престарілий Шамші-Адад I назавжди спочив від земних турбот, Хаммурапі прогнав з Марі асирійський гарнізон і віддав марійський трон Зімріліму — нащадкові місцевої царської династії. Не без підтримки Зімріліма він незабаром став одним із найсильніших володарів у Месопотамії.

Царків Ларси та Ешнунни такий розвиток політичної ситуації в країні явно не влаштував, вони заходилися організовувати проти Хаммурапі коаліцію. Проте Хаммурапі на 30-му році свого царювання розгромив політичних недругів, очолюваних Ешнунною, та завдав нищівної поразки еламцям, які поспішили їм на допомогу. Після цього він оволодів Ларсою, навіть частиною еламської території. Воєнно-політичні успіхи вавилонського царя викликали глибокі підозріння у марійського сусіди Зімріліма, який перестав надавати йому військову підтримку. Ображений такою чорною невдячністю свого неоплатного боржника, Хаммурапі зрівняв Марі із землею, а самого Зімріліма, очевидно, стратив. Потім він завоював асирійські землі вздовж течії Тігру, можливо навіть Ашшур, й таким чином узяв під свій контроль величезну територію з її караванними шляхами. Так було створено першу в історії Месопотамії централізовану територіальну державу, причому настільки сильну, що з нею завбачливо намагалися підтримувати добрі стосунки всі довколишні царства, включаючи наймогутніше з них — Стародавній Єгипет.

Володарював засновник Старовавилонського царства впродовж 1792—1750 рр. до н. е. (за «середньою системою хронології»). Після його смерті вавилонський трон дістався його синові Самсуїлуну, котрий як міг підтримував міжнародний авторитет своєї держави. Але вже на дев'ятому році царювання Самсуїлуна в Месопотамію стали просочуватись гірські семітські племена *касситів*. Вони закріпилися на північно-східних кордонах Вавилонії, де утворили Ханейське царство зі столицею Терка (за 30 км від Марі вгору за течією Євфрату). Приходом касситів скористалися шумерські міста, які спробували відродити свою державність. Самсуїлун з великими зусиллями розгромив цей сепаратистський виступ шумерів, підтриманий Еламом. Однак невдовзі шумери знову повстали, причому цього разу їхню спробу відложитися від Вавилону підтримав Ілумаїлу — володар семітської «Країни моря», яка виникла на узбережжі Перської затоки. Війська Ілумаїлу

завдали поразки вавилонській армії — і та відступила на північ країни. В цю лиху для Вавилону годину в Месопотамію вторгнувся на чолі великого війська цар хеттів Мурсілі. Хетти повернулися в рідні краї, в Малу Азію, обтяжені величезною воєнною здобиччю, набраною в багатій Вавилонії. Вавилон так ослабнув, що його легко завоювали племена «Країни моря» (ідамарац і ямутбала). Вони заснували у Вавилоні династію, яку історики назвали II Вавилонською. Однак наприкінці XVI ст. до н. е. її повалили кассити, які заснували у Вавилонії свою, так зв. III Вавилонську, династію. Касситський період історії Вавилону тривав упродовж чотирьох століть (до середини XII ст. до н. е.). Про нього йтиметься окремо.

Господарське життя Стародавнього Вавилону

Вавилонці виявилися дбайливими господарями, зуміли перетворити свою країну на квітучий сад.

Вони, зокрема, використовували

ли в землеробстві шадуф, за допомогою якого подавали воду на ті земельні ділянки, до яких не сягали паводкові води. Освоєння високих полів посприяло насамперед розвиткові садівництва (недаремно саме у Вавилоні виникла легенда про «райський сад»). Держава подбала про ефективне функціонування економічного нерва країни — іригаційної системи. За регулярний і достатній полив земельних ділянок, орендованих приватними особами в держави, за вчасний і якісний ремонт каналів і дамб відповідали спеціальні чиновники, а також кожен вавилонець. Рациональне ведення іригаційного землеробства дало можливість успішно розвивати тваринництво, яке посідало в господарському житті країни також дуже важливе місце. Заможні господарі тримали великі стада худоби, яку вони здавали в оренду безтягловим селянам.

Розвивалося в країні ремісничє виробництво, зокрема, будівельна справа, теслярство, гончарство, ткацтво, ковальство, суднобудування, виробництво цегли, парфумів тощо. Проте чи не найбільших успіхів досягло місцеве населення у торговій діяльності, чому сприяли відсутність на Півдні Месопотамії найважливіших видів промислової сировини та вигідне розташування Вавилону на прадавніх караванних шляхах. Розвивався переважно зовнішній ринок. Вавилонці вимінювали на зерно, рослинну олію, фініки та вовну, залізні руди в еламців та асирійців, рабів у племен гірської країни Гутіум тощо. Характерно, що вся

торгівля здійснювалася під контролем держави. Зовнішньою торгівлею, наприклад, опікувалися *тамкари* — колишні вільні купці, перетворені державою на своїх торгових агентів. *Тамкари* та їхні помічники — *шамаллуми* — не лише торгували в зарубіжжі, а й викупляли з полону вавилонців, займалися шпигунською діяльністю на користь свого царя. Держава контролювала ринкові ціни.

Економіка країни залишалася глибоко натуральною. Хоча торговим еквівалентом служило срібло, яке бралася на вагу, не меншу роль у торгових операціях відігравало зерно. Оплата найманої праці здійснювалася переважно натурою. В умовах нерозвиненого грошового обігу дрібні господарства, прибутки яких від реалізації лишків сільськогосподарської продукції мали сезонний характер, дуже залежали від кредиту. Це зумовило інтенсивний розвиток лихварства. Кредиторами були здебільшого храми, а також окремі приватні особи. Позбавлені можливості обертати боржників у рабство (держава обмежувала масштаби боргового рабства в країні), лихварі надавали позику під заклад майна, в тому числі майбутнього врожаю, й таким чином пускали багатьох своїх клієнтів із торбою по світу. Торгівля й лихварство зробили вавилонське суспільство значною мірою гендлярським.

Старовавилонське суспільство

Збереглося унікальне джерело, яке проливає світло на характер суспільних відносин у Стародавньому Вавилоні. Це виявлені

на початку ХХ ст. французькими археологами в еламській столиці Сузах «Закони Хаммурапі», викарбувані на двометровому базальтовому стовпі. На жаль, ряд статей цих законів, що їх Хаммурапі склав на схилку свого довгого царювання, хтось ще в давнину знищив, проте втрачений текст удалося майже повністю відновити завдяки знахідкам фрагментів цієї юридичної пам'ятки.

Вчені по-різному трактують «Закони Хаммурапі». Одні вважають їх своєрідним звітом царя перед богами про своє «мудре» і «справедливе» володарювання, інші — збірником добрих побажань, моральним кодексом, здатним продемонструвати «розрив між дійсним становищем (у державі) і намірами уряду», треті — чинним законодавством, покликаним доповнити й узагальнити звичаєве право міських общин.

«Закони Хаммурапі» — це, власне, ще не кодекс законів, а лише добре упорядкована збірка звичаєвого права, в центрі уваги якої — юридичний захист власності та правове оформлення використання чужої праці. Закони згруповані в ній окремими блоками, які стосуються процесуальних норм і основних принципів вавилонського правосуддя (§ 1—5), охорони державної та приватної власності (§ 6—25), майна, одержаного від царя за службу (§ 26—41), операцій з нерухомим майном і відповідних правопорушень (§ 42—50), торгових стосунків (§ 50—126), норм сімейного права (§ 127—195), покарань за вчинення навмисних і ненавмисних тілесних ушкоджень (§ 196—214), операцій з рухомим майном та відповідних правопорушень. Структурно «Закони Хаммурапі» складаються з трьох частин: вступу, самого тексту законів і висновку.

У «Законах Хаммурапі» відображені не всі сторони життя вавилонського суспільства. В них, скажімо, навіть не згадується досить численна в Старовавилонському царстві соціальна група *халіру* (люди, що втратили засоби для існування й часто-густо займалися розбоєм), нічого не говориться про соціально-економічний стан монастирів, про стосунки між царською адміністрацією та общинами міст, про сферу використання рабської праці тощо. До того ж ці закони, найімовірніше, не були єдиною правовою основою вавилонського суспільства, крім них діяли й інші законодавчі акти та норми звичаєвого права. Отож є підстави вважати, що «Закони Хаммурапі» — казуїстична пам'ятка, тобто, вони відображали лише спірні випадки, коли потребувався верховний арбітраж царя та його чиновників. Вони свідчать про те, що вавилонське право ще не поділялося на карне, цивільне, процесуальне, державне. Цей збірник законів встановлював відразу й норми поведінки, й відповідальність за їх порушення.

Яким виступає суспільство в «Законах Хаммурапі» та інших вавилонських джерелах?

Якщо вважати власність на засоби виробництва категорією соціально-економічною*, тобто такими відносинами в суспільстві, коли одні, не власники, працюють на інших, власників, то аналіз «Законів Хаммурапі» дає підставу з високою вірогідністю стверджувати, що в Старо-

* Нерідко власність трактують як категорію суто юридичну, тобто як відношення людини до об'єкта власності, як можливість користуватися й розпоряджатися ним.

давньому Вавилоні співіснували три форми власності на землю: державна, общинна і приватна, з явним переважанням першої. Земля з державного фонду роздавалася в службові користування воїнам, чиновникам, персоналу царсько-храмового господарства тощо. Користування царською землею, як це видно з § 40 «Законів Хаммурапі», обумовлювалось виконанням певних повинностей на державу (ільк). У § 71 згадуються *не-ількові*, тобто не обкладені повинністю на державу, приватні, господарства. Втім, приватне землеволодіння в ті далекі часи не існувало в чистому вигляді, воно зберігало елементи общинної власності. Індивідуальний власник ще перебував у певній залежності від общини.

Община у Вавилоні була традиційно міцною. Розвиток торгівлі та лихварства підточував її зсередини, проте не руйнував: вона пристосовувалася до нових умов. Міцніла общинна верхівка, яка вже не дбала про захист рядових общинників від чиновницького свавілля, а навпаки, сама утискувала їх.

У Вавилоні активно розвивалися орендні відносини. В оренду здавали землю, садки, худобу. Закон, намагаючись устигати за життям, регулював цю сферу суспільних зв'язків. Він дозволяв орендувати поле строком на 1—2 роки, цілину — на 3 роки, садок — на 5 років, регламентував орендну плату за користування полем третиною зібраного врожаю, садком — двома третинами. Поле можна було здавати в оренду й на умовах половинщини (за половину врожаю), але в такому випадку землевласник мав допомогти орендареві робочою худобою та посівним матеріалом. Щоб землевласник спав спокійно, не боявся за свої прибутки, закон установлював розмір орендної плати у неврожайні роки такий самий, як і в благополучні.

«Закони Хаммурапі» поділяли вавилонське суспільство на три соціальні стани: авелумів («мужі»), мушкенумів («покірні») та вардумів (раби). Ассиріологи вважають, що насправді структура вавилонського суспільства була значно складнішою. Але хто такі авелуми і мушкенуми?

Авелумами «Закони Хаммурапі» явно називали повноправних членів сільської чи міської общини, власників певної частки общинної землі. Визначити ким були мушкенуми складніше. Як видно із законів, мушкенуми користувалися обмеженими громадянськими правами в суспільстві. Так, за образу мушкенума передбачалося м'якше покарання, аніж за таку саму образу авелума. Майно

мушкенума охоронялось меншим штрафом, здоров'я оцінювалося дешевше тощо. Ким були *мушкенуми*, точно не встановлено. Ясно лише, що в цю соціальну групу, якою опікувалася царська адміністрація, входили також бідняки, адже споріднене її назві слово *мушкенуту* означало убогість, злидні. В радянській історіографії *мушкенумами* найчастіше вважався прошарок із пауперизованих селян та представників інших соціальних груп, яких об'єднували служба царю та спільна назва, одним словом — «царських людей». Чи існували між *мушкенумами* та *авелумами* нездоланні соціальні бар'єри? Скоріше за все, не існували (якщо наше уявлення про соціальну природу *мушкенумів* адекватне), адже земля у Вавилоні вільно купувалася й продавалася, тому ті *мушкенуми*, в яких водилися гроші, могли придбати землю й стати повноправними членами міської чи сільської общини, тобто *авелумами*.

У «Законах Хаммурапі» багато уваги приділяється рабовласницьким відносинам — свідчення того, що рабство у Вавилоні було важливим суспільним явищем. Основними джерелами рабства були війни, работоргівля, спадкове рабство, обернення на рабів правопорушників. У Стародавньому Вавилоні раби вже були юридично безправною масою, їх таврували (голили півголови чи робили спеціальне татуювання), нерідко тримали в кайданах. Закон дозволяв убивати непокірних рабів. Щоправда, § 282 дозволяв рабові скаржитися на свого пана в суд, однак судові процеси між рабами і їхніми господарями, хоча й були реальністю ще за III династії Ура, в старовавилонську добу вже не практикувалися.

Характерно, що серед вавилонських рабів існувала певна соціальна градація. Так, рабиня-наложниця користувалася перевагами перед іншими рабинями, її саму та її дітей заборонялося продавати, після смерті пана всі вони ставали вільними (§ 146, 171). Відпускалися на волю також колишні вавилонські громадяни, які потрапили в рабство за межами країни.

Держава оберігала рабовласницькі устої, зокрема опікала работоргівлю, допомагала розшукувати рабів-утікачів, карала за переховування чужого раба, за знищення на ньому рабського тавра тощо.

У «Законах Хаммурапі» нічого не говориться про те, де використовувалась рабська праця, тимчасом докладно йдеться про сферу використання найманої праці, на підставі чого деякі вчені вважають старовавилонське суспіль-

ство капіталістичним, хоч вільний найм існував ще в докапіталістичну добу і не обов'язково є ознакою саме ринкової економіки. Вавилонське право не регламентувало цю сторону виробничого життя, очевидно, тому, що вважало використання рабської праці особистою справою самих рабовласників.

Окремим суспільним прошарком у Стародавньому Вавилоні були воїни. Державі потрібне було сильне військо, тому вона піклувалася про воїнів, надавала їм низку привілеїв. «Закони Хаммурапі», зокрема, оберігали воїнів від пожадливих лихварів і свавільних командирів. Заборонялося відбирати за борг чи купувати майно у воїна, хіба що це була земля, придбана воїном додатково до царського наділу. Пограбування, продаж у рабство воїна командиром вважалися злочином і каралися смертю. Майно воїна міг успадкувати його старший син, якщо він ішов по стопах батька. Коли у воїна не було повнолітніх синів, третина його майна залишалася вдові, щоб вона могла виростити дітей. Воїнів, які потрапляли в полон, викупували за кошти державної казни. За все це воїн мав віддячувати державі сумлінною службою. Коли він запізнювався в похід чи прислав замість себе найманця, тобто непрофесіонала, і при цьому продовжував користуватися службовим майном, його страчували.

У вавилонському суспільстві процвітало лихварство та його атрибут — кабала. *Надто бурхлива діяльність лихварів загрожувала державі зубожінням казни від недобору податків, послабленням військової організації, соціальними негараздами. Тому держава намагалася обмежити лихварство, вберегти основну масу обцинників від розорення лихварями.* Хаммурапі вже на другому році свого царювання, подібно до своїх попередників, відновив «справедливість у країні», тобто скасував боргові зобов'язання, зберігши саму лихварську практику. Його закони регламентували лихварський процент, дозволивши кредиторів забирати у боржника лише ту частку майна, яка покривала позичену суму і річні, повертати борг не обов'язково сріблом, а й продуктами (§ 51, 96); заборонялося забирати в боржника весь урожай (§ 49, 66) тощо. У неврожайний рік стягнення боргу відстрочувалося до ліпших часів. «Закони Хаммурапі» забороняли тримати в кабалі *авелума, мушкенум* же мав відробляти борг у господарстві кредитора лише впродовж трьох років. Більше того, коли б боржник, працюючи на кредитора, помер через погане утримання,

кредитор міг поплатитися за це своїм життям. Закон оберігав від непомірного визиску також найманих робітників, праця яких стала широко використовуватись у Месопотамії саме в старовавилонський період. Звичайно, на практиці всі ці заборони та обмеження спрацьовували не завжди, вельможні особи їх часто ігнорували.

Основною ланкою вавилонського суспільства була сім'я, яка мала яскраво виражений патріархальний характер. Чоловік платив за наречену калім, тому, хоча розмір посагу й перевищував розмір викупу (§ 162—164), вважав її своєю власністю, навіть міг продати її та дітей у рабство. Сімейне майно належало чоловікові і після його смерті діставалося не вдові, а старшому синові, на якого поклалися турботи про посмертний культ батька. Тож не дивно, що жінку у Вавилоні мали за ніщо. Хоч закон іноді й ставав на її захист, все ж робив це не для того, щоб відстояти її людську гідність, а з огляду на те, що наруга над жінкою сприймалася як образа її чоловіка, опікуна, суспільства. В сім'ї та суспільстві жінка була заляканою, затурканою істотою, вона навіть не мала можливості сказати чоловікові все, що вона про нього думає. Відповідне застереження їй фіксувалося у шлюбному контракті [без виконання певних юридичних формальностей шлюб не вважався законним (§ 128)]. В одному з них, наприклад, читаємо: «Рімум, син Шахматума, взяв собі за жінку Баштум, доньку Белісуни, жриці бога Шамаша, дочки Ісібітума... Якщо Баштум мовить Рімуму, своєму чоловікові, «ти мені не чоловік», її зв'яжуть і кинуть у воду. Якщо Рімум скаже Баштум, своїй жінці, «ти не жінка мені», він заплатить їй 10 сиклів срібла як плату за розлучення».

Покохати іншого заміжня вавилонянка могла лише ціною власного життя. Якби у чоловіка закралася тільки підозра про подружню зраду, жінці зоставалося лише кинутись у воду. Одним словом, до норм сімейного життя у Вавилоні цілком доречні рядки Дж. Байрона:

Закон Востока мрачен и суров:
Оковы брака он не отличает
От рабства унижительных оков.

Шлюби у Вавилоні, як і повсюдно на Стародавньому Сході, були ранніми. Дівчина виходила заміж у 12—14-річному віці, а заручини, ясна річ, відбувалися ще раніше. В одній із месопотамських приказок — зразку тодішнього чорного гумору — чоловік несхвально відгукувався про

дитячі шлюби, які надміру подовжують роки сімейного щастя: «Не буду я брати трирічну жінку, бо ж я не віслюк!» Цікаво, які приказки про сімейний Едем складали вавилонянки?

Слід зауважити, що хоч яким би безпросвітним було життя вавилонянки, все ж дихалося їй легше, ніж шумерянці. Вавилонянка, наприклад, на відміну від шумерянки, в деяких випадках мала право на розлучення, могла вийти вдруге заміж, коли ставала вдовою чи коли її чоловік потрапляв у полон (щоправда, як зафіксовано в законах м. Ешнунна, коли чоловік повертався з полону, він міг знову забрати свою колишню дружину до себе). Придане належало жінці, на випадок розлучення вона забирала його собі, а заодно й частину спільно нажитого майна. Навіть більше, соціальний статус у Вавилоні визначався не за чоловіком, а за жінкою — син вільної вавилонянки і раба вважався вільним, а рабині і вільного — рабом (§ 170—171, 175). З хворою жінкою чоловік міг розлучитися, однак не міг прогнати її з дому, мав до кінця днів утримувати її (§ 148).

Поширеним явищем у Вавилоні була проституція — побутова і храмова (вона розвинулася ще в шумерські часи). Храмовій проституції у вавилонському суспільстві відводилась така важлива роль, що, за свідченням Геродота (мабуть, перебільшеним), кожна вавилонянка мала бодай раз у житті віддатися за безцінь першому стрічному в храмі богині кохання Іштар (Історія, 1, 199). Бідняки віддавали за плату в будинки розпусти своїх малолітніх дочок. Для фахової підготовки жриць кохання існували спеціальні школи. До представниць найдавнішої у світі професії у Вавилоні ставилися поборливо, хоч і без пістету. Вавилонська проститутка могла зробити собі непогану кар'єру, скажімо, придбати у власність публічний дім, а траплялося — навіть вибитись у цариці.

«Закони Хаммурапі» оберігали моральність суспільства, зокрема встановлювали жорстоке покарання за наклеп, за дворушництво, за образу дітьми свого батька чи опікуна, за лжесвідчення. Особливо пильнували в державі за благопристойністю й добропорядністю жриць. Коли б котрась із них приохотилась до чарки, її могли спалити живцем.

У «Законах Хаммурапі» знаходимо сліди існування у вавилонському суспільстві рудиментів первіснородових відносин: таліону (еквівалентної помсти), кругової поруки, самосуду тощо. Отже, за всієї цивілізованості це суспільство ще стояло однією ногою у варварстві.

Що являв собою політичний лад Стародавнього Вавилону?

Україні існувала сильна монархічна влада, яка базувалася на розвиненому державному секторі економіки. Як свідчать листування Хаммурапі з чиновниками, цар контролював усі сторони життя суспільства, втручався у найдрібніші деталі управління, що, на думку істориків, не віщувало суспільству нічого хорошого. Допомогали йому всюди суші чиновники, яких не бракувало і при царському дворі, і в адміністративних округах. У державі була тьма-тьмуща фіскалів, які слідували за тим, щоб населення справно вносило в казну зерно, фініки, худобу, рибу та інші натуральні продукти, а також окремий податок сріблом і продуктами на утримання царського двору. Чиновники т. зв. «царської палати» пильнували, щоб не спорожніла державна скарбниця, в якій зберігалися на чорний день золото, срібло, самоцвіти.

У Стародавньому Вавилоні справно функціонувала досить розвинена судова система. Суддями були спеціальні чиновники, які керувалися у своїй роботі писаним правом. Без діла вони не сиділи, бо через загальнодоступність законів та формальну відповідальність судів за правильність винесених вироків вавилонці приохотилися до сутяжництва, особливо у справах продажу та оренди майна. В державі вже склалося процесуальне право, яке вимагало від суддів не обмежуватися вислуховуванням свідків, а проводити розслідування у справі. «Закони Хаммурапі» встановили карну відповідальність за лжесвідчення (воно, як і неправдиве звинувачення, каралося за принципом таліону, тобто тим самим покаранням, яке чекало на звинуваченого, в разі, коли б вину його було доведено). Звичайно, вавилонську Феміду, як у цьому переконують джерела, важко запідозрити у справедливості й непідкупності, судові зловживання були буденним явищем, судді у своїй масі були заповзятливими хабарниками.

У Вавилоні нерідко складні судові справи вирішувалися за допомогою «божого суду», тобто клятви іменем богів (вважалося, що боги неодмінно покарають того, хто дасть неправдиві свідчення, тому відмова давати клятву прирівнювалася до визнання своєї вини) чи водних ордалій (звинуваченого кидали в річку і, якщо він випливав, вважали його невинним; у середньовічній Європі, навпаки, щоб судді визнали звинуваченого невинним, йому треба було потонути).

В історичній літературі нерідко можна зустріти ідеалізацію державного механізму Вавилону. Зокрема, висловлюється думка, що держава у Вавилоні забезпечувала «гармонійну рівновагу» між різними суспільними верст-

вами й прошарками. Насправді «соціальна гармонія» в суспільстві, де існували раби й рабовласники, бідні й багаті, простолюд й вельможні, була утопією. Старо-вавилонське суспільство знало, що таке соціальні негаразди, а можливо — й соціальні вибухи, про що натякають рядки з «Поєми про бога чуми Еррі»:

Вавилоняне, что, словно тростинки, начальника
не знают, вокруг тебя собралися,
Не знавший оружия свой меч обнажает,
Не знавший стрел напрягает лук свой,
Не знавший свары вступает в битву,
Не знавший силы летает, как птица.
Слабый силача побеждает, быстроногого
обгоняет калека,
Правителю, пекущемуся о святынях, говорят
предерзкие речи,
Врата Вавилона, реку их богатства, своими
руками они заграждают,
На святилища Вавилона, как вторгшийся
враг, бросают пламя...

**Касситська Вавилонія
(Середньовавилонське
царство)**

Що змінилося у Вавилоні з приходом туди близько 1600 р. до н. е. касситів?

Кассити були ще напівкочовими племенами і рівнем свого історичного розвитку поступалися вавилонцям. Їхня племінна верхівка поступово злилася з вавилонською знаттю, самі вони, найімовірніше, перетворилися на привілейований військовий прошарок, хоч великими воїнами, власне, не були. Касситські колісничні перебували на повному царському утриманні, отримували від царя коней, колісниці, зброю. Окремі ассиріологи називають їх «феодалною аристократією».

У середньовавилонську добу, тобто за панування касситів, в аграрному розвитку країни відбувалися важливі зміни. Царська адміністрація почала виділяти царським приближеним та їхньому оточенню з державного земельного фонду поля, причому без сплати поземельного податку. Це ще були не дарування, а тимчасові пожалування, однак поступово пожалувана земля ставала спадковою власністю, тим більше, що сам цар згодом став відписувати її «на вічні часи». Для позначення меж цих полів ставився межовий камінь — *кудурру* — з викарбуваним на ньому відповідним царським декретом. Так поряд з общинним землеволодінням у касситській Вавилонії спиналося на ноги приват-

не. Поля, іноді цілі поселення, діставалися від царя також храмам. Отож, *поступово централізоване державне господарство ліквідувалося, верхні переходили на податкову форму утримування державного апарату. Різниця між общинниками і держателями службових наділів стиралася, всі вони ставали оподаткованими приватними власниками.*

Зрозуміло, такі кардинальні зміни в суспільних зв'язках не сприяли політичній централізації. Касситські сім'ї і роди з послабленням економічної залежності від держави відчували себе привільніше, а центральна влада, навпаки, ставала немічнішою. Міські общини Вавилону, Сіппара та Борсіппи, які збагачувалися на торгівлі, домоглися автономії, звільнилися від повинностей на державу, навіть тримали свої війська.

З приходом касситів економічне життя Вавилону не завмерло, як це раніше уявлялося історикам, а лише переживало певний застій. Держава подбала про будівництво доріг, налагодила надійну охорону караванів, у тому числі кінних (вавилонці називали коней *віслюками гір*), опікала работоргівлю. Гірше було з міжнародним авторитетом касситської Вавилонії, хоч окремі касситські царі організовували військові походи, навіть дещо розширили північні кордони своєї держави. Культурний же вплив Вавилону залишався дуже високим. Кассити запозичили вавилонську культуру і посприяли її поширенню в Передній Азії. Саме в касситську добу аккадська мова, діалектом якої була вавилонська, стала міжнародною мовою дипломатів.

Із середини II тис. до н. е. почастишали військові конфлікти Вавилону з Ассирією. Касситські царі вбачали порятунок від ассирійської експансії у воєнному союзі з хеттами, проте у XII ст. до н. е. Новохеттське царство загинуло внаслідок нашествия «морських народів» — племен середземноморських островів чи Балканського півострова. Зі сходу на Вавилонію вчинили спустошливий набіг еламці, які захопили там колосальну військову здобич, у тому числі золоту статую бога Мардука — символ вавилонської державності (без неї у Вавилоні неможливо було коронуватися на царство).

Влада у Вавилоні перейшла до місцевої — з Іссіна — династії. Історики називають її IV Вавилонською, чи династією Іссіна. Її засновник Навуходоносор I (1126—1105 рр. до н. е.), про якого в давнину склали легенди, прогнав касситів, завдав воєнної поразки Ассирії (відкіля вивіз статую бога Адада) та Еламу, звідки повернув статую Мар-

дука, а заодно прихопив статую одного з еламських богів. Однак відродити колишню могутність Вавилону йому не судилося. Впродовж кількох століть Вавилон пережив ряд дворцевих переворотів — хоч як це парадоксально, місцева династія гірше забезпечувала стабільність у суспільстві, ніж іноземні царі-приблуди — і, зрештою, потрапив у IX ст. до н. е. під владу Ассирії — свого спільника у тривалій боротьбі проти найгрізніших нападників — арамейських племен. Занепад Вавилону тривав до кінця VII ст. до н. е., поки на руїнах Ассирійської імперії не виникло могутнє, щоправда недовговічне, Нововавилонське царство. Про історію цього царства мова йтиме пізніше.

АССИРИЯ: ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО ВЕРШИН МОГУТНОСТІ

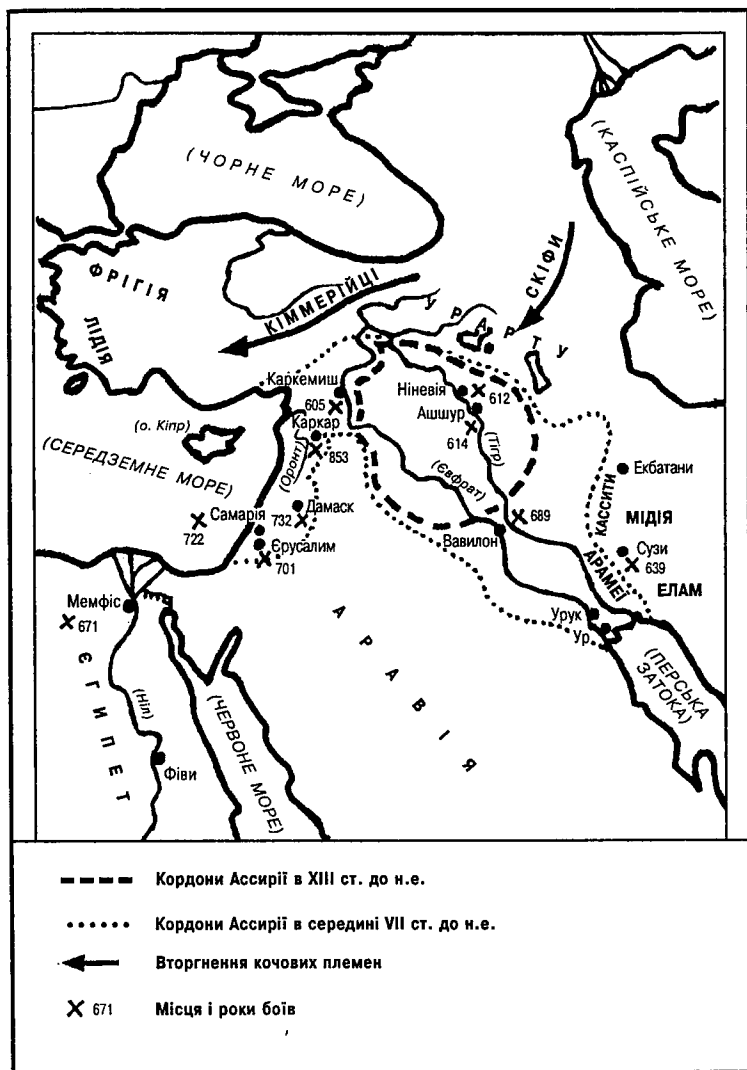
- Політична історія Ассирії в II тис. до н. е.
- Господарське життя, суспільство Ассирії у II тис. до н. е.
- Посилення Ассирії наприкінці X — в IX ст. до н. е.
- Створення та розквіт Ассирійської імперії

Політична історія Ассирії в II тис. до н. е.

В північних, гористих областях Месопотамії державність з'явилася на ціле тисячоліття пізніше, ніж у Вавилонії. Першим ассирійським царем здебільшого вважають Шамші-Адада I, сучасника прославленого Хаммурапі, а найдавнішою столицею Ассирії — м. Ашшур, колишню шумерську колонію. Проте слід мати на увазі, що сама назва «Ассирія» вперше з'явилася лише в середині II тис. до н. е., що сам Шамші-Адад I не вважав себе царем Ашшура, хоч і

значився у пізніших царських списках, і що міста корінної Ассирії, скоріше всього, не були до XV ст. до н. е. об'єднані між собою ані політично, ані етнічно, тому немає достатніх підстав уважати державу Шамші-Адада I «Староассирійською».

Шамші-Адад I був нащадком аморейської династії в Ханейському царстві. Він підкорив Марі, князівство Еккалатум, сирійське м. Катна й уклав союз із Каркемишем, офіційно іменував себе «царем всесвіту» і «воїном бога Енліля». Але коли він помер, його державу завоював Хаммурапі. Так почалося безпрецедентне в історії воєнно-політичне суперництво між Ассирією та Вавилоном, яке тривало з перемінним успіхом понад тисячоліття і врешті-решт завершилося для Ассирії трагічно.

Політичний устрій держави Шамші-Адада I являв собою перехідну стадію від військової демократії до монархії. Верховна влада в Ашшурі — невеликій, але багатій державі — належала раді старійшин, що складалася з представників знатних родів, народні ж збори на початку II тис. до н. е. вже втратили своє колишнє значення. Зі складу ради старійшин спершу на півроку, а згодом на рік призначався чиновник *лімму*, ім'ям якого називали календарний рік. *Лімму*, можливо, був також скарбником. Рада старійшин призначала також *укуллу*, який головував на обшинній раді. Царя Ашшура називали *ішшіакку*, його влада вже була спадковою. *Ішшіакку* здебільшого обіймав також посаду *укуллу*. Він виконував функції верховного жерця, адміністратора та військового вождя. Влада *ішшіакку* поступово зростала, ставала самодержавною.

У середині II тис. до н. е. Вавилонію завоювали кассити, але Ассирії від цього легше не стало, бо її саму тоді підкорила сусідня Мітанні, котру аккадці називали Ханігальбатом, а єгиптяни — Нахаріною.

Державу Мітанні населяли хуррити — творці самобутньої й цікавої культури, мова яких належить, як і урартів, до групи східнокавказьких мов. Виникнення цієї хурритської держави, залятого ворога Ассирії, залишається загадкою за сімома замками. Археологи до цих пір не знайшли її столицю — м. Вашшуканні. Не з'ясовано, хто був її першим царем. В XV ст. до н. е. Мітанні, про яку більш ранні документи навіть не згадували, раптом заявила про себе як могутня передньоазіатська держава. Її соціально-економічну історію джерела майже не висвітлюють.

Утім, не лише Мітанні перейшла дорогу Ассирії. Хеттське царство паралізувало ассирійську торгівлю в Малій Азії, єгиптяни витіснили ассирійських купців із Сирії. Однак у такій несприятливій міжнародній обстановці ассирійські царі все-таки знайшли політичний вихід — уклали союз із могутнім Єгиптом, викликавши цим у царів Вавилону й Мітанні безсилу лють. За спиною Єгипту ассирійські володарі мало-помалу відроджували міжнародний престиж держави. Так, Ашшур-Убалліт I, скориставшись ослабленням Мітанні у війні з хеттами, вивололися з-під мітаннійської опіки, ненадовго завоював Вавилон. Він першим з ашшурських володарів став іменувати себе «царем країни Ассирія».

Ще енергійніше діяв на міжнародній арені Адад-Нерарі I, якого вважають творцем Середньоассирійської держави. Він завдав поразки союзним державі Мітанні західно-семітським кочівникам-арамеям, які постійно дошкуляли Ассирії своїми нападами, завоював Мітанні, відсунувши на заході ассирійський кордон до Каркемиша, став іменувати себе «царем всесвіту». Салманасар I організував воєнний похід у Закавказзя, на територію майбутньої держави Урарту, й заснував там ассирійські колонії. На перетині важливих караванних шляхів він заснував м. Калах (Кальху) — майбутню ассирійську столицю. Зусиллями Салманасара I Мітанні перестала існувати.

Ряд завоювань здійснив також Тукульті-Нінурта I, найважливішим із яких стала перемога над касситською Вавилонією. Тукульті-Нінурта I пограбував вавилонські храми, вивіз в Ассирію золоту статую бога Мардука. Все ж фінал царювання Тукульті-Нінурти був трагічним: змовники, серед яких був і царський син, оголосили його божевільним, позбавили царської влади, а згодом убили.

Важким, дуже важким був шлях Ассирії до півсвітового панування. Серія переможних воєн знесилила державу, військова могутність її похитнулася. Цим скористався вавилонський цар Навуходоносор I, який ненадовго взяв під свій контроль ассирійські області. Проте на межі XII—XI ст. до н. е. політична фортуна знову повернулася лицем до ассирійців, позбавивши їх основних конкурентів на міжнародній арені. Так, сильне Хеттське царство впало під натиском «народів моря», Єгипет остаточно занепав, а Вавилон завоювали кочові південно-арамейські племена *халдеїв*, які заселяли територію між берегами Перської затоки та південними містами Месопотамії.

Цим скористався енергійний і жорстокий Тіглатпаласар I, який усе своє життя провів у воєнних походах. Він не давав продику арамеям, обклав даниною фінікійські міста Бібл, Сідон і Арвад, завоював Вавилон, Аккад і Сіппар, люто придушив визвольні повстання на завойованих територіях. «Їхньою (повстанців) шкірою я вкрив стовп, кількох їх я прибав до стіни, решту посадив на палю довкола стовпа»,— похвалявся він у своєму написі про розправу над вождями повстанців. Однак вавилонці й цього разу вистояли, навіть знайшли в собі сили вторгнутися в асирійську столицю й вивезти з неї статуї асирійських богів.

Таким чином, у другій половині II тис. до н. е., тобто в Середньоасирійський період, Ассирія поступово перетворювалася на воєнізовану державу, хоча ще не демонструвала «імперських» зазіхань. Штовхало її на цей небезпечний шлях бажання елітних верств збагатитися за рахунок воєнної здобичі та контролювати караванні шляхи, які почали обминати кордони держави-хижака. Не останню роль у зростанні воєнного екстремізму Ассирії відіграло незмірне честолюбство її вождів.

Після смерті Тіглатпаласара I Ассирія втратила колишню могутність. Вона не змогла стримати натиск кочівників-арамеїв, яких уже тоді називали сирійцями і які в XII ст. до н. е. буквально наводнили собою Передню Азію, просочившись великими й малими племенами та групами окремих сімей. Ассирія, щоправда, зберегла свою державну незалежність, однак утратила свої завоювання на захід від Тігру і впродовж півтора століть перебувала на задвірках історії. В арамейському оточенні асирійці поступово семітизувалися, перейшовши на арамейську мову.

**Господарське життя,
суспільство Ассирії
у II тис. до н. е.**

Населення Ассирії здавна вирощувало в долинах рік ячмінь, полбу (двозерна пшениця), городні культури, а на південних схилах гір, придатних для терасного землеробства, закладали сади і виноградники. Фінікова пальма не мала в Ассирії майже ніякої господарської ваги, залишаючись декоративним деревом, бо фініки там не встигали дозрівати. Іригація в асирійському землеробстві використовувалася, проте відіграла набагато скромнішу роль, ніж у південномесопотамському. В долинах Верхнього і Нижнього Заба

розвивалося тваринництво з літнім випасом худоби на гірських луках.

Розвивалися в країні, багатій на промислову сировину, також ремесла, особливо виробництво зброї та військового спорядження, металургія, будівництво.

Але чи не найбільше уваги приділяли ассирійці посередницькій торгівлі, тісно пов'язаній з військовими грабіжницькими експедиціями. Купецтво Ашшура спільно з купцями приєвфратських областей та Сирії в ХХ—ХVIII ст. до н. е. заснувало в Малій Азії, на території нинішнього Кюль-Тепе, найдавніше в світі міжнародне торгове об'єднання — Каніш (Канесу, Несу), жителі якого займалися не лише посередницькою торгівлею, а й прибутковим лихварством. Особливо пожвавилась ассирійська торгівля напередодні міграції в північні області Передньої Азії арамейських племен. Ассирійське купецтво (йому, до речі, грошима служило не срібло, а свинець) заснувало тоді свої торгові квартали в Марі, Угариті, Єгипті. Проте арамеї невдовзі паралізували ассирійську торгівлю, підірвали добре поставлену в країні систему землеробства. Через те в Ассирії почастишали неврожаї, доходило навіть до голоду.

Яким було ассирійське суспільство в II тис. до н. е.?

В країні існували царські й храмові господарства, які велися працею залежних робітників та рабів. Однак основний земельний фонд належав общинам, які склалися з кількох поколінь найближчих родичів. Общинна земля була оточена великою межею, порушувати яку заборонялося законом, і передавалася шляхом жеребкування в сімейне користування. Сімейне поле обгороджувалося малою межею, посягання на яку так само вважалося злочином. Землю в Ассирії можна було купити й продати, але за погодженням з общиною.

В Ассирії розвивалося рабовласництво, причому основним джерелом рабства в ній, на відміну від Вавилонії, були не війни, а боргова кабала та работоргівля. Засобами закабалення слугували *оживлення в біді*, тобто матеріальна допомога в голодні роки, за яку *оживлений* потрапляв у залежність від «благодійника», та *усиновлення разом з полем і будинком*. Почасти обертали в рабство і військово-полонених, причому відсоток таких рабів з активізацією ассирійської воєнної експансії зростав. Форми залежності в ассирійському суспільстві були різноманітні. Рабів у країні було небагато, основну масу населення становили

дрібні й середні самостійні виробники, переважно селяни-общинники.

Верхні асирійського суспільства склалися з великих землевласників, купецтва, чиновників, жерців. Усі вони користувалися в державі низкою пільг. Проте різкого поділу на соціальні стани в Ассирії, очевидно, не відбулося, в ньому ще переважали патріархальні стосунки.

Ассирійська сім'я мала яскраво виражений патріархальний характер. Усе сімейне майно належало чоловікові, вже тому жінка цілком залежала від нього, свекра, синів. Патріархальність сімейних основ посилювалася традиційною системою успадкування сімейного майна, за якою лєвова пайка батьківського спадку перепадала старшому синові. Розпорошенню сімейного майна запобігав давній звичай *лєвірату*, тобто обов'язковий шлюб вдови з братом покійного чоловіка, та *сорорату*, тобто шлюб удівця з сестрою небіжчиці-жінки (до речі, *лєвірат* існував також в Ізраїлі та в хеттів).

Чоловікові в Ассирії дозволялося застосовувати до жінки тілесні покарання, а на випадок розлучення (право на нього мав лише чоловік) — вигнати з дому без виділення їй бодай частки спільно нажитого майна. Заміжня асиріянка повинна була виходити на люди в паранджі, носити яку пов'яз і рабіням категорично заборонялося. Жінку, яка штучно переривала вагітність, проклинали чи карали лютою смертю, її труп заборонялося ховати.

Державність в Ассирії розвивалася в напрямі поступового відмирання воєнної демократії й посилення центральних органів влади. Чиновники поєднували в своїх руках і цивільну, й військову владу, що мало забезпечити надійне керівництво колоніями. В другій половині II тис. до н. е. з'явилося процесуальне право, яке базувалося на т. зв. «середньо-асирійських законах».

**Посилення Ассирії
наприкінці X — в IX ст.
до н. е.**

Наприкінці X — в IX ст. до н. е. Ассирія вдруге стала могутньою середньоазіатською державою, причому її посилення відбулося в принципово новій історичній обстановці.

Що змінилося у світі на межі II—I тис. до н. е. і як ці зміни вплинули на подальшу долю Ассирійської держави?

Людство, вичерпавши доступні запаси мідної руди, вступило у вік заліза. Поява залізних знарядь праці дала

можливість швидко освоїти всі придатні для землеробства території, розвинути морську торгівлю, одним словом, забезпечити економічне пожвавлення й установити між народами Передньої Азії стабільні господарські і культурні зв'язки, в розвитку яких, до речі, не останню роль відігравали війни.

Політична карта Передньої Азії змінилася до невпізнання. Зокрема, Єгипет і Вавилон — корифеї старосхідної цивілізації — занепали, Хеттське царство й Мітанні взагалі канули в небуття, політичну ж ініціативу перебрали на себе молоді, енергійні держави — Куш, Урарту, Лідія, Мідія, а згодом і Персія. Посилився вплив на розвиток міжнародних подій неспокійного племінного світу — киммерійців, скіфів, фракійців, фрігійців, карійців тощо. Почалася боротьба за «світове» панування, внаслідок якої з'явилися найперші імперії, причому епоху *первісних імперій* започаткувало Новоассирійське царство.

Імперії давнини відрізнялися від с в і т о в и х д е р ж а в III—II тис. до н. е. (Аккадське царство, Стародавній Вавилон, Новоегипетське царство) тим, що вони об'єднували дуже різні в усіх відношеннях території й, до того ж, будувалися дуже болісним для завойованого населення — «диявольським», як говорили стародавні китайці — методом, а саме: шляхом докорінної ломки місцевих соціальних і особливо політичних структур — задля їх уніфікації. Історики висловлюють припущення, що поява таких супердержав давнини була викликана, передусім, намаганням поєднати всі три відомі в давнину форми економічної експансії, а саме: пряме воєнне пограбування, перекачування робочої сили і паразитування на міжнародній торгівлі. Проте, як показала історія, ці політичні монстри не були довгожителами, бо їхньою повивальною бабкою й опорою служила груба сила.

Політичною прелюдією до перетворення Ассирії на імперію стало її посилення наприкінці X — в IX ст. до н. е. Воно уможливилось тим, що Ассирія навіть в умовах економічної кризи, викликаній арамейським завоюванням, зберегла свою чудову військову організацію, до того ж переозброїла своє військо першокласною залізною зброєю.

Першочергове завдання Ассирії полягало в тому, щоб вирватися з арамейського оточення. Наприкінці X — на початку IX ст. до н. е. ассирійські царі завоювали територію колишньої Мітанні і відновили, таким чином, ассирійський вплив у Північній Месопотамії та на південь, майже

до самого Сіппара. Ассирійська військова машина нарешті знову запрацювала — ассирійці повірили у свої сили.

Особливої могутності Ассирія досягла за царювання Ашшур-націр-апала II — талановитого полководця й дипломата, воєнна стратегія якого полягала в «завданні блискавичних ударів і створенні опорних пунктів на завойованих територіях». Його основні воєнні зусилля були спрямовані на завоювання багатих і слабо захищених сирійсько-фінікійських міст. Він оволодів у Північній Сирії стратегічно важливим князівством Біт-Адіні, зробив своїми данниками ряд інших сирійсько-фінікійських князівств. Іншим напрямом воєнної експансії Ашшур-націр-апала II стало Закавказзя, де він підкорив племена Наїрі, які почали будувати державу Урарту. Урартські області стали ассирійським намісництвом. Таких масштабних завоювань не вдавалося здійснити жодному з попередників Ашшур-націр-апала II на ассирійському троні. Завойовані території він спустошував, місцеве населення майже поголовно знищував.

Воєнні успіхи Ашшур-націр-апала II закріпив його син Салманасар III, який побудував у столиці князівства Біт-Адіні — Тіль-Барсіб (сучасний Телль-Ахмар) — свій палац, після чого перелякані володарі Каркемиша, Самаля й Халпи (Халєб, Алеппо) самі зголосилися платити Ассирії данину. Поборов у собі панічний страх перед ассирійською військовою потугою лише арамейський Дамаск, який організував проти Ассирії всенну коаліцію з сирійсько-фінікійських князівств, арабських племен та держави Ізраїль. Якраз у середині IX ст. до н. е. біля Каркара, що на р. Оронто, війська цієї коаліції зіткнулись у смертельному двобої з армією Салманасара III. Ассирійці цей бій не програли, однак і не виграли й ненадовго залишили Східне Середземномор'я в спокої. Ненадовго, бо учасники антиассирійської коаліції невдовзі пересварилися між собою.

Справа в тому, що, як про це розповідає Старий Заповіт, військовим загонам царя Дамаска, Бенхадада II, ассирійські лучники, мабуть, завдали біля Каркара відчутних втрат, бо ізраїльський цар, батько якого ворогував з Бенхададом II, зненацька напав на свого союзника, але в розпалі бою був смертельно уражений випадковою стрілою (I Сам., 22).

Салманасар III, скориставшись чварами в стані ворога, розбив армію Дамаска, і хоч саме місто взяти не зміг, все ж угамував цього основного політичного конкурента Асси-

рії в Східному Середземномор'ї. Тір, Сідон, Іудея та Ізраїль стали ассирійськими данниками. На півдні Салманасар III у двох військових кампаніях (851—850 рр. до н. е.) завоював Вавилон, на півночі вів кровопролитні війни з молодим Урартським царством. Армія Салманасара III кілька разів удиралася на територію Урарту, навіть захопила її столицю, однак поставити на коліна волелюбних горців не змогла. Більше того, урарти самі потім напали на Ассирію і не поступилися їй своїм впливом у Закавказзі.

Величезна військова здобич і данина поневолених народів дали можливість ассирійським царям здійснити в країні грандіозні будівельні роботи. Ашшур-націр-апал II, зокрема, розбудував священне місто Ашшур і заснований Салманасаром I Калах (Кальху), що його він зробив своєю столицею. Салманасар III, прагнучи якомога міцніше закріпитися на завойованих територіях, забудував їх могутніми фортецями — ассирійськими військовими плацдармами.

Наступники войовничого Салманасара III, в тому числі вдова Шамші-Адада V Шаммурамат, яка царувала до повноліття її сина Адад-Нерарі III і яку в історичній літературі частіше іменують Семірамідом, також заливали кров'ю простори Передньої Азії, причому добиралися зі своїми військами аж до «моря, де сходить сонце» — до Каспію. Свої військові зусилля вони спрямували головним чином на завоювання Урарту, проте ця важкодоступна гірська країна ніяк їм не давалася. Урартські царі Аргішти I та Сардурі II завдали ассирійцям ряд відчутних поразок. Невдачі у війні з Урарту, кілька неврожайних років, епідемії викликали серйозні внутрішні негаразди в Ассирійській державі. До того ж, у 763 р. до н. е. відбулося повне сонячне затемнення, яке забобонний люд Ассирії сприйняв як прояв небесного гніву. В країні спалахнули небезпечні бунти, що лихоманили її упродовж п'яти років. Очевидною стала нагальна потреба в кардинальних реформах суспільства.

Створення та розквіт Ассирійської імперії

У VIII ст. до н. е. ассирійська знать розкололася на два політичні угруповання. Одне з них відображало інтереси тих суспільних кіл, які забезпечували свій матеріальний достаток передовсім за рахунок військової здобичі, а тому були зацікавлені в розширенні військової експансії. Ця частина знаті

ратувала за організацію нових воєнних походів, особливо проти Вавилону, в якому вона пророче вбачала майбутнього могильника Ассирії. Інше політичне угруповання відбивало інтереси торгово-лихварських кіл та жрецтва. Воно домагалася згортання воєнної експансії і надання Вавилону, своєму найважливішому торговому партнерові, ряду пільг. Це угруповання знаті наголошувало на культурній та релігійній єдності народів Ассирії і Вавилонії.

У 746—745 рр. до н. е., скориставшись черговою поразкою ассирійського війська у війні з урартами, провійськове угруповання передало царський трон полководцю Пулу, який на згадку про свого уславленого попередника прибрав собі ім'я Тіглатпаласар. Саме Тіглатпаласару III випало стати творцем Ассирійської імперії.

Тіглатпаласар III добре усвідомлював, що ассирійське суспільство загнало себе в глухий кут, що потрібно заселити спустошені війнами сусідні території, які стали для Ассирії не прибутковими, а збитковими, що назріла потреба в реорганізації війська та системи керівництва провінціями. Він сміливо здійснив важливі реформи в державі — адміністративну та військову, зокрема розукрупнив намісництва, передав новоутворені адміністративно-територіальні округи до рук своїх чиновників із числа двірцевих євнухів (цар хотів запобігти появі нових династій).

Уперше в історії Месопотамії було створено регулярну армію, яка перебувала на державному утриманні, отож мала під собою ширшу соціальну основу і вже тому підвищила свою боєздатність. Тіглатпаласар III установив чітке співвідношення між родами військ — піхотою, кіннотою та загонами бойових колісниць. Згодом бойовий стрій ассирійської армії удосконалив також Саргон II.

Завдяки нововведенням Тіглатпаласара III та Саргона II ассирійська армія стала професійною, краще озброєною і вишколеною, аніж будь-яка інша в ті часи. Її ядром була кіннота, яка у взаємодії з бойовими колісницями завдавала блискавичних ударів по ворогу. В армії існували інженерні з'єднання, що вправно будували фортеці, прокладали намощені дороги тощо, відмінна служба розвідки і зв'язку, якою керував той із царевичів, котрого готували на царський трон. Зброя і технічне оснащення ассирійської армії були поза конкуренцією. Ассирійські командири зарекомендували себе блискучими воєнними тактиками. Вони єдині на той час переправляли своїх воїнів через водні перепони на надутих повітрям шкіряних

бурдюках, здійснювали нічні атаки, використовували інші військові хитрощі, завдяки яким сіяли паніку у ворожих лавах.

Хоч Ассирія мала лише сухопутну армію, все ж вона споряджала й морські експедиції, використовуючи для цього першокласний військово-торговельний флот васальної Фінікії. Нарешті, *Тіглатпаласар III започаткував масове переселення завойованих народів на обезлюднілі окраїни держави. Небачене раніше переміщення десятків і сотень тисяч людей мало на меті роз'єднати їх, послабити їхній опір ассирійському володарюванню й водночас забезпечити Ассирію робочою силою, яка катастрофічно танула в перманентних війнах.* Ассирійці змушували новопоселенців піднімати цілинні землі, обкладали їх іншими повинностями й поборами, залучали їх до свого війська. Оскільки представники переселених народів служили в ассирійській армії, їм надавалося ассирійське громадянство.

Розпочате Тіглатпаласаром III переміщення цілих народів не означало, що ассирійці відмовилися від своєї тактики залякування сусідів своїми звірствами на завойованих територіях, до якої тоді вдавалися й інші армії. Міста, населення яких наважувалось чинити опір ассирійській експансії, зрівнювалися із землею ассирійськими вояками. Тисячі полонених ассирійці осліплювали, з ворожих командирів живцем здирали шкіру.

Американський історик Дж. Брестед так описував дію ассирійського військового маховика: «...Ассирійські воїни... були надзвичайно люті і тримали всю Західну Азію в невимовному жаху перед гуркітливими ескадронами Ніневії. По якій би землі не проходили жакливі ассирійські армії, вони залишали за собою руїни і розорення... А в хмарах пилюки, здійнятої на всіх основних дорогах держави, жителі завойованих царств гнали величезні отари худоби, коней і віслюків, кіз та овець і величезні каравани верблюдів, навантажених золотом і сріблом,— всі ці багатства поневолених народів стікалися до палацу Ніневії».

Проте, на думку деяких учених, звинувачувати ассирійських володарів у безпрецедентній жорстокості значить грішити проти істини, бо вони, мовляв, «не були більш нещадними щодо переможених, аніж їхні попередники в інших країнах; не вони видумали звірячі розправи з бунтівниками, відомі до них і застосовувані в пізніші часи, коли вже не залишилося й сліду від їхніх обширних царств».

Могутня армія — надто велика спокуса для сильних світу цього, її створюють не для забави. Тіглатпаласар III

відновив широкомасштабні завоювання в Передній Азії. Він передовсім розгромив урартів, змусивши урартського царя Сардурі II рятуватися втечею. Вчинивши біля неприступних стін урартської столиці Тушпа криваву вакханалію, Тіглатпаласар III, так і не оволодівши Тушпою, повернувся додому. Він не зміг підкорити Урарту, проте відновив асирійську перевагу на півночі Передньої Азії.

Якраз тоді до нього звернувся за військовою підтримкою проти царів Ізраїлю та Дамаска цар Іудеї Ахаз. Тіглатпаласару III це було на руку. Він, немов ураган, пронісся з військами по території Сирії і Фінікії, остаточно вирвавши Ассирію з арамейського оточення. Тут би, як кажуть, і зупинитися, та де там — військовий маховик Ассирії лише набирал обертів. Асирійська армія рушила на Єгипет, але перетнути єгипетський кордон усе-таки не наважилася. Натомість на зворотному шляху вона оволоділа нарешті Дамаском, незалежність якого отруювала життя асирійських царів. Скориставшись династичною боротьбою у Вавилоні, Тіглатпаласар III швидко навів там порядок — прогнав з міста халдеїв і проголосив себе вавилонським царем. Відтоді Вавилон майже 120 років перебував у складі Асирійської держави. На сході асирійці закріпилися в окремих районах Мідії. *Ассирія, таким чином, у VIII ст. до н. е. стала могутньою військово-паразитичною державою.*

Син Тіглатпаласара III, Салманасар V, коронувався на вавилонський трон, продовживши тим самим особисту унію Ассирії та Вавилонії. Він з армією рушив на фінікійський Тір та Ізраїльське царство, які відмовлялися платити данину. На щось більше в Салманасара не вистачило снаги, оскільки він дав утягнути себе в міжпартійні чвари. Підтримавши провійськове угруповання, Салманасар V поплатився за це життям. Трон дістався ініціаторові дворцевого перевороту Саргону II, родовід якого не встановлений.

Новий цар звалив на свої плечі тягар влади у скрутний для держави час. Зненацька відокремився Вавилон, трон у якому при підтримці Еламу захопив халдейський вождь Мардук-апла-іддін II. Активізувалася держава Урарту, відмовившись грати роль васала Ассирії. З Малої Азії асирійцям загрожувала могутня Фрігія. Проте Саргон II вміло розвіяв зловісні хмари, що нависли над Ассирією. У 722 р. до н. е. він розгромив Ізраїльське царство, пере-

творив Тір на свого данника, потопив у крові повстання в Каркемиші. Його вимуштровані легіони легко розгромили об'єднані військові сили Єгипту та філістимської Гази. Ассирійський контроль над Східним Середземномор'ям був, таким чином, відновлений.

Убезпечивши західні тили, Саргон II, скориставшись розгромом держави Урарту кіммерійцями, які прийшли із Закавказзя, зненацька напав на війська урартського царя Руси й розсіяв їх. Ассирійці пограбували священне місто урартів — Муцацір, вивезли з нього урартську казну. Це був початок кінця держави Урарту, зірка якої закотилася. Потім Саргон II розбив на північному сході мідійців, упродовж десяти років завоював у горах Тавра і Кілікії ряд карликових царств, на які розпалася Хеттська держава, — фрігійських, лідійських, лікійських і карійських. Військова потуга Ассирії вклинилася, таким чином, між Урарту і Фрігією. Приділив увагу Саргон II, ясна річ, і Вавилону. Він розбив війська Мардук-апла-іддіна II й удерся в непокірне місто. Щоб зайвий раз не дратувати торгово-жрецькі кола своєї держави, Саргон II обмежився тим, що нагнав жаху на вавилонян. Він формально зберіг автономію Вавилону, задовольнившись титулом ассирійського намісника у Вавилоні. Халдейську «Країну моря» він заселив уцілілими хеттами, халдеїв же переселив у Сирію.

Саргон II намагався підтримувати рівновагу між політичними угрупованнями знаті. Він повернув торговим містам Вавилонії їхні колишні привілеї, свого наслідника Сінаххеріба одружив з вавилонянкою, разом з тим продовжував розширювати свої володіння. Побудував собі нову столицю — Дур-Шаррукін («Місто Саргона») і після вавилонського походу оселився в ній, однак прожив там недовго: загинув в одному з боїв. Царський трон дістався Сінаххерібові — грубому солдафону, який діяв силовими методами там, де можна було скористатися дипломатією. Історики недаремно нарекли Сінаххеріба «біснуватим». Своєю столицею він зробив Ніневію.

Сінаххеріб відразу ж придушив чергове повстання у Вавилоні, підтримане Еламом. Він пограбував Вавилон і насильно виселив із нього понад 200 тис. городян. Потім вирішив покарати Елам, який разом з халдеями постійно підбурював передньоазіатські народи проти Ассирії. Та поки Сінаххеріб воював з Еламом, вавилонський трон знову захопив Мардук-апла-іддін II, який скористався тим, що Сінаххеріб не здійснив свого часу коронаційний

обряд у Вавилоні. Це розлютило неврівноваженого асирійського деспота. Він у 689 р. до н. е. вдерся в непокірний Вавилон і зрівняв це квітуче місто із землею, навіть затопив його водами Євфрата й прокляв саму територію, щоб туди більше не ступила нога людини. Статуї вавилонських богів, які були святинями і для асирійців, цар-психопат вивіз до Ассирії. Одним словом, Сінаххеріб мав усі підстави хвалитися, що він знищив Вавилон більш надійно, ніж це зробив би всесвітній потоп... Асирійське військо також потопило в крові повстання фінікійсько-палестинських царств, стягнувши з них величезну данину.

Знищення Вавилону посилило ненависть передньо-азіатських народів до Ассирії, викликало невдоволення в колах асирійської знаті. Сінаххеріб зрозумів, що він перебрав через край, і спробував замолити свій політичний «гріх» тим, що призначив царським наступником Асархаддона — сина від вавилонянки. Проте цим він підписав собі смертний вирок, бо його два старші сини від асирійки не зупинилися перед батьковбивством, причому здійснили цей жахливий злочин прямо в храмі, про що довідуємося з Біблії: «І сталося, коли він молився в домі Нісроха, свого бога, то Адраммелех та Шар'ецер убили його мечем, а самі втекли до краю Арарат. А замість нього зацарював син його Есар-Хаддон» (2 Цар., 19, 37).

Асархаддон не лише одружився з вавилонянкою, а й поспішив відбудувати Вавилон, у тому числі знамениту Вавилонську вежу. Цим він дещо вгамував політичні пристрасті в державі. Все ж його дуже непокоїла складна міжнародна обстановка. Більш-менш спокійно було на північних кордонах Ассирії, бо держава Урарту, над якою нависла смертельна загроза з боку кіммерійців і скіфів, намагалася підтримувати з нею добрі стосунки, проте на інших окраїнах імперії розгоралося полум'я визвольних повстань. Найбільше клопоту завдавали фінікійські міста. Коли Асархаддону урвався терпець, він зрівняв із землею фінікійський Сідон, а свою домашню колекцію збагатив засоленою головою сидонського царя. Острівному Тіру Асархаддон нав'язав мирний договір, однак це не завадило тірійцям укласти антиасирійський союз із Єгиптом. Між Ассирією та Єгиптом почалися воєнні дії. Асархаддон розгромив у 671 р. до н. е. єгипетське військо, оволодів Мемфісом і віддав його на пограбування своїм воякам. Наклавши на Єгипет важку данину, асирійці повернулися додому, прихопивши, за старою звичкою, статуї єгипетсь-

ких богів. На зворотному шляху через Сирію в ущелині Нар-ель-Кельб («Собача річка») Асархаддон звелів викарбувати злісну карикатуру на єгипетського фараона та бундючний надпис, що його блискуче переказав поетичною мовою Валерій Брюсов:

Я — вождь земных царей и царь Ассаргадон.
Владыки и вожди, вам говорю я: горе!
Едва я принял власть, на нас восстал Сидон.
Сидон я ниспроверг и камни бросил в море.
Египту речь моя звучала, как закон,
Элам читал судьбу в моем едином взоре,
Я на костях врагов воздвиг мой мощный трон.
Владыки и вожди, вам говорю я: горе!
Кто превзойдет меня? Кто будет равен мне?
Деянья всех людей — как тень в безумном сне,
Мечта о подвигах — как детская забава.
Я исчерпал до дна тебя, земная слава!
И вот стою один, величем упоен.
Я вождь земных царей и царь Ассаргадон.

Поет змалював ассирійського деспота таким, яким той сам хотів показати себе світу. Справжній же Асархаддон був, на думку історика, «людиною забобонною, неврівноваженою й навіть боязкуватою».

У своїй велетенській державі Асархаддон не знав спокою. Він марно намагався покласти край міжпартійним чварам, довго не міг визначити кандидатуру свого наступника. Врешті-решт він вирішив догодити обом політичним угрупованням шляхом передачі основного, ассирійського, трону синові від ассиріянки — Ашшурбанапалу (греки називали його Сарданапалом, Біблія — Аснаппаром), а вавилонського — синові від вавилонянки — Шамаш-шум-укіну. Цей політичний маневр лише довів політичні пристрасті в державі до точки кипіння. Тим часом фараон Тахарка несподівано повернувся у Мемфіс і вирізав там ассирійський гарнізон. Єгипет відложився від Ассирії. Асархаддон негайно спорядив до Єгипту каральну експедицію, проте на шляху в долину Нілу занедужав і помер. Виконуючи його політичний заповіт, знать передала царську владу обом сином Асархаддона — Ашшурбанапалу та Шамаш-шум-укіну. Ні той, ні інший, очевидно, навіть уявити не могли, що зовні надмогутня Ассирійська держава вже наблизилася до свого фатального кінця.

ЗАГИБЕЛЬ АССИРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. НОВОВАВИЛОНСЬКЕ ЦАРСТВО

- Ассирія на шляху в небуття
- Причини катастрофи
- Нововавилонське царство: віхи історії
- Господарське та суспільно-політичне життя Нововавилонського царства

Ассирія на шляху в небуття

Перегорнемо останні сторінки книги буття Ассирійської імперії.

Ашшурбанапал (єдиний письменний цар на ассирійському троні) довершив те, чого не встиг зробити Асархаддон,— покарав Єгипет. Упродовж 667—663 рр. до н. е. він кілька разів плюндрував зі своїм військом цю країну, зрівняв із землею «стобрамні» Фіви, вирізав безліч населення. Покидаючи залитий кров'ю Єгипет, Ашшурбанапал залишив у ньому своїм намісником місцевого князька Нехо, який запродався ассирійцям. Проте Єгипет недовго ходив в ассирійському ярмі. Вже син зрадника Нехо — Псамметіх I, заручившись підтримкою лідійців, у 655 р. до н. е. очистив країну від ассирійських гарнізонів. Єгипет назавжди відложився від Ассирії.

Як відомо, двом царям тісно в одній державі. Ашшурбанапал безцеремонно втручався у справи Вавилону, де формально царював Шамаш-шум-укін. Така опіка врешті-решт допекла вавилонського царя до живого — він здійняв антиассирійське повстання. Однак Шамаш-шум-укін недооцінив політичного хисту Ашшурбанапала. Ассирійський цар залишив до часу Вавилон у спокої, а взявся за його спільників. Коли з ними було покінчено, настала черга Вавилону. Ассирійці взяли це місто в залізні лещата блокади й ледь не виморили його жителів голодом. Переконавшись, що чекати порятунку нізвідки, Шамаш-шум-укін підпалив свій палац і разом із жінками свого гарему кинувся в полум'я. Ассирійці вчинили на вулицях Вавилону різню, проте руйнувати місто не зважилися. Союзні Вавило-

нові єгиптяни, сирійці, іудеї, араби, мідійці, еламці та арамеї мовчки спостерігали за цією історичною драмою.

Потопивши в крові вавилонське повстання, Ашшурбанапал узявся за Елам, де не вщухали політичні міжусобиці, можливо, інспіровані ассирійцями. Ассирійські легіони тричі вдиралися в еламську столицю Сузи, причому останнього разу їх очолив особисто цар. Вони зрівняли Сузи із землею, повирубували священні гаї Елама, повикидали із гробниць останки еламських царів, вивезли до Ассирії статуї еламських богів. «Протягом місяця весь Елам я знищив,— хвалився потім Ашшурбанапал.— Голосу людського, тупоту корів і овець, радісного поклику *алала* я позбавив його поля. Диким ослам, газелям, степовим звірам, скільки їх є, я дав безтурботно розміститися на них». Проте знищення Еламу, на думку істориків, засвідчило недалекоглядність ассирійського царя, адже воно оголило кордони Ассирії з боку мідійців і персів.

У 630 р. до н. е. в Ассирії відбувся дворцевий переворот. Царський трон перейшов до сина Ашшурбанапала — Ашшур-етель-ілані. Новий цар марно намагався ввести свої війська у Вавилон. Затяжна боротьба за вавилонський трон закінчилася тим, що в 627 р. до н. е. вавилонці обрали своїм царем халдея Набопаласара. Вавилон, таким чином, остаточно відокремився від Ассирії. Засновану Набопаласаром державу історики назвали Нововавилонським (чи Халдейським) царством.

Нововавилонське царство у війні з Ассирією заручилося підтримкою Мідії, яка в 625 р. до н. е. також скинула з себе ассирійське ярмо. Війна між Вавилоном та Ассирією охопила весь Близький Схід, бо на допомогу ассирійцям прийшли єгиптяни й урарти, в стратегічні плани яких не входило посилення Вавилону.

Здобувши кілька перемог над ассирійцями та їхніми союзниками, вавилонська армія попрямувала на Ашшур. Однак її випередили мідійці. Вони вдерлися в це священне місто ассирійців і не залишили в ньому каменя на камені. Набопаласар, найімовірніше, навмисне запізнився на штурм Ашшура, не бажаючи заплямувати себе участю в пограбуванні місцевих святинь, вшановуваних також вавилонцями. На згарищі Ашшура Набопаласар та мідійський цар Кіаксар уклали між собою воєнно-політичний союз, скріпивши його династичним шлюбом вавилонського царевича Навуходоносора з мідійською царівною Амітдою (Аміїтіс).

У 612 р. до н. е. вавилонські та мідійські легіони підійшли до стін Ніневії. Остання асирійська столиця впала вже через три місяці облоги. Від цього казково багатого міста не залишилося й сліду, переможці вирізали його жителів, а тих, хто чудом уцілів, погнали в рабство. Асирійський цар Сін-шар-ішкун (Сарак) не дався живим до рук ворога, а підпалив свій палац і згорів у ньому. Діодор повідомляв, що на цьому кострищі згоріло безліч золота, срібла та пурпурного вбрання.

Трагічну загибель Ніневії описано в Біблії: «Щит хоробрих його зачервонений, воякі в кармазині; блищить сталь у день зброєння їхнього на колесницях, хвилюються ратища. Колесниці шалено по вулицях мчать, по майданах гуркочуть, їхній вид — немов полум'я те смолоскипів, літають вони, як ті блискавки. Він [асирійський цар] згадає шляхетних своїх, та спіткнуться вони у ході своїй; вони поспішають на мури її, і поставлена міцно будівля облоги. Брами річок відчиняються, а палата руйнується [...]

Горе місту цьому кровожерному, воно все неправда, воно повне насилля, грабіж не виходить із нього! Чути свист батога, гуркіт колеса, і чвал коней, і колеснична гуркотнява, і гін верхівця, і полум'я меча, і блиск ратища, і багато побитих, і мертвих велике число, і трупу немає кінця, і спотикатимуться об їхній труп [...]

Твої пастирі, царю асирійський, поснули, лежать вельможі твої, твій народ розпорошивсь по горах, — і немає кому позбирати його. Нема ліку для лиха твого, рана твоя невилгойна. Всі, що звістку про тебе почують, заплешуть у долоні на тебе, — бо над ким твоє зло не ходило постійно?» [Наум, 2—3].

Загибель Ніневії не поставила останню крапку в історії Асирійської держави. Агонія Ассирії обірвалася лише через кілька років, коли вавилонська армія розбила під Харраном (609 р. до н. е.) та Каркемишем (605 р. до н. е.) жалюгідні рештки колись непереможного асирійського війська, керовані останнім асирійським царем — Ашшур-убаллітом II.

Ассирія перестала існувати, але асирійський народ зберігся. Завойовники вирізали лише асирійську знать, простий же люд розбрівся по світу. Уцілілі жителі Ніневії повернулися по якомусь часі й заснували на протилежному березі Тігру нове місто, яке вони назвали Меспілою чи Мосулом*, решта асирійців знайшла притулок серед інших народів Передньої Азії. Втративши батьківщину, асирійці звідали почім ківш лиха, проте зберегли свою мову, свої звичаї і традиції — одним словом, зберегли себе

* Нинішнє поселення розташоване якраз на руїнах одного з палаців царя Асархаддона.

як етнос. Нині у світі налічується близько двох мільйонів ассирійців — переважно у Північному Іраку, Сирії, Ірані, Туреччині, США, Грузії, Вірменії та Азербайджані. Близько 3 тис. етнічних ассирійців проживає нині в Україні.

Причини катастрофи

Чому перша імперія давнини з її безмежними матеріальними ресурсами, бездоганною військовою організацією раптово і безславно канула в небуття? Щоб відповісти на це запитання, слід розглянути внутрішній розвиток Ассирії з того лиховісного моменту, коли вона остаточно стала великою військовою державою.

На перший погляд, перманентні війни були могутнім стимулом для процвітання ассирійської економіки. Завдяки їм державна скарбниця завжди була вщерть наповнена. Ассирійці дістали можливість запозичувати господарський досвід інших народів Передньої Азії. Вони, зокрема, навчилися вирощувати бавовник, одомашнили верблюда, освоїли виробництво кольорових кахлів для облицювальних робіт, а головне — навчилися дешево, якісно й у великій кількості виробляти залізо, навіть гартувати сталь, секрет виробництва якої згодом став відомий також арабам («дамаська сталь»). Ассирійці пригнали у свою країну великі отари худоби. Інтенсивне шляхове будівництво, яке зумовлювалось в основному військовими потребами, сприяло розвитку ассирійської торгівлі. Проте *ассирійська економіка була надто воєнізованою, розвивалася однобоко, що стримувало її ріст.* Війни завдавали величезних збитків господарству. Розорення сусідніх народів неминуче било рикошетом по економіці Ассирії. Нарешті, можливість для багатьох ассирійців розбагатіти на війні не сприяла їхній трудовій активності, робила ассирійське суспільство значною мірою паразитичним.

Система суспільних відносин також відчувала на собі вплив воєнного Молоха. Війни, як правило, робили бідних біднішими, багатих багатшими, сприяли розвитку роботодавництва. Втім, соціальний статус ассирійських рабів був досить своєрідним. Наплив військової здобичі робив непотрібним надмірний визиск рабської праці. Тому рабам в Ассирії жилося дещо легше, ніж в інших країнах Передньої Азії. Ассирійський раб, зокрема, міг завести сім'ю, вести власне господарство, укладати договори від свого імені,

тримати рабів, виступати в суді, викуплятися на волю тощо. Ясна річ, це не означало, що рабська доля його повністю влаштовувала, як і тих збіднілих общинників, які потрапляли до чіпких рук лихварів. Тому, хоча класові відносини в асирійському суспільстві були розвинені порівняно слабо, хоч у ньому ще зберігалися набагато сильніші, ніж у Єгипті чи Вавилоні, рудименти первісно-родових традицій (домашнє рабство, кровна помста тощо), воно не вирізнялося особливою стабільністю і заховувало в собі загрозу соціального вибуху.

Воєнізоване суспільство потребувало сильної централізованої влади. Асирійські царі чимало робили для того, щоб стати цілковитими можновладцями. Вони неодноразово змінювали свою столицю, щоб не залежати від впливової міської ради Ашшура. Цьому місту було відведено почесну роль культового центру та царського некрополя. Проте здійснювати незалежну політику вони не могли, бо царем в Ассирії можна було стати лише шляхом «божественного обрання», тобто в залежності від рішення оракула, отже — від розстановки політичних сил у державі. Найбільші міста мали статус самоуправних, конфліктували з царською адміністрацією. *Політичне життя в Ассирії не відзначалося особливою стабільністю, його лихоманило від протиборства політичних угруповань, змов та інтриг у вищих ешелонах влади.* Царедворці намагалися впливати на царя також через його гарем, особливо через основну його жінку, яку в Ассирії, до речі, чомусь не називали царицею. Одним словом, центральна влада в імперії була недосить могутньою, щоб забезпечити в тих умовах належний порядок у суспільстві, контроль над величезною територією.

Родової знаті в Новоасирійському царстві вже не було, на зміну їй прийшла знать службова, тобто особливо схильна до політичних інтриг. Добробут чиновників значною мірою залежав від царських щедрот. Чиновники виконували не лише адміністративні, а й військові функції, бо цього потребувала система управління колоніями.

Управлінню колоніями держава приділяла особливу увагу. Тут, на перший погляд, усе було продумано і виважено. Окремі завойовані території стали звичайними провінціями Ассирії, ними керували спеціальні чиновники. Міста Східного Середземномор'я та інші близькі сусіди перебували у васальній залежності від Ассирії і платили їй *важку*, тобто щорічну, данину. Мідія, Елам, Урарту, Лідія, північноаравійські князівства, здатні постояти за себе,

були обкладені *легкою*, тобто епізодичною, даниною. Єгипет і Вавилон формально вважалися автономними, проте також контролювалися ассирійськими чиновниками. Отож, щодо своїх численних колоній Ассирія демонструвала певну гнучкість. Проте ніякі політичні хитрування не могли прищепити населенню колоній любов і повагу до гноблячої їх держави-хижака. *Ассирію звідусіль оточувала ненависть скривджених нею народів, які поступово долали в собі страх перед звірствами ассирійської вояччини.*

«Велика Ассирія» була клаптиковою імперією, що за умов відсутності міцних економічних зв'язків між областями загрожувало її розвалом. *Велике переселення народів, розпочате Тіглатпаласаром III, зрештою призвело до того, що ассирійці розчинилися серед новопоселенців.* Ассирійське військо швидко втратило свою етнічну основу, перетворилося на аморфну масу, не переобтяжену патріотичними почуттями, схильну лише до грабунку. Ассирійці не могли довго тримати в секреті свою зброю та військову тактику. І те, й інше, швидше, ніж їм цього хотілося б, стало надбанням армій ворожих країн. Більше того, окремі народи почали застосовувати проти них більш вдалу тактику ведення бою. Зокрема, скіфські лучники, маючи стріли з кращими балістичними даними, вперше почали вести бойові дії на відстані.

Таким чином, Ассирія заздалегідь підписала собі смертний вирок, зорієнтувавши свою міжнародну політику на поневолення передньоазійських народів, ставши державою-паразитом.

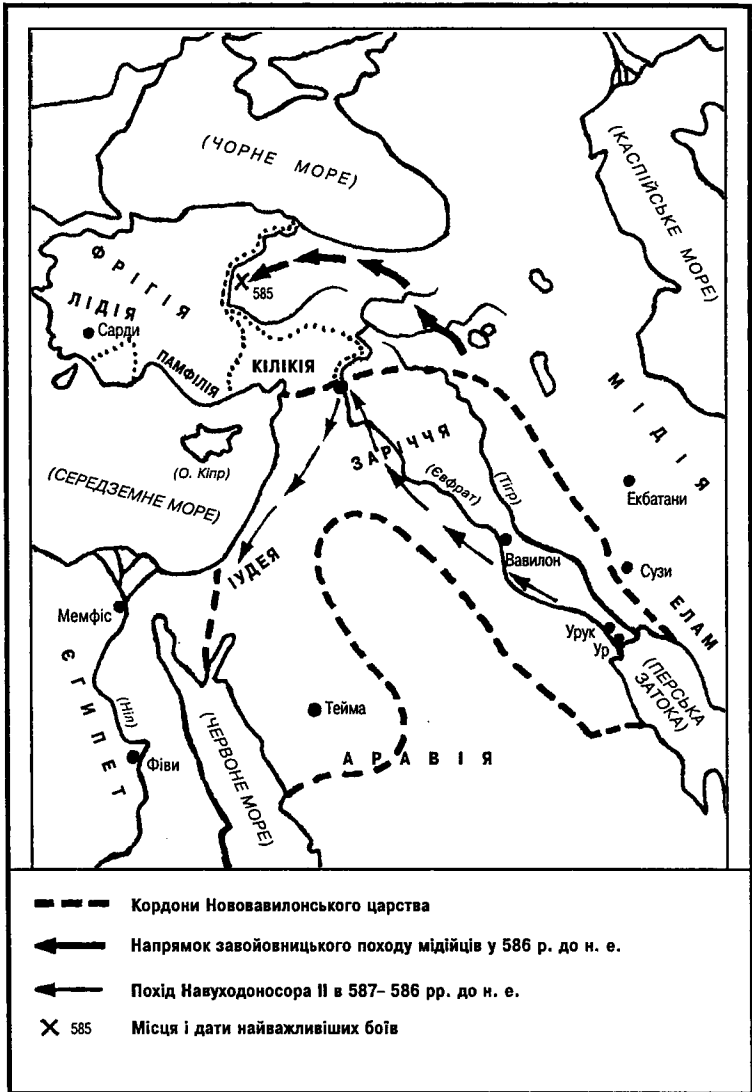

Нововавилонське царство: віхи історії

Ассирія ще доживала останні дні, а Вавилон та Єгипет уже заходилися ділити її спадщину. В 605 р. до н. е. вавилонські війська, керовані царевичем Навуходоносором, завдали єгиптянам під стінами Каркемиша нищівної поразки. Дрібним царкам Сирії, Фінікії та Палестини лише тоді стало зрозуміло, кому доведеться надалі платити данину.

Того ж 605 р. до н. е. засновник Нововавилонського царства Набопаласар помер від старості. Навуходоносора, який перебував з армією далеко від столиці, повідомили про смерть батька з допомогою системи сигнальних вогнів. Царевич, кинувши своє військо, що духу помчав до столиці, де й коронувався на царство.

Новий цар відразу ж приступив до упокорення Іудеї, яка відмовилася платити Вавилону данину. На початку VI ст. до н. е. його воїни двічі вдиралися в Єрусалим, зруйнували цю столицю іудеїв, у тому числі символ єврейської державності — єрусалимський храм бога Яхве, переселили до Вавилонії близько 50 тис. іудеїв. Тим часом над самим Вавилоном нависла смертельна загроза скіфської навали. Та несподівано прийшов порятунок, причому звідти, звідки його ніхто не чекав. Мідійський цар Кіаксар запросив скіфських вождів до себе на бенкет, де всіх їх перебив, після чого без будь-яких ускладнень розсіяв розгублених скіфських воїнів*. Між Лідією та Мідією відразу ж спалахнула війна за скіфську спадщину, на яку претендував також Вавилон. Але найбільшого клопоту завдавав Навуходоносору II Єгипет, який ніяк не хотів змиритися з утратою Східного Середземномор'я й підбивав народи Північної Сирії на антивавилонське повстання. Скориставшись раптовим затишшям у лідійсько-мідійській війні, яке вивільнило йому руки, Навуходоносор II захопив фінікійське місто Сідон (воно на той час уже піднялося з руїн), острівний Тір, перед яким спасували ассирійські легіони, завоював у Південній Палестині князівство Едом — одним словом, остаточно перебрав від єгиптян контроль за Східним Середземномор'ям. Невдовзі між Вавилоном та Єгиптом було укладено мирний договір, скріплений династичним шлюбом Навуходоносора II з єгипетською принцесою Нітокріс (Нейтікерт), який красномовно свідчив про могутність держави Навуходоносора II, адже єгиптяни своїх принцес до чужих гаремів не віддавали. Трохи згодом вавилонський цар, скориставшись громадянською війною в Єгипті, посадив на єгипетський трон свого родича. Для Вавилону це була удача з удач, адже над ним саме тоді нависла небезпека війни з Мідією. Про всяк випадок Навуходоносор II терміново побудував північніше Сіппара й Опіса *Мідійську стіну* — потужну оборонну лінію.

Таким чином, за царювання Навуходоносора II Нововавилонське (Халдейське) царство стало могутньою передньо-азіатською державою, політичним спадкоємцем Ассирійської імперії.

Навуходоносор II здійснив у своїй столиці грандіозні будівельні роботи, перетворивши її на одне з найбільших і

---

* Біблійний сюжет про кривавий бенкет Кіаксара, на думку окремих істориків, мабуть, красивий міф, оскільки Геродот і Страбон пов'язували цю історію не зі скіфами, а з массагетами чи саками.

найкрасивіших міст Передньої Азії. Він оточив Вавилон, у якому налічувалося щонайменше 200 тис. жителів, могутнім захисним муром завдовжки 18 км, із 360 сторожовими вежами. Взяти приступом ці мури, товщина яких в окремих місцях сягала 12 м, було неможливо, проте їх можна було спалити, адже вавилонські будівельники використали як скріплюючий матеріал при їх спорудженні бітум та асфальт. Щоб цього не трапилося, цар звелів побудувати складну гідротехнічну систему, за допомогою якої можна було швидко затопити всю низину довкола міста. Навуходоносор II спорудив парадний в'їзд у Вавилон — облицьовані синіми кахлями й прикрашені рельєфними фігурками биків, левів та єдиногогів *Ворота богині Іштар*. Від цих воріт до центру міста вела *Дорога процесій*, що мала також оборонне значення. Через Євфрат, котрий перетинав місто, було зведено 115-метровий міст, одна з секцій якого на ніч розбиралася. У столиці Навуходоносор II побудував для себе два палаци, в одному з яких мав спеціальну кімнату, де зберігав воєнні трофеї. Для своєї дружини — мідійської принцеси Амітіди (Аміїтіс) — цар спорудив *Висячі сади Семіраміди* — оперті на стовпи платформи терас, на яких у насипному ґрунті росли екзотичні дерева та кущі.

Навуходоносор II також реконструював столичний храм бога Мардука — *Е-сагілу*, в архітектурний комплекс якого входила 90-метрова *Вавилонська вежа* — *Етеменанкі*. В олтарному приміщенні цього храму стояла шестиметрова золота статуя Мардука, яка важила разом із золотим жертвним столом, як запевняє Геродот, понад 2,4 тонни.

Після смерті Навуходоносора II у Нововавилонському царстві загострився етнічний конфлікт між халдеями Півдня країни та північними арамеями, який мало не вилився у громадянську війну. Політичні негаразди тривали цілих п'ять років, доки у 556 р. до н. е. царем не став Набонід — син арамейського вождя і жриці храму арамейського місячного бога Сіна. Щоб легітимізувати свою владу, Набонід одружився на вдові Навуходоносора II — єгиптянці Нітокріс (Нейтікерт) і всиновив її сина Бел-шар-уцура (біблійний Валтасар).

Набоніду дісталось нелегке царювання. Над його державою нависла смертельна загроза перської навали. Інтригувало халдейське жрецтво, обурене тим, що цар більше піклувався про семітські (арамейські) культу Сіна,

Іштар та Шамаша, аніж про халдейський культ Мардука. Ці інтриги зрештою допекли Набоніда до живого — він залишив столицю на Бел-шар-уцура, сам же із військом попрямував в Аравійські степи, де заснував нову царську резиденцію — м. Тейму. Там він розпочав безпрецедентну інтригу проти опозиційної знаті, за яку історики нарекли його царем-археологом. За його наказом на території найбільших південномесопотамських храмів розгорнулись «археологічні» розкопки, які засвідчили, що через халатність жерців храми реставрувалися недбало, втратили свій первісний вигляд, а отже — і святість. Таким чином, цар звинувачував опозиційно настроєних жерців у святотатстві. Водночас він посилив державний контроль за храмовим господарством.

Похід Набоніда в Аравію поліпшив стратегічне становище Нововавилонського царства, проте не міг змінити невблаганну ходу історії. Після 10 років «аравійського сидіння» Набоніда в Заріччі (Північна Сирія) уже порядкували перси. Сподіватися на допомогу єгиптян не вдалось — Вавилон опинився наодинці з грізним ворогом. Саме в цю лиху годину відкрилася страшна істина — Вавилон нікому захищати! Племена і народи, силоміць переселені на окраїни Нововавилонського царства ассирійськими та вавилонськими володарями, поклали надію на персів, що ті відпустять їх на батьківщину. *Соціальна ерозія вавилонського суспільства, наскрізь просякнута духом наживи, зайшла так далеко, що його рядовим громадянам уже було байдуже, хто сидітиме на царському троні, — вавилонець чи перс.* Вавилонці, як гірко скаржився Набонід в одному з написів, «пожирали один одного, мов собаки, сильний грабував слабкого». Щодо вавилонської знаті, то її більше влаштовував прямий і рішучий перський цар Кір II, аніж політичний крутій Набонід, за спиною якого вона розпочала таємні переговори з персами. Набонід спішно повернувся до Вавилону.

Навесні 539 р. до н. е. Кір II, добре поінформований про настрої вавилонського населення, на чолі свого війська перетнув вавилонський кордон. Намісник вавилонської провінції Гутіум, що лежала на схід від середньої течії Тігру, переметнувся до персів. У цій ситуації Набонід розгубився. Йому здавалося, що можна примусити населення країни обороняти столицю до останнього подиху,

якщо позвонити туди статуї богів з усіх месопотамських міст. Однак своїм непродуманим рішенням він лише дав Кіру II чудову можливість звинуватити вавилонського царя у святотатстві та зневазі до свого народу.

Влітку 539 р. до н. е. перси розбили під Опісом вавилонську армію, якою командував Бел-шар-уцур, а восени їм здався без бою Сіппар. У лічені дні перські легіони вже стояли під неприступними стінами Вавилону. Перси відвели води Євфрату і по його сухому руслу зненацька вдерлися в місто. Набонід — цар іще недавно могутньої держави, здався Кіру II на милість переможця, і той великодушно подарував йому життя.

Кір II намагався справити на вавилонців враження, що він прагне одного — визволити їх від тиранії царя-еретика. Він заборонив своїм воїнам грабувати місто, дозволив переселеним народам повернутися на батьківщину, повернув месопотамським містам статуї їхніх богів. Така великодушність і гуманність Кіра II різко контрастувала з жорстокими заходами ассиро-вавилонських царів і принесла засновникові Перської держави очікувані політичні дивіденди — послаблення опору передньоазіатських народів завойовникам.

Кір II формально зберіг Вавилонське царство. Звичайно, царем Вавилону він себе проголосив, однак на правах особистої унії, тобто шляхом виконання встановлених вавилонською традицією коронаційних обрядів у храмі бога Мардука. Вавилон увійшов до складу Перської імперії на правах автономії. За Дарія I вавилонці двічі повставали, щоб повернути собі незалежність, проте їхні зусилля виявилися марними. Щоб надалі вавилонці були слухнянішими, Дарій I віддав їх на поталу своїм чиновникам і обклав величезною даниною — понад 30 т срібла щорічно. Син Дарія I — Ксеркс узагалі ліквідував Вавилонське царство, пороздавав вавилонські землі персам.

У другій половині IV ст. до н. е. Вавилону, здавалося, випала краща доля: Александр Македонський зробив його своєю резиденцією. Проте Александр невдовзі помер, а запекла боротьба за владу після його смерті принесла Вавилону чимало неприємностей. У 126 р. до н. е. його остаточно зруйнували парфяни. Місто обезлюдніло, перетворилося на руїну, примушуючи мандрівника дивитися на неї в мовчазному задумі та згадувати схвильовані байронівські рядки:

Меж двух миров, на грани смутной тайны
Мерцает жизни странная звезда.
Как наши знанья бедны и случайны!
Как многое сокрыто навсегда!
Прилив столетий, темный и бескрайний,
Смывает грани, толпы и года,
Лишь мертвых царств угрюмые могилы
В пространствах мира высятся уныло.

**Господарське та
суспільно-політичне
життя Нововавилонського
царства**

За дванадцять століть, які відділяли Нововавилонське царство від Стародавнього Вавилону, господарський розвиток країни зробив значний крок уперед. Вавилонці побудували складну гідротехнічну систему, яка забезпечила цілорічний полив землі. Це дало можливість тамтешнім землеробам перейти на двопільну, почасти навіть трипільну, системи рільництва. Успіхи в іригаційному землеробстві сприяли також розвитку тваринництва і птахівництва. Розвивалося й вавилонське ремесло, хоча воно ще не відокремилось остаточно від сільського господарства. Вавилонці, зокрема, вже виробляли кольорові облицювальні кахлі, розвинули металургію, виготовляли добротний текстиль, який славився в усьому стародавньому світі, особливо в Римській державі. Процвітала вавилонська торгівля, яка вже перестала бути державною монополією. Удосконалилася лихварська практика, в країні з'явилися перші банки, які належали торговим домам Мурашу та Егібі (до речі, ці банкіри в гонитві за наживою не соромилися постачати в публічні доми повій). Банкірство, однак, іще не стало в Нововавилонському царстві окремою професією, а було додатком лихварства. Загалом же господарство халдейського Вавилону ще залишалось натуральним, хоча його суспільство було більш гендлярським, аніж суспільство Старовавилонського царства.

Населення халдейського Вавилону складалося з чотирьох основних суспільних станів, а саме: повноправних громадян, людей вільних, однак позбавлених громадянства, залежного люду та рабів. Повноправними громадянами були земельні власники, до числа яких належали жерці, чиновники, банкіри, основна маса селян і ремісників. Усі вони — й багаті, й ті, хто міг побачити себе багатим хіба що уві сні,— входили до громадянсько-храмових общин, брали участь у народних зборах і вважалися рівноправни-

ми, хоч багаті, звісно, були «рівноправніші»... Не користувалися громадянськими правами у Вавилоні ті, хто не мав земельної власності, а отож не брав участі в народних зборах, тобто іноземці, воїни-колоністи, державні робітники тощо. Сходинокою нижче в соціальній ієрархії стояли ті, хто перебував в особистій залежності від приватних осіб чи колективів (храмів, наприклад), хоча, на відміну від раба, не був цілковитою власністю свого господаря.

Рабовласництво в халдейському Вавилоні зросло. Основним джерелом рабства були війни та работоргівля, самопродаж у рабство вже не практикувався. В країні з'явилися нові форми рабовласництва, можливі лише за досить високого рівня товарно-грошових відносин: очиншування рабів та звільнення їх за викуп. Раб, переведений на чинш, вів власне господарство, використовуючи в ньому найману та рабську працю, користувався певними громадянськими правами. Втім, хоча такий раб міг вільно розпоряджатися своїм майном, він не був його власником, воно вважалося власністю його володаря. Незначну частину рабів відпускали на волю, оскільки викупна сума з верхом покривала всі витрати на їх придбання. Працювали вавилонські раби переважно в приватних та храмових господарствах, дані про використання їхньої праці в царських маєтках відсутні. В суспільному виробництві рабська праця продовжувала відігравати незначну роль, основним же суспільним виробником, як і раніше, були селяни-общинники та ремісничий люд. У великих господарствах, зокрема в храмових, досить широко використовувалася наймана праця.

Суспільство Нововавилонського царства відрізнялося дуже строкатим етнічним складом населення. У Вавилоні лунали десятки різних мов, існували цілі квартали, населені іноземцями — єгиптянами, персами, еламцями, кілійцями, іудеями, мідійцями, вихідцями з Малої Азії тощо. Дивовижну етнічну неоднорідність вавилонського суспільства відобразила старозаповітна легенда про вавилонське стовпотворіння. В ній розповідається про те, як Бог, розгнівавшись на вавилонців за їхній зухвалий намір побудувати вежу до самого неба, змішав їхні мови, через що вони перестали розуміти одне одного.

Разючих майнових контрастів нововавилонське суспільство, здається, не знало, бо життєвий рівень основної маси громадян був досить високий, адже той, хто не мав власної землі, міг безбідно жити з найму чи оренди.

Патріархальність сімейних традицій у халдейському Вавилоні ослабла. Якщо старовавилонський жених, даючи за наречену калім, був над нею паном і богом, то нововавилонський, навпаки, брав за нею посаг і вже не міг вважати її своєю власністю. Принаймні за подружню зраду жінок у Халдейському царстві вже не топили.

Важливі зміни відбулися в політичній системі Вавилону від Хаммурапі до Навуходоносора II. *Царська влада в державі відчутно послабла, цар став жрецьким ставлеником.* Його цілковита залежність від жерців підкреслювалася щорічним обрядом коронації, під час якого верховний жрець бив царя по обличчю й смикав його за вуха, причому так сильно, що в того на очах з'являлися сльози — добра ознака для країни. Лише після цього принизливого обряду цар отримував атрибути царської влади від верховного жерця храму бога Мардука.

У Вавилонії сформувалася система автономії, самоврядування міст у формі громадянсько-храмових общин — органічного союзу вільного населення того чи іншого міста чи регіону з місцевим храмом. У зв'язку з цією особливістю політичного життя в Халдейському царстві історики зазначають, що «стародавні міста... були не стільки опорою царської влади, скільки своєрідною противагою їй». Увесь адміністративний апарат у державі був виборним, причому кожен вавилонський громадянин, який брав участь у народних зборах, міг обирати й бути обраним на будь-яку посаду — звичайно, лише в теорії. Спроби окремих істориків віднайти «демократичні засади» в нововавилонському суспільстві не витримують критики, адже виконання адміністративних функцій у державі не оплачувалося, тому було доступне лише заможним громадянам, до того ж значна частина населення взагалі не мала громадянських прав.

Такою виглядала «вавилонська блудниця», як назвали нововавилонське суспільство старозаповітні пророки.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ

- **Матеріальний побут**
- **Писемність, освіта, бібліотеки та архіви**
- **Науково-практичні знання**
- **Релігійно-міфологічні уявлення**
- **Література**
- **Архітектура, мистецтво, музика**

Населення Стародавньої Месопотамії створило одну з найдавніших культур, яка істотно вплинула на культурний розвиток народів усієї стародавньої Передньої Азії, передовсім євреїв, хеттів, хурритів, навіть єгиптян. Її підвалинами стали культурні надбання шумерів, значною мірою запозичені вавилонцями та ассирійцями. Звичайно, старомесопотамська культура сама зазнала зовнішніх впливів, тому спроби ряду дослідників трактувати її як колицку світової культури (ця теорія дістала назву панвавилонської) виглядають необґрунтованими. Хоч би яким значним був вплив шумерів і вавилонян на культурне життя інших стародавніх народів, він усе ж залишався вторинним і не виключав його самобутності.

Матеріальний побут

Населення Південної Месопотамії використовувало в житловому будівництві майже виключно глину та очерет. Будинки, палаци та храми зводили з глини-сирцю, а з випаленої цегли робили лише фундамент (для широкомасштабного виробництва випаленої цегли бракувало палива, до того ж в умовах спекотного клімату вона не годилася для зведення стін, бо викликала нестерпну задуху в помешканні). Проте навіть цегла-сирець використовувалась у житловому будівництві тільки заможними господарями, бідняки ж задовольнялися очеретяними халупами, що тулилися на міських околицях чи взагалі за міськими стінами й сьак-так захищали мешканців від літньої спеки та зимового холоду*. У Північній Месопотамії в будівництві використовувався також камінь.

* «Болотяні араби» Південного Іраку такі халупи з очерету зводять понині.

Міста в Месопотамії будували за чітким планом, вулиці в них перетиналися неодмінно під прямим кутом. За асирійським законодавством тим, хто порушував пряму лінію вулиці, загрожувала шибениця чи паля. Всі міські будинки були схожі один на одного й неодмінно виходили на вулицю глухою побіленою стіною, причому стіна одного будинку впритул примикала до стіни сусіднього, через що цілий житловий квартал мав спільну стіну. Понуру одноманітність вулиць оживляли поодинокі ніші та виступи, а також вхідні двері у двори, що фарбувалися задля відлякування «нечистої сили» в магічний червоний колір. Сміття жителі викидали прямо на вулицю, воно втоптувалося перехожими, внаслідок чого рівень вулиці поступово підвищувався, так що іноді до входу в будинок доводилося робити невеликі східці.

Будинки в Месопотамії, як правило, не мали вікон і освітлювалися через дверну пройму, вузький просвіт між стіною та покрівлею й отвір у покрівлі, яким виходив дим (будинки опалювалися по-чорному). Вікон не робили, щоб утримати в помешканні приємну прохолоду та вберегтися від проникнення злодіїв, які в містах ніколи не переводилися. Вхідні двері обов'язково відкривалися всередину, щоб, як уважало забобонне населення, жінка в господі не була прокляттям для чоловіка. Вони вели в невелику, вимощену цеглою прихожу, в якій, перш ніж зайти до вітальні, можна було помити руки й ноги (засобам гігієни доводилося приділяти чільну увагу, бо в повітрі майже завжди висіли хмари жовтого пилу). З прихожої потрапляли у відкритий внутрішній дворик, а вже звідти — в інші приміщення. У дворик вели вниз сходинок, бо вважалося, що коли двір лежатиме вище за підлогу будинку, господиня в ньому командуватиме чоловіком. Основне помешкання розташовувалося завжди в південній частині будинку, щоб двері виходили на північ, де не так припікало сонце.

У будинку була кухня, проте господиня здебільшого куховарила у дворі, де дим менше роз'їдав очі. Будинки заможних городян навіть мали наполовину вриту в землю й вимощену асфальтом ванну кімнату, а також убиральню. В найбільших містах існували двоповерхові будинки, у верхні кімнати яких можна було потрапити з дерев'яної балюстради, куди підіймалися за допомогою приставної драбини. Влітку сім'я ночувала просто неба на плоскій

покрівлі. Від спеки рятувалися також у підвальних приміщеннях, стіни яких поливали водою. Крили будинки очеретом та пальмовим листям. Така покрівля потребувала ремонту буквально після кожної зливи.

Хатне начиння було простим. Здебільшого господарі меблювали своє житло плетеними ліжками, низенькими стільцями, лавочками для ніг. Лише заможні господарі обставляли свої помешкання дерев'яними скринями та кріслами, а стіни завішували кольоровими тканинами та килимами. Сиділи, схрестивши ноги, на засланій очеретяною циновкою глиняній долівці. Нехитрі речі хатнього вжитку зберігали в напівзакопаних глиняних посудинах. Помешкання освітлювали з допомогою глиняних олійних ламп.

Торгові інтереси вимагали існування надійних шляхів сполучення. До асирійської доби намощених доріг у болотистій Месопотамії не було, доводилося задовольнятися добре утрамбованими шляхами. Царська влада дбала про охорону караванів, розставляючи на найважливіших караванних шляхах на віддалі двогодинного переходу спеціальні пости та споруджуючи в пустині невеликі укріплення, де б купці могли перепочити та запитися водою. Через те, що раптові напади войовничих степняків робили спорядження далеких караванів справою вельми ризикованою, купці й самі піклувалися про свою безпеку, зокрема, відправлялися в дорогу великими групами, наймали надійних провідників чи домовлялися про перевантаження товарів на півдорозі.

У Новоасирійському царстві уперше в світі з'явилися намощені дороги. Вони були викладені каменем і цеглою, місцями навіть залиті асфальтом, причому через канали й річки будувалися дерев'яні та кам'яні мости. Намощені дороги дали можливість Ассирії організувати надійну службу поштового зв'язку. Кореспонденція доставлялася до адресата кур'єрами, екстрені ж повідомлення — за допомогою сигнальних вогнів («вогневий телеграф»).

Найпоширенішим транспортом у Месопотамії служив нав'ючений осел. Верблюди з'явилися в країні лише в Новоасирійську добу. Вантажі іноді перевозилися на дво- чи чотириколісних візках, у які впрягали ослів, або на спеціальних дерев'яних платформах, поставлених на котки.

Бездоріжжя та потреба раз по раз переправлятися через канали робили гужовий транспорт у Месопотамії ненадійним. Купецтво охочіше перевозило свої товари водним шляхом. Невеликий вантаж переправляли через річки та

канали на поромі, причому люди та худоба слідували за поромом уплав. Для транспортування вантажів використовували також прості, але надійні річкові судна двох типів — *куфу* (сплетена з лози велика корзина, яку обтягували шкірою, а дно заливали асфальтом), та *келек* (дерев'яний пліт на надутих шкіряних бурдюках). У Перській затоці плавали на дерев'яних парусних суднах, керованих досвідченими корабельниками.

Одяг населення Месопотамії здебільшого виробляло з овечої вовни, рідше — з лляного полотна (льон у країні не ріс, лляну тканину доводилося завозити, тому коштувала вона дорого). Шовкове вбрання з'явилося вже на схилі старомесопотамської історії й було доступне лише представникам соціальної еліти. Тканину багато драпірували й фарбували в яскравий колір, а хто не мав коштів на придбання дорогих завізних барвників, то просто-напросто відбілював вовняну тканину на сонці.

У Ранньодинастичний період чоловіки в Шумері воювали, полювали, працювали здебільшого в костюмі Адама. Так само «вдягався» жрець (і навіть цар), коли йшов до статуї бога чи богині. Проте у Старовавилонську добу з'являтися голими на людях уже вважалося непристойним (утім, траплялося, що вавилонці забували про новий етикет і, як і раніше, ходили в чому мати народила).

Робочим одягом у чоловіків був короткий фартух, вихідним — довга полотняна туніка з короткими рукавами (у жінок, які вдягалися так само як і чоловіки, вона сягала землі). В негодю поверх туніки накидали на плечі короткий вовняний плащ, який стягували широким поясом. В одязі знайшли відображення соціальні відмінності. Зокрема, особливе вбрання носили жерці та представники деяких професій. По-особливому вдягалися також під час трауру й вагітності. Нижньої білизни не носили ні чоловіки, ні жінки, якщо не брати до уваги магічного подвійного шнурка, котрим обв'язували голе тіло й не скидали за будь-яких обставин до самої смерті. Мода на одяг змінювалася, проте не так швидко, як у наш час. Неодмінною деталлю костюма асирійського вельможі був меч при боці.

Робочий люд у Вавилонії ходив босоніж, представники елітних прошарків узували сандалії, причому іноді на шкарпетки. Асирійці, які проживали в гористій місцевості, носили високі (до литок) шкіряні чоботи без підборів, із загнутими носками та шнурівкою.

У Старовавилонській період чоловіки носили круглу повстану шапочку з широкими загнутими полями чи ковпак. Згодом шапка вийшла з моди, чоловіки стали обходитися простою налобною пов'язкою. Заміжні жінки з кінця II тис. до н. е. з'являлися на людях в хустці й тонкому покривалі, яке опускалося з голови на плечі й спадало на всю фігуру, однак не завжди ховало лице. Покривало було ознакою вільної, добропорядної матрони, рабінням і представницям найдавнішої професії ходити в ньому заборонялося під страхом смертної кари (особливо в Ассирії, яка відзначалася строю мораллю).

І чоловіки, й жінки в Месопотамії любили носити прикраси, які вважалися чи не найпершою ознакою шляхетності. Жінки одягали на ший бронзовий чи срібний браслет, а то й важкий обруч, красувалися в яскравому намисті, носили сережки у формі звичайних кілець чи стилізованих виноградних грон. Чоловіки носили на пальцях рук персні, на зап'ястях чи над ліктем — товсті золоті чи срібні обручі, скріплювали свій одяг розкішними пряжками або інкрустованими гудзиками. Навіть бідняки носили тонкі мідні браслети та просте яскраве намисто.

Споживали в Месопотамії переважно вегетаріанські страви, приготовлені з бобів, чечевиці, пшона, ячменю, цибулі, огірків, кабачків тощо. Основним продуктом харчування були тонкі ячмінні коржі. З фруктів вавилонці ласували фініками й гранатами, ассирійці — яблуками, грушами, виноградом. М'ясні страви були доступні тільки заможним людям (споживали переважно м'ясо свійської птиці, а корів, кіз та овець забивали на м'ясо лише у виняткових випадках). Для маси населення м'ясо замінювала риба, яка не переводилася в річках та каналах. До харчового раціону входили також молочні продукти (особливо сир і кисле молоко), солодкі страви, в які добавляли мед, горіхи, рослинну олію та спеції. На свята пекли солодкий пиріг, начинений фініками, інжиром та горіхами.

Вавилонці їли тричі на день, причому снідали капітально, обідали в спеку мало, зате увечері знову наїдалися досхочу. До ложок і виделок майже не вдавалися, страву брали руками просто з горщика.

Запивали страву в Месопотамії здебільшого *сікєрою* — ячмінним напоєм різної міцності, схожим на квас чи пиво. Чиста й холодна вода була делікатесом (її доводилося носити здалеку), до того ж користувалися нею обережно,

побоюючися схопити якусь заразу. Населення споживало також виноградне вино, однак його якість була невисокою, тому кращі його сорти завозилися з Вірменії та Сирії. В Месопотамії виготовляли й фінікову горілку, яку, до речі, хвалив грек Ксенофонт. Чи не зловживали мешканці спиртним? До нас дійшли вавилонські рецепти від похмілля — ось і відповідь на це запитання.

Як долали в Месопотамії труднощі, пов'язані з нестачею чистої води? Для прання (ним, до речі, займалися чоловіки) використовували попіл та пісок. Замість нашого мила жителі долини користувалися мильними рослинами.

У III тис. до н. е. шумерські та аккадські воїни були озброєні луками, списами та бойовими сокирами, а також малорухливими незграбними бойовими колісницями, а із захисної зброї мали лише гостроверхий мідний шолом. Воїни Стародавнього Вавилону користувалися також кинджалом і, можливо, мечем та бойовою сіткою, захищали тіло шкіряною чи повстяною «бронєю» з мідними бляхами. Зброя та військове спорядження асирійців були ще ефективнішими. На всіх чужинців наводив жах короткий двосічний асирійський меч, виготовлений із сталі. Асирійці використовували на полі бою також луки і списи, здобували ворожі укріплення за допомогою катапульт, штурмових драбин та пересувних таранів. У них на кожних 200 піхотинців припадала одна легка, маневрена бойова колісниця.

Писемність, освіта, бібліотеки та архіви

Одним із основних культурних надбань населення Стародавньої Месопотамії було створення системи письма, що її європейці назвали клинописом, а народи Сходу — цвяховим письмом.

Нині, схоже, вдалося розгадати таємницю появи клинопису. Американський асиріолог А. Оппенгейм довів, що чиновники в м. Нузі в середині II тис. до н. е. вели облік майна з допомогою невеличких фішок із випаленої глини — конусів, кульок, дисків, циліндриків, пірамідок тощо. Кожен вид домашньої худоби чи іншого майна позначався окремою фішкою. Найдавніші фішки (існувало 15 їх основних форм) датуються VIII тис. до н. е. Нещодавно вчені встановили, що з середини IV тис. до н. е. фішки стали зберігати в пустотілих глиняних подушечках-«конвертах», що їх запечатували при свідках. Щоб знати, які саме фішки зберігаються в «конверті», на ньому відповідним типом фішки робився характерний відбиток — скільки фішок, стільки й відбитків. Відбитки виходили не завжди чіткими, тому їх підправляли загостреною паличкою. Поступово потреба запечатувати в глиняний

«конверт» фішки відпала, почали обходитися самими відбитками фішки на глиняній дощечці у формі подушечки. Так близько 3100 р. до н. е. з'явилися глиняні таблички з надряпаними на них клиновидними знаками.

Письмо у своєму розвитку пройшло три послідовні стадії: піктограму, идеограму та фонограму (фонограма в Месопотамії — виклад на письмі звукових складів). Ті поняття, для яких важко було підібрати їх малюнковий символ, записували відразу кількома знаками (наприклад, зображені поряд знаки «рот» і «вода» означали «пити», «голова бика» і «гора» — «дикий (гірський) бик» тощо).

Спершу клинописне письмо було дуже громіздким, налічувало близько двох тисяч знаків. Поступово вавилонці та асирійці зменшили кількість знаків до 350—400. При цьому окремі клинописні идеограми слугували детермінативами, тобто вказували, як слід читати й розуміти сусідні знаки. Так, косий клин розділяв слова, вертикальний клин ставився перед чоловічим ім'ям, знак жіночого лона — перед жіночим ім'ям тощо.

Найдавніші шумери писали вертикальними стовпчиками згори донизу, причому самі стовпчики слідували справа наліво. Поступово шумери перейшли на більш зручний спосіб розташування клинописних знаків — горизонтальними рядками зліва направо, проте остаточно перейшли на такий спосіб письма вже асирійці.

В епоху Середньовавилонського царства клинопис став міжнародним дипломатичним письмом на Близькому Сході, його використовували навіть єгипетські чиновники. Тому месопотамський клинопис іноді образно називають «латиницею Стародавнього Сходу». Проте з останньої третини II тис. до н. е. клинопис почали витісняти стародавні алфавіти, причому навіть у Вавилонії. Асиріологи вважають, що клинописне письмо поступилося місцем алфавітному не стільки тому, що останнє простіше й зручніше, скільки внаслідок поширення на Близькому Сході арамейської мови.

Основним матеріалом для письма в Месопотамії слугували вологі глиняні дощечки, на яких клиновидні знаки витискували загостреною очеретяною паличкою. Списану глиняну дощечку потім сушили на сонці чи випалювали на вогні. Писати доводилося швидко, поки не висохла глиняна табличка, й відразу записувати весь текст. Такий спосіб письма вимагав неабияких навиків. Однак месопотамські писці відмінно справлялися зі своїм завданням. Серед них були справжні віртуози, здатні на мініатюрній

глиняній табличці розміром утрое меншій за сірникову коробку помістити 30 клинописних рядків заввишки до 2 мм (такий текст можна прочитати лише за допомогою збільшувального скла).

Глиняними «книгами» було незручно користуватись через їхню громіздкість. Журнал «Сатирикон» дотепно вказав на цю ваду: «Для того, щоб закоханий міг належним чином викласти предметів свого кохання свої почуття, йому доводилося відправляти дівчині цілий віз цеглин. Щоб прочитати написане, доводилося докласти стільки важких і невдячних зусиль, що в дівчини уривався терпець, і вона на десятій цеглині виходила заміж за іншого».

На початку I тис. до н. е. у Месопотамії почали писати також на вкритих тонким шаром воску дерев'яних дощечках, які потім зброшуровували в книги-ширми з допомогою шнурка. Користуватися такими «книгами» було зручніше, ніж важкими й крихкими глиняними табличками.

Ще в шумерську добу в країні існували школи, причому більшість із них були світськими, а не храмовими (жерці в Месопотамії у своїй масі були неписьменними). Школи готували землемірів, чиновників-писців. Освіта допомагала їм робити кар'єру, однак не вводила їх автоматично в коло суспільної еліти. Поступово школи стали готувати спеціалістів ширшого профілю. Їхні випускники вже не просто вміли читати й писати, а й опановували основами тодішніх наукових знань з лінгвістики, математики, астрономії, медицини, права, що давало змогу їм не лише обіймати чиновницькі посади, а й випробувати себе на науковій та викладацькій ниві*. Шумери говорили про свою школу: «До неї входять із заплещеними очима, а виходять із неї з розплещеними очима».

До школи записували 5—7-річних дітей, здебільшого хлопчиків, до того ж із заможних родин (навчання було платне). В одній школі навчалося 20—30 учнів, причому класів не існувало, молодші та старші вчилися разом. Більшість учнів закінчували школу в 20—25-річному віці. Вчилися діти по-різному. Одні старалися й досягали чималих успіхів у каліграфії та стилістиці, інші вчилися абияк, а потім намагалися звалити вину за своє неуцтво на вчителів. Любов до навчання в школі прищеплювали за

---

* Учень мав опанувати техніку перекладу з шумерської на аккадську і навпаки, шумерську граматику, культовий спів, практичну математику, оформлення юридичних та господарських документів, гру на музичних інструментах, набути диригентських навичок тощо.

допомогою засобів фізичного впливу (для цього навіть існувала окрема посада «озброєного ломакою»). Найбільше часу й зусиль у школярів забирало нудне переписування на спеціальні глиняні дощечки клинописних текстів, яке тривало упродовж перших років навчання щодня від сходу до заходу сонця.

Вчилися писати в месопотамській школі, на думку американського археолога Е. К'єра, так: «Учень брав грудку глини і, не потіючи над виготовленням звичайної прямокутної таблички, скачував у руці кульку, потім вирівнював одну сторону, притиснувши кульку до рівної поверхні, і писав на ній. Виконавши завдання, він знову перетворював табличку на кульку, ще раз вирівнював одну сторону й починав іншу вправу. Так він міг працювати впродовж усього дня, причому матеріал для письма залишався той самий».

У розвитку месопотамського шкільництва існували свої проблеми. Головна з них — не завжди високий професіональний рівень учителів, їхня корумпованість*. Так чи інакше, школа (по-шумерськи вона називалась *Е-дуба*, тобто «дім табличок») була в історичній перспективі охоронцем культурної спадщини, забезпечувала «живий зв'язок між минулим та сучасним».

У найбільших культурних центрах Месопотамії можна було здобути й вищу освіту. В Урі, Ніппурі, Вавилоні, Шадупумі існували своєрідні «наукові академії» чи «університети», які готували духовну еліту: вчителів, митців та ін.

У Месопотамії зародилася бібліотечна справа. В Ассирії, зокрема, існували найдавніші у світі бібліотеки, одну з яких заснував в Ашшурі Тіглатпаласар I, іншу, в Ніневії, Ашшурбанапал. Найбагатшою і найкраще впорядкованою, як вважають ассиріологи, була ніневійська бібліотека, фонди якої налічували понад 25 тис. «книг» з усіх тодішніх галузей знань. У цій бібліотеці, яка служила заодно державним архівом, зберігалися також політичні трактати, царські укази, податкові списки, донесення царських намісників і воєначальників, купчі, контракти й договори тощо. Характерно, що свою бібліотеку-архів Ашшурбанапал велів укомплектовувати ретельно виготовленими копіями найбільш цінних книг, а грабувати чужі книгозшивища він, мабуть, заборонив. Виготовляли копії книг для

---

* Клинописні тексти зберегли таку повчальну історію з життя шумерської школи. Учень, який явно не належав до числа відмінників, умовив батька задобрити вчителя-тирана подарунком. Хабар легко взяв гору над принциповістю «педагога», який почав вихвалити малого пройдисвіта.

ніневійської бібліотеки спеціальні писці, які потім звіряли переписаний ними текст з оригіналом, щоб вправити в ньому можливі помилки. Ніневійські бібліотекарі систематизували книжковий фонд, навіть придумали для глиняних «книг» спеціальний шифр та нумерацію «сторінок», без чого відшукати потрібний текст серед тисяч зовні однакових було б надзвичайно важко.

Ассирійці придумали також спосіб тиражування потрібних текстів. Для цього вони виготовляли з випаленої глини штампи з випуклим дзеркальним шрифтом, з допомогою яких потім робили відбитки на мокрій глині.

Ще в Шумері зародилася архівна справа. Царські та храмові архіви існували в Лагаші, Ніппурі, Марі, Угариті, Алалаху та інших центрах. Приватні архіви належали ніпурському банкірові Мурашу, вавилонському — Егібі та ін.

Науково-практичні знання

Господарське життя в Месопотамії, як і в Єгипті, потребувало певного рівня науково-практичних знань.

Вже шумери досягли разючих успіхів у математиці, заклавши тим самим фундамент для розвитку вавилонської математики. Вони, зокрема, знали чотири арифметичні дії, вміли підносити до степеня, добувати квадратний і кубічний корені, обчислювати площу ряду геометричних фігур, винайшли примітивну систему дробів, знали арифметичну прогресію тощо, навіть склали спеціальні таблиці для швидкого множення та ділення *. Вавилонці, спираючися на математичні надбання шумерів, за тисячоліття до Піфагора відкрили його теорему, навчилися обчислювати об'єм окремих просторових фігур і площу земельної ділянки неправильної форми (вони розбивали її на ряд правильних фігур, визначали їхню площу, а потім результати додавали), знали число π . На думку сучасних математиків, порівняно з іншими передньоазіатськими народами давнини вавилонці досягли в галузі математичних знань найбільших успіхів.

І шумери, й вавилонці знали десятиричну систему обчислень, однак на практиці більше користувалися шіст-

---

* Числовий ряд цих таблиць сягав 195.955.200.000.000, тобто астрономічної величини. Якщо врахувати, що математичні та інші науково-природничі знання мали у Вавилонії суто прикладний характер, то постає питання, де могли шумери застосовувати такі числові величини.

десятеричною. Свої навички й уміння в цій науковій галузі вони передали у спадок європейцям. Наочним прикладом використання в європейській математиці месопотамської шістдесятеричної системи обчислень є те, що ми нині поділяємо коло на 360° , годину — на 60 хвилин, хвилину — на 60 секунд.

Важливим досягненням вавилонців у галузі природничо-наукових знань було створення єдиної системи мір і ваги, яку в них потім запозичили інші стародавні народи Близького Сходу й окремими елементами якої ряд азійських і європейських народів користувався аж до XVIII ст.

Елементарною ваговою одиницею в цій метричній системі був *шеум* (46,75 мг — вага ячмінного зерняти). 180 шеумів складали *шекель* (8,4 г), 60 шекелів — *міну* (близько 500 г), 60 мін — *талант* (30,3 кг). Об'єм вимірювався в *силах* (0,84 л) та *гурах* (300 сила). Мірою довжини служили палець, долоня, лікоть.

Ще з незапам'ятних часів у Вавилонії велися спостереження за зоряним небом — нагромаджувався емпіричний матеріал з астрономії. Успіхи шумерів, а особливо вавилонців у цій галузі природничо-наукових знань були просто неймовірними, якщо зважити на тодішній низький технічний рівень суспільства. Зокрема, шумери вже знали всі планети Сонячної системи, включаючи Уран, Нептун, Плутон. Їхні описи Урана й Нептуна підтвердилися результатами обстеження цих планет американською космічною станцією, запущеною 1986 р.* Вавилонські жерці-звіздарі заклали основи сучасної небесної механіки. Вони з різкою точністю обчислили орбіти Меркурія, Венери, Марса, Сатурна, екліптику Сонця та Місяця. Зокрема, проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через найближчу до Землі точку його орбіти вони знали з точністю до кількох секунд, а між двома послідовними однойменними фазами Місяця — до часток секунди. Вавилонці склали детальну карту зоряного неба, на яку нанесли всі видимі неозброєним оком світила. В середині II-тис. до н. е. вони добре знали 12 сузір'їв Зодіака і дали їм сучасні назви (Скорпіон, Лев, Рак, Близнята, Козерог, Стрілець, Водолій, Телець, Овен, Терези, Риби та Діва). Велось спостереження також за кометами та метеоритами, було помічено черговість сходу окремих зірок (в одному з

* Цікаво, що свої досягнення в галузі природничо-наукових знань і господарської практики шумери приписували в міфах богам-Ауннакам — «Тим, хто слухався з неба на землю».

вавилонських астрономічних трактатів констатувалося: «Коли сходять Стріла, Змій і Лев, то Гула й Орел заходять. Коли сходять Лук і Цар, то заходить Коза. Коли сходять Ерідун і Ворон, заходить Пантера»). Всі астрономічні явища населення Месопотамії, звичайно, пояснити не могло, його загальна уява про будову Всесвіту ще залишалася фантастичною.

Вважалося, наприклад, що Земля опукла (єгиптяни ж гадали, що плоска), шось на зразок перевернутого човна-куфи, що таку саму форму має й небо, тільки воно більше за землю. Небо складається з трьох сфер, причому люди бачать лише першу сферу — по ній рухаються світила. Через спеціальні отвори в небесній тверді падає на землю дощ. Небо спирається на фундамент і кріпиться до нього кільчиками. Небесний фундамент відгороджений від земного океану потужним валом. На краю горизонту височать гори Сходу (з їхніх воріт випливає на небосхил Сонце) та гори Заходу (через їхні ворота Сонце опускається увечері в свої небесні апартаменти). Земля, як і небо, складається з трьох сфер. На її поверхні живуть люди, звірі, птахи; у Середній Землі мешкає бог підземних вод Еа, а в Нижній Землі лежить царство мертвих, у якому володарює люта богиня Ерешкігаль, яка живе зі своїми слугами-Ануннаками в палаці, обнесеному сімома концентричними мурами.

Астрономічні знання в Месопотамії перебували в симбіозі з астрологією. Шумеро-вавилонці вірили в магію небесних світил, вважали появу комети чи падіння метеорита за боже знамення, ворожили по зорях, складали гороскопи. Вони, наприклад, вірили, що той чоловік, у день народження якого зійшла Венера й зайшов Юпітер, неодмінно буде під каблуком своєї жінки. В Нововавилонському царстві ворожіння по зорях стало справжньою наукою. Своїми астрологічними прогнозами вавилонські жерці впливали на політику, підводили релігійну базу під дворцєві перевороти. Все ж цілковитого зрощення астрономії з астрологією в Месопотамії не відбулося. Навіть більше, як гадають дослідники, вавилонська астрономія стала для потреб місячного календаря та узгодження його з календарем сонячним справжньою теоретичною наукою.

Завдяки регулярним астрономічним спостереженням у Месопотамії ще в сиву давнину виник украй необхідний для іригаційного землеробства місячний календар (ним досі користуються мусульмани та населення Ізраїлю). Календарний рік складався з 12 місяців, половина з яких мали по 29 днів, а ще половина — по 30 днів. Початок кожного місяця обов'язково збігався з появою молодика. Новий рік починався наприкінці березня — на початку квітня, в день весняного рівнодення. Для узгодження місячного року з

сонячним вавилонці час від часу включали до нього високосний місяць. Вони запровадили близько 700 р. до н. е. семиденний тиждень.

Вагомих успіхів досягла в Месопотамії народна медицина, символом якої служило зображення двох гадюк, обвитих навколо жезла,— прообраз емблеми сучасної медицини.

Вавилонські медики особливу увагу приділяли діагностиці. Діагноз ставили на основі вивчення симптомів недуги. Хворих лікували мазями, компресами, масажами, мікстурами, виготовленими з кухонної солі, річкового асфальту, неочищеної олії, молока, вовни, пива та ще бозначого. Панацеєю від усіх болячок уважалася вода (вавилонці іменували бога медицини «Той, хто знає воду»). Одним із профілактичних засобів проти хвороб населення вважало дотримування правил особистої гігієни.

Вельми престижною була в Месопотамії професія бабиповитухи (шумери називали її «Та, хто знає материнське лоно»). Баба-повитуха, можна сказати, була спеціалістом на всі руки. Вона не лише приймала роди, а й здійснювала реєстрацію новонароджених.

Медичні послуги в Месопотамії коштували дуже дорого і були доступні далеко не кожному *. Бідняки одужували чи помирали самі, без допомоги медиків. Геродот захоплено повідомляв, що тих болящих, кому послуги медиків були не по кишені, виносили прямо на вулицю, сподіваючися, що хто-небудь поділиться досвідом, як він зумів побороти такий самий недуг, адже пройти повз хвору людину й не запитати, на що вона скаржиться, у вавилонців було не заведено (Історія, I, 197).

У Вавилонії медицина перебувала під контролем держави, яка встановлювала розмір гонорару хірурга (звичайно, лише в тому випадку, якщо пацієнт виходив з його рук живим), суворо карала за недбало здійснену операцію. Круті заходи державної влади в боротьбі з шарлатанами від медицини були викликані тією обставиною, що розтин трупів у Месопотамії вважався блюзнірством і теоретичні знання та практичні навички місцевих ескулапів були вельми скромними. Досить сказати, що ледве не єдиним хірургічним інструментом у руках вавилонського медика

* За царювання Хаммурапі гонорар хірурга за найпростішу операцію становив 5 шекелів срібла. На ці гроші можна було придбати п'ять відгодованих свиней чи хліба, якого вистачило б одній людині на півроку.

був великий бронзовий ніж, яким доводилося робити операцію навіть на оці. Слід зазначити, що заходи держави щодо охорони здоров'я громадян від неуків-медиків негативно впливали на загальний розвиток вавилонської медицини, оскільки породжували в ній надмірну перестраховку.

Вавилонські медичні трактати відверто рекомендували лікарям не братися за лікування важко хворих. «Якщо у когось розвинулась у важкій формі жовтуха,— читаємо в одному з них,— якщо його голова, лице і корінь язика почорніли, хай лікар не чіпає такого боляшого. Ця людина неодмінно помре, її не вдасться вилікувати».

Медицина в Месопотамії ще не стала наукою. Було зроблено лише перші кроки щодо запровадження в медичну практику окремих раціональних методів лікування, які до того ж поєднувалися з цілим арсеналом магічних дій і заклинань, у цілющі можливості яких населення вірило не менше, ніж у мазі, компреси, мікстури, хірургічне втручання. Причиною недуг уважали вселення в тіло «злих демонів», тому намагалися прогнати їх за допомогою всіляких сумнівних ліків.

Населення Месопотамії упродовж століть і тисячоліть нагромадило значний емпіричний матеріал про явища й процеси в природі, навіть здійснило спробу систематизувати його шляхом класифікації (шоправда, дуже примітивної) тварин, рослин, мінералів. Теоретичне осмислення законів природи гальмувалося суто прагматичним підходом до наукових знань. Утім, скоріше за все, саме прагматизм і приводив іноді до вражаючих відкриттів стародавню людину. В літературі висловлюється думка, що шумери, можливо, вже знали явище електролізу, яке вони використовували в ювелірній справі для припаювання золотих кульок до срібних пластин. В Іракському державному музеї зберігаються їхні глиняні посудини, які, ймовірно, служили дві тисячі років тому гальванічними елементами (з'єднавши такі елементи в батарею, можна було одержати струм, достатній для гальванопластики). Вавилонці розкладали сонячне світло на сім кольорів спектра, осягнули секрет виготовлення емалей і барвників, задовго до середньовічних алхіміків намагалися відшукати *філософський камінь*, здатний слугувати універсальним лікувальним засобом (*панацеєю*) чи перетворювати звичайний метал на благородний.

Військовим і торговим потребам служили географічні знання. Мандрівники й купці, посли й військові чини в

Месопотамії користувалися картами-схемами окремих місцевостей та спеціальними путівниками, в які було внесено назви найважливіших населених пунктів і вказано відстань між ними в годинах ходьби. Вавилонці навіть спробували скласти «карту світу», ясна річ — украй примітивну.

На цій «карті» зображено — досить схематично, у вигляді прямокутника — Вавилон, двома паралельними лініями — р. Євфрат, прямокутником — заболочену місцевість Південного Іраку, рогоподібним знаком — Перську затоку, кружальцями — Ассирію, Урарту, частину Західного Іраку. В нижній частині «карти» зображено далекі країни, скажімо, «землю, де не видно сонця».

Високого рівня досягли в Месопотамії правові знання, про що свідчить «Кодекс законів Хаммурапі». Історичні знання ще перебували на початковому етапі свого розвитку, зводилися до простого переліку найважливіших міжнародних подій і договорів та складання царських списків. Лише в III ст. до н. е., тобто вже в Елліністичну добу, вавилонський жрець бога Мардука Берос написав грецькою мовою «Вавилонську та Халдейську історію» — перший системний виклад історії Вавилонії від «допотопної» доби до епохи Александра Македонського.

Більших успіхів досягло населення Вавилонії в галузі лінгвістики, чому посприяло існування в країні кількох мов: шумерської, аккадської (вавилонської), арамейської. Тамтешні філологи працювали над збагаченням лексичного фонду, вдосконалювали систему письма та граматичні форми. Вони залишили нам у спадок цілий ряд слів: *книга, драгоман, гіпс, ладан, мірра, нафта* тощо.

Ассирійська культура значною мірою була синкретичною. Ассирійці користувалися вавилонською метричною системою, елементами вавилонського права, багатьма іншими науковими досягненнями вавилонців, окремими єгипетськими та хетто-хурритськими художніми традиціями тощо. Проте внесли і свій вклад у спільну скарбницю передньоазіатської культури. Зокрема, вони мали неабиякі здобутки в інженерії, які особливо широко застосовувалися у військовій справі, розробили систему водопостачання міст (побудований Сінаххерібом канал, яким надходила річкова вода в Ніневію, перетинав за допомогою арочних акведуків кілька ущелин і долин).

Як і в Стародавньому Єгипті, в Месопотамії наукові знання мали суто прикладний характер. Вони, за словами

І. М. Дьяконова, «були до-науковими в тому плані, що в їхній основі лежали тільки опис і зовнішня класифікація, питання ж „чому“, з якого, власне, й починається наука, не ставилося...».

**Релігійно-міфологічні
уявлення**

В Месопотамії, як і всюди на Стародавньому Сході, релігія та міфологія були панівною формою осмислення людиною зовнішнього світу та свого місця в ньому. Однак, на думку американського асиріолога Л. Оппенгейма, набожність тамтешнього населення була порівняно невисокою, люди жили в долині річок-близнюків «у надзвичайно помірному релігійному кліматі, який визначає радше соціальними та економічними, аніж культовими координатами». Пересічний громадянин займався у повсякденному житті культовою практикою мало, цей обов'язок лежав майже виключно на цареві та жерцях. До того ж, як вважають дослідники, месопотамська релігія в II тис. до н. е. «втратила свій яскраво виражений общинний характер і набула явних ознак ідеології, спрямованої головню на освячення єдності монархії».

Населення Месопотамії не розділяло світ на живий і мертвий, реальний та ілюзорний. Все, що можна відчутти, виразити чи просто уявити, воно наділяло душею, здатністю мислити й діяти. В його уявленні світ буквально кишів найрізноманітнішими богами та духами. Кожне місто чи село, кожна сім'я, кожна людина мали своїх богів-покровителів — великих, могутніх і мудрих, проте не позбавлених людських пороків, здатних навіть на аморальні вчинки.

Релігія та міфологія відображали зміни в суспільному житті. Так, перехід від кочового скотарства до землеробства знайшов відображення в релігійному міфі про сварку між богом тваринництва Лахаром і богинею землеробства Ашнан, з якої переможцем вийшла Ашнан. Утім, жіноче божество рано святкувало перемогу. Коли в Касситську добу територіальна община у Вавилонії змінилася патріархально-сімейною, престиж більшості архаїчних богинь (виняток становили богиня кохання Іштар та богиня лікування Гула) підупав, «чоловік став всесильним господарем не лише в земному житті, а й у царстві богів». Спостерігалася централізація культу, яка проявилася не у відмиранні «старих» культів, а в синтезі їх з новими богами. Релігійному синкретизму сприяла традиція нав'язування за-

*войовником своїх культів підкореному населенню та пануван-
ня столичних культів.*

Вплив політичних процесів у містах-державх Месопотамії на сферу релігійного життя виразно проглядається в релігійному міфі про вавилонського бога Мардука. Згідно з цим міфом, до світоутворення існував первісний хаос у вигляді страшних чудовиськ Апсу, Мумму та Тіамат. Із хаосу народилися боги, які вирішили впорядкувати його. Коли про їхні наміри довідалася Тіамат, вона вирішила знищити любителів порядку, виставивши проти них кілька страховиськ та переманивши на свій бік одного з богів — Кінгу. Боги звернулися за підтримкою до найсильнішого з них — Мардука. Той зажадав, щоб боги визнали його за старшого, коли він переможе Тіамат та її посіпака. Безвихідь змусила богів пристати на цю зухвалу вимогу. Мардук, ясна річ, вийшов переможцем у смертельному двобої з силами зла, після чого створив із мертвих тіл Тіамат і К⁰ всесвіт, а з глини, змішаної на крові Кінгу, коханця Тіамат, виліпив людину. Так своєрідно осмислила міфотворчість перетворення Вавилону в політичний центр Месопотамії.

Виразно позначилася на релігійно-міфологічному світогляді населення Месопотамії також поява класів і держави. *Світ почав уявлятися шумеро-вавилонцям космічною державою, соціальну еліту якої становили боги, людям же випало бути їхніми слугами й рабами.* Держава-всесвіт будувалася на засадах військової демократії. Найважливіші питання в ній вирішувалися на загальних зборах богів. Усі учасники цих зборів мали право голосу, проте вирішальне слово було за сімкою основних богів (бог неба Ану, який головував на зборах, бог родючості й життєвих сил Енліль та ін.). Кожен з великих богів був самодержцем у своїй небесній чи підземній резиденції, їм слугувала орава дрібних божків і демонів у складі візира, радників, писців, найрізноманітніших челядників. Одним словом, месопотамська релігія проектувала на небо земні порядки.

Релігія в Месопотамії була поставлена на службу царській владі, проголошувала її та особу царя священною *. У Вавилоні на царство коронувалися перед золотою статуєю Мардука, що символізувало передачу царських регалій саме цим богом (і забезпечувало відповідний суспільний статус жерцям столичного храму). Обряд коронації завершувався «священним шлюбом» царя й верховної жриці, що символізував шлюб Мардука з богинею Серпанітум. Цей ритуал дістався вавилонцям у спадок від шумерів, чії царі на новорічне свято задля забезпечення родючості землі й

* Вавилонського царя Хаммурапі, наприклад, зображували поряд із сонячним богом Шамашем і називали «божественним царем, якому по праву належать скіпетр і корона».

жіночої утроби вступали в шлюб із жрицею храму богині Інанни (шумерський прототип вавилонської богині кохання Іштар). В архаїчний період історії Месопотамії населення пов'язувало цей ритуал зі здатністю вождя виконувати свої прямі функції — якщо вождь втрачав чоловічу силу, його вбивали, бо вважали нездатним впливати на природу. Коли ж влада вождя переросла в царську, жерці замінили ритуальне вбивство на тимчасове (на кілька днів) позбавлення царя влади (іноді цей обряд спритні царедворці використовували для організації дворцового перевороту).

Все ж ідеологічна функція месопотамської релігії зводилася до сакралізації політичної системи. Релігія ще не втручалась у сферу соціальної етики, обслуговувала богів, а не соціальну еліту. Вона ще не виробила ідеї про посмертну відплату по ділах людини, яка є стрижневою у світових релігіях. Церкви в Месопотамії не існувало, жерці не оформились у церковний клір, а були звичайними чиновниками, що виконували специфічні функції.

Розглянемо тепер основні культу месопотамського пантеону.

У шумерів найбільш шанованими були місячний культ Нанна (вавилонський Сін), солярний культ Уту (вавилонський Шамаш), бог води й мудрості Енкі (вавилонський Еа), бог-творець Енліль, храм якому височів у Ніппурі (цей бог упорядкував Всесвіт, навчив людей землеробству й тваринництву, «називав ім'я царя»). Великою популярністю в Шумері користувався культ богині кохання та народжуваності Інанни, який під різними іменами (вавилонська Іштар, фінікійська Ашторет чи Астарта) поширився в усій Передній Азії. Свята на честь цієї богині супроводжувалися сакральною проституцією, грищами блазнів, самоспаленням релігійних фанатиків тощо. Всі боги, як це уявлялося шумерам, народилися від шлюбу небесного бога Ану та богині землі Кі, які самі вийшли з первісного водяного хаосу. Вавилонці запозичили шумерський пантеон, крім того, вшановували бога бурі та грому Адада, сімку астральних богів (Юпітера-Мардука, Марса-Нергала, Меркурія-Набу, Сатурна-Нінурта та вже згадуваних Венеру-Іштар, Шамаша й Сіна)*. Пантеон асирійських богів очолював Ашшур, якого вважали царем богів, тобто покровителем царської влади. Характерно, що

* Добрих богів вавилонці найчастіше зображували у вигляді ше-ду — п'ятиногих крилатих людинобиків, злих — у вигляді почвар зі спотвореним гримасою обличчям.

ассирійці надавали перевагу богу-громовержцю Ададу над богом підземних вод Еа (очевидно, це пояснювалося тим, що для їхнього землеробства більше важили опади, а не підземні води).

Культ води посідав у релігійно-міфологічному світогляді населення Месопотамії особливе місце. Воду там уважали основою всього суцього, з водяного хаосу починали біографію Всесвіту. Воді приписували здатність очищати від гріхів (ця віра послужила основою для християнської ідеї хрещення занурюванням у воду).

Мешканці Месопотамії вірили у потойбічне життя. Загробне життя в країні без вороття уявлялося їм невідрадним животінням, коли доводиться вічно терпіти спрагу та вгамовувати голод глиною й пилукою. Щоб хоч трохи скрасити страждення існування на тому світі, небіжчикові клали в могилу * трохи їжі та напоїв. Про це мав подбати син покійного, тому вавилонець прагнув будь-що мати сина, хоча б приймака.

Ідея про відплату за ділами людини, як уже зазначалося, в Месопотамії не виникла, небіжчик і добре, й лихе залишав живим. Єдиною винагородою праведнику на тому світі служила можливість пити чисту воду та раз на рік підніматися на землю з похмурого підземелля богині Ерешкігал, щоб подихати пахощами жертовних спалень. Можна зайвий раз уявити собі, наскільки безрадісно жилося людям у Месопотамії в постійній боротьбі з грізною природою, коли вони навіть не перейнялися вірою, що бодай після смерті заживуть по-людськи. Навіть більше, релігія в Месопотамії не обіцяла нікому безсмертя. Думка про марність сподівань на безсмертя виразно проходить в епосі про Гільгамеша та в міфі про Адапа.

Адап, син богині Еа, відламав Південному вітрові крило, коли той перекинув його човен з рибою (Адап був рибалкою). Бог Ану покликав Адапа на свій суд. Адапу порадили нічого не їсти й не пити зі столу Ану, бо частування може бути отруєним. Адап дотримався цієї поради, проте цим допустився фатальної помилки, бо Ану не просто пересердився на хороброго юнака, а так його уподобав, що вирішив пригостити стравою, яка дає безсмертя. Припускають, що цей міф міг лягти в основу старозаповітної притчі про продаж Ісавом первородства за миску сочевичної юшки.

Зміну вегетаційного і мертвого періодів у житті природи мешканці Месопотамії пояснювали за допомогою культу Думузі (біблійний Таммуз). Згідно з шумерським міфом,

* На відміну від стародавніх єгиптян, жителі Месопотамії покійників не набальзамовували, а ховали в звичайних могилах, причому навіть без домовини, часом у глиняних посудинах.

бога-пастуха Думузі запроторила в царство мертвих його кохана дружина Інанна. Трапилось це так. Одного разу богині кохання заманулося поширити свою владу й на підземне царство богині Ерешкігаль. Однак Інанна не розрахувала своїх сил, Ерешкігаль умертвила надміру самовпевнену суперницю. Зі смертю Інанни життя на землі припинилося, нікому стало спалювати пожертви богам. Боги рішуче зажадали, щоб Ерешкігаль оживила й відпустила на волю богиню кохання. Проте за законом підземного царства Інанна могла залишити його лише в тому разі, коли б хтось змінив її там. Ось тоді Інанна й віддала до рук демонів підземного царства свого чоловіка за те, що він, начебто, не захотів упасти перед нею ниць*. Сестра Думузі, богиня рослинного світу Гештінана, домоглася, щоб Ерешкігаль раз на рік відпускала Думузі на певний строк на землю, погодившись на цей час замінювати його в царстві мертвих. Отож, коли бог-пастух оживав, богиня рослинності, навпаки, помирала. Кожен візит Думузі на землю супроводжується приходом весни**. Один із вавилонських міфів пов'язує чергування пір року зі сходженням у царство мертвих бога Мардука та його визволенням звідти богинею Серпанітум.

З Месопотамії до нас дійшла найдавніша версія міфу про гріхопадіння, включена пізніше до Біблії. Згідно з нею перші мешканці райського саду порушили сувору заборону богів зривати плоди з *дерева одягу*, і боги, не бажаючи, щоб люди скуштували плодів з *дерева життя* і стали безсмертними, прогнали їх із раю.

Американський асиріолог Е. К'єра так прокоментував цей міф, відомий більше в біблійній редакції: «У цьому випадку вина за те, що людство не здобуло безсмертя, падає і на Бога, і на людей. Адаму і Єві треба було негайно пройти по всіх деревах і завершити справу, якщо вони вже її почали. Пропустиш нагоду — боги подбають, щоб іншої не трапилось».

Глави сімей у Месопотамії самі виконували скромний домашній ритуал, пов'язаний з культом сімейних богів і предків. Жерці священнодіяли виключно в храмах,

---

* Цікаво, що у вавилонській редакції цього міфу, складений за часів установлення патріархально-родових традицій, богиня кохання (Іштар) позбулася матриархальних замашок свого шумерського прототипу. Вона — вірна подруга Думузі і спустилася в підземне царство лише для того, щоб визволити свого чоловіка, який потрапив туди через власну провину.

** Висловлювався здогад, що міф про Думузі міг бути осмислений згодом як євангелістська історія про смерть і воскресіння Ісуса.

оскільки людність уважала, що божество живе безпосередньо в храмі у вигляді статуї, що статуя бога — це не символ його, а він самий. Зі статуєю жерці проробляли такі самі маніпуляції, як і з живим створінням: періодично її переодягали, вмивали, годували й напували, причому робили це не на очах присутніх відвідувачів, а за ширмою, щоб останніх була не здивувала відсутність у божества апетиту. Щоденне богослужіння в храмі, таким чином, наслідувало двірцевий етикет.

Складається враження, що в Месопотамії при всій міщності релігійно-міфологічної традиції існували сумніви щодо правильності релігійних ідей, проповідуваних жерцями. Підставою для такого припущення служать окремі вавилонські імена (Ла-дагіл-ілі — «Байдужий до Бога»; Ла-адір-ілі — «Той, хто не боїться Бога»; Ла-таддар-ілу — «Не бійся Бога»), а також той промовистий факт, що тамтешнє купецтво вже не задовольнялося клятвою ім'ям Бога при укладенні торгових договорів, а ставило умову, щоб порушник договору зібрав кінчиком язика з землі 2 л зерен гірчиці.

Релігійно-міфологічний світогляд населення долини річок-близнюків помітно вплинув на формування інших стародавніх релігій, у тому числі християнської.

Література

Найпершим показником духовної зрідності народу вважають рівень розвитку його літератури, адже, як зазначив французький поет, історик і політичний діяч Альфонс де Ламартін, «поезія — це найвеличніша форма, в яку може втілитися людська думка». Якщо підходити з цим еталоном до духовної культури населення Месопотамії, то з приємністю доведеться констатувати її справді високий рівень, адже кращим літературним творам шумерів, вавилонців та ассирійців судилося безсмертя.

Література Месопотамії виникла ще в шумерську добу, на світанку месопотамської цивілізації. Нині відомо близько півтори сотні пам'яток художньої словесності шумерів, що їх відносять (звичайно, досить умовно) до таких жанрів: міфи, епічні твори, молитви, псалми, гімни богам і обожненим царям, весільні пісні та пісні про кохання, похвальні плачі, плачі з приводу народних бідувань, дидактичні твори, байки, прислів'я та приказки, казки, анекдоти (здебільшого про свекрух, про тещ, як це не дивно, — жодного). Сюжети шумерських літературних творів завжди конкретні й мають більше пізнавальну, аніж художню вартісність. Так, із «Гімну богині міцних напоїв Нінкасі»

(зверніть увагу: пияцтвом у шумерів заправляло жіноче божество!) довідуємося про технологію виробництва вина, з «Календаря землероба» — про стан агротехніки в країні та організацію сільськогосподарського виробництва тощо. Проте й художність у пам'ятках шумерської словесності також присутня, передовсім у ліричній поезії, яка зворушливо передає переживання людини. Примітно, що вже шумерська елегія пройнята тугою й безнадією — настроєм, властивим для всієї життєвої філософії населення Месопотамії, яке знемагало в борні з грізною природою.

Свого розквіту література Месопотамії досягла вже у вавилонську добу. Вавилонці багато запозичили з літературних надбань шумерів, на їхньому підґрунті виростили власну літературу, яка вражає своєю художньою довершеністю. Вавилонська література, як і шумерська, пройнята релігійним звучанням, хоча не позбавлена й світських, ба навіть вільнодумних, мотивів. Їй притаманна особлива філософська глибина.

До кращих творів вавилонської літератури належить епос про Гільгамеша, окремі сюжети якого мають шумерське походження. Він зберігся аккадською мовою у трьох версіях, що їх умовно назвали *старовавилонською* (склалася на початку II тис. до н. е., а можливо, ще в середині III тис. до н. е.), *периферійною* (фрагменти її виявлено в Малій Азії та Палестині) та *ніневійською* (найпізніша, склалася близько IX ст. до н. е.). Епос присвячений подвигам Гільгамеша, ім'я якого є в царських списках I династії Урука, та його побратима Енкіду.

Впадає у вічі, що образ Гільгамеша впродовж багатьох століть розвитку месопотамської літератури змінювався. Якщо шумерський Гільгамеш більш схожий на казковий персонаж (він виділяється з-поміж простих смертних завдяки своєму походженню, а не своїми заслугами), то пізніший, вавилонський, — це вже справжній епічний герой, який вражає не стільки богатирською силою, скільки своїм намаганням досягнути смисл життя, залишити в людей добро пам'ять про себе.

Не переказуючи зміст епосу про Гільгамеша, зупинимося лише на одному з його сюжетів, який викликав жваву полеміку серед дослідників. Мається на увазі приголомшуюча історія з посоромленням героєм богині кохання Іштар. Одні автори вважають, що Гільгамеш відмовився стати чоловіком цієї богині тому, що добре знав її легковажну вдачу (цю богиню в Месопотамії сприймали водночас і як непорочну діву, і як публічну жінку, матір усіх богів). Інші пов'язують цей сюжет з посиленням у

вавилонському суспільстві патріархальних традицій. Мовляв, своєю відмовою розділити кохання з Іштар Гільгамеш хотів поставити богиню на місце, показати справжню роль жінки в сім'ї та суспільстві. Існує також припущення, що посоромлення смертним богині — данина свіжим у пам'яті населення традиціям військової демократії. На світанку месопотамської цивілізації жерці, щоб запобігти надмірному посиленню влади вождя, вбивали його після «священного шлюбу» з верховною жрицею. Гільгамеш — уже не племінний вождь, а цар — не побажав зв'язуватися з богинею саме з огляду на цю традицію.

Одним із художньо найдосконаліших сюжетів «Поєми про Гільгамеша» є сповнена непідробного драматизму розповідь Утнапіштіма (його боги зробили безсмертним, щоб не зрадити своїй клятві — знищити всіх смертних і зберегти життя на землі) про всесвітній потоп:

Ледь зайнялося ранкове сяйво,
 З основи небес встала чорна хмара.
 Адду гримить у її глибинах,
 Шулат і Ханіш ідуть перед нею.
 Ідуть посланці по рівнинах і горах.
 Ерагаль вирива жердини греблі.
 Іде Нінурта, гать проривас,
 Запалили маяки Ануннаки,
 Своім сяйвом вони тривожать землю.
 Від грому вклякає небо,
 Що було світлим — на тьму обернулося,
 Вся земля розколосась, як чаша.
 Першого дня бушує Південний вітер,
 Швидко налетів, позатоплював гори,
 Наче війною, пішов на землю.
 Одне одного не побачать,
 І з небес людей не уздріти.
 Боги потопу жажнулись,
 Піднялись, подалися на небо Ану,
 Мов собаки, тісняться, простяглися надворі.
 Іштар волає, мов у муках пологів,
 Владарка богів, чий голос чудовий:
 «Хай би той день обернувся на глину,
 Як у зборі богів я намислила кари:
 На згубу людям моїм війну зголосила?
 Чи на те я людей сама народила,
 Щоб, як рибний народ, наповнили море!»
 Боги-Ануннаки разом з нею плачуть,
 Боги змирились, плачем зайшлися,
 З'юрилися разом, губи їм пересохли.
 Шість днів, сім ночей гуляє вітер,
 Буря потопом вкриває землю.
 Із приходом сьомої днини
 Буря з потопом війну урвали,
 Ті, що билися, наче військо.
 Упокорилось море, затих ураган, потоп зупинився.
 Я відкрив віддушину — лягло світло на вид мій,

Я поглянув на море — запала тиша,
І все людство глиною стало!
Наче дах, пласкою стала рівнина,
Я впав на коліна, сів і плачу,
По щоках моїх покотилися сльози.

Художня зрілість і привабливість епосу про Гільгамеша — в його гуманістичних ідеалах, роздумах про людські долі. Американський шумеролог С. Н. Крамер висловив цю думку так: «Проблеми й прагнення, що про них ідеться в епосі, близькі всім народам усіх епох. Це потреба в дружбі, звеличування вірності, поривання до особистої слави, до подвигів і пригод, нездоланий страх перед неминучою смертю та всепоглинаюча жага до безсмертя. Всі ці суперечливі почуття, які вічно бентежать людські серця, складають основу оповідей про Гільгамеша, і вони роблять цю поему здатною долати просторові та часові бар'єри».

Основна ідея епосу про Гільгамеша висловлена в таких його філософських рядках:

Люта смерть не шадить людини:
Чи навіки муруємо ми оселі?
Чи навіки ставимо ми печаті?
Чи навіки брати спадщину ділять?
Чи навіки ненависть займається в людях?
Чи навіки ріка несе свою повінь?
Чи навіки з личинки виходить бабка?
Зору, що стерпів би зори Сонця,
Зроду-віку ще не бувало:
Бранець і мертвий між собою подібні —
Чи не смерті образ вони являють?
Чи людина — володар? Коли Елліль благословить їх,
Ауннаки збираються, боги великі,
Мамет, що долю створила, разом з ними ухвалює долю:
Вони смерть і життя судили,
Не повідали смертного часу,
А повідали: «жити живому!»

Справжнім літературним шедевром є також релігійно-філософський твір «Діалог пана і раба про смисл життя» (його ще називають «Порадами мудрості», «Песимістичним діалогом»). У ньому висловлено глибоку філософську думку про мінливість людської долі та марнотратність життя, чим він перегукується, на думку дослідників, з відомою сентенцією біблійної «Книги Екклезіаст»: «Марнота марнот: усе марнота» .

Наведемо кілька фрагментів цього твору:

«Рабе, будь готовий до моїх послуг!» — «Так, володарю, так!» — «Жінку я хочу кохати». — «Кохай же, володарю, кохай! Людина, що кохає жінку, забуває лихо й скорботу». — «О рабе, я жінку не хочу кохати». — «Не кохай, володарю мій, не кохай! Жінка це пастка мисливця, глибока яма й рів. Жінка це гострий залізний кинджал, що перерізає горло людини».

«Рабе, будь готовий до послуг!» — «Так, володарю мій! Так!» — Він каже: «Добродійство моєї країни я хочу зробити». — «Так, зроби, володарю мій! Зроби! Людина, яка добро діє своїй країні, знайде добродійство собі в чаші Мардука». — «О рабе! Добродійство країни моєї я не хочу зробити». — «Не роби, володарю мій! Не роби! Зійди на пагорби зруйнованих міст. Пройдись по руїнах стародавнього часу й подивися на черепи людей, що жили раніше й після: хто з них був владикою лиха і хто з них був владикою добра?»

«Рабе, будь готовий до моїх послуг!» — «Так, володарю мій! Так!» — «Тепер що ж добре?» — «Зламати шию мою і шию твою та кинути в річку, це добре. Хто такий високий, щоб зійти на небо, і хто такий великий, щоб заповнити землю?» — «О рабе! Я хочу тебе вбити і примусити тебе йти поперед мене». — «Істинно тільки три дні житиме володар мій після мене».

У VII—VI ст. до н. е. вже арамейською мовою вавилонці склали збірку афоризмів «Повчання Ахікара». Сюжетною канвою цього дидактичного твору є розповідь про довірливого вельможу Ахікара, який ледь не став жертвою підступності свого приймака. Коли ж підступного юнака викрили й віддали до рук Ахікара, дядько не захотів його крові й вирішив доконати його своїм моралізаторством.

Ось кілька прикладів життєвих мудростей Ахікара: «Розмовляй спокійно, не підвищуй голосу, адже коли б можна було побудувати дім криком, то й осел щодня зводив би по два будинки»; «не будь занадто солодким, щоб тебе не проковтнули, не будь занадто гірким, щоб тебе не виплюнули».

«Повчання Ахікара» завоювали в середні віки виняткову популярність, їх неодноразово переписували й переробляли, переклали багатьма мовами.

Недавно виявлено кілька вавилонських казок. В одній із них, що її умовно назвали «Ніппурський бідняк», ідеться про безталанного ніппурця, який жив у безпросвітній нужді і над яким позбиткувався місцевий градоначальник. Проте наш герой зумів із лихвою відплатити вельможі-зديرникові. Дослідники не вважають цей твір соціальною сатирою, а відносять його до розряду казок «про спритних людей». У казці зосереджено увагу на витівках хитрого ніппурця, а не на засудженні соціального зла, хоч її читач міг, зрештою, тішити себе думкою, що й на сильних світу цього можлива управа.

Про асирійську літературу відомо дуже мало. Безперечно, асирійці запозичили чимало шумеро-вавилонських літературних сюжетів і художніх засобів, однак створили й свої оригінальні літературні жанри, в тому числі царські «аннали» (найкращі «аннали» належали Саргону II, Сінаххерібу та Ашшурбанапалу). В цих творах нуртує життя, вони вражають своїм внутрішнім драматизмом і з цікавістю сприймаються навіть сучасним читачем. Художньо досконалі також елегійні твори асирійців: «Покаянні псалми», «Жалібні пісні для заспокоєння серця» тощо. Складено їх на вавилонському діалекті, в них схвильовано передані почуття самотньої, розчарованої життям людини.

Література Месопотамії істотно вплинула на художню словесність інших стародавніх передньоазіатських народів, особливо євреїв. Її сюжети були запозичені європейською літературою. Так, образ злої, підступної Ліліт перейшов із вавилонської літератури в Біблію, в апокрифи стародавньої Русі, у «Вальпургієву ніч» Гете, в новелу Анатолія Франса «Дочка Ліліт». Образ зманіженого Сарданапала* (так іменували греки асирійського царя Ашшурбанапала) присутній у трагедії Байрона «Сарданапал», він використовується також у сучасній публіцистиці.

Архітектура, мистецтво, музика

Природа не забезпечила надійний захист Месопотамії від воєнних зазіхань на її багатства сусідніх племен і народів; її селища й цілі міста неодноразово стиралися з лиця землі нападниками. Великих руйнувань зазнавали її культурно-релігійні центри також під час громадянських воєн. Тому на території Месопотамії пам'ятки архітектури та мистецтва майже не збереглися. Історію художньої творчості її народів доводиться вивчати переважно на предметах мистецтва, виявлених у Марі, Сузах та інших містах за межами Месопотамії.

Найдавніші пам'ятки месопотамського художнього ремесла виявлено в північних регіонах країни. Це здебільшого неолітична кераміка V тис. до н. е., прикрашена геометричним орнаментом і стилізованими зображеннями людей та тварин. Цей декор, найімовірніше мав також

---

* Ешь, пей, люби и не грусти нимало —
Таков девиз царя Сарданапала.

(Дж. Г. Байрон. Дон-Жуан).

магічне призначення. Тодішні умільці виробляли з напівпрозорого алебастру чоловічі та жіночі статуетки (найчастіше статуетки богині родючості — жінки, з могутніми стегнами та грудьми).

У Вавилонії не було будівельного каменю та промислової деревини, тому в ній із давніх-давен розвивалося виключно глиняне зодчество. Глина непридатна для монументального будівництва — південномесопотамські храми й палаци мали порівняно скромні розміри. Особливістю тамтешньої культурної та палацової архітектури була відсутність у ній монументальної скульптури та рельєфів, гранична простота форм. Зовнішні стіни храмів членувалися виступами та нішами. Храми й палаци споруджували на пагорбах або штучних насипах, щоб до них не досягали паводкові води. Коли глиняна будівля старіла (у кліматичних умовах Месопотамії цього не доводилося чекати довго), безпосередньо на її руїнах зводили нову.

Наприкінці III тис. до н. е. в храмовому будівництві Месопотамії склався оригінальний архітектурний стиль — *зіккурат*. Мабуть, поява його була наслідком традиції зводити храм на платформі. *Зіккурат* поступово став неодмінною деталлю храмових комплексів у країні. Він являв собою масивну східчасту три-, п'яти- чи семиярусну споруду, у формі поставлених один на одного паралелепіпедів чи зрізаних пірамід, що звужувалася догори. Верхівка *зіккурату*, скоріше всього, служила олтарною частиною, куди мав доступ лише верховний жрець*. Суцільні сирцеві тераси *зіккурату* фарбували в яскраві кольори, так що вся споруда мала досить ошатний вигляд. Із трьох боків до вершини *зіккурату* вели східці чи пандуси (похилі площини). *Зіккурати* будували, звичайно, для основних богів, для інших же зводили прості цели та олтарі.

До наших днів у більш-менш задовільному стані збереглися лише три месопотамські *зіккурати* (в Урі, Чога-Замбіле та Борсиппі), в давнину ж територія Месопотамії буквально рясніла ними (лише у Вавилоні, як запевняють стародавні тексти, височіло 53 таких храми).

Ще в шумеро-аккадську добу у Вавилонії значного розвитку досягло мистецтво скульптури, яка мала не стільки художнє, скільки сакральне призначення й була цілковито

* Припущення, що верхівка *зіккурату* використовувалась для спостережень за небесними світилами, яке часом наводиться в науково-популярній літературі, не має жодних підтверджень.

підпорядкована архітектурі. Шумери та аккадці створювали статуетки богів, царів та вельмож, рельєфні зображення монстрів, тварин і епічних героїв. Одним із кращих скульптурних творів Шумера є «Дама з Урука» — алебастрове жіноче лице (на жаль, пошкоджене). Деякі спеціалісти навіть вважають «Даму з Урука» гідною суперницею відомих скульптурних зображень цариці Нефертіті. Розвивалося також шумерське мистецтво гліптики, серед предметів якої слід виділити циліндричні печатки з твердого мінералу — гематиту. Печатки-циліндри, що прийшли на зміну архаїчним печаткам-штампам, мають різьблену поверхню. Шумери прокочували їх по мокрій глині й одержували рельєфні відбитки. Зображення на печатках настільки складні, що часом здаються звичайним орнаментом, хоч насправді вони передають зображення богів, героїв, монстрів, тварин тощо.

Художній стиль шумерських печаток постійно розвивався, тому вони служили, за словами Л. Оппенхейма, чутливим барометром, який реєстрував іноземні впливи й індивідуальний почерк окремих художників і шкіл, хоча останні так і не зуміли «пробити міцну броню традиціоналізму» в мистецтві Месопотамії.

Характерно, що шумерське мистецтво поступово скочувалося на шлях спрощення, спотворення пропорцій людського тіла, грубої стилізації (мистецтвознавці вважають, що це було наслідком його підпорядкування релігії). Аккадське ж мистецтво, навпаки, залишилося відданим «реалістичному» стилю, життєво правдивішим. Про це свідчать, зокрема, бронзовий чоловічий портрет (Саргона Аккадського?), кам'яна «Стела Нарам-Суена» тощо.

На схилі шумеро-аккадської історії, коли суспільство вступило в останній кризовий період, у мистецтві запанували похмурі, монотонні сцени поклоніння богам і царю.

Пам'ятників старовавилонського мистецтва збереглося дуже мало. Вони виконані в досить «реалістичній» манері, канон тяжіє над ними менше, ніж над творами шумерських скульпторів, хоча шумерські художні традиції відчутно вплинули на них. Уявлення про старовавилонське мистецтво можна скласти на прикладі рельєфного зображення на верхній частині базальтового стовпа із законами Хаммурапі, півтораметрової вапнякової статуї богині Іштар, виявленої археологами в Марі.

Мистецтво Ассирії зазнало сильного впливу шумерських, вавилонських, єгипетських, хеттських і хуррит-

ських художніх стилів. Воно мало яскраво виражений прокламаційний характер: символізувало могутність і звитяжність асирійських царів. Асирійські скульптори ідеалізували володарів, нітрохи не дбаючи про відображення їхніх портретних рис.

В асирійському палацовому мистецтві склався симбіоз архітектурних форм і скульптури. Входи до асирійських палаців стерегли велетенські алебастрові людинолеви та людинобики в короні єгипетських фараонів. Стіни цих палаців були не сирцеві, як вавилонських, а викладені кам'яними плитами. Їх прикрашали високохудожні фризи, які розповідали про воєнні та мисливські подвиги царів, нерідко смакували звірства асирійських вояків, одним словом — пропагували грубу фізичну силу, кулачне право. Автори цих рельєфних фризів зарекомендували себе чудовими анімалістами, особливо в мисливських сценах.

Серед створених ними художніх шедеврів виділяється передусім знамените рельєфне зображення пораненої левиці, яка, відчуваючи наближення смерті, збирається востаннє кинутись на свого ворога. В усьому стародавньому мистецтві знайдеться небагато зображень такої художньої сили!

Мистецтво Нововавилонського царства перестало звеличувати царя — ставленика жерців, відмовилося від зображення батальних сцен та сцен царського полювання. Проте й релігійна тематика звучала в ньому не на повний голос, бо консервативне жрецтво спромоглося накинути й на неї вуздечку махрового традиціоналізму. Широкий простір для творчих пошуків існував у нововавилонську добу лише в жанрі декоративної орнаменталістики — й саме в ньому тодішні митці досягли найбільших успіхів.

Розвивалося в Месопотамії також мистецтво музики. Вже шумери винайшли ряд струнних, духових і ударних музичних інструментів (дудку, флейту, арфу, бубон тощо) й грали на них під час релігійних містерій та народних гулянь. У Шумері існували особливі «будинки музики», де за плату можна було не лише послухати улюблені мелодії, а й потішитися витівками мавпочок. Любили музику також вавилонці та асирійці.

В 70-х роках американський асиріолог Анне Кілмер дешифрувала клинописну табличку з Угариту, на якій записано мелодію та слова асирійського романсу, присвяченого богині Угариту. Цей нотний запис майже на півтори тисячі років старший за грецький папірус із нотами до

п'єси Еврипіда «Орест» — найдавніший манускрипт західної музики. Музикознавець Річард Крокер виконав асирійський романс під акомпанемент точної копії шумерської ліри (її корпус виготовили з червоної берези та ялини, струни — з кишок). Він зазначив, що в цій мелодії з глибини тисячоліть «немає нічого неприродного чи дивного».

Культурні надбання народів Стародавньої Месопотамії стали вагомим внеском у скарбницю світової культури. Їхній рівень, безперечно, дуже високий.

Тексти і література

Тексти

Всходы вечности. Ассирио-вавилонская поэзия в пер. В. К. Шилейко. Москва, 1987.

Гильгамеш // Вісник Академії наук України. 1992. № 1.

Григорьев А. Д. Повесть об Акире Премудром. Москва, 1913.

Дьяконов И. М. Вавилонское политическое сочинение VIII—VII вв. до н. э. // Вестн. древней истории. 1946. № 4.

Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии, Хеттского царства // Вестн. древней истории. 1952. № 3,4.

Клочков И. С. Вавилонская поэма «Ниппурский бедняк» // Древний Восток. Сборник 1. Москва, 1975.

Клочков И. С. Надпись Асархаддона из Афганистана // Вестн. древней истории. 1990. № 4.

На риках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. Київ, 1991.

От начала начал. Антология шумерской поэзии. СПб., 1997.

Рифтин А. П. Старовавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. Москва; Ленинград, 1937.

Шарашенидзе Дж. М. Клинописная табличка эпохи III династии Ура // Вестн. древней истории. 1976. № 3.

Эпос о Гильгамеше («О все видевшем»). Москва; Ленинград, 1961.

Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии. Москва, 1981.

Наукові та науково-популярні праці

Антонова Е. В. Месопотамия на пути к первым государствам. Москва, 1998.

Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве. Москва, 1979.

Бадер Н. О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. Москва, 1989.

Брентъес Б. От Шанидара до Аккада / Пер. с нем. Москва, 1976.

- Вайман А. А.* Шумеро-вавилонская математика III—I тыс. до н. э. Москва, 1961.
- Вулли Л.* Ур халдеев / Пер. с англ. Москва, 1961.
- Дандамаев М. А.* Вавилонские писцы. Москва, 1983.
- Дандамаев М. А.* Рабство в Вавилонии VII—IV вв. до н. э. Москва, 1974.
- Древняя Эбла (Раскопки в Сирии).* Москва, 1985.
- Дьяконов И. М.* Люди города Ура. Москва, 1990.
- История Древнего Востока. Ч. I. Месопотамия.* Москва, 1983.
- Клима Й.* Общество и культура древнего Двуречья / Пер. с чеш. Прага, 1967.
- Клочков И. С.* Духовная культура Вавилонии. Человек, судьба, время. Москва, 1983.
- Козырева Н. В.* Древняя Ларса. Очерки хозяйственной жизни. Москва, 1988.
- Крамер С. Н.* История начинается в Шумере / Пер. с англ. Москва, 1965, 1991.
- Ллойд С.* Археология Месопотамии / Пер. с англ. Москва, 1984.
- Ллойд С.* Реки-близнецы / Пер. с англ. Москва, 1972.
- Мартиросян А. А.* Деловой мир Эгиби. Ереван, 1989.
- Мунчаев Р. М., Мерперт Н. Я.* Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. Москва, 1981.
- Оппенхейм А. Л.* Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации / Пер. с англ. Москва, 1990.
- Редер Д. Г.* Мифы и легенды древнего Двуречья. Москва, 1965.
- Римшнейдер М.* От Олимпии до Ниневии во времена Гомера / Пер. с нем. Москва, 1977.
- Садаев Д. Ч.* История древней Ассирии. Москва, 1979.
- Тюменев А. И.* Государственное хозяйство древнего Шумера. Москва; Ленинград, 1956.
- Флиттнер Н. Д.* Культура и искусство Двуречья и соседних стран. Москва, 1958.
- Шарашенидзе Дж.* Формы эксплуатации рабочей силы в государственном хозяйстве Шумера второй половины III тыс. до н. э. Тбилиси, 1986.
- Шумер: города Эдема / Пер. с англ. Москва, 1997.*
- Якобсен Т.* Сокровища тьмы. История месопотамской религии / Пер. с англ. Москва, 1995.

* * *

- Белицкий М.* Забытый мир шумеров / Пер. с пол. Москва, 1980.
- Белявский В. А.* Вавилон легендарный и Вавилон исторический. Москва, 1971.
- Замаровський В.* Спочатку був Шумер / Пер. зі словац. Київ, 1983.
- Кленгель-Брандт Э.* Вавилонская башня: легенды и история / Пер. с нем. Москва, 1991.
- Кленгель-Брандт Э.* Путешествие в древний Вавилон / Пер. с нем. Москва, 1979.
- Кьера Э.* Они писали на глине. Рассказывают вавилонские таблички / Пер. с англ. Москва, 1984.
- Липин Л., Белов А.* Глиняные книги. Ленинград, 1956.
- Матвеев К., Сазонов А.* Земля Древнего Двуречья. Мифы, легенды, находки и открытия. Москва, 1986.

**МАЛА АЗІЯ
І ЗАКАВКАЗЗЯ**

ХЕТТСЬКЕ, ФРІГІЙСЬКЕ ТА ЛІДІЙСЬКЕ ЦАРСТВА

- Основні джерела, археологічне дослідження Анатолії
- Природно-кліматичні умови, населення Стародавньої Анатолії
- Політична історія хеттів
- Господарське життя й суспільство Хеттської держави
- Культура хеттів
- Анатолія після загибелі Хеттського царства
- Фрігійське царство
- Лідійське царство
- Культура Фрігії та Лідії

Основні джерела, археологічне дослідження Анатолії

Стародавня історія Малої Азії (Анатолії) відображена в джерелах скупо й нерівномірно в часі та просторі. Про її найдавніший період (X—III тис. до н. е.) роз-

повідують лише археологічні матеріали — виявлені археологами стоянки первісної людини на півдні півострова, мезолітичні й неолітичні поселення (Чейюню-Тепесі, Чатал-Гуюк) та поселення доби ранньої бронзи (Троя).

Вивчати торгово-ремісничє життя, етнічний склад населення Малої Азії наприкінці III тис.— на початку II тис. до н. е. допомагають «каппадокійські» (за пізнішою назвою східної частини Малої Азії—Каппадокія) клинописні таблички, виявлені в Каніші. Важливим історичним дже

релом про світанковий період хеттської минувшини є також лінгвістичний аналіз хеттських писемних пам'яток, який проливає світло на міграцію малоазійських етносів, у тому числі хеттів.

Значно краще відображена в джерелах нетривала історія Хеттського царства (II тис. до н. е.), проте ними хеттологи почали користуватися лише в XX ст., а раніше черпали інформацію про хеттів виключно з єгипетських, асирійських, урартських написів і туманних згадок Біблії про «хеттеїв», «царів хеттейських». Довірившись Біблії, вчені довго вважали хеттів нечисленним етносом Палестини та Північної Сирії. Вони й гадки не мали, що «хеттеї» насправді були творцями могутньої передньоазійської держави.

Хеттські тексти, складені хеттською (неситською), палійською та лувійською мовами, стали відомі європейцям лише на початку XX ст. завдяки сенсаційній знахідці в Богазької великого царського архіву (близько 20 тис. документів) та дешифруванню в 1915—1917 рр. чехом Фрідріхом (Бедріхом) Грозним хеттського клинописного письма.

Ф. Грозний довів, що хеттська мова, яку на початку XX ст. називали «арцавською» (за назвою держави Арцава, з володарем якої листувався хеттський цар), хоч як цьому важко повірити, має індоєвропейську структуру. Дешифрування хеттського письма було завершено в 1947 р. завдяки знаходженню турецьким ученим Х. Т. Боссертом у Каратеpe двомовного — хеттського та фінікійського — тексту.

Хеттські писемні пам'ятки — це, здебільшого, історичні та політичні тексти (царські аннали, міжнародні договори, в тому числі хеттський варіант договору між єгипетським фараоном Рамзесом II та хеттським царем Хаттусілі III, дипломатична кореспонденція тощо), документи соціально-економічного змісту (службові «інструкції», «іmunітетні» грамоти, дарчі акти, земельні кадастри тощо), юридичні акти (судові протоколи, царські укази, закони, які за своєю інформативністю, на жаль, поступаються «Законам Хаммурапі»), релігійні тексти, яких, до речі, найбільше.

Археологічне дослідження Східної Анатолії, де склалася Хеттська держава, почалося у 80-х роках XIX ст. після того, як німецькі та австрійські вчені віднайшли в Зенджірлі пам'ятки пізньохеттської архітектури та мистецтва. датовані I тис. до н. е. (Хеттського царства тоді вже не існувало).

На початку ХХ ст. Британський музей провів археологічні розкопки Каркемиша, а німецький сходознавець Г. Вінклер — руїн хеттської столиці Хаттусі в Богазкьої*. У 1931 р. К. Біттель продовжив розкопки Богазкьою, причому вже справді на високому науковому рівні (Г. Вінклер копав недбало). У Богазкьої було виявлено, крім уже згадуваного державного архіву хеттів, рештки шести-кілометрової масивної захисної стіни, цитадель, кілька храмів. Неподалік від столиці вчені розкопали храм Язиликай, на рельєфах якого виявили зображення всіх хеттських богів і «груповий портрет» царської сім'ї. Археологи розкопали також Тарс та інші хеттські міста.

Основними джерелами з історії Фрігійського та Лідійського царств є пам'ятки матеріальної культури, епіграфіка, літературні твори та повідомлення античних авторів.

Починаючи з середини ХІХ ст., турецькими та американськими археологами ведуться (поперемінно) розкопки лідійської столиці Сарди та її некрополя. З початку ХХ ст. розкопується також фрігійська столиця Гордіон та її некрополь з багатим поховальним інвентарем. Археологи приділили увагу також скельним культовим спорудам фрігійців («могила Гордія», «могила Мідаса», «лев'яча могила» тощо), гробницям лідійських царів («гробниця Гігеса»), руїнам ряду фрігійських міст, численним слідам скіфського та кіммерійського перебування в Анатолії.

Дуже важливими джерелами для вивчення історії Фрігії та Лідії є епіграфічні пам'ятки, зокрема написи-посвяти, епітафії, грецькі, лідійські, карійські, лікійські написи на посуді, печатках, монетах тощо.

Історична інформація про Фрігію та Лідію присутня в асирійських царських анналах, у Біблії, в персидських написах Дарія І. Вельми інформативними є пам'ятки усної народної творчості (міфи, легенди), збережені античними авторами, а також праці самих античних авторів: Геродота, Ксенофонта, Страбона, Платона, Плінія Старшого, Павсанія, Лукана, Лукіана, Діонісія Галікарнаського, Стефана Візантійського, лідійського історика Ксанфа (V ст. до н. е.), праця якого не збереглася, та ін.

---

* Цікаво, що фінансував археологічні роботи Г. Вінклера, переконаного антисеміта, єврейський банкір Д. Сімон.

**Природно-кліматичні
умови, населення
Стародавньої Анатолії**

Анатолію — півострів між Чорним і Середземним морями — часто називають мостом між Європою та Азією. Її територія, за винятком невеликих приморських низин, являє собою високогірне плато, обрамлене на півночі й півдні молодшими горами — Понтійським Тавром і Малоазійським Тавром. Територія півострова понижується в напрямі зі сходу на захід. Гори західної частини Анатолії поступово переходять в Анатолійське плоскогір'я. Ландшафт центральних областей півострова значною мірою долинний (долини розкидані там поміж гір), тож місцеві жителі здавна займалися тут землеробством. Над плоскогір'ям тут і там височать згаслі вулкани. Анатолія лежить у зоні високої сейсмічності, підземна стихія неодноразово спричиняла там жахливі руйнування, що супроводжувалися людськими жертвами.

Анатолія — регіон кліматичних контрастів між бережними та внутрішніми територіями, що істотно позначилося на господарському побуті населення. Зокрема, морське узбережжя й річкові долини на заході півострова природа наділила сухим середземноморським кліматом — спекотним літом і прохолодною зимою. У Причорномор'ї клімат помірно теплий і, що особливо важливо, достатньо вологий для розвитку землеробства. У внутрішніх же районах Анатолії коротка волога весна, спекотне літо з гадюччям, скорпіонами, тарантулами, міриадами москітів і нечастими зливами, які лише змивають родючий шар землі й викликають її ерозію.

Водними артеріями природа Анатолію не обділила, проте користі від них для землероба небагато. Найбільшою річкою є Кизил-Ірмак, відомий у давнину як Галіс, інші річки значно менші й такі бурхливі, що їх неможливо використовувати для судноплавства. У весняно-літній сезон ріки часто виходили з берегів, тому люди боялися селитися безпосередньо біля них.

Нині в це важко повірити, але в давнину гірські схили Анатолії були вкриті густими лісами, причому особливо славилися тамтешній кедр і кілікійська сосна. Ще на початку XV ст., як розповідає легенда, Тімур ховав у лісі поблизу Анкари своїх бойових слонів, тепер же людська безгосподарність і дикі кози перетворили цей край на голий степ.

Територія півострова славилася своїми запасами промислової сировини, передусім різноманітними мінералами (в тому числі вулканічним обсидіаном), мідними, залізними й свинцевими рудами (поклади залізної руди місцеве населення в давнину ретельно приховувало від чужинців). Єдине, чого там бракувало, — це олова, необхідного для масового бронзового виробництва. Його хетти вимінювали в асирійців. Коли наприкінці II тис. до н. е. араби паралізували цей життєво необхідний обмін, міста Анатолії враз занепали.

Хто населяв цю землю в давнину?

Етногенез центральноанатолійського (каппадокійського) населення, яке спілкувалося хетто-лувійськими діалектами індоєвропейської групи мов, залишається предметом наукових дискусій. Коли і звідкіля з'явилися там, у семітському оточенні, індоєвропейці? Гадають, що їхня міграція в Анатолію відбулася на початку II тис. до н. е., а то й раніше, ще в III тис. до н. е. Прибули вони на нову батьківщину (більшість дослідників вважає анатолійських індоєвропейців заходим населенням) або з північного сходу, через перевали Кавказу, або з північного заходу (з Балкан) через протоки Босфор і Дарданелли. Втім, існує також гіпотеза, що індоєвропейці — тубільне населення Малої Азії.

Спершу засвідчили в джерелах свою присутність у Центральній Анатолії палайці, мова яких також була індоєвропейським діалектом. Вони осіли в гірській області Пала й Туманна. Згодом у цьому регіоні вже господарювали й лувійці, мовою яких складено частину документів архіву в Богазкьої. Їхній етнонім походить від топоніму Лувія — архаїчної назви малоазійської області, перейменованої згодом на Арцаву. Хетти ж, які також мали осідок у Центральній Анатолії, називали свою мову *неситською* — за топонімом Неса (архаїчна назва Каніша).

У Малій Азії були попередники індоєвропейців — палайців, лувійців і неситів — мовно споріднені з абхазо-адигейцями Кавказу хатті (протохетти) та каски (каскайці) Причорноморського Тавру (останні зневажливо називали хеттів «свинопасами» й неодноразово здійснювали проти них військові набіги). Хеттський етнос утворився шляхом злиття індоєвропейців з корінними хаттськими племенами. Східними сусідами хеттів були споріднені з урартами Закавказзя хуррити.

Поліетнічний склад населення Анатолії не сприяв появи там централізованих держав. Сильну державу вдалося створити лише хеттам.

Політична історія хеттів

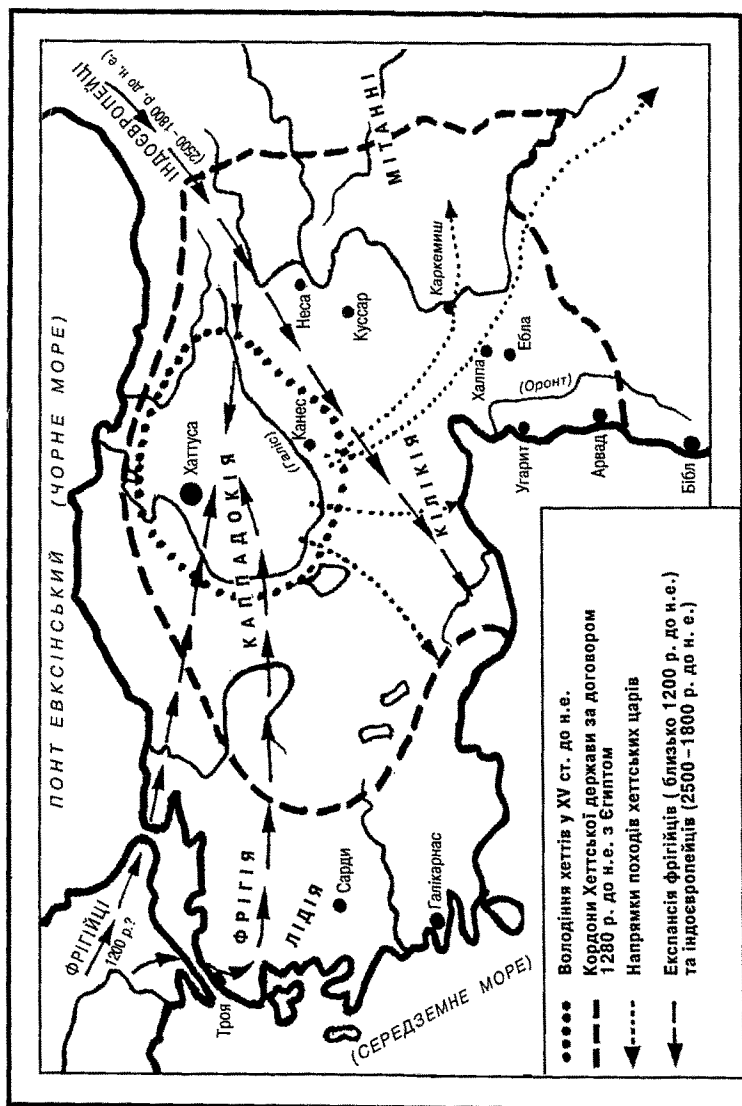

Найдавніша цивілізація на Малоазійському півострові, взагалі у гірських областях Передньої Азії, виникла в його багатій на промислову сировину східній частині.

Ще у VIII—VII тис. до н. е. в Анатолії з'явилися поселення, мешканці яких займалися мисливством і землеробством, зокрема, вирощували кілька сортів пшениці, ячмінь і горох, тримали кіз та овець. Етнокультурних зв'язків між стародавніми племенами майже не існувало, що зумовлювалося специфікою природного середовища. На новий щабель свого історичного розвитку населення півострова піднялося в III тис. до н. е. — добу розквіту обробки металів, поживавлення торгівлі, прогресу в зброярстві та фортифікаційному будівництві. Войовничі племінні вожді, які нагромадили у своїх руках чималі багатства, дедалі більше відособлювалися від рядових одноплемінників. Вони спиралися на віддані їм військові дружини — елітний прошарок населення. В Анатолії, таким чином, виникли передумови для появи соціально стратифікованого суспільства й державності.

Коли на межі III—II тис. до н. е. до Малої Азії мігрували хетто-лувійські племена, які в господарському відношенні, найімовірніше, мало чим відрізнялися від корінного населення, вони створили там з десяток своїх дрібних царств. *Перша велика малоазійська держава виникла, напевно, близько 1800 р до н. е.* зусиллями царя Куссара — Пітхани та його такого ж підприємливого сина Анніти. Пітхана оволодів містом Неса (його ототожнюють із Канішем — сучасним Кюль-тепе) і переніс туди свою резиденцію, узяв на змор і доценту зруйнував місто Хатті (Хаттусу). Але чи можна від Анніти починати історію Хеттського царства? На це запитання важко відповісти, адже жоден хеттський цар не виводив свій родовід від Анніти, хеттські володарі одностайно називали своїм предком Лабарну — підкорювача царства Арцави (де воно знаходилося, досі не встановлено), до того ж Анніта вороже ставився до Хаттуси — пізнішої столиці хеттів.

Після Лабарни, який також був царем Куссара і мав більше підстав претендувати на гучну славу творця Давньо-

хеттського царства (близько 1650—1500 рр. до н. е.), ніж Анніта, тягар влади перебрав на себе Хаттусілі I (він же Лабарна II). Він переніс столицю в Хаттусу, здійснив кілька воєнних походів, у тому числі — на царство Арцаву, яке знаходилося десь на заході чи на південному заході півострова. Держава Хаттусілі I не відзначалася могутністю, так само як і влада її царя. Хаттусілі I зраджували не лише чиновники, а й власні діти, яких він, зрештою, відправив у заслання, а престолонаступником призначив свого онука. Політичний заповіт Хаттусілі I був затверджений *панку* — радою, до якої входили воєначальники, царські родичі (чоловіки) та найвпливовіші чиновники (рада ця виросла з колишніх народних зборів).

Воєнно-політичні зусилля Хаттусілі I продовжив Мурсілі I. Він воював із хурритами — найнебезпечнішими ворогами хеттів, учинив спустошливий напад на Вавилон і, таким чином, уперше вивів хеттів на міжнародну арену. Однак закінчив своє життя Мурсілі I зовсім не героїчно — його вбив шурин, якого, у свою чергу, відправив на той світ його зять. Хеттське царство вступило у тривалий період двірцевих убивств та інтриг, ледь не поринуло в політичний хаос.

Однією з причин політичної нестабільності держави хеттів була недосконала традиція престолонаслідування. Царський трон у хеттів у світанкову добу їхньої державності переходив, здається, не до царського сина, а до сина царської доньки (в побутовій же сфері хетти дотримувалися патрилійного принципу успадкування), сина чи чоловіка царської сестри тощо. *Становище виправив у середині II тис. до н. е. Телепіну I — останній володар Давньохеттського царства. Він запровадив твердий порядок престолонаслідування в хеттів.* Надалі царський трон успадковував син царя від основної жінки, а на випадок його смерті — інші царські сини, навіть якщо вони були від наложниць, і лише в тому випадку, коли в царя взагалі не було синів, — чоловік його старшої доньки. Отож, завдяки розсудливій політиці Телепіну I царська влада в хеттів надалі передавалася за патрилійним принципом, *панку* втратив можливість втручатись у підбір кандидатів на трон, що істотно поліпшило політичну атмосферу в державі. Тому вчені не перебільшують, коли називають указ Телепіну I про престолонаслідування «поворотним моментом в історії хеттів».

Телепіну I укріпив царську владу, проте не перетворив її на необмежену, не звів нанівець роль *панку*. Останній

категорично заборонив цареві знишувати будь-кого з царської родини. Коли б хтось із царських родичів завинив у чомусь перед державою, судити його мав не цар, а *панку*.

Утім, Телепіну I не зумів відвернути занепад Хеттської держави. На хеттів учинили спустошливий напад хуррити, які забрали в полон жінку й дітей царя. Особливо дошкульного удару завдали хеттам каски, їхні північні сусіди, які надійно відрізали їх від Чорного моря. Хетти втратили ряд областей, у тому числі вже згадувану Арцаву. Внаслідок цих подій міжнародні позиції держави хеттів у середині II тис. до н. е. небезпечно ослабли. Цю безвідрадну добу хеттської історії деякі вчені називають Середньохеттським царством, проте інші заперечують саме існування Середньохеттського царства.

Нову царську династію започаткував у XV ст. до н. е. Тутхалія I, який доклав чимало зусиль щоб повернути Хеттській державі втрачені нею позиції на міжнародній арені. Він розгромив Халеб (Алеппо) й хурритську державу Мітанні на сході, спорядив воєнний похід на північний захід проти тамтешньої федерації невеликих держав. Однак усі його воєнно-політичні комбінації принесли державі лише тимчасовий успіх. Невдовзі почався новий, ще більший її занепад. Як говорилося в царському написі, держава хеттів була майже повністю «знищена ворогами» й опинилася на грані політичного небуття. З півночі їй загрожували каски, із заходу — царство Арцава, з північного сходу — племена країни Ацці (Хайяса), зі сходу — царство Мітанні (хуррити смертельно ворогували з хеттами через мідні рудники на прикордонні між їхніми державами), причому хуррити захопили територію до Киццувадні — нової держави в Кілікії, заснованої індоєвропейською династією. Від Хеттського царства, таким чином, майже нічого не залишилося, проте саме з цього «нічого» й почалося створення могутньої Новохеттської держави (близько 1400—1200 рр. до н. е.).

Близько 1400 р. до н. е. хеттським царем став Суппілуліум I, який поставив своїм головним завданням розгромити ненависну державу Мітанні. Перше воєнне зіткнення його армії з військами мітаннійського царя Душратти не принесло хеттам перемоги. До наступної війни з хурритами хетти вже підготувались ретельніше. Суппілуліум I, щоб забезпечити свої тили, нав'язав цареві приєвфратської держави Ацці (Хайяси) та хурритському

суперникові Душратти, Артадамі II, військовий договір і лише після цього завдав із півночі блискавичного удару по Мітанні. Душратта мусив рятувати життя втечею, однак його незабаром убили змовники. Цар хеттів увійшов у мітаннійську столицю Вашшуканні триумфатором. Оскільки Сирія, вражена поразкою могутньої Мітанні, не наважилася чинити опір експансії хеттів, кордони Новохеттського царства, до якого було включено Халєб (Алеппо) та Алалах, розширилися до Лівану. Царями в Халєбі та Каркемиші Суппілуліум I призначив своїх синів. Ці події, а також згадувана вище політична авантюра єгипетської цариці Анхесенамон (вдови Тутанхамона) мало не привели до хетто-єгипетської війни. Єгиптом хетти не заволоділи, проте їм удалося перетворити Мітанні на буферну державу для боротьби з наростаючою експансією Ассирії.

Царем хеттів став юний і недосвідчений син Суппілуліума I Мурсілі II. Він був обурений тим, що вдова Суппілуліума I, донька вавилонського царя Бурна-Буріаша II, пороздавала майно небіжчика жерцям і столичним жителям. Мурсілі II розгромив бунтівну Арцаву, включив до складу своєї держави країну Ацці (Хайясу), ще більше потіснив єгиптян у Сирії. Отже, попри всю свою недосвідченість, Мурсілі II зберіг імперію, навіть значно укріпив її і передав своєму насліднику Муваталлі загалом непогану спадщину. Муваталлі виграв на початку XIII ст. до н. е. знамениту битву під Кадешем з військами фараона Рамзеса II. Коли він помер, царем став його син, однак незабаром царську владу узурпував честолюбний брат Муваталлі Хаттусілі III, якому попервах була уготована кар'єра жерця. Хаттусілі III одружився із вольвою і владолобною хурриткою Пудухепі, донькою жерця, з якою в хеттську столицю «ринув потік хуррито-лувійських культових нововведень».

Дедалі більшу небезпеку для Новохеттського царства становила експансіоністська політика Ассирії. Хаттусілі III спершу невдало інтригував проти Ассирії, а потім удався до сильної діючої засоби — уклав близько 1280 р. до н. е. мирний договір з фараоном Рамзесом II про поділ «сфер впливу».

За царювання Хаттусілі III Новохеттське царство перебувало в апогеї своєї могутності. Проте надалі почався його поступовий занепад, спричинений постійними набігами касків, руйнівним впливом військових походів на економіку, внутрідержавною кризою. У середині XIII ст. до н. е. над

державою хеттів нависла смертельна небезпека: через Босфор у Малу Азію ринули з Балкан «народи моря»*, а з Причорномор'я назустріч їм — племена каски. Близько 1190 р. до н. е. Новохеттське царство назавжди зникло з історичної арени, хеттів витіснили з Анатолії фрігійці.

Загибель імперії хеттів не ввергнула Анатолію в безодню хаосу, не знищила тамтешні індоєвропейські народи. В Анатолії виник ряд дрібних пізньохеттських князівств, які відігравали помітну роль у житті Близького Сходу. Особливу активність виявляли в центральних областях півострова каски та мушкі, що їх вважають творцями розписної «фрігійської» кераміки. В ІХ—VII ст. до н. е. за природні багатства Малої Азії люто змагалися між собою Ассирія та Урарту, причому переможцями вийшли ассирійці. На заході півострова, в центрі Арцави, виникла молода держава Лідія, населення якої розмовляло мовою хетто-лувійської групи. Історичний розвиток індоєвропейськомовних народів Центральної Анатолії припинило завоювання в VI ст. до н. е. Малої Азії персами.

Як пояснюють історики феномен хеттської могутності?

Дехто з них вбачає першопричину посилення хеттів у нібито монопольному розвитку ними залізного зброярства, хоча й дотепер прямих свідчень цього не виявлено. Ряд дослідників вважає воєнно-політичні перемоги хеттів наслідком того, що хеттською державою, мовляв, керувала інтелектуально обдарована індоєвропейська аристократія. Проте «надрозумність» носіїв «індоєвропейського духу» — всього лише один з історичних міфів, до того ж хетти не були однорідним етносом, адже хатті (протохетти), з якими вони злилися, не належали до індоєвропейців.

Господарське життя й суспільство Хеттської держави

Основною економічного життя хеттів було сільське господарство. Багато уваги приділяли хетти скотарству, особливо вівчарству, тримали велику рогату худобу й коней (биків упрягали в плуг, коней використовували переважно у військовій справі). Із сільськогосподарських культур вирощували в основному ячмінь, різні сорти пшениці (здебільшого еммер). Населення багато й охоче займалося садівництвом, виноградарством, а в північних і західних окраїнних регіонах — вирощуванням оливкового дерева. Фінікова пальма в Малій Азії залишалася декоративним деревом: її плоди там не дозрівали. Іригація

бу й коней (биків упрягали в плуг, коней використовували переважно у військовій справі). Із сільськогосподарських культур вирощували в основному ячмінь, різні сорти пшениці (здебільшого еммер). Населення багато й охоче займалося садівництвом, виноградарством, а в північних і західних окраїнних регіонах — вирощуванням оливкового дерева. Фінікова пальма в Малій Азії залишалася декоративним деревом: її плоди там не дозрівали. Іригація

* Причини цієї гігантської міграції та етнічний склад мігрантів досі залишаються предметом гострих наукових дискусій.

використовувалась у землеробстві в скромних масштабах, бо для зволоження полів вистачало атмосферних опадів. З ремесел розвивалося ковальство, гончарство, чинбарство, теслярство, кравецтво тощо. Зброю та знаряддя праці хетти в основному виготовляли з міді та бронзи. *Здавна, можливо ще з дохеттських часів, у Малій Азії було відоме залізне виробництво, однак широкого господарського застосування воно не набуло*, залізо залишалося дорогим, «царським» металом, із нього виготовляли здебільшого культові предмети, парадну зброю тощо. Займалися хетти й торгівлею, переважно зовнішньою, яка перебувала під державним контролем, проте до торгових народів давнини вони явно не належали.

Земля в хеттів була власністю царя та общин. Цар користувався лише невеликою частиною державних земель, решту ж роздавав храмам, міським общинам та перетворював у лени — службові наділи чиновників, воєначальників, царських ремісників тощо. Володільці ленів користувалися своїми наділами та працею прикріплених до них підневільних робітників лише за умови сумлінного виконання службових обов'язків. Якщо посадова особа чи воїн чимось завинили перед царем і потрапили в опалу, їхня нерухомість конфісковувалася на користь царя.

Соціальна стратифікація проглядалася в хеттському суспільстві досить виразно. В державі існував аристократичний прошарок, який складався переважно з царських родичів та приближених, наділених відповідною титулатурою. Знать користувалася неабиякими привілеями, якими вона, до того ж, зловживала. Цар Телепіну згадував як представників цієї соціальної еліти «придворних, охоронців, чашників, стільників, кухарів, жезлоносців, тисячників і скарбників», а всіх їх загалом називав *панку*, тобто «всім товариством». Хоч до *панку* входила менша частина суспільства, вона домінувала над основною масою населення. Після доби Телепіну документи вже не згадували про *панку*, роль якого, очевидно, поступово зійшла нанівець. Проте це не означало, що знать залишила авансцену суспільного життя. Люди вельможні залишалися власниками маєтків, одержаних від царя, вони постачали війсьکو бойовими колісницями.

Простий люд, як це видно із стародавніх законів, поділявся на землеробів, ремісників і рабів. Частина землеробів і ремісників були людьми юридично вільними, хоч

їх і примушували виконувати загальнодержавні роботи (примусовим роботам не підлягали лише окремі категорії царських ремісників — зброярі, виноградарі тощо). Існували також залежні робітники, прикріплені до маєтків знаті; за своїм соціальним статусом вони нагадували вавилонських *мушкенумів*.

Рабство існувало в хеттському суспільстві, але про його джерела документи нічого певного не повідомляють. Найімовірніше, контингент рабів поповнювався з числа людей, захоплених під час воєнних походів, але не військово-полонених, яких хетти здебільшого вбивали, а мирного населення завойованих територій. Рабовласництво в країні Хатті посилювалося. Так, якщо в першій половині II тис. до н. е. (Старохеттська доба) раби мали певні юридичні права і власність, то в Новохеттському царстві вже були цілковитою власністю своїх панів, які розпоряджались їхнім життям і майном. Загалом же хеттське рабовласництво мало патріархальні форми. Раб, наприклад, міг одружитися з нерабинею, віддавати свою доньку заміж за нераба. Деякі вчені вважають, що рабам у країні Хатті жилося легше, аніж в інших старосхідних суспільствах, інші дотримуються протилежної думки. Про масштаби використання рабської праці в суспільному виробництві в хеттів можемо лише гадати.

Сім'я хеттів була патріархальною, їхні шлюбні традиції дуже нагадували вавилонські. Жених платив викуп за наречену, проте й вона одержувала від свого батька посаг, який ставав після її смерті власністю чоловіка. Допускалося викрадення дівчини юнаком, що нерідко призводило до шаленої бійки між претендентами на її руку. Багатоженство не заборонялося, чоловік міг тримати, крім законних жінок, також наложниць. Подружжя жило здебільшого окремо від батьків, проте іноді жінка залишалася в господі свого батька. Хетти дотримувались левірату — після смерті чоловіка вдова діставалася його братові, а якщо він помирає — його батькові, коли ж помирає і батько — племінникові. Характерно, що шлюб між братом і сестрою в хеттів не заборонявся, хоч загалом кровозмішання вважалося злочином.

Хоча жінка в країні Хатті перебувала під владою чоловіка, його рабинею вона все ж не була. Хеттеянка користувалася в сім'ї та суспільстві певною незалежністю. Вона, наприклад, могла зректися своїх синів, мала право

на розлучення. Коли вільна виходила заміж за раба, вона не втрачала своєї волі.

Як уже зазначалося, *Хеттська імперія, організована на федеративних засадах, мала монархічну форму правління.* Хеттський цар, до нескладної титулатури якого входила, до речі, частка *табарна* (перекручене ймення царя Лабарни?), уособлював усі гілки влади. Він міг передоручити іншій особі малоприємні функції судді, проте релігійні та військові обов'язки завжди виконував особисто. Царя хетти за життя не обожнювали, однак у країні офіційно існував культ духів попередніх володарів, тому про смерть царя говорили, що «він став богом».

Ще однією характерною особливістю хеттської монархії було високе становище цариці, яка виконувала також функції верховної жриці. Цариця могла листуватися з іноземним царським двором, мала власну печатку і, що особливо додавало їй політичної ваги, незалежні від царської казни доходи. Англійський історик О. Р. Герні зауважував, що хеттська цариця виглядала, як правило, «сильною і не вельми симпатичною особою».

Міста в Хеттському царстві мали право самоврядування. Лише в релігійних центрах вони цілком залежали від храму, верховний жрець якого виконував функції також градоначальника. Хетти налагодили складну, проте, як показала історія, малоефективну систему управління завойованими територіями. На перших порах царі доручали здійснювати контроль над завойованими країнами своїм синам, пізніше цю функцію вони передали воєначальникам (здебільшого також із числа своїх родичів). У підкорених царствах, як правило, зберігалися місцеві династії. Васальний цар був суверенним володарем майже в усіх відношеннях, він не мав права лише підтримувати зв'язки з іноземними державами, відмовляти хеттському цареві у військовій підтримці та надавати притулок біженцям із країни Хатті. Хеттські царі вимагали від своїх васалів принести клятву вірності, при цьому заложників не брали. Щоб тісніше прив'язати до себе васала, йому нав'язували династичний шлюб.

Судова система, що функціонувала в Хеттській державі, базувалася на писаному праві. На неї покладалися виключно каральні функції. Хеттські закони, мабуть, стосувалися не всієї сфери правових відносин, а лише спірних питань, улагодження яких на основі традиційного звичаєвого права

було неможливим. На жаль, джерела не дають можливості встановити, чи дотримувалося неухильно чинного законодавства населення країни Хатті. Кримінальним злочинном, за який страчували, вважалися антиурядові дії, чаклунство, статеві збочення (передусім скотолозтво, поширене в усіх скотарських суспільствах).

Хеттське військо складалося з піхоти і загонів бойових колісниць. Кінноти і флоту в хеттів не було. Як вербувалося військо, не знаємо. На випадок війни хеттські царі домогалися військового підкріплення від васальних царів, згідно з укладеними з ними договорами. Гарнізонні обов'язки, напевно, виконувала невелика постійна армія. Хеттські володарі особисто брали участь у битвах, але коли цього не дозволяли обставини, то могли передати керівництво армією в чужі руки.

Таким, у загальних рисах, змальовують нам джерела хеттське суспільство.

Культура хеттів

Культура поліетнічного хеттського суспільства була синтезом прадавніх місцевих (протохеттських) і пізніших, привнесених мігрантами-індоаріями, компонентів. Вона зазнала впливу культурних традицій єгиптян, вавилонців, а також хурритів, які населяли області Північної Месопотамії та Північної Сирії.

Повсякденне життя землеробів Стародавньої Анатолії було схожим на життя інших близькосхідних народів та сучасної людності Туреччини.

Міста в Анатолії були невеличкими, забудовувалися з урахуванням складного рельєфу місцевості одно- чи кількаповерховими будинками, мали, по можливості, прямі, засипані крупним гравієм вулиці, дренажну систему й каналізацію. Житла будувалися кількох типів. Найчастіше воно складалося з кількох приміщень, розташованих навколо внутрішнього дворика. Зводилося з цегли-сирцю на кам'яному фундаменті чи без нього, а в лісистих місцевостях — із дерева. Вікна (немає впевненості, що вони взагалі існували) були невеличкі й прорубувались у верхній частині стін. Покрівлю робили плескатою зі сплетеного та обмазаного глиною гілляччя. Клали її на дерев'яні крокви. Меблями не зловживали — працювали, їли та спали прямо на підлозі. Іноді люди жили в одному приміщенні з домашньою худобою.

Харчувалися анатолійці в давнину переважно хлібом, сиром, молоком, медом, кашами та м'ясними чи овочевими супами. Їжу запивали вином, пивом.

Повсякденним убранням хеттам служила схожа на сорочку туніка з довгими рукавами й без пояса. На свята хетти вдягали *хурритську сорочку* — довшу й розкішнішу туніку, прикрашену вишивкою та металевими аплікаціями. Воїни носили легку туніку й щось на зразок *шотландської спідниці*, цар і жерці — довгу хламиду чи плащ, а на голову вдягали круглу шапку чи просто пов'язку. Іноді цар красувався у високій конічній шапці, що символізувала його божественне походження. Жінки куталися з голови до п'ят у плащ, під яким носили легку туніку. Цариця вдягала довгу туніку, що стягувалася вишитим поясом, та високий головний убір. І чоловічі й жіночі вбрання скріплювалися на плечах бронзовими булавками.

Хетти, як правило, носили довге волосся на голові, часом заплітаючи його в косичку. Чоловіки голились. І чоловіки й жінки носили прикраси — сережки, браслети, намиста, каблучки, печатки, підвіски (мабуть, правили амулетами) у вигляді сонячного диска, місячного серпа, зображень тварин.

Важливу роль у суспільному житті хеттів відігравали релігійно-міфологічні уявлення. Не випадково сакральні функції хеттського царя вважалися вагомішими за військові. Повсякденне життя населення країни Хатті було наповнене всілякими ритуальними діями та магією. Здійснення основних ритуалів покладалося на храмових жерців. У ритуалах брали участь також царедворці, а найповажніші ритуали були прерогативою царя й цариці (передовсім, новорічний ритуал). Оскільки населення пов'язувало свій добробут із благополуччям царської родини, то в державі практикувалися особливі обряди «оновлення» царствених осіб (у царське вбрання наряджали полонених чи статую). Ритуали й обряди неодмінно супроводжувалися пожертвами, іноді навіть людськими (приносили в жертву військовополонених).

Характерно, що у велелюдному хеттському пантеоні було мало власне хеттських (індоевропейських) богів, а більше — хаттійських. У XIII ст. до н. е. столичне хеттське жрецтво, хоч як це дивно, запозичило хурритський пантеон (гадають, що тут не обійшлося без впливу на релігійне життя держави цариці Пудухепі — хурритянки).

Найбільше вшановували хетти бога грози й війни Хатті та його хурритського колегу Тешуба (останнього зображували з сокирою та символічною блискавкою в руках). Столичним культом була дружина Хатті — богиня сонця Арінна (поряд із нею існувало й чоловіче божество сонця). Арінна вважалася покровителькою Хеттської держави й царської влади. Особливою популярністю у хеттів користувався також бог родючості Телепін, разуче схожий на єгипетського Озіріса та месопотамського Думузі. Ці та деякі інші анатолійські боги набули загальнодержавного значення. Поряд із ними існували й місцеві культи. Велику роль у країні відігравали також культи священних тварин і птахів — бика, лева тощо.

Боги хеттського пантеону (майже в кожного з них існував у країні свій релігійний центр) були здебільшого антропоморфними, проте існували й зооморфні небожителі (наприклад, бога грози іноді зображували у вигляді бика чи гори). Характерно, що хетти запросто приписували своїм богам і богиням аморальні вчинки.

Можновладці відводили релігії в Хеттському царстві державницьку функцію. Так, царя після смерті проголошували «богом», у зв'язку з чим було розроблено складний ритуал його поховання. Не менш урочистими виглядали й похорони цариці. Зокрема, їхні тіла спалювали на вогні, поливаючи при цьому вином і пивом, потім обгорілі останки на певний час занурювали в посудину з маслом і лише після цього їх загортали в тканину й поміщали в «кам'яний дім» — царський мавзолей.

Від вавилонських знавців окультних наук хетти запозичили ремесло ворожіння (найчастіше по нутрощах тварини). Складовою частиною релігійного мислення сільських жителів Анатолії залишалася первісна магія, до якої зверталися по допомогу в тих випадках, «коли побоювалися, що бога не було на місці, й він міг не почути молитви».

Синтезованою була й хеттська міфологія, яку правильніше було б назвати хетто-хурритською. Вона успадкувала архаїчні передньоазійські міфологічні уявлення. Дослідники зазначають, що в ній були присутні «одвічні анатолійські міфи хуррито-месопотамсько-сирійського ареалу». Наявність у хеттській міфології іноземних, передовсім вавилонських, елементів, на думку вчених, була наслідком домінування в політичному й культурному житті Хеттської

держави, в період між Стародавнім і Новим царством, хурритів, «пройнятих вавилонськими традиціями».

Серед хеттських міфів можна виділити міф про Уллікуммі, який розповідає про суперництво між старшим і молодшим поколіннями богів, міф про вбивство дракона Іллуянкі — типовий новорічний міф у фольклорі багатьох народів світу, міф про вже згаданого бога родючості Телепіна, який майже дублює сюжет про перебування в царстві мертвих вавилонського бога Таммуза, та угаритський міф про зникнення Баала. Зберігся також цікавий міфологічний сюжет про місяць, що впав із неба (його розповідали в сильну грозу).

Пам'яток хеттської літератури збереглося дуже мало. В них відчувається сильний хурритський вплив (вільна від нього лише найдавніша хеттська література XVIII ст. до н. е. — несійська). Одним із найдавніших жанрів хеттської художньої словесності є лаконічні царські літописи, які з'явилися на три століття раніше асирійських. У літописах хеттських царів історичні оповіді поєднані з міфами. Існувала також ритуальна поезія, яка в період Новохеттського царства разуче перекликала з ветхозаповітною літературою. Однак найпоширенішим жанром хеттської літератури були епос і міфи.

Хоча в Хеттському царстві було в ужитку не менше восьми різних мов, офіційне діловодство велося лише трьома з них: хеттською, аккадською (хетти називали її «вавилонською») та іноді хурритською. Жерці користувалися в культовій практиці хеттською мовою.

Писали хетти здебільшого клинописом, монументальні ж наскельні написи і написи на печатках виконували ієрогліфікою, яку винайшли, найімовірніше, самі і яка налічувала понад 400 знаків. Характерно, що ієрогліфічні рядки читалися по черзі справа наліво і зліва направо. На вигляд хеттське ієрогліфічне письмо, яке проіснувало після загибелі Хеттського царства ще принаймні чотири століття, грубе й незграбне, особливо якщо порівняти його з граціозними єгипетськими ієрогліфічними знаками, зате воно краще зберегло схожість із зображуваними предметами.

У зв'язку з поширенням у Хеттській державі іноземних мов було складено тримовні, шумеро-вавилоно-хеттські, словники.

Хетти забагато приділяли уваги військовому ремеслу, щоб кохатися в мистецтві, їх іноді називають народом, «позбавленим елегантності». Фахівці запевняють, що хет-

тське мистецтво розчаровує, особливо якщо згадати, що його розквіт припав на добу створення єгиптянами вишуканого амарнського стилю. У творах хеттських скульпторів «мало фантазії, витонченості, натхненного таланту чи технічної досконалості, сама груба сила, яка відразу ж відчувається і в масивних настінних рельєфах, і у виробих малих форм». Однак навіть скептики визнають, що окремі пам'ятки хеттського мистецтва виконані високопрофесійно, і що загалом хеттське мистецтво — оригінальне й самобутнє, хоч у ньому й відчуваються сильні іноземні впливи, передусім хурритський і вавилонський.

У мистецтві хеттів склався канон — художник зображував оточуючий світ не таким, яким він його бачив, а таким, яким його уявляв, точніше — найбільш слушним у даній ситуації. Так, у чоловічій фігурі голова й ступні ніг зображувались у профіль, плечі та груди — анфас.

Хетти розвивали кераміку — розписну й «гладку», за способом обробки поверхні, дрібну бронзову пластику (статуетки богів виходили умовними й повторювали фігури в наскельних рельєфах). Найбільш примітним явищем у хеттському мистецтві все ж був кам'яний рельєф, який найкраще відображав ідеологію Хеттської держави й у якому, до речі, так і не склався єдиний канон. Хеттський рельєф плоский, у ньому відсутні навіть спроби передати тримірність зображення. Композиції рельєфів на скелях і приставних кам'яних плитах прості, чіткі, ретельно продумані, в них витримано принцип ізокефалії (рівноголов'я фігур). Найцікавішими є рельєфи храму Язиликаю. Вони, поза сумнівом, справляли глибоке враження на відвідувачів.

Стосовно хеттської архітектури, то їй притаманні простота форм, монументальність, злитість із довколишнім скельним рельєфом.

Анатолія після загибелі Хеттського царства

На зламі II—I тис. до н. е. інтенсивні міграційні процеси до невпізнання змінили етнічну карту Анатолії. У XIII—XII ст.

до н. е. із Балкан на півострів нагрянули непрошені гості — індоевропейські «народи моря» та «мушки». Вони знищили хеттську державу. У зворотному напрямі, зі сходу на захід, на півострів накотився вал абхазських і протогрузинських племен. Завітали до Анатолії, також із Балкан, і фрігійці, які змішалися з мушками (асирійці називали

Фрігію «країною мушків») та деякими іншими фракійськими племенами. Проте й на цьому міграційні процеси не завершилися. Наприкінці VIII ст. до н. е. до Анатолії забрели через Кавказький хребет невгамовні кіммерійці. Лише після цього в регіоні настала певна етнічна стабілізація. Новоприбульці розчленували Анатолію на кілька етнічних областей. Зокрема, в північно-західних областях півострова осіли фракійці, в його центральній частині — фрігійці, на північному сході — абхазькі та західні протогрузинські племена, на заході, південному заході та південному сході — нащадки хетто-лувійців (зокрема, лідійці), а на Чорноморському та Середземноморському узбережжі та на острові Крит зарясніли грецькі міста-держави. Вірменське нагір'я обживали хуррити та споріднені з ними урарти. Звичайно, ці складні етнічні процеси далися взнаки. Анатолія перетворилася майже на цілковиту руїну.

Втім, *загибель Хеттської держави була, певною мірою, й позитивним явищем у передньоазійській історії, адже вона поклала край монополії хеттів на виробництво заліза.* Цей метал, що мав ряд суттєвих переваг над бронзою і коштував у хеттську добу в 40 разів дорожче за срібло та в 5—8 разів — за золото, відтоді швидко поширився в Передній Азії та в острівних країнах Егейського моря. В XI—IX ст. до н. е. ще використовувалися переважно анатолійські поклади залізної руди, однак пізніше дійшла черга й до її місцевих запасів, скажімо, закавказьких.

Хеттська держава не зникла безслідно. В районі верхньої течії Євфрату виникла нова держава хеттів — «Велике Хатті», а на території Сирії — хеттське царство «Хатті». Ці держави проіснували до IX ст. до н. е., а потім розпалися (мабуть, за «допомогою» мушків, мовно споріднених із протовірменами) на ряд дрібних князівств. *Вважається, що заселені II тис. до н. е. лувійцями та хурритами приєвфратські території стали з приходом туди «східних» мушків колискою вірменського народу.*

Фрігійське царство

Після загибелі Хеттського царства найсильнішу державу в Анатолії утворили фрігійці, мова яких займала в індоєвропейській мовній сім'ї проміжне становище між давньогрецькою та протовірменською. *Фрігійське царство, розташоване в центрі Анатолії, досягло свого найвищого розквіту в X—VIII ст. до н. е.* Його

столицею стало м. Гордіон, назване за ім'ям найвидатнішого (принаймні, таким його вважали греки та римляни) фрігійського царя Гордія*.

Доброї слави зажив на фрігійському троні син Гордія Мідас, який після смерті батька у жорстокій боротьбі за владу переміг усіх своїх суперників. Він поширив свою владу також на казково багату на золото Лідію і, можливо, саме тому зажив репутації людини, здатної лише дотиком своєї руки перетворювати все на золото. Мідас віддавався меценатству, активно діяв на міжнародній арені, дружив із греками. Він був незмінним учасником антиассирійських коаліцій, аж поки Саргон II не завдав йому військовій поразки, змусивши Фрігію платити данину Ассирії. Утім, не лише ассирійці були головною біллю для фрігійців. На західних і північно-західних кордонах фрігійців тіснили мореплавці-греки та деякі інші малоазійські народи, а наприкінці VII ст. до н. е. зі сходу на них звалилася божою карою кочівники-кіммерійці. Зазнавши поразки від кіммерійців, Мідас наклав на себе руки. Фрігійське царство розвалилося. Його територія дісталася близько 600 р. до н. е. Лідійському царству, а ще через півстоліття — персам**.

Лідійське царство

Лідійці, мова яких належала до анатолійської гілки індоєвропейських мов, мешкали в центрі західної частини Анатолії. Попервах вони були підданими могутнього Фрігійського царства, проте коли воно загинуло, лідійці, завоювавши грецькі міста на західному узбережжі півострова, утворили власну державу зі столицею у м. Сарди. В новоутвореній державі стала на престол династія Мернадів.

Лідійська земля достатньо зрошувалася водами рік, була мулистою і, зрозуміло, родючою. У долинах лідійці

* З іменем цього володаря пов'язана легенда про «гордіїв вузол». За легендою, Гордій, колишній простий хлібороб, поставив у храмі Зевса свій віз, ярмо до якого було прив'язане дуже заплутаним вузлом. Оракул пророкував, що той, хто розпутає цей вузол, стане володарем цілої Азії. Александр Македонський, не зумівши розплутати «гордіїв вузол», розрубав його своїм мечем.

** Фрігійці не збереглися як етнос, їхні сліди загубилися в історії. Байрон писав у поемі «Дон Жуан», що на землях фрігійців

...набожно-суров,

Повсюду турок с трубкой восседает;
Ну, а фригийцы где? А черт их знает!

виросували зернові культури, а на гірських схилах закладали виноградники й садки. Наявність пасовиськ давала їм можливість займатися скотарством, передусім конярством, а металевих руд — металургією. Лідійці навчилися добувати золото з породи та очищати його. У великій кількості золотий пісок та самородки постачала їм річка Пактол. Лідійці були чудовими майстрами по виробництву одягу, взуття, розмальованої кераміки, цегли, облицювальної плитки, фарбників тощо. Вони досконало опанували торгівлею, першими у світі почали чеканити монети з електрума, золота й срібла. На лідійські монети був широкий попит, ними охоче користувалися навіть іонійські греки, що з'їли зуби на торгівлі.

Верхівку соціальної піраміди лідійського суспільства становили багаті аристократи-землевласники, військова та жрецька еліта, великі торговці (багаті, мов золота жила). До середнього прошарку населення належали вільні дрібні землевласники, пастухи, ремісники. До соціальних низів належали храмові та приватні раби тощо.

Монархічну Лідійську державу очолював цар, який спирався на військо та двірцевих охоронців. Значний вплив у державі мали й так зв. царські співправителі — вихідці з аристократичних родин. Можливо, в Лідії існувала й аристократична рада. Найважливіші політичні питання розглядалися на народних зборах, роль яких у міру посилення монархії зменшувалася. *У лідійському суспільстві зберігалися рудименти первіснородових традицій*: звичаї предків, прадавнє звичаєве право, поділ за родоплемінною ознакою тощо.

Заснував династію Мермнадів, за якої у VII—VI ст. до н. е. розквітло Лідійське царство, аристократ Гігес, який прийшов до влади унаслідок дворцевого перевороту. Гігес оволодів західними областями Анатолії (частиною Фрігії та Карії, Троадою, Місією), що забезпечило країні вихід до морських проток і торговельних шляхів у Причорномор'ї. Він прилучив до своїх володінь також Колофон і Магнезію — ворота в Егейське море. Потіснивши греків, він, однак, зумів зберегти з ними добрі стосунки, задобрював впливових жерців храму в Дельфах і храму Аполлона.

Отож, західна політика Лідії була досить ефективною. Менш успішно склалися державні справи на сході. Доводилось боронитися від настирливих кіммерійців, які безцеремонно освоювали Каппадокію, не поталанило вийти через Кілікію до Східного Середземномор'я. Щоб

мати надійного спільника в боротьбі проти кіммерійців. Гігес уклав нерівноправний союз з Ассирією. Утім, незабаром він уже переорієнтувався на Єгипет і Вавилон, маючи намір спільно з ними виступити проти Ассирії. Ассирійський володар Ашшурбанапал розгромив у середині VII ст. до н. е. цю коаліцію. Ассирійці підбурили проти Лідії кіммерійців — ті буквально наводнили собою країну. В бою з кіммерійцями Гігес загинув, на згарище перетворилися Сарди. Вистояв лише акрополь Сард, у якому врятувався престолонаслідник Ардіс. Ардіс визнав себе васалом Ассирії, аби лише вона відкликала кіммерійців. Та допомога прийшла звідти, звідки на неї ніхто не сподівався. Союзні Ассирії передньоазійські скіфи вдерлися в Анатолію й винищили «юрми здеморалізованих тривалими грабунками» кіммерійців. Скориставшись цим, Лідія розпочала війну з грецькими містами Прієною та Мілетом за вихід до Егейського моря. Мілетом заволодіти вона не змогла і змушена була укласти з ним мирний договір.

Після загибелі Ассирії Лідія здійснила спробу розширити свої володіння на сході. На цьому ґрунті між нею та Мідією, яка сама претендувала на ассирійську спадщину, спалахнула війна. Примирив обидві могутні держави його величність випадок — сонячне затемнення 28 травня 585 р. до н. е., яке сповнило їх містичним страхом. *Кордоном між Лідією та Мідією було визнано р. Галіс*. Щоб зміцнити стосунки між обома країнами, мідійський царевич Астіаг одружився з лідійською принцесою. Лідія остаточно звільнила Анатолію від кіммерійців.

Найвагоміших успіхів на міжнародній арені Лідія досягла в середині VI ст. до н. е., за царювання свого останнього володаря Креза, ім'я якого стало символом багатства. Крез перетворив багаті анатолійські міста греків на своїх данників.

У середині VI ст. до н. е. на політичному обрії Передньої Азії з'явилася нова зірка першої величини — Персія. Крез відразу ж заходився шукати союзників проти неї. Однак політична доля відвернулася від нього. В бою з перськими військами лідійці зазнали поразки.

Існує легенда, нібито напередодні воєнного походу проти персів Крез звернувся до Дельфійського оракула із запитанням, хто вийде переможцем у майбутній битві. І почув у відповідь: «Якщо ти переправишся через річку Галіс, то зруйнуєш велике царство». Слова лукавого оракула виявилися пророчими: Крез дійсно зруйнував царство, проте... своє власне!

Перський володар Кір II Великий оволодів Сардами й полонив Креза. Відбулася ця катастрофа в 547 р. до н. е. Ще вчора могутня Лідія втратила свою незалежність, стала однією з сатрапій Перської держави.

Культура Фрігії та Лідії

Багата й розмаїта культура фрігійців і лідійців зазнала значних грецьких впливів, лише у сфері матеріального побуту фрігійці більше контактували з урартами, аніж з греками. У свою чергу, греки також багато запозичили у фрігійців і лідійців, зокрема, кольорові фризи під двосхилою покрівлею, гаптування золотом, настінні килими, розведення «ангорських» кіз, розарії, музичні інструменти тощо. Європі Нової доби фрігійці залишили у спадок недоладний головний убір — «фрігійський ковпак» (самі вони, мабуть, запозичили його в кіммерійців чи трерів), котрий, з легкої руки французьких яacobінців, став наприкінці XVIII ст. символом... свободи!

Фрігійці та лідійці широко практикували монументальне кам'яне зодчество, особливо будівництво скельних храмів і гробниць. Збереглася до наших днів скельна «гробниця Мідаса», монументальна «гробниця Гігеса» тощо.

І фрігійці, й лідійці користувалися абетковим письмом, що передавало не лише приголосні, а й голосні. Лідійці запозичили його у греків. Фрігійці ж, на думку дослідників, могли запозичити його у фінікійців, удосконалити й передати грекам, а могли, як і лідійці, скористатися грецьким письмом.

Розвивалася у фрігійців і література, проте їхні літературні пам'ятки не збереглися.

Релігія у фрігійців і лідійців була політеїстичною. Найбільше вшановувалися містичні культу Матері богів (чи Великої Матері) — Кібели (Кубаби) та її коханця Атгіса, здатного помирати й воскресати. Ці культу (можливо, запозичені в хеттів) символізували природу та народжуваність. З ними були пов'язані огидні оргаїстичні обряди, самооскоплення жерців*. Характерно, що Кібела вважалася в Анатолії також богинею війни.

Значного розвитку в обох країнах досягло також мистецтво. Фрігійці та лідійці створили оригінальні теракотові

---

* Цей ритуал поширився далеко на захід й спричинив появу на Близькому Сході сили-силенної євнухів (бути євнухом тоді вважалося престижним і вигідним).

рельєфи, розмальовану кераміку, скульптуру, печатки, ювелірні вироби з напівкоштовного каміння та золота тощо.

Фрігійці та лідійці любили музику. Свої мелодії вони виконували на подвійній флейті, кіфарі (вид гуслів) та інших інструментах. Фрігійський лад, музичні інструменти фрігійців і лідійців залюбки використовували греки та інші народи Середземномор'я.

ВАНСЬКЕ ЦАРСТВО (УРАРТУ) ТА РАННІ ДЕРЖАВИ ЗАКАВКАЗЗЯ

- Природно-кліматичні умови
- Стан джерельної бази
- Утворення Ванського царства
- Розквіт Урарту
- Урартське суспільство
- Занепад Урарту.
Утворення ранніх держав
Вірменії та Грузії
- Культура Урарту

Природно-кліматичні умови

На Вірменському нагір'ї та Закавказзі природа не надто щедра для хлібороба. Тамтешня земля здебільшого суха та кам'яниста.

Лише в долинах рік Аракса та Арацані існували обширні родючі ділянки — Араратська рівнина та Мушська низина. Були там і степи, що переходили в напівпустелі, й гірські пасма із засніженими вершинами, й озера з солоною водою (Урмія, Ван та ін.) та високогірне прісноводне озеро Севан. Гірські схили вкривали луки та почасти ліси. Гори надійно захищали населення від ворожих нападів, робили цю територію важкодоступною навіть для асирійців.

Основними природними багатствами Вірменського нагір'я та Закавказзя були камінь, метали (мідь, залізо, свинець, олово), ліси. Населення, таким чином, мало чудові умови для розвитку металургії.

Стан джерельної бази

Основну інформацію про Урарту містять аннали асирійських царів (Адад-нерарі I, Салманасара I, Тукульті-Нінурти I, Тіглатпаласара I, Ашшур-націр-апала II, Салманасара III, Тіглатпаласара III, Саргона II), запитання царя Асархаддона до оракула, повідомлення асирійських шпигунів тощо. Урартський матеріал присутній також у пізньовавилонських документах, у Біблії, в Бехістунському написі царя Дарія I тощо.

Важливі дані про зовнішньополітичну діяльність і внутрішню політику царів Урарту містяться в лаконічних і трафаретних урартських клинописних написах на кам'яних стелах, будівельному камені, скелях, іноді — на металевих виробах (ці написи складені урартською чи асирійською мовами). За своїм стилем урартські написи близькі до асирійських.

Перші археологічні знахідки на території Урарту та Закавказзя було зроблено наприкінці XIX ст., проте основні археологічні відкриття у цьому регіоні припали на 30-ті роки XX ст. та післявоєнний період. Археологи розкопали урартський центр Тейшебаїні (сучасний Кармір-блур поблизу Єревана), місто Аргіштхінілі, фортецю Еребуні (передмістя Єревана), низку інших урартських міст-фортець. У Західній Грузії вони розкопали в 40—60-х роках Колхиду, що її грецькі міфи пов'язували з аргонавтами, а на території Вірменії — храм і рештки фортечного муру Гарні — літньої резиденції вірменських царів I ст. н. е. Стосовно сільських поселень на Вірменському нагір'ї та Закавказзі, то їх дослідження поки що — справа майбутнього.

Окремі згадки про давнє Закавказзя є в поемі Аполлонія Родоського «Аргонавтика», у працях Геродота, Ксенофонта, Ктесія, Патрокла, Страбона, Таціта, Плутарха, Йосифа Флавія, Діона Кассія, Плінія Старшого, Птолемея та інших античних авторів.

Джерелом історичних повідомлень про Стародавню Вірменію є також сирійська література (сирійці контактували з вірменами наприкінці античної доби — на порозі середньовіччя), грецька християнська література (Євсевій) та література вірмен (Мойсей Хоренський). Давня Грузія змальовується її історіографією (хроніки «Навернення Картлі» та «Оповіді про царів Картлі»).

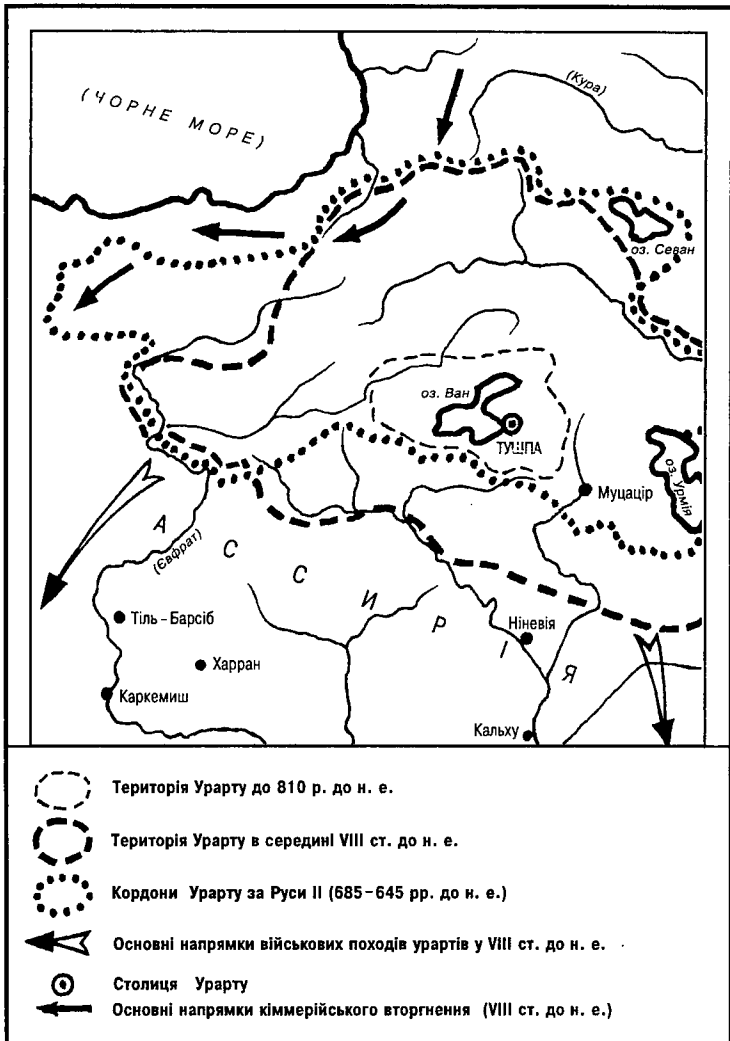
Загалом же джерельна база з історії Урарту та Закавказзя не вирізняється багатством інформації, тим паче цілком достовірної.

Утворення Ванського царства

Землероби та скотарі ще в V—IV тис. до н. е. обжили долини рік Кура та Аракс. У III тис. до н. е. на Вірменському нагір'ї та Закавказзі поширилася ранньобронзова культура — куро-аракська. Тодішнє населення вже мешкало в порівняно багатолюдних поселеннях, нерідко захищених муром, займалося відгінним скотарством (худобу випасали високо в горах), виробництвом знярядь праці, зброї та прикрас. *Наприкінці II тис. до н. е. тамтешнє населення освоїло залізне виробництво.* Відтоді бойові дружини племінних вождів оснащувалися залізною зброєю. Довкола озера Урмія (територія нинішнього Ірану) з'явилися невеликі міста-держави, населені, мабуть, хурритами (в цей регіон у першій половині II тис. до н. е. прибули також індоєвропейці). Поблизу озера Урмія, між західними та східними хурритами, заснували свої держави й мовно споріднені з ними урарти. Найсильнішими урартськими державами були Муцацір — центр вшанування бога неба Халді, у храмі якого урарти коронували на царство своїх володарів і зберігали державну скарбницю, й Тушпа (нині м. Ван) — культовий центр бога сонця Шівіні.

Ассирійські джерела XII ст. до н. е. засвідчують існування у «країнах» чи «країні» Наїрі, тобто на території від східних кордонів Анатолії до центральної частини гір Західного Ірану, кількох десятків «царів» (племінних вождів) і «цариць» (жриць, які супроводжували вождів у походах). В XI ст. до н. е. із племінного союзу Наїрі утворилися два племінних об'єднання: Урарту (містилося на території Вірменії, Туреччини та Ірану, місцеве населення називало його Біайнілі) та Муцацір. *У IX ст. до н. е. із племінного об'єднання утворилася держава Урарту, першим царем якої був Арам (864—845 рр. до н. е.).*

Урартський цар Сардурі I (835—825 рр. до н. е.), мабуть, зробив своєю столицею місто-фортецю Тушпа. Він титулував себе «царем царів, якому всі царі виплачують данину», тим самим кинувши виклик сусідній Ассирії. Свої володіння Сардурі I розширив до озера Урмія, об'єднавши в одну державу тамтешні дрібні князівства та Муцацір.

Володарі молодої (і, мабуть, через те досить агресивної) Урартської держави будували храми і палаци, організували царські та храмові господарства для розведення овець, великої рогатої худоби та коней.

Щоб згуртувати урартські племена ідеологічно (в державі, крім урартів, проживали також лувійці, протовірмени, хуррити, протогрузини тощо), уряд здійснив певну централізацію культури — виділив із строкатого конгломерату богів трьох найважливіших: Халді, Шівіні та бога грому й дощу Тейшеба.

Організоване на асирійський кшталт урартське військо кинуло виклик асирійській військовій потузі — захопило землі південніше озера Урмія, намагаючись обійти Ассирію з флангу. Завойовані території урарти, звісно, грабували, проте, на відміну від асирійців, дещо залишали й тубільному населенню, щоб мати в себе надійні тили. В Урарту гнали худобу та — голими, в шийних колодках — військовополонених — переважно жінок та хлопчиків (з останніх потім робили євнухів).

Розквіт Урарту

Могутньою державою, конкурентом Ассирії на міжнародній арені, Урарту стала за царювання онука Сардурі I — Мінуа (810—786 рр. до н. е.), за якого, до речі, почалося урартське літописання. Мінуа, ймовірно, удосконалив військову організацію держави на взірць асирійської (утім, не виключено, що це асирійці запозичили в урартів бойовий стрій та зброю). Воєнну експансію Мінуа спрямував на південний захід, у напрямі Сирії, та на північ, на Закавказзя. Завойовані території він не спустошував, а обкладав даниною та забудовував фортецями. Поблизу Тушпи він побудував 70-кілометровий «канал Мінуа», можливо, прокладав й інші канали.

Очевидно, Мінуа здійснив адміністративну реформу, щоб надійніше контролювати завойовані території. Урартську державу було поділено на області, підпорядковані представникам центрального уряду.

Ще більше посилилося Ванське царство за сина Мінуа, Аргішті I (786—764 рр. до н. е.), який вступив у двобій з Ассирією за панування в Передній Азії та встановлення контролю над тамтешніми торговими шляхами. Воював він багато й, головне, успішно. Його військо побувало в Північній Сирії, паралізувавши західну торгівлю Ассирії, контролювало на південному сході Маннейське царство й,

можливо, досягло кордонів Вавилонії. Отож, урарти оточили Ассирію з трьох боків. На півночі Аргішті I здійснив військові рейди аж до озера Севан на Закавказзі й побудував поблизу сучасного Єревана місто Еребуні, заселивши його кількома тисячами військовополонених, переважно протовірменами, а в районі Армавіра — місто Аргіштіхінелі. В обох містах було споруджено велетенські зерносховища для державних запасів зерна. Побудував Аргішті I також канали, один із яких ще й сьогодні постачає питною водою м. Ван.

Аргішті I дбав про надійне керівництво завойованими територіями. Місцеві адміністративні органи він, схоже, не руйнував, а брав їх під контроль своїх чиновників. Переможених володарів Аргішті I не вбивав, лише оскоплював.

Син Аргішті I, Сардурі II, зміцнив урартські впливи на Закавказзі, його політичні інтереси сягали Дамаска в Сирії. Тому зіткнення між Урарту та Ассирією, в якій правив у цей час енергійний Тіглатпаласар III, стало в середині VIII ст. до н. е. неминучим. Тіглатпаласар III розгромив антиассирійську коаліцію в Сирії, очолювану урартами, вторгнувся на територію Урарту й спустошив її аж до озера Ван. Проте захопити Тушпу та область Муцацір він не спромігся.

Руса I (735—714 рр. до н. е.), який посів царський трон після Сардурі II, уникав війни з Ассирією, оскільки в північні області його держави вторгнулися кочівники-кіммерійці. Однак він підбурював інші передньоазіатські народи проти Ассирії. Своє військове завзяття Руса I реалізовував на Закавказзі, де будував міста-фортеці та канали. В центрі своєї держави він побудував місто Русахінелі, яке, ймовірно, зробив своєю столицею.

Тим часом Ассирія підготувала новий страшний удар по Урарту. В 714 р. до н. е. війська Саргона II напали на союзників Урарту, що населяли землі на схід від озера Урмія. Руса I відчайдушно завдав удару по ассирійцях з тилу, проте зазнав нищівної поразки. Ассирійці обійшли озеро Ван, спустошуючи все на своєму шляху, але штурмувати неприступну Тушпу не зважилися. На зворотному марші в Ассирію Саргон II із тисячою вершників зненацька захопив Муцацір, де урарти зберігали свої незліченні скарби*. Втративши Муцацір, Руса I покінчив життя само-

---

* Ассирійці захопили у храмі бога Халді понад тонну золотих, понад п'ять тонн срібних і понад 100 тонн бронзових виробів — загалом же понад 330 тис. предметів мистецтва та ремесла.

губством. А що йому залишалося робити? Адже цей *переможний ассирійський похід раз і назавжди поклав край претензіям урартів на політичне лідерство в Передній Азії.*

Урартське суспільство

Досить тривала зовнішньополітична активність Урарту забезпечувалася економічним процвітанням країни, передусім розвитком поливного землеробства та металургії. Чималі державні запаси сільськогосподарської продукції давали змогу утримувати сильне військо й діяти на міжнародній арені нахрапом. Отож, Урарту випробовувала на близьких і далеких сусідах свої військові мускули не тому, що в цьому існувала настійна економічна потреба, а виключно через амбіційність своїх володарів.

Важливу роль у господарському житті Урарту відігравали порівняно невеликі царські господарства. Підраховано, що державні зерносховища та винні склади лише Тейшебаїні були розраховані на врожай з площі в 4—5 тис. га. В царських господарствах використовувалася праця тисяч робітників, мало не кожен четвертий із них був писцем чи адміністратором. Центрами цих господарств були міста-фортеці Тейшебаїні, Аргіштінілі, Еребуні та ін.

Меншу, але також суттєву роль у соціально-економічному житті Урарту відігравали храмові господарства. Урартські храми були невеликими й жили не стільки з землі та худоби, скільки на приношення мирян. Храми потроху приторговували, хоча загалом *торгівля в Урарту в умовах централізованого розподілу суспільного продукту не процвітала.*

На вершині соціальної піраміди урартського суспільства перебувала військова знать і чиновництво, тобто царські родичі та нащадки колись незалежних князів. Найчисленнішим був середній прошарок — «озброєні вільні люди племені», яких налічувалося близько півтора мільйона осіб. Община в Урарту загалом була самоуправною.

Існували в Урарту раби та інші залежні виробники. Основним джерелом рабства були війни. В рабство обертали не всіх військовополонених, декотрим із них надавалася можливість служити у війську й накласти головою за урартські інтереси. Регулярний притік робочої сили зі сторони сприяв економічному процвітання країни.

Урартські володарі намагалися створити міцну централізовану державу. Важливою передумовою посилення своєї влади вони цілком слушно вважали вдалі завоюницькі походи, тому постійно дбали про боєздатність війська, основою якого були професійні воїни — вправні кіннотники й лучники.

В державі ще за царювання Мінуа склалася система намісництв, керованих «начальниками областей». Щоб тримати місцеві органи влади під урядовим контролем, царі діймали їх дріб'язковою опікою (наприклад, вказували такому начальнику, за кого він повинен видати заміж доньку місцевого кухаря). Проте надійно централізувати поліетнічну державу не вдавалося. Її оточували численні напівзалежні та союзні політичні утворення, що в усіх відношеннях дуже відрізнялися між собою. Не вдалося створити й єдину господарську систему. Надмірна залежність господарського механізму від притоку сировини та робочої сили зі сторони потребувала успішних воєнних кампаній, тим часом воєнна фортуна не завжди була прихильною до Урарту.

**Занепад Урарту.
Утворення ранніх
держав Вірменії та Грузії**

Відмова урартів від боротьби за лідерство в Передній Азії не означала, що вони заприятелювали з Ассирією. Урарти продовжували намовляти буферні держави проти ассирійського володарювання. Проте *наприкінці VII ст. до н. е. не Ассирія становила смертельну небезпеку для урартів, а скіфські племена, які, слідом за киммерійцями, хвилею накопилися в 70-х роках VII ст. до н. е. на Передню Азію й заснували в Північно-Західному Ірані своє «царство»*. Перед загрозою скіфської навали урарти мусили запобігати ласки ассирійських володарів. Вони здавали на міжнародній арені одну позицію за другою. Коли ж наприкінці VII ст. до н. е. Ассирія загинула, Урарту стала васалом Мідії, одного з ассирійських могильників, а до 590 р. до н. е. взагалі припинила своє існування. Її міста-фортеці перетворилися на згарища.

На початку VI ст. до н. е. в області Арме-Шупрія, колись підвладній урартам, утворилося Давньовірменське царство, проте воно невдовзі увійшло до складу Перської держави. Найдавнішою столицею Давньої Вірменії став

Армавір. У молодій державі поширився зороастризм. Утім, народна культура давніх вірмен більше наслідувала не іранські, а урартські зразки. Після розгрому Александром Македонським Перської держави, в *Елліністичну добу*, виникла незалежна Давньовірменська держава. Першим царем у ній був Арташес I (189—161 рр. до н. е.), який заснував нову вірменську столицю — Арташат.

У західних областях Закавказзя в VI—IV ст. до н. е. з'явилася держава Колхіда, в якій розвивалися ремесла й торгівля, навіть чеканилась власна монета — «колхідка» (так її назвали дослідники). Тамтешні майстри виробляли із золота та заліза досконалі вироби, що принесли Колхиді славу країни «золотого руна». В Колхиді тісно переплелися місцеві та давньогрецькі традиції.

У VI—IV ст. до н. е. міські центри утворилися також у Східній Грузії, скажімо, столичне місто Мцхета, печерні міста (Уплісціхе та ін.). Наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. у Східній та Південній Грузії з'явилася держава Іберія (грузинські джерела називали її Картлі). Тоді ж у прикаспійських областях, на території нинішнього Азербайджану, об'єдналися в державу албанські племена. *Таким чином, найдавнішими державами Закавказзя були Стародавня Вірменія, Колхіда, Іберія та Кавказька Албанія.*

Культура Урарту

Культура Урарту зазнала сильних хетто-хуррито-ассирійських впливів. Стосовно двірської куль-

тури урартів, то вона так ретельно наслідувала прокламаційну ассирійську культуру, покликану передавати велич і могутність царської влади, що її часом важко відрізнити від ассирійських еталонів. Вона явно тяжіла до багатства й пишноти.

Типовим житлом урартської сім'ї був одноповерховий (траплялися й кількаповерхові) будинок, покрівля якого спиралася на дерев'яні стовпи і накривала лише одне з помешкань, а інші служили двориком. У будинку не згадало врите в землю вогнище. Меблів не було майже ніяких. Урарти користувалися глиняним посудом, у якому варили страву, зберігали зерно, пиво, олію, нехитрий домашній скарб.

Страви приготувляли з ячменю, проса, бобових, кунжута (з нього виробляли олію), винограду, родзинок і, дуже рідко, з м'яса.

У сільському господарстві урарти користувалися залізним серпом, вилами, лопатою, грубою кам'яною зернотеркою, кам'яною ступою-крупорушкою.

Урартські міста були пристосовані до гористого ландшафту. Прямих вулиць у них не існувало, їх заміняв лабіринт кривих провулків.

Урарти розвинули передусім декоративне мистецтво, в якому переважала орнаменталістика. Йому були притаманні традиціоналізм, дотримання канону. Майстри прикрашали царські палаци декором, у якому чергувалися зображення фігур богів, могутніх тварин (левів, биків тощо), рослинні мотиви. Нерідко декором слугували зображення воїнів і колісниць, а на фресках в Еребуні — сцени сільськогосподарських робіт. *Найбільших успіхів урарти досягли у прикладному мистецтві.* Вони виготовляли чудову парадну зброю (прикрашені рельєфними зображеннями щити, шоломи, сагайдаки тощо), майстерно прикрашали золотом і самоцвітами царські трони, бронзові деталі яких були справжніми шедеврами їхньої тореветики (наприклад, сфінкси). Виготовлене урартськими майстрами палацове начиння створювало враження «варварської пишноти та розкоші».

Урартські майстри-будівельники зводили на природних підвищеннях і скелях муровані кам'яні фортеці, що мали оборонне призначення та прокламували могутність царів.

Окремі мотиви урартської культури зустрічаються в культурі ахеменідського Ірану, стародавнього Закавказзя, скіфів, навіть ранньої Греції.

Тексти і література

Тексти

Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // Вестн. древней истории. 1951. № 2, 3.

Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии. Москва, 1977.

Материалы по истории СССР. Вып. 1. Древние народы и государства на территории СССР. Москва, 1985.

Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960.

Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. Открытия и публикации 1954—1970 гг. // Вестн. древней истории. 1971. № 3, 4.

Янковская Н. В. Клинописные тексты из Кюль-тепе в собраниях СССР. Москва, 1968.

Наукові та науково-популярні праці

Аветисян Г. М. Государство Митанни. Ереван, 1984.

Арутюнян Н. В. Биайнили (Урарту): Военно-политическая история и вопросы топонимики. Ереван, 1970.

Арутюнян Н. В. Земледелие и скотоводство Урарту. Ереван, 1985.

Арутюнян Н. В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.

Вильгельм Г. Древний народ хурриты. Очерки истории и культуры / Пер. с нем. Москва, 1992.

Герни О. Р. Хетты / Пер. с англ. Москва, 1987.

Гиоргадзе Г. Г. Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства. Тбилиси, 1973.

Довгяло Г. И. Становление идеологии раннеклассового общества (на материале хеттских клинописных табличек). Минск, 1980.

Древние языки Малой Азии / Пер. с нем., фр., итал. Москва, 1980.

Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968.

Есаян С. А. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении III—I тыс. до н. э. Ереван, 1976.

Лордкипанидзе О. Д. Город-храм Колхиды (История археологических раскопок в Вани). Москва, 1978.

Маккуин Д. Г. Хетты и их современники в Малой Азии / Пер. с англ. Москва, 1983.

Меликишвили Г. А. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954.

Менабде Э. А. Хеттское общество. Экономика, собственность, семья и наследование. Тбилиси, 1965.

Мнацаканян С. Х., Оганесян К. Л., Саинян А. А. Очерки по истории архитектуры древней и средневековой Армении. Ереван, 1978.

Оганесян К. Крепость Эребуни (782 г. до н. э.). Ереван, 1980.

Пиотровский Б. Б. Ванское царство (Урарту). Москва, 1959.

Пиотровский Б. Б. Искусство Урарту. Ленинград, 1962.

Пиотровский Б. Б. Царство Урарту VIII—VI вв. до н. э. Ленинград, 1962.

Погребова Н. М. Иран и Закавказье в раннем железном веке. Москва, 1977.

* * *

Замаровский В. Тайны хеттов / Пер. со словац. Москва, 1968.

Керам К. Узкое ущелье и Черная гора / Пер. с нем. Москва, 1962.

**СХІДНЕ
СЕРЕДЗЕМНО-
МОР'Я. АРАВІЯ**

ВСТУП ДО СЕМІТОЛОГІЇ. СТАРОДАВНІ ФІНІКІЯ ТА СИРІЯ

- Стан джерельної бази, біблійна критика
- Природно-кліматичні умови
- Етногенез і ментальність населення
- Перехід від варварства до цивілізації
- Фінікія та Сирія в I тис. до н. е.

Стан джерельної бази, біблійна критика

Сильніші сусіди неодноразово нищили багаті й не захищені природою міста Східного Середземномор'я. Не щадили їх і руйнівні землетруси. До того ж тамтешній торговий люд був надто ошадливий, щоб улаштувати багаті похорони навіть царям, і не практикував жертвоприношення мертвим. Тому археологи збирають убогий урожай на східно-середземноморській території.

Археологічні розвідки в регіоні розпочалися в 1860 р. на території Фінікії. Започаткував їх француз Жорж Ренан, який розкопав міста Арвад, Бібл, Тір і Сідон. Проте християнська Європа засудила його ініціативу, вважаючи її блюзнірством. До археологічних розкопок у «святій

землі» в Європі почали ставитися толерантно лише після сенсаційної знахідки в 70-х роках ХІХ ст. таблички з вавилонською легендою про всесвітній потоп. Саме тоді й з'явився термін «біблійна археологія».

У 20-х роках ХХ ст. французи П. Монте та М. Дюнан завершили розкопки Бібла, де вони виявили руїни язичеського храму, ознаки впливу староегипетської культури на фінікійців. Тоді ж Кл. Ф.-А. Шеффер розкопав пагорб Рас-Шамра, під яким лежали руїни стародавнього Угариту. Тут було виявлено царські палаци й храми, найдавніший у світі алфавіт. Археологи не обминули своєю увагою також колишні фінікійські колонії та факторії на території Північної Африки, Іспанії, островів Середземного моря. Наприкінці 80-х років вони виявили на острові Сардинія фінікійський некрополь середини I тис. до н. е.

На території Палестини основні археологічні відкриття здійснено вже в нинішньому столітті. Так, на початку ХХ ст. англійський археолог Р. А. С. Макалістер розкопав стародавній Гезер (сучасний Тель-Джезер), у некрополі якого виявив сліди ритуальних дитячих поховань (немовлят живими повтискували в глики з вузькою шийкою)*. До цікавих археологічних знахідок у Гезері слід віднести кам'яні стовпи, в яких, за уявою семітів, жили боги (ці стовпи називали *вєфіль*, тобто «божа оселя»). Поблизу цього міста археологи виявили печерні неолітичні стоянки. Невдовзі німецькі та англійські археологи (Д. Гарстанг та ін.) розкопали одне з найдавніших міст — Єрихон, у якому виявили залишки потужного муру, групові поховання (по 50—300 тіл у могилі), місцеві та привізні ремісничі вироби тощо. До речі, Біблія запевняє, що мури Єрихона впали від лементу євреїв і моторошних звуків їхніх військових дудок. Розкопки підтвердили, що мури ці справді завалилися, проте трапилося це лихо задовго до приходу в Палестину стародавніх євреїв, скоріше всього — внаслідок сильного землетрусу. Археологічне вивчення Єрихона триває. Упродовж останніх двох десятиліть там виявлено рештки двох царських палаців доби Другого храму з садами та десятком басейнів. У 20—30-х роках американські вчені

---

* Релігійне виправдання практики дитячих жертвоприношень знаходимо у Старому Заповіті: «Посвяти Мені кожного перворідного, що розриває всяку утробу серед Ізраїлевих синів, серед людей і серед худоби, — для Мене воно!» (II М., 13, 2); «...бо Мій кожен перворідний серед Ізраїлевих синів, — серед людини й серед худоби...» (IV М., 8, 17).

розкопали Мегіддо, оточене широким муром, і виявили в його підземеллях близько 200 виробів із слонової кістки. Тоді ж було розкопано Бет-Шан, на воротах якого, як стверджується у Старому Заповіті, філістимляни повісили тіло першого єврейського царя Саула. В Бет-Шані знайдено староегипетські пам'ятки, в тому числі описи воєнних походів у Східне Середземномор'я фараонів Сети I та Рамзеса II. Фахівці здійснили археологічні розвідки також у Самарії та Єрусалимі — столицях Ізраїльського та Іудейського царств. У Самарії вони виявили міські мури, царський палац, глиняні таблички з написами IX ст. до н. е., в Єрусалимі — могили, захисну стіну, підземний водопровід. Проте копали в Єрусалимі надто обережно, остерігаючись пошкодити сучасні святині. В 50—60-х роках у Хацорі та Арваді археологи розкопали руїни стародавнього храму, чимало культових статуеток із написами-посвятами, поселення епохи ранньої бронзи тощо.

На території стародавньої Сирії археологічні пошуки велися в ще скромніших масштабах. Упродовж 20—40-х років XX ст. там було розкопано стародавні міста Кадеш (нинішній Тель Небі Менде), Катну (нинішній Тель Мішріфе), Хамат (нинішній Хама), Алалах (нинішній Тель Атчана). У 70-х роках італійські археологи віднайшли північносирійське місто-державу Ебла, а в ньому — великий архів клинописних документів середини III тис. до н. е.

Щодо писемних джерел з історії давнього Східного Середземномор'я, то їх узагалі збереглося зовсім мало, ще менше, ніж археологічних пам'яток. До нас дійшли кілька царських написів, документи з Амарнського архіву, складені напередодні виникнення староеврейської держави, семітські, хеттські та хурритські тексти з Угариту, пам'ятки фінікійської літератури (в переказі античних авторів), повідомлення про східносередземноморські країни в літописах окремих єгипетських фараонів, асирійських і нововавилонських царів, документах з Еблського архіву. Історична інформація про Східне Середземномор'я є в працях Філона Александрійського, Йосипа Флавія та інших античних авторів.

Особливе місце серед писемних джерел з історії стародавніх народів Східного Середземномор'я, передусім євреїв, посідає Старий Заповіт, історизм багатьох сюжетів якого нині не викликає сумнівів. Ядром Старого Заповіту є перші п'ять його книг — П'ятикнижжя Мойсея, проте найба-

гатший історичний матеріал міститься у Книзі Суддів, чотирьох Книгах Царств, двох Книгах Параліпоменон (або Хронік), Книгах Ездри, Неємії, Пророків. Він проливає світло на господарський уклад та суспільні відносини східносередземноморських народів, їхню політичну історію, на рівень їхньої суспільно-політичної думки тощо.

Історичний матеріал Старого Заповіту вартий того, щоб його використовувати в історичних дослідженнях, нерідко взагалі унікальний. Все ж стверджувати про абсолютну достовірність біблійних сюжетів не доводиться, бо історична правда в них перемішана з міфами. Книги Старого Заповіту склалися в різні періоди історії, в них часто трапляються анахронізми. До того ж старозаповітна традиція подає історію народів у контексті єврейської історії і відчутно грішить апологетичними тенденціями щодо історичного минулого євреїв та їхньої релігії, приписує історичну долю окремих староеврейських племен усім стародавнім євреям. Наукове опрацювання біблійних історичних переказів ускладнюється також тією прикрою обставиною, що, за словами історика, проблеми біблеїстики «нерідко використовуються з суто пропагандистською метою, в якій мало спільного з історичною наукою». *Таким чином, звертаючись до Старого Заповіту за історичною інформацією, його доводиться попередньо піддавати науковій критиці, яка в цьому випадку зводиться до відокремлення історичної правди від вигадок, ідентифікації біблійних персонажів, виявлення на сучасній карті відповідників біблійним топонімам тощо.* Цим займається окрема наука — бібліологія.

Біля колиски бібліології стояли в XVII—XVIII ст. голландський філософ Б. Спіноза та французький учений-енциклопедист Ж. Астрюк, які виявили в біблійному тексті чимало суперечностей. У XIX ст. цю науку істотно збагатив німецький сходознавець Ю. Вельдхаузен, який, зокрема, довів, що т. зв. «Закон Мойсея» є сукупністю правових норм різних епох. Бібліологія, безперечно, змогла б досягти ще вагоміших успіхів, якби ряд дослідників старозаповітної традиції не намагався будь-що довести правдивість кожного рядка біблійного тексту.

Розвитку бібліології посприяло сенсаційне віднайдення в 1947 р. Кумранських рукописів (рукописів Мертвого моря) — виконаних на пергаменті та мідних пластинках релігійних текстів, які зберегли архаїчну, на ціле тисячоліття давнішу за канонічну, редакцію Біблії. Тексти Кумрану водночас змальовують суспільний устрій та духовну культуру

іудейської секти есеїв, яка чомусь усамітнилася серед мертвих Кумранських скель. На жаль, уведення в науковий обіг частини Кумранських рукописів чомусь зтягується, навіть більше, вчені-католики, як про це повідомляла французька преса, спромоглися «загубити» окремі тексти.

Природно-кліматичні умови

Стародавнє Східне Середземномор'я займало територію між середньою та нижньою течіями Євфрату й Середземним морем південніше Малої Азії й північніше Єгипту. Стародавні кордони цього регіону не збігалися з кордонами нинішніх східносередземноморських держав. Так, Сирія в давнину займала лише західні області нинішньої Сирії та турецькі землі південніше Тавра, територія Фінікії загалом лежала в кордонах сучасного Лівану, а Палестина охоплювала територію не лише Ізраїлю, а й палестинських арабів та Йорданії (Зайорданія).

Східне Середземномор'я — зона різких природних контрастів. Там були й напівмертві пустині, й родючі низини, й гірські масиви із засніженими вершинами, болота та озера, й вічнозелені лісові масиви. Із сировинних ресурсів у регіоні була в достатку лише промислова деревина. Повноводних рік, які б спонукали розвивати іригаційне землеробство, а отже посприяли б утворенню сильних держав з потужною централізованою владою, у Східному Середземномор'ї не існувало. Натомість через його територію проходили важливі караванні шляхи, що відкривали широкі можливості для розвитку посередницької торгівлі. Повені населенню Східного Середземномор'я не загрожували, все ж природа демонструвала і тут свій крутий норов за допомогою руйнівних землетрусів та їхніх грізних супутників — цунамі, що час від часу несли смерть і руйнацію й змусили таки тамтешню людність починаючи з II тис. до н. е. займатися сейсмостійким будівництвом.

Клімат Східного Середземномор'я загалом сприяв господарській діяльності людини. Спекотне літо з його піщаними бурями тривало упродовж квітня — жовтня, потім наставала осінь з її густими туманами, а за нею — тримісячна зима з пронизливими вітрами, нерегулярними холодними зливами, часом навіть снігом. Сусідам-степовикам Східне Середземномор'я завжди здавалося казково багатою країною, яка «тече» молоком і медом.

У кожному з історичних регіонів Східного Середземномор'я — біблійної «країни Ханаан» — існували локальні природно-кліматичні особливості, які значною мірою зумовили специфіку господарського, суспільно-політичного та духовного життя фінікійців, сирійців і євреїв у давнину.

Фінікія була приморською країною, що її відмежовував зі сходу невисокий гірський хребет Ліван, похилі схили якого в бік моря вкривала вічнозелена середземноморська рослинність. Гірські схили фінікійці обжили майже до самих вершин.

Арабіст І. Ю. Крачковський так описав ліванський гірський пейзаж: «Дорога майже весь час іде вгору; чим вище — тим більше гірських річок, більше води, а отож і більше зелені, на яку загалом Ліван не надто щедрий. Але завдяки високій місцевості тут зелень не стільки південна, скільки середньої смуги. Багато сріблястих тополь, і, можливо, тому одне село зі своїми чистенькими мазанками, через яке ми проїжджали при місячному світлі, дуже нагадувало мені Малоросію».

Вологі морські вітри приносили у Фінікію вдосталь опадів, так що іригація в ній була не потрібною. Берегова лінія Фінікії рясніла зручними для мореплавства бухтами та природними гаванями. Основним сировинним багатством країни були знамениті кедрові ліси, які давали добротний будівельний матеріал, смолу, дерев'яний клей, ароматичні олії*.

Сирія, на відміну від Фінікії, морською країною не була, хоч і мала вихід до моря. Через її територію протікала невеличка річка Оронт (теперішня Аль-Асі), яка проклала собі шлях між горами Лівану й Антілівану. Повернувши у своїй нижній течії круто на захід, ця річка плинула через нині майже сухі озера та болота і впадала в Середземне море. Через її гирло в Північну Сирію проникали вологі морські вітри, тому сирійські землі добре зрошувалися й непогано родили. За Антіліваном, у напрямку Сирійської пустині, лежали два оазиси — великий — Дамаска та невеликий — Пальміри. Через них вели прадавні караванні шляхи.

Територію Палестини окреслювали південне передгір'я Лівану та північно-західні кордони Аравійського пів-

---

* Недарма кедр зображено на державному прапорі, банкнотах, монетах і найвищому державному ордені Ліванської Республіки, сам же Ліван часто називають країною кедрів, хоча це дерево нині можна побачити там лише в державному заповіднику.

острова. Через країну протікала невеличка річка Йордан, яка витікала з південних відрогів Антілівану і впадала у Мертве море — неглибоке озеро з водою, в шість разів солонішою за морську (через це в ньому повністю відсутня органіка). Річка поділяла Палестину на дві географічні зони. На схід від неї простягалася непридатна для землеробства степова та гориста місцевість, а на захід — територія, що радувала око полями, садками, виноградниками, луками та пасовиськами. На півночі Палестини височіли гори з засніженими вершинами, на південних же окраїнах починалася Сирійсько-Аравійська напівпустиня.

Південне узбережжя Мертвого моря обрамляє пасмо пагорбів, серед яких (наслідок вивітрювання) є соляні стовпи, схожі своїми обрисами на людську постать. Існує думка, що саме вони послужили основою для біблійної легенди про перетворення Богом надміру цікавої жінки праведника Лота в соляний стовп.

Із сировинних ресурсів Палестина мала глину та будівельний камінь. Природа, таким чином, виявилася скупкою на промислову сировину, натомість стимулювала торгівлю діяльність (через Палестину прелягали прадавні караванні шляхи).

Етногенез і ментальність населення

Розібратися в етногенезі доводиться мати справу з науковими гіпотезами.

Встановлено, що Східне Середземномор'я було залюднене ще в палеоліті, що на територіях Палестини та Сирії вже у VIII тис. до н. е. існували поселення землеробів, причому іноді захищені потужними мурами (наприклад, Єрихон). Але хто заснував ці прадавні осідки? Нині будівельниками цих поселень-фортець найчастіше називають стародавніх семітів. Мовляв, саме із Східного Середземномор'я відбулося розселення семітів у Передній Азії: східних (аккадців) — у Південній Месопотамії, південних (аравійців та арабів) — на Аравійському півострові, західні ж семіти (ханаанейці, амореї та арамеї) залишилися на батьківщині — у країні Ханаан (Сирія та Палестина).

До західних семітів підселилися під час своєї міграції із Закавказзя племена хурритів. Десь наприкінці

III тис. до н. е. на східносередземноморському узбережжі осіли вузькою смугою західносемітські племена фінікійців (цей етнонім, що має іноземне походження, перекладають як «темно-червоні», він, таким чином, напевно, пов'язаний із знаменитим фінікійським пурпуром). Фінікійці спершу називали себе, за назвою рідних міст, сидонцями, біблцями, арвадцями тощо, а потім взяли самоназву *ханаанейці*, яку одні дослідники вважають похідною від слова *пурпур*, інші — від староеврейського слова *хана*, що означало «фанатик», «одержимий». Геродот повідомляв, що предки фінікійців нібито мешкали на узбережжі Еритрейського (Аравійського) моря. Якщо це відповідало дійсності, то можна припустити, що з обжитих місць їх зігнав, скоріше всього, сильний землетрус.

У XVIII—XVI ст. до н. е. Палестина стала центром розселення кочівників-гіксосів, які мігрували аж у Єгипет. Щодо стародавніх євреїв, то вони осіли в Палестині в другій половині II тис. до н. е.

Етногенез стародавніх євреїв не з'ясований. Донедавна переважала гіпотеза, згідно з якою їхніми предками були племена *хапіру*, в назві яких вбачали архаїчну форму етноніму «єврей». Нині *хапіру* частіше вважають не етносом, а етнічно неоднорідною соціальною верствою, ізгоями-втікачами, рух яких нагадував утечу закріпачених селян у козаки. *Хапіру* наймалися на службу до чужих володарів, на початку XIV ст. до н. е. чимало їх мешкало в хурритській державі Амурру, яка виникла на прикордонні Фінікії та Сирії. Іноземці називали мешканців цієї держави *амореями*, тобто «західниками», самоназва ж їхня була, здається, *сутії*. Перший цар Амурру, охочий загібати жар чужими руками, намовив *хапіру* повстати проти єгипетського володарювання в Східному Середземномор'ї. Внаслідок цієї авантюри *хапіру* під військовим тиском Єгипту, мабуть, розчинилися серед ханаанейського населення, царство ж Амурру зовсім занепало, а в XII ст. до н. е. його взагалі зітерла з історичної карти страшна навала *морських народів*.

У другій половині XIII ст. до н. е. з Північної Месопотамії чи, можливо, з аравійських степів у південні області Східного Середземномор'я забрела чимала група семітів, яких, найімовірніше, прогнали з обжитих місць хуррити та кассити. Цим семітам випали різні історичні долі: одні злилися в пустині з арамеями та арабами, інші (моавитяни та аммонитяни) осіли в Зайорданні чи (едомітяни або ідумеї) поселилися південніше Мертвого моря. Проте

кілька племен продовжили кочове життя. За ними закріпилася назва *ха-ібри* ('ібри), яка означала «ті, що прийшли з-за річки» чи, можливо, походила від якогось Евера. Нині семітологи все більше схиляються до думки, що саме *ха-ібри*, а не *ханіру* були предками стародавніх євреїв і від них, а не від *ханіру* виводять етнонім «євреї».

Слід зазначити, що етнічний склад стародавніх євреїв не був однорідним. Вони аж до схилку своєї стародавньої історії практикували змішані шлюби, що виразно зафіксовано у старозаповітній традиції: «А Ізраїлеві сини сиділи серед ханаєнина, хіттеянина, і амореянина, і періздеянина, і хіввеянина, і євусеянина. І вони брали їхніх дочок собі за жінок, а своїх дочок давали їхнім синам, та служили їхнім богам» (Суд. 3: 5—6).

У XII ст. до н. е. на морській окраїні Палестини, південніше Фінікії, осіли двоє племен *морських народів* (чи, як їх називають сирійські джерела, *народів півночі*) — філістимляни та чакара. Ці індоєвропейські племена заснували там союз п'яти міст (Гази, Аскалона, Аккарона, Гати та Ашдода). Етнонім *філістимлянин* стародавні євреї вимовляли *пеліштим*, отож він дав назву країні — Палестина. В утворенні східносередземноморського населення брали участь також єгипетський та месопотамський етноси.

Таким чином, етнічний склад населення Східного Середземномор'я в давнину був украй неоднорідним, що поряд з уповільненим соціально-економічним розвитком регіону стало перешкодою для появи там сильних централізованих держав.

Якою була ментальність стародавніх народів Східного Середземномор'я?

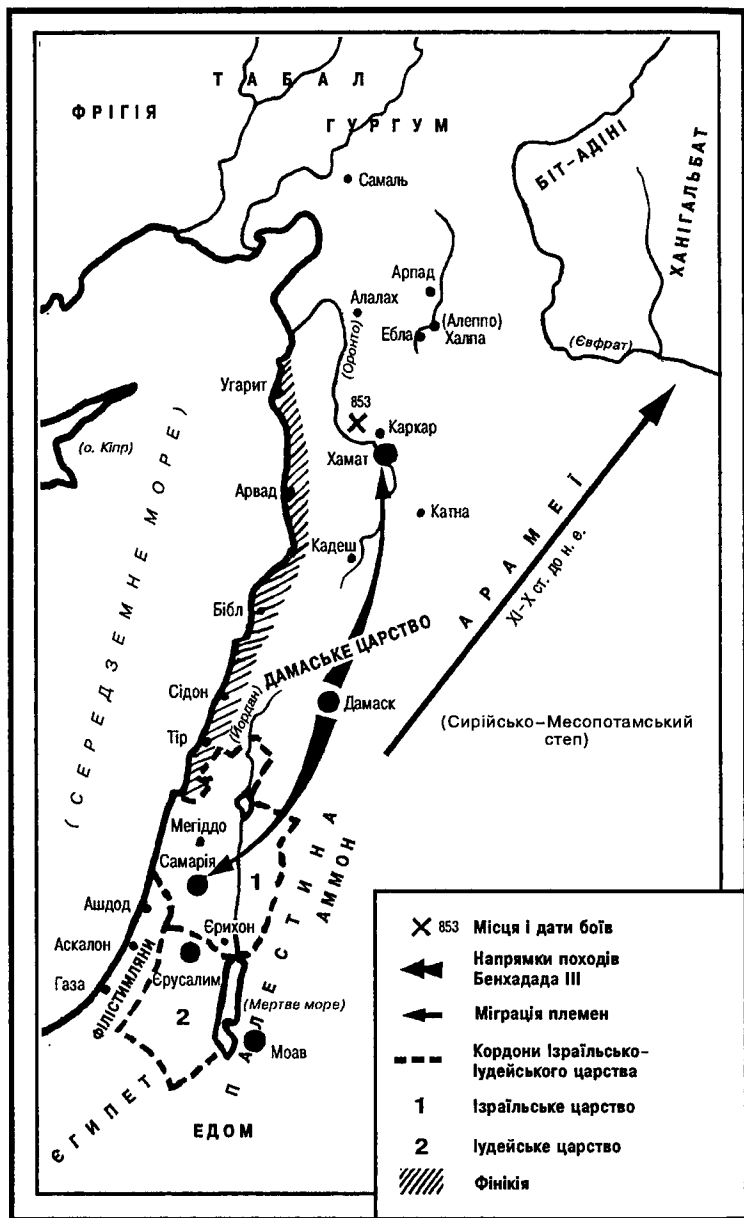
Ключовою фігурою людності цього регіону був торговець-семіт, що його відомий англійський етнограф Дж. Дж. Фрезер охарактеризував таким чином: «Гнучкий, далекоглядний і спритний, він нізачо не знехтує нагодою повернути все на свою користь, уміє досягати свого не силою, а хитрістю й не дуже розбірливий у засобах, завжди готовий перехитрити й ошукати свого суперника». Стародавні греки не особливо симпатизували фінікійцям. Плу-тарх, наприклад, уважав їх «похмурими, сповненими гіркоти людьми, покірливими володарям, тиранічними по відношенню до тих, хто від них залежав, жалюгідними в страху, лютими, коли їх зачіпають, стійкими у своїх рішеннях і настільки обмеженими, що вони несхвально ставляться до

будь-якого гумору й доброти». Деякі ж автори, навпаки, підкреслювали природний розум фінікійців.

Неоднозначно характеризували сучасники також стародавніх євреїв, які, на їхню думку, мали сварливу вдачу і, на відміну від фінікійців, погано ладили з своїми сусідами. Невпинна боротьба за своє етнічне самозбереження в оточенні сильніших сусідів виробила в них сильне, щоб не сказати хворобливе, почуття своєї етнічної винятковості. Це почуття перетворилося у стародавніх євреїв на релігійну категорію і посприяло збереженню у них рудиментів родоплемінного укладу. Євреї вважали себе особливим народом, божими обранцями й рішуче протиставляли себе всім іншим народам. Як зазначає семітолог І. П. Вейнберг, те, що вони пов'язували поняття *ми* з упорядкованим світом, а *вони* — зі світом неупорядкованим, визнавали *нас* «справжніми людьми», а *їх* — не людьми чи недолюдками, породжувало егоцентризм, партикуляризм, незмінне сприйняття *їх* як ворогів *нас*. Цей психологічний стереотип сприймався сусідніми народами як вияв безприкладного етнічного чванства, зарозумілості і, ясна річ, породжував у них юдофобію, причому часом настільки сильну, що староеврейський історик Йосип Флавій був змушений написати спеціальну працю, в якій він розвінчував антисемітські вигадки староегипетського жерця-історика Манефона, александрійського лінгвіста Апіона та інших неприхильників євреїв.

Стародавні євреї дотримувалися строгої моралі. Ізраїльтянки, наприклад, на відміну від ханаанських жінок, кутали себе покривалом від голови до п'ят, а при сторонніх чоловіках прикривали й лице. Євреї були фанатично віддані своїм племінним звичаям і традиціям, особливо релігійним. Гекатей Абдерський запевняв, що їх неможливо було позбавити їхніх релігійних переконань, за які вони «завжди ладні були піти на будь-які муки і навіть на люту смерть».

Стародавнє єврейство дуже ідеалізувало давнину, мріяло про повернення *золотого віку*. Саме цією характерною рисою його ментальності семітологи пояснюють феномен довголіття легендарних старозаповітних патріархів, кожен із яких нібито прожив кілька сотень років. Євреї, мовляв, уважали, що оскільки стародавні часи були *хороші*, то й тодішня людність жила *хороше*, тобто дуже довго.

**Перехід від варварства
до цивілізації**

Ще у VIII—VII тис. до н. е. у Східному Середземномор'ї відбувся перехід до осілого способу життя, причому тогочасні хлібороби

зادля захисту свого майна від пожадливих войовничих степовиків нерідко оточували свої поселення мурами.

У VI—V тис. кількість землеробських поселень у регіоні зросла. На той час місцева людність уже одомашнила велику та дрібну рогату худобу, свиней. Однак тамтешнє сільське господарство залишалось примітивним, бо суха кам'яниста земля давала убогі врожаї. На чималій території через засушливий клімат землеробство взагалі не розвивалося. У Дамаському оазисі, Зайорданні, на краю пустелі та в горах люди ще жили в шатрах і мусили щовесни кочувати в пошуках корму для своєї худоби.

У V—IV тис. до н. е. східносередземноморське населення потрапило під могутній культурний вплив Єгипту і Месопотамії. Воно почало використовувати мідні знаряддя праці, освоїло садівництво та виноградарство, навіть подекуди розвинуло терасне землеробство, налагодило тісні торгові зв'язки з єгиптянами та людністю Месопотамії.

У III тис. в Східному Середземномор'ї з'явилися перші торгові центри: Бібл, Угарит, Тір, Сідон (нинішня Сайда), Ебла, Алалах тощо. Тісні контакти з найдавнішими передньоазіатськими вогнищами цивілізації — Єгиптом і Месопотамією — стимулювали в цих торгових містах цивілізаційний процес. Вони перетворилися на міста-держави, з храмами та царськими палацами. Звісно, міста-держави постійно конкурували між собою, укладали одне проти одного політичні союзи. *Першим політичним об'єднанням у регіоні була північно-сирійська аморитська держава Ямхад, заснована у XVIII ст. до н. е. племінним вождєм Сумуепахом, у якого ще навіть не було своєї столиці.* Наступник Сумуепаха, Яримлім, уже прибрав собі царський титул і зробив своєю столицею Халпу (нинішнє Алеппо). Однак державі Ямхад не судилося політичне довголіття, уже в XVII ст. до н. е. вона занепала і втратила свою незалежність.

На межі XVIII—XVII ст. до н. е. у Східному Середземномор'ї виник могутній різноплемінний союз гіксосів, етнічне ядро якого, очевидно, становили західні семіти, хетти та хуррити. До цього політичного утворення увійшли міста-держави Кадеш, Мегіддо та ін. Проіснував він

близько ста років і зрештою канув у Лету під воєнним натиском Єгипту. Тривале порядкування гіксосів, війни між Єгиптом і хурритською державою Мітанні спричинили занепад та руйнацію багатьох східносередземноморських міст-держав. Уціліли лише фінікійські центри, розташовані поза долиною Бекаа — основного театру воєнних сутичок.

У II тис. до н. е. на заваді процвітанню карликових держав Східного Середземномор'я став також внутрішній розбрат, який не завкди виливався в криваві побоїща лише завдяки присутності там єгипетських гарнізонів. Давалася взнаки також вольниця *халіру*.

*Джерела нічого не розповідають про суспільний устрій найдавніших міст-держав Східного Середземномор'я. Скоріше всього, тамтеюня людність складалася з купців, воїнів, селян-общинників, ремісників та залежних робітників. Принаймні відомо, що мешканці Угариту, яких налічувалося 30—40 тис., у середині II тис. до н. е. поділялися на три суспільні стани: вільних общинників («сини Угариту»), царедворців, яких цар наділяв за службу землею («царські раби»), та дрібних царських службовців, до числа яких належали й *халіру* («раби царських рабів»). Були в Угариті також справжні раби, куплені чи закабалені.*

Сильна централізована влада в східносередземноморських князівствах не складалася. В Угариті, зокрема, був свій цар, однак його владу істотно обмежувала міська рада, яка не лише самостійно зирішувала внутрішні справи, а й підтримувала дипломатичні зносини з іноземними державами. Політичне життя за таких умов було в регіоні вкрай нестабільним, і без такого стримуючого чинника, як присутність єгипетських гарнізонів, мабуть, узагалі перетворилося б на політичну вакханалію.

На межі XIII—XII ст. до н. е. на Східне Середземномор'я звалилися страшне нашестя *морських народів*. Угарит узагалі зник з історичної сцени (втім, він міг загинути ще в 1365р. до н. е. внаслідок сильного землетрусу), Сідон також перетворився на руїну, проте згодом відродився. *Народи моря* зруйнували місцеву ханаанейську культуру, проте згодом її відновили стародавні євреї, які поселились у Палестині.

**Фінікія та Сирія
в I тис. до н. е.**

Розквіт давньої східносередземноморської цивілізації припав на I тис. до н. е., причому він був зумовлений не стільки вступом цього регіону у вік заліза (перехід до залізного виробництва відбувався там мляво), скільки сприятливою міжнародною обстановкою: Єгипет на той час занепав, йому вже було не до контролю за своїм колишнім васалом, Ассирія ж на початку I тис. до н. е. ще не була готова встановити там своє володарювання.

Фінікійці, які у своїй господарській діяльності надавали перевагу посередницькій торгівлі, хоч до перського завоювання ще не мали своєї монетної системи, побудували наймогутніший на ті часи торгово-військовий флот. За його допомогою вони монополізували всю середземноморську торгівлю, зберігши при цьому тісні економічні зв'язки з Єгиптом. Фінікійські мореплавці освоювали водні простори не лише з метою торгівлі, а й задля піратства, яке тоді було атрибутом морської торгівлі (це добре відобразив Гете у своєму «Фаусті»):

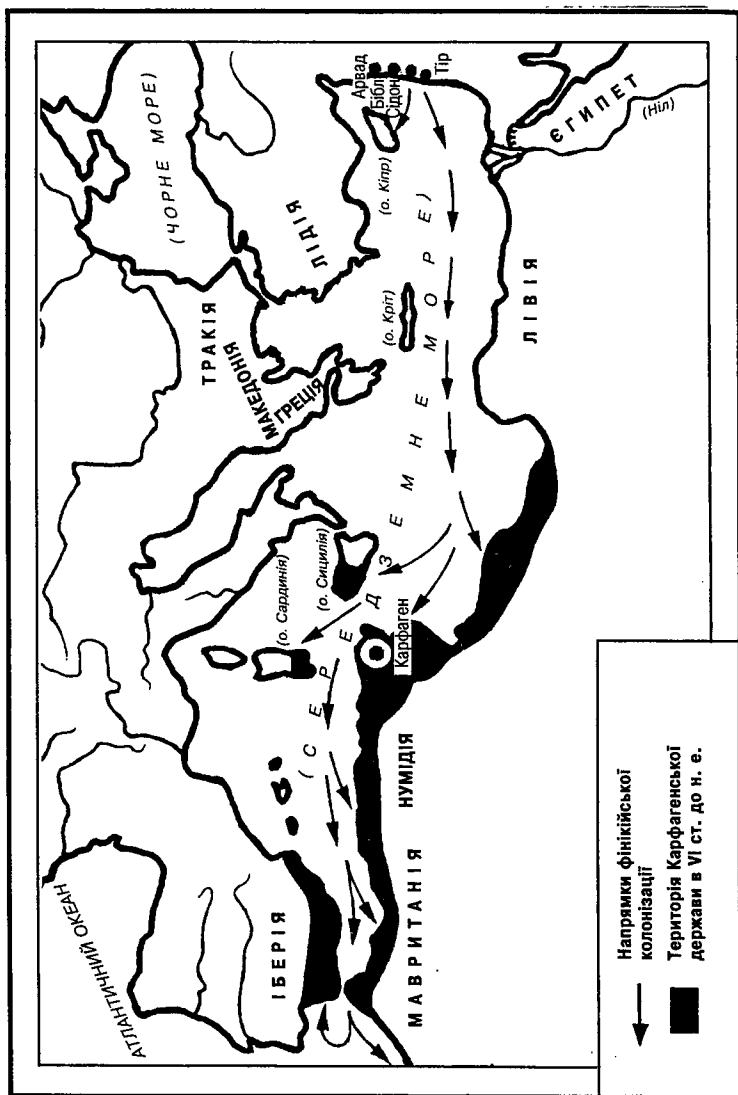
В открытом море дерзок взгляд,
Молчит закон, царит захват...
Никто не спросит: «Чье богатство?
Где взято и какой ценой?»
Война, торговля и пиратство —
Три вида сущности одной.

Проте навіть морського розбою виявилось замало для пожадливого фінікійського купецтва — воно не зупинилося перед викраденням людей з метою продажу їх у рабство. Про фінікійських людоловів ходила недобра слава в Передній Азії, що засвідчують, наприклад, такі рядки безсмертної Гомерової «Одіссеї»:

Вмілий в обманах з'явився до мене якийсь фінікієць,
Хитрий шахрай, що біди не одній вже накоїв людини.
Словом облесним умовив він мене поїхати разом
До Фінікії, де в нього й будинки були, і маєтки...
В Лівію взяв мене він з кораблем мореплавним, облудно
Радячи з ним і мені свій вантаж переправити разом,
Сам же за ціну велику продати мене намірився.

Філістимляни, стародавні євреї та арамеї потіснили фінікійців на їхній території, що призвело до її перенаселеності. Ускладнення демографічної ситуації, а також прагнення місцевого купецтва закріпитися на основних шляхах

морської торгівлі спричинили інтенсивну фінікійську колонізацію. Засновані фінікійцями колонії та факторії нерідко ставали містами, елітним прошарком у яких, звісно, були фінікійці, а робочою силою — туземне населення. Окремі колонії, передовсім Карфаген, самі вдавалися до колоніальної експансії.

Найдавніші фінікійські колонії з'явилися в XII ст. до н. е. на Кіпрі та в Північній Африці. У X ст. до н. е. колоніальна експансія фінікійців сягнула Піренейського півострова, трохи згодом — далекої Англії та західноафриканського узбережжя. *Припинив фінікійську колонізацію в середині II ст. до н. е. Рим, який знищив її тодішнього ініціатора — Карфагенську державу.*

Познайомимось з основною фінікійською колонією — Карфагеном, який перетворився в одну з наймогутніших держав Середземномор'я.

Карфаген («нове місто») заснувала наприкінці IX ст. до н. е. група опозиційних тірському царю аристократів, очолюваних сестрою царя — Еліссою (ця енергійна жінка стала царицею Карфагена). Населення раннього Карфагена займалося в основному посередницькою торгівлею, трохи — ремеслами і зовсім мало — землеробством. Поступово Карфаген став одним із провідних торговельних центрів Середземномор'я, залишивши далеко позаду у цьому відношенні свою метрополію — Тір. До середини VII ст. до н. е. він настільки зміцнів, що сам став на шлях колоніальної експансії, встановивши свій протекторат над північноафриканськими колоніями Фінікії. Його імперські замашки наштовхнулися на рішучий супротив греків.

До середини V ст. до н. е. завершилося формування Карфагенської держави — великої і чи не наймогутнішої в Західному Середземномор'ї. Долаючи запеклий опір тубільного населення та греків, вона підкорила територію сучасного Тунісу та Алжиру, населену північноафриканськими племенами, невелику частину Атлантичного узбережжя північніше Геркулесових стовпів, південно-західні області Іспанії, частину Болеарських островів і Сардинії, фінікійські міста на заході Сицилії, острови між Сицилією та Африкою. Ядром цієї держави став Карфаген, у якому мешкало близько 200 тис. городян, та підпорядкована йому *хора* — довколишні території, поділені на територіально-адміністративні області. Стосунки завойованих територій з Карфагеном були неоднаковими. Ті з них, що розміщувалися ближче до метрополії, перебували в більшій залежності. Загалом же колонії Карфагена були тією чи іншою мірою самоуправними.

І в соціально-економічному, і в політичному відношенні Карфаген більше відповідав античним, аніж старосхідним стандартам. У державі широко використовувалась праця рабів, до яких примикали групи залежних виробників. Хоч іноді в Карфагені ненадовго встановлювалася монархія, він здебільшого був республікою. Влада в державі формально належала народним зборам, проте реально нею керували олігархічні ради, до складу яких входили патриції. Отож, на відміну від фінікійських міст-держав, Карфаген був полісом античного типу.

На останньому етапі свого історичного розвитку, від середини V ст. до н. е. до середини II ст. до н. е., Карфагенська держава намагалася

відвоювати у греків Сицилію, а в 60-х роках III ст. до н. е. вступила в смертельний двобій з Римом. За словами Бертольда Брехта, з римською військовою потугою «великий Карфаген вів три війни. Після першої (264—241) він ще залишався великою державою, після другої (218—201) він ще існував, після третьої (149—146) канув у небуття».

Стосунки між колоніями та метрополіями були, звичайно, не найтеплішими, оскільки колонії прагнули розвиватися самостійно, а метрополії це аж ніяк не влаштувало. Проте спільність торгових інтересів, потреба в колективній обороні від зазіхань інших морських держав, належність до однієї релігійної общини спонукали як перших, так і других до розумних компромісів.

До речі, свої морські розвідки фінікійське купецтво здійснювало в найсуворішій таємниці від потенційних конкурентів, тому в джерелах вони не відображені. Зокрема, карфагенці добували сировину для виробництва знаменитого пурпуру біля Канарських (Пурпурних) островів і тих, хто знав про їх місцезонашування, вбивали чи виривали їм язика й залишали на острові. Аборигени цих островів донині спілкуються між собою за допомогою свисту, причому такого гучного, що його чути за кілька кілометрів.

Основним предметом фінікійського експорту була пурпурна фарба, яка мала багато відтінків — від яскраво-червоного до темно-фіолетового. Нею фінікійські майстри фарбували свій текстиль, тонкі єгипетські полотна, а пізніше — й китайський шовк. Тканина, пофарбована фінікійським пурпуром, довго не линяла й не вигорала; вона коштувала дуже дорого, тому йшла майже виключно на пошиття царського вбрання та храмових завіс*. Пурпур фінікійці виробляли з молюсків, колонії яких були в Середземному морі, в тому числі біля фінікійського узбережжя. Чималий зиск мали вони також від торгівлі склом, виробництво якого налагодили в VII ст. до н. е., після більш ніж тисячолітньої скляної монополії єгиптян, сідонці. Скляне виробництво в Сідоні особливо розквітло вже в римську добу, коли сідонці навчилися видувати скло, а в середньовічні часи воно стало матір'ю знаменитої венеціанської скляної мануфактури. Фінікійці прославилися також своєю технікою бронзового ливарництва та різьбою по слонової кістці.

Історичні джерела мало що повідомляють про суспільні відносини в фінікійських містах-державах. Очевидно, най-

---

* Утім, учені недавно відтворили фінікійський пурпур і були розчаровані його якістю.

важчі фізичні роботи у фінікійців виконували раби-іноземці, бо слідів існування в них боргового рабства не виявлено. Але де брали вони рабів, якщо ні з ким не воювали? Найімовірніше, задовольнялися купленими рабами та викраденими іноземцями.

Політичний устрій фінікійських міст-держав був монархічним. Царі користувалися чималою владою, проте далеко не авторитарною. До Елліністичної доби фінікійці своїх правителів не обожнювали. Міські общини змушували царів зважати на їхню думку при вирішенні внутріполітичних питань, але зовнішня державна політика залишалася прерогативою царської влади. Такий політичний дуалізм, мабуть, пояснювався співіснуванням двох економічних секторів: царського та общинного.

Наприкінці II тис. до н. е. політичне лідерство у Фінікії перебрав на себе найбагатший Тір, царі якого поширили свою владу й на Сідон. Тіро-Сідонське царство досягло розквіту в X ст. до н. е., за царювання Ахірама (Хірама). Він виторгував у єврейського царя Соломона горбисту територію біля Ліванської прибережної рівнини — Галілею, посилив фінікійський вплив на окремі князівства Кіпру, розбудував Тір, спорудивши на скелястому островку Новий Тір. Прісну воду сюди спершу доправляли з материка, проте згодом удалося виявити й місцеве джерело.

Фінікійці ні з ким не воювали. Вони, очевидно, вважали, що привласнювати чуже шляхом торгового обману надійніше й безпечніше, аніж за допомогою воєнного розбою.

Поступово фінікійське купецтво стало тіснити в державному апараті роду аристократію й, урешті-решт, перетворилося на можновладних князків. Унаслідок посилення олігархічних тенденцій царська влада в Тіро-Сідонському царстві підупала. З п'яти найближчих наступників Ахірама троє пішли в інший світ не без допомоги царедворців. *Отож створити сильну централізовану державу фінікійцям не вдалося.*

Фінікійці, як і решта народів Східного Середземномор'я, жили в оточенні сильніших сусідів. Їм удалося лише на короткий строк скинути з себе іноземне ярмо. В III—II тис. до н. е., як уже згадувалося, Фінікія була єгипетською вотчиною. Опісля, коли Єгипет занепав, вона потрапила в міцні обійми Ассирії. Втім, ассирійці ставилися до фінікійських міст-держав порівняно толерантно, бо мали в них вигідного торгового партнера, до того ж не

могли обійтися без фінікійського флоту. Острівні міста Тір і Арвад робили вигляд, що їх цілком влаштовує перебування під асирійською опікою й справно платили данину, тому з фінікійських міст лише невгамовний Сідон став жертвою асирійського гніву. Після загибелі Ассирії Фінікія потрапила під жорсткий контроль Халдейського царства. Цього разу з фінікійських міст легким переляком відбувся лише Тір, проте він втратив своє лідерство. Полегшено зітхнули фінікійці після утворення в середині I тис. до н. е. Перської імперії. За нового співвідношення сил на міжнародній арені фінікійці ще раз показали себе тертим калачем у політиці. Вони самі запросилися сплачувати персам данину — і зворушені такою заподливістю перси залишили їх у спокої, навіть добавили їм території (від Іссської затоки на півночі до Аскалона на півдні) та дозволили створити федерацію Тіра, Сідона й Арвада. Фінікійське купецтво, вірне своїм традиціям, відразу ж узяло на себе міжнародну торгівлю персів, навіть стало чеканити свою срібну монету. Стосунки між фінікійцями та персами захмарилися в середині IV ст. до н. е., коли сідонці, яких знову підвело політичне чуття, дочасно повстали проти перського панування, й перси, обуренню яких не було меж, зрівняли Сідон із землею. Проте сідонці не були б сідонцями, коли б вони й цього разу не підняли рідне місто з попелу та руїн.

В Елліністичну добу Фінікія увійшла до складу Сирійської держави Селевкідів, а в 63 р. до н. е. стала римською провінцією. *Фінікійці зрештою розчинилися серед сирійської людності.*

Щодо континентальної Сирії, то в ній політичне лідерство в I тис. до н. е. належало Дамаску, який посилювався з приходом туди наприкінці II тис. до н. е. арамейських племен. Дамаск здійснив ряд територіальних завоювань на півдні й спершу успішно чинив опір асирійській експансії у Східне Середземномор'я. Зокрема, в другій половині IX ст. до н. е. дамаський володар Бенхадад III захопив ізраїльські землі в Зайорданні й зробив своїм данником Іудею. Йому вдалося також утворити воєнний союз північносирійських князівств проти Хаматського царства в басейні річки Оронто. Отже, ненадовго все Східне Середземномор'я, за винятком фінікійських міст-держав, стало підвладною територією дамаського царя. Проте Дамаск звалив на свої плечі явно непосильну ношу. Очолюваний ним воєнний союз невдовзі розпався — і асирійці вже наприкінці IX ст. до н. е. дали ясно зрозуміти, хто має

стати справжнім володарем країни Ханаан. У 732 р. до н. е. вони зруйнували Дамаське царство і ввели його до складу своєї імперії. Наприкінці VII ст. до н. е. сирійські землі увійшли до складу Халдейського царства. Пережила Сирія й персидське завоювання, а після загибелі Перської держави стала складовою частиною елліністичної держави Селевкідів.

Рівнем свого господарського розвитку Сирія поступалася фінікійським містам-держavam. Для широкомасштабного землеробства її землі були непридатні, тому її арамейське населення займалося переважно кочовим скотарством та посередницькою торгівлею. Арамеї познайомили місцеву аморейсько-хурритську людність з верблюдами, без яких важко навіть уявити собі караванну торгівлю в напівпустелі. Жителі Дамаска, який лежав на прадавніх караванних шляхах, перепродували Тіру придбану ними в сусідів-степовиків білу вовняну тканину, вправні дамаські ковалі виробляли на продаж неперевершену холодну зброю з каппадокійського заліза.

Про систему суспільних відносин у Дамаському царстві джерела, на жаль, мовчать.

ПАЛЕСТИНА В I ТИС. ДО Н. Е.

- Заселення Палестини стародавніми євреями
- Держава Давида і Соломона
- Староєврейське суспільство після загибелі Ізраїльсько-Іудейського царства
- Рух пророків, реформи Іосії
- Палестина під іноземним володарюванням

Заселення Палестини стародавніми євреями

Згідно з старозаповітною традицією, предки стародавніх євреїв до свого приходу в країну Ханаан нібито потрапили зі своїми козами, вівцями та віслюками в Єгипет. Там вони славно розмножились, однак урешті-решт змушені були втікати з

египетської неволі, бо фараони переобтяжували їх господарськими роботами*. Організував цю втечу Мойсей, ім'я якого означає *вождь*. Через нього на горі Сінай (якраз на тому місці, де пізніше виріс монастир св. Катерини**) Бог уклав з утікачами заповіт (угоду), пообіцявши їм притулок і свою опіку, якщо вони надалі віддаватимуть все своє релігійне горіння лише йому. Проте біженцям швидко надокучило вести праведне життя, і Бог покарав їх за це, змусивши впродовж 40 років поневірятися в мандрах, перш ніж вони потрапили до землі обітваної — Палестини.

Історики не впевнені, що до своєї міграції в Палестину євреї побували в Єгипті, адже факт залишається фактом: єгипетські писемні джерела жодним словом не згадують про перебування євреїв у цій країні та про їхню втечу звідти, археологи також виявилися безпорадними у вирішенні цього питання, сама старозаповітна традиція висвітлює *египетський полон* євреїв дуже суперечливо. Тому історики здебільшого вважають: якщо Єгипет і став тимчасовим притулком для євреїв, то лише для небагатьох їхніх племен. Церковні автори, зрозуміло, вважають цю старозаповітну оповідь цілком достовірною, хоча датують *вихід* по-різному: то кінцем XIII ст. до н. е. (роками царювання фараона Мернептаха, у пам'ятному напису якого є єдина в староегипетській традиції згадка про Ізраїль), то ще серединою XV ст. до н. е. (володарювання фараона Аменхотепа II).

До поселення в Палестині та утворення своєї держави старозаповітний союз 12-ти ізраїльських племен насправді являв собою низку ворогуючих племінних груп, не об'єднаних між собою ні етнічно, ні релігійно, кожна — зі своєю історичною долею. Плем'я Іуди, наприклад, за словами історика, «скоріше являло собою осілий рід ханаанейв, аніж кочівників-арамейв», і «злилося з ізраїльським народом та стало схожим на нього набагато пізніше». Сам прихід цих кочівників-семітів у Палестину відбувся кількома хвилями. Перші племена (старозаповітні *коліна*), очолювані виборними вож-

* До речі, втекли вони не з порожніми руками, а прихопивши з собою видурені в єгиптян коштовності: «...Позичили від єгиптян посуд срібний і посуд золотий та шати... і забрали здобич від Єгипту» (2 М., 12, 35—36).

** Легенда розповідає, що Катерину Александрійську, в честь якої було побудовано цей монастир, стратили за її відмову вийти заміж за племінника римського імператора. Довести, що Катерина Александрійська — особа історична, не вдалося, тому папа Іоанн XXIII (1958—1963) звелів вилучити її з реєстру святих.

дями-суддями, потрапили в Зайордання майже без перешкод. Їм легко вдалося оволодіти Єрихоном, який зберігав вірність єгипетським фараонам, і зруйнувати Бетел. Проте інші коліна вже мусили брати Зайордання з боями. Першими прийшли в Палестину ізраїльські племена, тому вони поселилися в північних, землеробських областях країни, іудеям же дістався неземлеробський Південь.

Місцеві ханаанейці вчинили євреям стійкий опір, відображений у біблійному епосі про Самсона, Дебору та інших єврейських героїв. Характерно, що хоча єврейські *коліна* й громили ханаанейські міста, самих ханаанейців вони не вирізали, а злилися з ними, бо вважали окремі ханаанейські племена (моавітян, едомітян, аммонітян) своїми родичами. Розташований на неприступній скелі Єрусалим (цю назву перекладають як «хай [Бог] встановить мир») євреї попервах узяти не змогли. Врешті-решт євреї та місцеве ханаанейське населення порозумілися між собою, бо треба було боронитися проти спільного ворога — двох племен *морських народів*, філістимлян і чакара, які також оселилися на окраїні Палестини і в яких, на відміну від євреїв, уже була залізна зброя*. Запекла боротьба між євреями та філістимлянами за Палестину відображена у біблійній легенді про Давида та Голіафа.

Поселившись у Палестині, євреї швидко запозичили землеробську культуру і торгові традиції ханаанейців. Вони стали вирощувати злаки, виноградну лозу та маслини. В них з'явилися майнова та соціальна нерівність, рабовласництво, родова община змінилася територіальною, зародилася державність. До побудови своєї держави єврейські *коліна* на той час уже були готові. Річ у тім, що останні їхні вожді-судді — Елі та Самуїл — були також верховними жерцями, а оскільки жрецька посада вважалася спадковою, то обов'язки *суддів* теж стали спадковими.

Єврейські *коліна* нерідко конфліктували між собою, укладали одне проти одного політичні союзи, очолювані вождями-суддями. Однак спільні торгові інтереси та вороже оточення вимагали від них політичного об'єднання, яке й здійснилося в XI ст. н. е.

---

* У Біблії читаємо: «А коваля не було по всім Ізраїлевім краї... І сходив увесь Ізраїль до філістимлян гострити кожен свого плуга, і заступа свого, і сокиру свою, і серпа свого... І не знайшлося ані меча, ані списа в руці всього народу...» (I Сам., 13, 19—20, 22).

**Держава Давида
і Соломона**

Першу загальноєврейську державу створив, як про це дізнаємося з Біблії, ізраїльський володар

Саул, якого помазав на царство верховний жрець і суддя Самуїл. Саул скликав єврейське ополчення для боротьби з філістимлянами. Перед початком бою відбувся традиційний двобій між представниками воюючих сторін. На цей двобій філістимляни виставили озброєного до зубів велетня Голіафа, євреї ж — озброєного лише пращею іудейського юнака Давида. Поки Голіаф силкувався збагнути, чому цей недолугий вояк зважився вийти на вірну смерть, спритний юнак влучив каменюкою з праші в його мідний лоб... Філістимлян так приголомшила несподівана поразка Голіафа, що вони кинулися втікати. Ця неординарна перемога над грізним ворогом окрилила й згуртувала єврейські *коліна*. А невдовзі іудеї також визнали Саула своїм царем. Так виникло, згідно зі старозаповітною традицією, Ізраїльсько-Іудейське царство.

Саул здобув кілька ханаанейських міст, відбив напад кочівників, однак не впорався з власними підданими. Проти нього здійняв заколот, підтриманий іудеями, воєначальник Давид — біблійний переможець Голіафа. Невдовзі перший єврейський цар та трое його синів загинули в бою з філістимлянами, причому не без допомоги Давида, який перекинувся на бік ворога. Давид узурпував царський трон, поширивши через сім років свою владу й на ізраїльські *коліна*.

У 995 р. до н. е. Давид оволодів Єрусалимом і зробив його своєю столицею. Він приєднав до столиці гору Сіон — і відтоді до наших днів Єрусалим та гора Сіон (їх стали називати *містом Давида*), за словами історика, «були й залишаються духовним (хоча й не завжди політичним) центром для основної маси єврейства». Поступово Давид підкорив решту ханаанейських міст, а також поширив свою владу на зайорданські царства Едом, Моав та Аммон. Він створив царську гвардію (до речі, не з євреїв, а з філістимлян та критян), чиновницький апарат, поділив країну на адміністративні округи, з великими труднощами переписав і оподаткував населення (євреї відчували забобонний страх перед обліком людей та худоби, здатним нібито накликати біду). Щоб згуртувати свій народ, встановити в державі мир і злагоду, Давид поєднав із племінним єврейським культом Яхве місцеві ханаанейські культу, повернув

до столиці викрадений в ізраїльських племен філістимлянами *ковчег заповіту* — дерев'яну скриню, в якій, за переконанням євреїв, поселився їхній Бог. Значення релігії в політичному житті єврейських *колін* завдяки цій акції Давида ще більше зросло, відбувалося зрошення релігійної системи з державними структурами. За царювання Давида євреї монополізували посередницьку місію в торгівлі між Вавилоном та фінікійськими містами, Єгиптом і Малою Азією. Давид зберіг народне ополчення, однак розпочав формування професіонального війська, до якого він вербував воїнів-чужинців (вони нерідко добровільно записувалися в армію, щоб дістати право на поселення в Палестині).

Після смерті Давида єврейський трон успадкував його молодший син Соломон, який у боротьбі за владу не зупинився перед убивством рідного брата. *За царювання Соломона Ізраїльсько-Іудейське царство досягло вершини у своєму розвитку.*

Соломон спорудив навколо Єрусалима, Хацора, Мегідо, Гезера та інших палестинських міст могутні мури, побудував у столиці (руками фінікійських майстрів) величний царський палац і невеликий, оздоблений ліванським кедром, міддю, коштовними каменями і золотом храм богу Яхве, куди помістив *ковчег заповіту*. Єрусалим, таким чином, став не лише політичною, а й релігійною столицею євреїв. Соломон подбав про зростання посередницької ролі євреїв у міжнародній торгівлі, перетворивши Мегідо в торгового посередника між Єгиптом та Азією. Він побудував торговельний флот, який раз на три роки відпливав у складі флотилії фінікійського царя Ахірама до аравійської країни Офір за золотом та екзотичними товарами. За даними, наведеними в Біблії, золоті копальні Офір (недавно з'ясовано, що вони містилися між Меккою та Медіною, в урочищі Махд-ад-Дхахаб, назву якого перекладають як «колиска золота») дали обом володарям 31 тону цього благородного металу (I Цар., 9, 26—28).

За царювання Соломона зріс міжнародний авторитет староеврейської держави. Соломон уклав вигідний союз із Єгиптом, одружившись з єгипетською принцесою й діставши за нею палестинське м. Гезер, передане йому від філістимлян його тестем — фараоном Шешонком. Ізраїльсько-Іудейське царство, таким чином, дістало вихід до Середземного моря. Єврейський цар завоював сусіднє князівство Едом (грецька назва — Ідумея). Про Соломона

заговорили при царських дворах, до нього прибула з візитом цариця далекої аравійської країни Сави.

Старозаповітний історіописець стверджував, що цариця Савська подалася в неблизький світ виключно для того, щоб випробувати Соломона своїми загадками (I Цар., 10, 1—10). Так чи інакше, а її інтригуючий візит до Єрусалима хоч і не змінив хід світової історії, все ж не залишився непоміченим. По-перше, якщо вірити легенді, Соломон зумів, не порушуючи двірцевого етикету, спростувати злу плітку, бушімто в цариці Савської волохаті, немов у кози, ноги. По-друге, через дев'ять місяців після його візиту в цариці Савської народився син, від якого вели свій родовід ефіопські імператори-негуси (останній негус Хайде Саласе I вважався 225-м нащадком сина Соломона та цариці Савської).

Біблія, тішачи національне самолюбство євреїв, зображує Соломона найбагатшим і наймудрішим зі смертних: «І став цар Соломон найбільшим від усіх земних царів, щодо багатства та щодо мудрості. І вся земля хотіла бачити Соломона, щоб послухати його мудрости, що Бог дав у його серце» (I Цар., 10, 23—24). Проте історичний Соломон був далекий від такого ідеалу, адже мав властолюбну та легковажну вдачу. Він купався в розкошах, транжирих державні кошти направо-наліво, завів (мабуть, щоб сусідні володарі луснули від заздрощів) величезний гарем (700 жінок і 300 наложниць). Царське оточення, яке складалося майже виключно з Соломонових родичів, не могло поскаржитись на відсутність апетиту — з'їдало щороку майже 12 млн літрів борошна, 11 тис. голів великої рогатої худоби та 36,5 тис. дрібної, не рахуючи «оленя, і сарни, і антилопи та ситих гусок» (I Цар., 5, 1—3). Щоб якось прогородувати цю юрму, Соломон поділив землі Ізраїля на 12 округів, зобов'язавши їхнє населення по черзі доправляти потрібну кількість продуктів до царського двору. Своїх одноплемінників-їудеїв він звільнив від цього побору.

Як уже зазначалося, між стародавніми євреями ніколи не було згоди. До царювання Давида, за словами історика, «Ізраїль був зборищем племен, що ворогували між собою», і лише наприкінці його володарювання «стали сильним та, як тоді здавалося, єдиним народом». В результаті непродуманої податкової реформи Соломона, дискримінаційної щодо ізраїльтян, традиційна напруженість у стосунках між ізраїльтянами та їудеями досягла критичної межі — ізраїльтяни, яких налічувалося 500—700 тис., тобто в 2—3 рази більше, ніж їудеїв, повстали. Соломон придушив цей виступ, а вождь повстанців Єровоам змушений був рятуватися втечею до Єгипту. Проте коли Соломон помер і

царем став його молодий, недосвідчений син Ровоам, ізраїльтяни знову почали виявляти своє невдоволення, причому й цього разу їхній виступ очолив Єровоам, якого підтримував єгипетський фараон Шешонк. Ізраїльські коліна зажадали, щоб цар відновив у державі справедливість, проте Ровоам вдався до погроз, пообіцявши зігнути бунтівників у баранячий ріг (I Цар., 12, 14). У відповідь на цей амбіційний випад ізраїльці обрали своїм царем Єровоама (925 р. до н. е.). Невдовзі Єрусалим був ушент пограбований єгипетськими військами. Ізраїльсько-Іудейське царство остаточно розпалося на дві держави, причому політичним центром Іудейського царства залишився Єрусалим, столицею ж Ізраїльського царства спершу став Сіхем, а близько 875 р. до н. е. (за володарювання Омрі) — Самарія. *В обох єврейських державах збереглися закладені Давидом і Соломоном форми політичного управління, однак в Іудеї політична обстановка була порівняно стабільною, а в Ізраїлі, навпаки, характеризувалася хаотичністю.* Так, якщо в Іудейському царстві безперервно царювала династія Давидидів, то за 230 років існування Ізраїльського царства там змінилося 9 династій, причому добра половина ізраїльських царів загинула на-сильницькою смертю.

Чому стародавнім євреям не вдалося створити сильної держави? *Серед причин швидкого розпаду Ізраїльсько-Іудейського царства історики найчастіше називають неоднаковість демографічної ситуації в Ізраїлі та Іудеї, суттєві відмінності в соціально-економічному розвитку обох регіонів, різні географічні умови для розвитку торгівлі в цих регіонах (Іудея була віддалена від торгових тректів).*

**Староєврейське
суспільство після
загибелі Ізраїльсько-
Іудейського царства**

Населення вирощувало бальзам. У гористій, напівпустельній Іудеї переважало скотарство. Стародавні євреї були вправними ковалями, ювелірами, гончарами, ткачами, причому їхні ремісники, професія яких, здається, вже була спадковою, об'єднувалися в свої організації. Особливо активно включилися євреї, передовсім ізраїльтяни, в міжнародну торгівлю, на якій добре розумілися. Продавали

на міжнародному ринку олію, парфуми, промислову деревину тощо, самі ж купували в сусідів (у єгиптян, арабів, фінікійців, жителів Месопотамії) золото, срібло, коштовні камені, слонову кістку, шати та інші предмети розкошів, які завжди були в ціні. Їхня торгівля була майже на всі сто відсотків посередницькою, тобто особливо прибутковою. Торговим еквівалентом у євреїв, як і у вавилонців, слугувало срібло, яке бралось на вагу.

Господарські успіхи та фортифікаційне будівництво (йому найбільше уваги приділяли іудеї) сприяли урбанізації Палестини. Єврейські міста здебільшого були невеликими (дві-чотири тисячі жителів). Навіть у столицях — Єрусалимі та Самарії — налічувалося лише по 10 тис. городян. Характерно, що в забудові іудейських міст майнові контрасти городян були менш помітними, ніж ізраїльських, що свідчило про соціально-економічне відставання Іудеї від Ізраїлю.

Земля в Ізраїлі належала цареві, храмам та общинам. Общинна земля не підлягала відчуженню за межі роду, всередині роду вона регулярно перерозподілялася шляхом жеребкування, що неминуче призводило до поземельного розшарування общинників. Здебільшого селянські господарства були дрібними, поступово також складалася велика земельна власність общинної верхівки.

Староєврейське суспільство було клановим, його основу становив батьківський рід. Родичі не лише спільно володіли землею, а й разом справляли релігійні свята, мали родовий цвинтар, були пов'язані традиціями кровної помсти та взаємодопомоги. В євреїв склався мінорат — монопольне право молодшого сина на батьківський спадок. Із патріархальних родів склалися *коліна*, які жили відособлено, до того ж нерідко ворогували між собою.

У староєврейському суспільстві виникло рабовласництво. Існувало кілька категорій рабів: *вічні* — з числа інородців-іновірців (вони разом з общинниками відбували трудову повинність на державу, працювали в царському господарстві), та *тимчасові* — з числа євреїв-одновірців, що потрапили в боргову кабалу. Існувала також категорія вільних, однак позбавлених земельної власності та громадянських прав *чужинців* (неєвреїв). *Чужинці* працювали в царсько-храмовому господарстві, жили з найму чи орендували землю з частки врожаю.

Соціальної рівності не було навіть серед євреїв-одновірців, що їх пророк Єремія поділяв на *народ землі* —

основну масу трудового люду, та *сановників* — соціальну еліту. Суспільна верхівка володіла обширними полями й виноградниками. Разом з тим у євреїв родові зв'язки залишалися дуже міцними, знать не протиставляла себе простому люду. Традиція взаємодопомоги, спільна генеалогія та інші чинники родинної належності реально об'єднували й багатих, і бідних в єдиний клан, що не виключало соціального розшарування всередині кланів. Особливо сприяла збереженню кланової структури в євреїв їхня належність до однієї релігійної общини. Характерно, що патріархальність побуту проявлялася в ізраїльтян менш виразно, ніж в іудеїв, бо, як уже зазначалося, рівень розвитку соціально-економічних відносин в ізраїльтян був вищим, їхня община перетворювалася з родоплемінної на територіальну інтенсивніше.

Окремим суспільним прошарком у стародавніх євреїв було жрецтво, яке складалося зі священників та левітів. Священники займалися жертвоприношеннями, пророкуванням, тлумаченням релігійних законів, виконували судові функції, левіти ж у своїй масі були храмовими співаками й стояли на ієрархічній драбині щаблем нижче. Левіти становили 12-те коліно Леві, причому проживали не відособлено, а на території решти колін, тобто були міжплемінною організацією. Вони не мали земельної власності, а жили з податку, що збирався для них з інших колін. Стосунки між священниками та левітами не були приятними, як не були вони такими і між привілейованим столичним жрецтвом та периферійним духовенством. Прошарок єврейського духовенства кількісно зростає, особливо в Єрусалімі.

Сім'я у стародавніх євреїв, як майже скрізь на Стародавньому Сході, була патріархальною. Єврейка належала батькові або чоловікові, їй відводилася роль домашньої прислуги. Жила вона, за словами історика, «замкнено, покійно, суворо дотримуючися старозаповітних законів». Нерівноправному становищу жінки в сім'ї та суспільстві сприяв звичай левірату, згідно з яким вдова могла вийти заміж удруге і втретє, але неодмінно в роду небіжчика-чоловіка — як правило, за одного з його молодших братів. Цей прадавній звичай дістався цивілізованому суспільству у спадок від родового ладу, коли жінку купляли і вона, таким чином, ставала власністю чоловікового роду. Про те, що єврейка вважалася майном свого чоловіка, свідчить десята біблійна заповідь: «Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ні поля його, ані раба

його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого» (2 М., 20, 17). Єврейка не могла свідчити в суді, навіть молилася окремо від чоловіка, який побоювався, що не перекричить її, а тому Бог не почує його молитву. Смерть від жіночої руки вважалася в євреїв найбільшою ганьбою, старозаповітна традиція приписувала її лютим ворогам євреїв — Олоферну, Сісарі тощо. У вранішній молитві єврей не забував подякувати Богу, що той не створив його твариною чи жінкою. Разом з тим, коли євреям доводилося рятувати своїх одноплемінників, викрадених з метою одержання викупу, вони викупували найперше жінок.

Староєврейському суспільству була відома побутова та сакральна проституція, про яку є згадки в Старому Заповіті. Так, у Книзі Царів є згадки про будиночки у вигляді келій поблизу Єрусалимського храму, в них єврейки займалися платною проституцією на честь богині кохання Астарті, яку Біблія називає «гидотою сидонською» (2 Цар., 23, 13).

Рух пророків, реформи Іосії

Єврейська знать ставала дедалі пихатішою. Вона не просто купалася в розкошах — виставляла їх напоказ, ніби спеціально для того, щоб росло невдоволення в суспільстві, адже, як зауважував історик В. О. Ключевський, «багаті завдають шкоди не тим, що вони багаті, а тим, що примушують бідних відчувати свою бідність». Соціальна атмосфера в обох староєврейських царствах розпалася, причому саме в той момент, коли міжнародна обстановка складалася для євреїв не на краще. Тому мисляча частина суспільства прийнялася почуттям тривоги за долю єврейської держави, що знайшло своє відображення в русі пророків.

Пророки, тобто віщуни, ясновидці, існували в давнину повсюдно. Жили вона здебільшого при царському дворі чи храмі й виконували роль офіційних ідеологів та пропагандистів. Такі пророки були й у Палестині, вони з корисливою метою пропагували царську політику, хоча це не перешкоджало їм брати участь у двірцевих інтригах. *Однак більшість єврейських пророків не кривила душею, говорила з народом від власного імені і з власної волі.* Коли до цього додати, що деякі пророки (Амос, Єремія, Єзекіїль та ін.) були вихідцями з низів, і що їхні політичні прогнози нерідко справджувалися, то стане зрозумілим, чому народ

їм вірив і йшов за ними. До речі, пророки добре знали психологію натовпу і вміли різними екстравагантними витівками завоювати собі популярність.

Пророки, що їхнім предтечею вважають самого Мойсея, гнівно таврували зажерливість лихварів, які «долучають дім до дому, а поле до поля приточують, аж місця бракує для інших...» (Іс., 5, 8), «продають безвинного за срібло, а бідняка за пару сандалів» (Ам., 2, 6). Найсильніших світу цього вони називали користололюбивими та бездушними: «Народе мій! Князі твої вперті і друзі злодіям вони, хабарá вони люблять усі та женуться за дáчкою, не судять вони сироти, удовина справа до них не доходить...» (Іс., 1, 23).

Староєврейських пророків іноді називають першими соціалістами, бо вони мріяли про справедливе суспільство, в якому «не будуть... будувати, щоб інший сидів, не будуть садити, щоб інший спожив» (Іс., 40, 25; 65, 21—22). У такому суспільстві запанують мир і злагода, єврей нізачо не нашкодить єврею чи, як живописав Ісайя, «вовк та вівця будуть пастись разом, і лев буде їсти соломку, немов та худоба... вони не чинитимуть зла і вигубляти не будуть...» (Іс., 65, 25). Самі люди, на думку пророків, таке суспільство не побудують, його їм подарує Бог, але зробить він це лише в тому випадку, якщо євреї зречуться язичництва й перейдуть до монотеїзму. Отож, соціальний порятунок бачився пророкам у перемозі монотеїзму та релігійній самоізоляції євреїв. Не вперед, а назад, в ідеалізований ними родоплемінний устрій, кликали вони народ. При цьому іноді закликали й інші народи до загального миру та злагоди, «перекувати мечі свої на лемеші, а списи свої — на серпи» (Іс., 2, 4), але будувати світ без воєн і насильства, на їхню думку, слід було лише після того, як євреї «полетять на плечах філістимлян до моря, пограбують гуртом синів сходу, на Едома й Моава вони накладуть свою руку і діти Аммо́на їх слухати будуть» (Іс., 11, 14), тобто після побудови «світової» єврейської держави. Пацифізм пророків, таким чином, був вельми своєрідний, круто замішаний на етнічному егоїзмі, щоб не сказати — шовінізмі.

Політична катастрофа 586 р. до н. е. (знищення військами Навуходоносора II Єрусалима та «вавилонський полон» євреїв) та ряд інших причин і чинників призвели в VI—V ст. до н. е. до згасання громадсько-політичного руху пророків.

Історики вважають, що етнічне самозбереження євреїв стало можливим саме завдяки руху пророків: «Історія староєврейських царств... фактично нічим не відрізняється від історії півдужини сусідніх країн. Ніщо в ній не варте особливого вивчення, коли проминуло три тисячі років, ніщо не могло зберегти народ упродовж тисячоліть після того, як канули в морок забуття великі імперії. І якщо серед усіх дрібних держав Стародавньої Азії лише царствам Іудеї та Самарії випала інша доля, то причину цього слід шукати в одному-єдиному чинникові — єврейських пророках».

Заклики пророків до єврейської знаті обмежити свої апетити, не гнобити простий люд, хоч як це дивно, не залишилися голосом волаючого в пустині, бо в тодішній складній міжнародній обстановці, коли сумнівним здавалося саме виживання євреїв як етносу, потреба в соціальних реформах була очевидною.

У 621 р. до н. е., через сотню років після загибелі Ізраїльського царства, іудейський цар Іосій обнародував «Второзаконня» — останню книгу «П'ятикнижжя Мойсея», яку нібито виявили під час ремонтних робіт у столичному храмі Яхве, але насправді склали за наказом царя (чи з його відома) столичні жерці. «Второзаконня» на релігійній основі регламентувало в найменших деталях спосіб життя євреїв і, що особливо важливо, обмежувало лихварство та боргову кабалу. Відтоді тримати в борговій кабалі єврея (на неєвреїв це не поширювалось) дозволялося лише впродовж шести років, після закінчення цього строку його треба було відпустити на волю, наділивши при цьому найнеобхіднішим майном: «Коли буде проданий тобі брат твій єврей або єврейка, то буде служити тобі шість літ, а сьомого року відпустиш його вільним від себе, не відпустиш його порожньо,— конче наділи його з худоби своєї дрібної, і з току свого, і з кадки чавіла свого,— чим поблагословив тебе Господь, Бог твій, те даси йому» (5 М., 15, 12—14).

Спираючись на «Второзаконня», Іосій позакривав в Іудеї всі храми, крім ерусалимського, причому жерців язичницьких капищ вигубив, а служителів периферійних храмів Яхве прилаштував у столичному храмі. За допомогою такої рішучої централізації культу Іосій сподівався зміцнити свою владу й відновити володарювання Давидів у всій Палестині. Справді, царська влада від того не прогнала, що засвідчують такі рядки з Книги Екклесіаста (10 : 20):

Навіть у думці не проклинай царя,
І в спальних покоях не клени можновладних,
Бо птахи небесні рознесуть твою мову,
І пернаті звістують справу.

Досягти соціального миру й злагоди в державі Іосій не спромігся: надто далеко зайшло соціальне розширвання в суспільстві, щоб його можна було здолати за допомогою половинчастих реформ, які, за словами мудрого урядовця М. Сперанського, «мають той суттєвий недолік, що не виліковують соціальні болячки, а лише заліковують їх і, врешті-решт, роблять невигойними». Староєврейський історик Йосип Флавій з гіркотою повідомляв, що євреї намагалися «перевершити один одного в нечестивих учинках перед Богом і в несправедливостях проти ближніх. Сильні гнобили простий люд, а народна маса намагалася вигубити сильних; ті рвалися до влади, а ці вдавалися до насилля й грабували заможних».

Палестина під іноземним володарюванням

Багатство староєврейських держав кололо сусідам очі. Ассирія, Халдейське царство, Персія, вдаючися до військового «аргументу», домагалися від євреїв, аби вони поділилися з ними своїм багатством.

Ассирія з єврейськими державами не церемонилась. У 722 р. до н. е. ассирійський цар Саргон II захопив Самарію, полонив ізраїльського царя Іосія, силоміць переселив у найгниліші райони Північної Месопотамії 10 із 12-ти ізраїльських колін, а їхні землі пороздавав вавилонським та арамейським колоністам. На чужині ізраїльтяни або вимерли від болотяної пропасниці, або, що найвірогідніше, розчинилися в масі інших близькосхідних народів. З ізраїльтян уціліло лише небагато самарян — народу, який утворився внаслідок асиміляції з єврейством ассирійських переселенців, котрі так і не змогли цілком ідентифікуватися з євреями. Самаряни згодом утворили свою особливу, неіудейську, релігійну общину. Нині у м. Наблусі проживає кілька сотень євреїв, які вважають себе нащадками самарян.

На перших порах після загибелі Ассирії політична ситуація на Близькому Сході була такою непевною, що населення Іудеї, політичне життя якій продовжила загибель Ізраїльського царства, не могло зорієнтуватися, на кого робити політичну ставку. Спершу в Заріччя прийшли

війська фараона Шешонка (біблійний Шушак, Сусакім), які розгромили під Мегіддо іудейську армію й ненадовго закріпилися в Палестині. Проте в 605 р. до н. е. єгиптян вщент розгромили під Каркемишем вавилонські легіони. Іудея стала колонією Нововавилонського царства. Коли цар Іоакім, неправильно зорієнтувавшись в міжнародній обстановці, повстав проти Вавилону, вавилонський цар Навуходоносор II вдерся в Єрусалим й до нитки пограбував його. Іоакіма він стратив, а царем Іудеї призначив Седекію. Близько десяти тисяч іудеїв Навуходоносор II силоміць переселив до Вавилонії, частина ж євреїв подалася в Єгипет. *Вавилонський полон* євреїв, що тривав майже півстоліття, започаткував, таким чином, єврейську діаспору.

Біблія так описує цей перший акт єврейської трагедії: «І повиводив він (Навуходоносор II) увесь Єрусалим, і всіх князів, і всіх лицарів військових, — десять тисяч пішло до неволі, — і всіх теслів та ковалів. Не позоставив нікого, окрім нужденного народу краю... І всіх військових, сім тисяч, і теслів та ковалів тисячу, усіх лицарів, що займалися війною, — вивів їх вавилонський цар у неволю до Вавилону» (2 Цар., 24, 14—16).

Невдовзі Іудея знову повстала, причому Седекія навіть відпустив на волю всіх рабів, щоб залучити їх до повстанської армії. Однак Єгипет, на військову допомогу якого розраховував іудейський цар, не наважився виступити проти Вавилону — й ніщо не завадило Навуходоносору II довершити акт трагедії. Вавилонські війська взяли Єрусалим у залізні лещата блокади й ледве не виморили його оборонців голодом. У 586 р. вони штурмом оволоділи столицею Іудеї. Навуходоносор II зрив мури Єрусалима, пограбував і зруйнував єрусалимський храм — символ єврейської державності, погнав у неволю близько 40 тис. уцілілих городян, а Седекію осліпив і згноїв у в'язниці. «Іудея залишилася без влади і майже без колишнього населення; лише небагато тих, хто врятувався, переховувалось у зруйнованих містах і гірських печерах».

Поява на історичній карті Перської імперії була на руку євреям. Перси відпустили їх з *вавилонського полону*, дозволили їм відбудувати Єрусалим і відновити свою релігійну общину. Проте на розорену батьківщину, яка стала третьорядною провінцією Перської держави, повернулося лише дві третини іудеїв, переважно бідніших, ті ж, хто непогано влаштувався на чужині, не поспішали записуватись у патріоти.

У відбудованому Єрусалимі відбувся політичний переворот, унаслідок якого там склалася теократична держава,

що нагадувала середньовічний папський Рим. Щоб запобігти асиміляції євреїв серед близькосхідних народів і, головне, зберегти своє елітарне становище в суспільстві, жерці відбудованого в 515 р. до н. е. храму Яхве створили в Єрусалимі ізольовану релігійну общину, начисто відгородивши євреїв від інших близькосхідних народів. У середині V ст. до н. е. жрець-чиновник Ездра, який привів з Месопотамії велику групу євреїв, і, особливо, єрусалимський губернатор Неемія навіть домоглися, щоб євреї розірвали змішані шлюби, причому не тільки з арабками, єгиптянками чи хеттаянками, а й з однокровними самарянками, які вшановували не лише бога Яхве, а й богиню Астарту. Змішані шлюби були в Іудеї звичним явищем, тому жорстока реформа Ездри та Неемії принесла горе багатьом євреям, збурила проти них сусідні народи. Євреї, таким чином, збереглися як народ і релігійна громада, однак заплатили за своє самозбереження дорогу ціну. В період Другого храму іудаїзм став панівною релігією в Іудеї, причому релігійно-етичні закони *Мойсея* невдовзі було поширено й на євреїв діаспори.

КУЛЬТУРА СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В ДАВНИНУ

- Матеріальна культура
- Писемність. Наукові знання
- Релігія
- Література
- Мистецтво, музика

Малим народам Східного Середземномор'я випало жити й розвиватися поміж двома найдавнішими вогнищами цивілізації — Єгиптом і Месопотамією, що зумовило значною мірою синкретичний характер їхньої культури. Ці народи багато чого запозичили з культур єгиптян і шумеро-вавилонців, їхньої літератури, науково-практичних знань, їхніх традицій і побутових обрядів. Проте було б несправедливо звинувачувати їх в епігонстві, бо насправді вони творчо сприймали чуже й, у свою чергу, внесли свій вклад у скарбницю світової культури. «Серед-

земноморські народи, — наголошував Л. Дойель, — постійно і жадібно запозичували один в одного, і, врешті-решт, вони мають спільну культурну спадщину. Абсурдно було б сподіватися, що вони почнуть звинувачувати один одного в „плагіаті“». Цю ж думку відстоюють І. М. Дьяконов, інші вчені. Такий підхід до східносередземноморської культури має сенс, адже навіть антична Греція була лише «кульмінаційним моментом тисячолітнього розвитку, а не унікальною, ізольованою фазою культури Середземномор'я».

Матеріальна культура

Культура землеробства — основного господарського заняття східносередземноморської людності — залишалася невисокою в умовах відсутності великих рік та убогості ґрунтів. В архаїчну добу землю спускали мотикою, пізніше почали використовувати також соху, в яку впрягали биків. У регіоні склалися двої трипільна системи рільництва. Чимало уваги приділяло землеробське населення також городництву, садівництву (виросували маслинове дерево), виноградарству. Успішно розвивався в Східному Середземномор'ї цілий ряд ремесел, передусім гончарство, ковальство, бронзоліварництво (для його потреб фінікійці завозили мідь із Кіпру та Криту, а олово на перших порах з Іспанії, а потім, коли тамтешні його запаси вичерпалися, — з *Олов'яних островів* (Британських островів), будівництво, ювелірна справа, різьба по слоновій кістці, ткацтво, чинбарство, виробництво музичних інструментів, пурпуру, сідонського скла тощо.

Технологія виробництва знаменитого пурпуру була така. Спершу молюсків, що їх знаходили на дні Середземного моря, добували з раковин, потім їх товкли в бочках, почавлену масу поливали водою і підігрівали. Тканину занурювали в цей гарячий розчин і потім сушили на сонці. Вже під час сушіння на тканині з'являлася яскрава й дуже стійка фарба.

Фінікійці зарекомендували себе вмілими суднобудівниками. Вони будували з кедрової деревини два типи суден — торгові та військові.

Найкращі мореплавні якості мали торгові судна, що вирізнялися широким обтічним корпусом та піднятими носом і кормою (ніс судна мав вигляд кінської голови, корма — хвоста риби). У військових суден був довгий вузький корпус і гострий ніс, який служив тараном. Здебільшого судна рухалися на веслах, розташованих у два ряди, проте мали також шоглу й квадратний парус — на випадок попутного вітру. Правували

судном за допомогою закріплених обабіч корми двох великих весел (керма тоді ще не знали).

Ханаанейське населення тулилося в землянках чи глиняних халупах, безсистемно розташованих поблизу водоймищ. Проте вже в II тис. до н. е. воно здійснювало на месопотамський кшталт суцільну забудову — будинки примикали один до одного зовнішньою стіною, утворюючи квартали між прямими паралельними вулицями. Міські будинки здебільшого мали два поверхи. На другому поверсі, до якого вели спеціальні східці, містилося житлове приміщення. Стіни першого поверху в будинках заможних городян були мурованими. В таких будинках існували комори, ванни, вбиральні, інколи навіть внутрішні дворики. Майже кожна садиба мала свій колодязь. У дворі чи під нижнім поверхом містився склеп-*дромос* для поховання померлих. Городяни незаможні та середнього статку мали невеличкі глиняні однокімнатні (рідше — двокімнатні) будиночки, в глиняній підлозі яких містилося вогнище (релігійного призначення воно не мало). Дим виходив крізь спеціальний отвір у стелі. Вікнами населення не захоплювалося (небезпідставно побоюючись нічних візитів непроханих гостей) — вони були вузькі й заграбовані.

Умеблювання будинків не претендувало на розкіш. В архаїчну добу в помешканні була лише глиняна платформа замість лавки. В I тис. до н. е. населення Палестини, як це впливає з Біблії, меблювало своє житло ліжком, столом, стільцем та свічником (2 Цар., 4, 10).

Основним транспортним засобом у Східному Середземномор'ї слугував нав'ючений осел, а в караванній торгівлі використовувався верблюд. Фінікійці, як уже зазначалося, розвинули морські засоби комунікації.

Основним убранням жителя регіону служили довга (до кісточок) сорочка, вишита на рукавах, комірі та подолі, пов'язка на стегнах (підтримувалася поясом) та плащ, який використовувався також як покривало. Модниці-аристократки нерідко красувалися в єгипетському вбранні. Фінікійці покривали голову хусткою, перев'язавши її стрічкою, євреї ж здебільшого ходили з непокритою головою. Єврейські жінки, на відміну від ханааненянок, закривали лице. Взуттям у Східному Середземномор'ї слугували сандалі.

Населення, особливо його жіноча половина, полюбляло носити прикраси. В пізнішу добу, коли почало прояв-

лятися всевладдя грошей та потяг до багатства, єврейки-аристократки, як запевняє Біблія, буквально обвішувались пряжками й ланцюжками на ногах, кільцями, місяцями, сережками вушними й носовими, привісками, перснями тощо. Чоловіки, виразові лица яких надавала поважності асирійська борода, ходили з посохом, пальці рук прикрашали перснями. Тіло умашували ароматичними оліями.

Основна маса населення харчувалася скромно, задовольняючи свій апетит ячмінними та, значно рідше, пшеничними коржами, овочами та фруктами (цибулею, часником, огірками, чечевичею, фігами, гірким корінням тощо), молоком і молокопродуктами. М'ясо (баранину, яловичину) споживали на найбільші свята (євреї — тричі на рік, у дні жертвоприношень), м'ясні страви вважали делікатесом. Щоденна страва готувалася з борошна та маслинової олії. Вино пили також у святкові дні. Втім, елітний прошарок населення вів життя гурманів — святкову страву споживав щоденно, вино пив, як воду.

Фінікійці, сирійці, навіть євреї, яким доводилося воювати більше за інших, не відзначалися войовничістю, їхні військові сили дуже поступалися перед єгипетськими чи асирійськими. Усе ж зброярство розвивалося й у них. Якщо за часів Давида єврейське військо складалося виключно з піхоти, то згодом у ньому з'явилися здавна відомі ханаанейцям та арамеям кіннота та колісниця. Меч та спис поступилися місцем луку. Військова техніка вдосконалювалася шляхом фортифікаційного будівництва. Схованкою від ворожих нападів ставали для населення вже не ліси та печери, а кам'яні мури.

Писемність. Наукові знання

Найвидатнішим культурним досягненням східносередземноморських народів вважають створення найдавнішого абеткового письма. Походження його гостро дискутується в науці. Найбільше прихильників має гіпотеза про його єгипетську основу. Згідно з цією гіпотезою, фінікійці запозичили староегипетську писемність, відповідним чином удосконалили її і передали грекам. Ця гіпотеза ґрунтується на факті відсутності в обох писемностях голосних і свідченнях Платона, Діодора й, особливо, Таціта. Висловлюється також думка (вона спирається на повідомлення Плінія), що семітське письмо походить від месопотамського клинопису чи заразом від нього та староегипетської ієроглі-

фіки. Окремі лінгвісти виводять його з хеттської ієрогліфіки чи критського малюнкового письма.

Просте й зручне абеткове письмо з'явилося в Східному Середземномор'ї внаслідок нагальної потреби для значної частини населення, зайнятої торгівлею, оперативно фіксувати обіг товарів. Але з'явилося воно, ясна річ, не відразу. Найдавніше тамтешнє письмо (воно виникло в першій половині II тис. до н. е., а можливо ще наприкінці III тис. до н. е.) налічувало близько 115 знаків і було силабічним (складовим), а не абетковим (його виявили в Біблі). У середині II тис. до н. е. ввійшло в ужиток т. зв. *Сінайське письмо*, що налічувало всього 32 знаки й, очевидно, було літерним. Остаточо семітська абетка сформувалася наприкінці II тис. до н. е., причому склалися два її різновиди: 32-знакова північнофінікійська (в Угариті) та 22-знакова південнофінікійська. Буквені знаки останньої передавали не смисл, а звучання слів. Оскільки на письмі позначалися лише приголосні, доводилося користуватися всілякими пояснювальними знаками (детермінативами). Читалися фінікійські тексти нелегко, проте користуватися семітською абеткою було значно простіше, ніж єгипетською, месопотамською чи хеттською писемностями; її поява стала справжнім переворотом в історії світового письма.

Розташування літер у фінікійській абетці, мабуть, було строго визначене. До речі, самі слова «абетка» та «алфавіт» походять від назви її перших літер — *алеф* і *бет* (у візантійську епоху *бет* вимовлялося як *віта*).

Матеріалом для письма в Східному Середземномор'ї слугували папірус та пергамент.

Торговий люд Східного Середземномор'я більше віддавався господарським клопотам, аніж науковій діяльності, тим паче, що йому не доводилося винаходити вже відоме, адже він мав чудові можливості запозичувати наукові здобутки своїх торгових партнерів — єгиптян, вавилонців, ассирійців. Недаремно фінікійці вважали своїми вчителями у сфері наукових знань єгиптян. Проте й вони внесли певний вклад у цю важливу галузь культури. Як запевняє антична традиція, сіdoneць Мох задовго до греків створив учення про атоми. Геродот уважав, що перший грецький математик, фізик, астроном і філософ Фалес із Мілета був фінікійцем. Склалися у східносередземноморських народів, передовсім у євреїв, також історичні знання, що їх окремі дослідники схильні вважати

мало не «готовою» наукою*. Страбон повідомляв, що фінікійці добре знали на астрономії та арифметиці, почавши з лічби та нічного мореплавання.

Релігія

Релігійні уявлення ханаанейського населення були політеїстичні й значною мірою запозичені в населення Месопотамії (часом запозичувалися не лише культу, а й їхні назви). Імена угарито-фінікійських богів, скоріше всього, були табуйовані, їх боялися вимовляти і вдавалися до абстрактних назв: Ель — бог, Елат — богиня, Баал (Ваал) — володар, Баалат (Ваалат) — володарка тощо. Богів нерідко зображували в людській подобі, але частіше — у вигляді каменя, кам'яного стовпа (цей символ мав, очевидно, фалічне походження), каменів, розташованих колом, купи каміння, бика, теляти, левиці, гадюки, дерева (дуб, тамариск, пальма) чи групи дерев тощо. Їх ушановували в храмах та на висотах (гори вважалися притулком богів).

Кожне фінікійське місто мало свій пантеон, який відрізнявся від інших навіть у тому разі, коли вони склалися з одних і тих же богів. У Сідоні, наприклад, ушановувалася трійця богів — батько, дружина, син: Баал Сідонський, Астарта й Ешмун, причому Астарта вважалася богинею родючості, а Ешмун — богом-цілителем (на кшталт грецького Асклепія) та богом рослинності. Пантеон Тіра очолював бог грози Мелькарт (тірський Баал), компанію йому склали Астарта (в Тірі вона вважалася богинею війни) та Ешмун — опікун міста. В Біблі особливої популярності зажив культ Адоніса (хоча міф про Адоніса зберігся в грецькому варіанті, все ж його східне походження не викликає сумніву). До місць, пов'язаних із цим культом, щороку наприкінці літа організовувалося паломництво. Угаритський пантеон очолював бог Ілу — творець усього суцього. Чільне місце в цьому пантеоні посідав бог-громовержець, бог умираючий і воскресаючий — Баал, який вів космічну боротьбу з Муту (бог смерті) та Ямму (бог морської стихії). Найближчим соратником цього бога була його сестра Аніта — богиня кохання, наділена дивовижною

* Ветхозаповітні історіописці висвітлювали історію «свого» народу в масштабі всього Близького Сходу, що давало їм змогу, на думку І. П. Вейнберга, «виступати виразниками не лише власної історичної думки, а й, значною мірою, відображати також історичне бачення сусідніх країн і народів».

здатністю кохати й народжувати без утрати свого дівочтва. Вшановувалася дружина Баала Асірата — праматір богів. Існував в Угариті також культ мертвих. Уважалося, що небіжчик зберігає свої родинні та общинні зв'язки, постійно перебуває в своєму домі, тому його ховали в *дромосі*, розташованому безпосередньо під будинком.

Фінікія практикувала людські жертвоприношення (це робили також сусідні Моав, Ізраїль та Арам). Історики констатують, що «в жодній іншій країні культ богів не досягав такої лютої жорстокості, як у фінікійських містах». Недаремно ім'я жадливого фінікійського бога Молоха стало символом пожирателя людських життів (існує, щоправда, думка, начебто це ім'я — не що інше, як перекручене фінікійське слово *молх* — назва принесеної богу жертви).

↳ *Щодо стародавніх євреїв, то вони створили іудаїзм, який послужив основою для християнства та ісламу — двох світових релігій.*

Усупереч постулату (він ґрунтується на некритичному ставленні до старозаповітних оповідей), буцімто євреї — споконвічні монотеїсти, вони довго залишалися язичниками й формували свої релігійні уявлення в руслі загальносемітського релігійно-міфологічного світогляду. Так, євреї доби Патріархів сповідували культу Ела, якого вважали верховним божеством, Ашторет (Астарту) — богині кохання й родючості, землеробського бога Баала, вмираючого й воскресючого бога Таммуза (запозичений у шумеро-вавилонців культ Думузі). Молилися вони також Мідному змію, *небесному війську* — Сонцю, Місяцю, зіркам, розташованим на підвищеннях кам'яним стовпам — *массебам*, та деревам — *ашерам*, струмкам тощо. Важливе місце в їхній культовій практиці посідав ритуал *священного шлюбу**, який супроводжувався дикими оргіями (саме через цей ритуал біблійні пророки вважали язичницькі культу блудом і розпустою). Своїм богам вони складали пожертви, в тому числі криваві, бо їм уявлялося, що пролиття крові пов'язує Бога та людей родинними зв'язками. Практикувалося обрізання підлітків (походження цього ритуалу досі не з'ясоване), а в особливих випад-

---

* Важливим елементом цього ритуалу було поїдання м'яса козеняти, звареного в молоці його матері-кози. При переході євреїв до монотеїзму Ветхий Заповіт заборонив уживати цю страву, щоб унеможливити участь у *священному шлюбі*.

ках — принесення в жертву богам синів-первістків, аж доки громадська думка не ополчилася проти цього варварського ритуалу*.

Залишкові явища політеїзму спостерігалися в євреїв навіть за царювання Соломона, який вшановував не лише племінного бога Яхве, а й моавітянського, аммонітянського та сідонянського богів (ім він побудував у столиці храми).

Особливе місце в староеврейському пантеоні посідав культ Яхв́е («Суший»), походження якого дискутується в науці. Пізніше ім'я цього бога табували, його стали вимовляти *адона́й* — «Господь мій». У середині I тис. до н. е. жерці прилучили до приголосних імення «Яхве» голосні, наявні в слові *адонай*, внаслідок чого з'явилося нове ймення — Іегова. До імені Яхве добавили епітет *цеваот*, саме ймення стали читати *Яхв́е цеваот* — «Яхве воїнств». Так виникла нова формула — «Господь Саваоф»**. Поступово визрівала ідея про природний, нерозривний союз між Яхве та євреями. «Врожай був барометром релігійної злагоди: щедрий збір служив доказом прихильності Яхве, недорід і засуха сприймалися як релігійне приниження. Траплялося, звичайно, що Яхве був невдоволений своїм народом, гнівався й карав, але рано чи пізно він усе ж приходив ізраїльтянам на допомогу і звільняв їх від ворогів, насланих для того, щоб випробувати їх».

Яхве почали сприймати як бога нетерпимого, ревнивого та виняткового. Старим богам довелося поступитися йому місцем, їх самих та пов'язаний з ними ритуал, включаючи культ мертвих, стали вважати «мерзотою для Яхве»***. В умовах наростання в староеврейських державах могутнього суспільно-політичного руху, спрямованого на захист селянства, проти можновладності чиновників та аристократів, його активісти при підтримці царської влади

* Висловлювалося припущення, що неодноразове згадування в Біблії про ритуальне вбивство первістків скоріше всього означало лише обрядову імітацію смерті та воскресіння.

** Як зазначав С. О. Токарев, «Яхве Воїнств» «своєю негамовною кровожерливістю перевершив і ацтекського Унтцилопочтлі, й фінкійського Молоха», коли закликав свреїв винищувати аборигенів Палестини й люто карав за найменшу поблажливість до будь-яких ворогів єврейського народу.

*** До речі, Ветхий Заповіт не надавав ніякого значення душі та посмертному життю. Людина після смерті поринає в небуття. Праведник свою винагороду отримує в процвітанні свого народу.

домоглися централізації культу Яхве, проголосили Яхве єдиним богом Ізраїлю, навіть уселенським богом. Ці зусилля провідників іудаїзму було проведено в життя завдяки реформі в релігійній та соціальній сферах іудейського царя Іосії (621 р. до н. е.). Монотеїзм переміг шляхом злиття двох культів — Яхве та Ела. Яхве перебрав собі риси Ела, внаслідок чого виник узагальнюючий образ Яхве-Елохіма («Яхве-Бог»). Інші племінні культу рішуче відкидалися, їхні храми було зруйновано, жерців фізично знищено. Особливо владно заявило про себе іудаїстське єдинобожжя після *вавилонського полону* євреїв.

Слід зазначити, що євреї не були піонерами монотеїзму, адже задовго до них спробував здійснити монотеїстичну реформу в Єгипті фараон Аменхотеп IV (Ехнатон). Проте Ехнатонова реформа була лише епізодом у релігійному житті єгиптян, євреї ж не просто проголосили монотеїзм, а й надійно його закріпили. Їхні успіхи в оновленні духовного життя пояснювалися монопольним становищем жерців Єрусалимського храму та наданою їм підтримкою державної влади, зацікавленої в перемозі над місцевим сепаратизмом.

У період діаспори релігійне життя євреїв змінилося до невпізнання. Так, з'явилися синагоги («зібрання», «сходки») — водночас молитовні будинки й центри громадського життя євреїв. У синагогах молилися й читали священне писання (приносити пожертви богу, за непорушною традицією іудаїзму, можна було лише в Єрусалимському храмі). Посилився взаємовплив єврейської релігії та елліністичних релігійно-філософських систем, виникли синкретичні віровчення (теологія Філона Александрійського, гностицизм), які мали вплив на християнство. Релігійна самоізоляція євреїв послабла, в іудаїзм наvertалися також не-євреї (прозелітизм). З'явилася й поширилася месіанська ідея — стрижнева в християнстві. З появою вчення про месію народилась ідея про прихід царства Божого на землі, про кінець світу, про воскресіння мертвих і посмертну відплату по ділах людини*. В іудаїзмі виник ряд релігійних сект: стійких у релігійній ортодоксії *саддукеїв*, демагогів, книжників, прихильників показної

---

* Переважас думка, що ідею про боротьбу між силами добра і зла та кінцеву перемогу добра євреї запозичили в іранських зороастрійців, проте окремі дослідники вважають, що ця ідея глибоко вкоренилась у Палестині ще в ханаанейську епоху.

набожності — *фарисеїв*, adeptів подвижництва й аскетизму, ворогів обрядовості — *есеїв*. Життя, таким чином, брало своє.

Література

Про угарито-фінікійську літературу, пам'ятки якої збереглися лише в грецькому перекладі, на жаль, відомо мало. Вона не зводилась до простих єгипетських і вавилонських сюжетних запозичень. Основними її жанрами були міфологія та епос.

Центральними персонажами угарито-фінікійських міфів були бог рослинності Алійон, бог смерті Муту (Мот) і богиня Анат, яку євреї до релігійних реформ VII—V ст. до н. е. вважали дружиною бога Яхве і яку в Угариті «видали заміж» за Алійона. Знайшлося місце в цій міфології також для бога-страждальця Баала, якого впорядники Ветхого Заповіту перетворили на символ зла. Серед героїчних сюжетів угарито-фінікійської літератури привертають увагу оповіді про похід богатиря Керета в Південну Палестину за нареченою, про Данеля, юний син якого, Аххат, став жертвою підступної і мстивої богині Анат.

Набагато краще збереглися пам'ятки староеврейської літератури — завдяки включенню майже всіх їх до ветхо-заповітного канону*.

Найдавнішою формою літератури стародавніх євреїв був народний фольклор, частково включений до Біблії. Це — приказки, прислів'я, анекдоти, героїчні оповіді (прозові й віршові) про Дебору, яка очолила боротьбу ізраїльських племен з ханаанейцями (здолала їхнього полководця Сісару), про могутнього Самсона, який запросто нищив осячюю шелепою тисячі ворогів чи ніс на своїх плечах міську браму, однак виявився безсилим перед підступами своєї коханки — Даліли (існує припущення, що в основу оповідей про Самсона — це ім'я, до речі, означає *сонечко* — було покладено солярний міф).

Складали стародавні євреї також байки про мудрих звірів (ослиця Валаама), про дерева, здатні вибирати собі царя, про інші рослини. Популярним літературним жанром були в них притчі про працьовитих людей та добродесних жінок.

* Виняток становлять лише «Премудрості Ісуса, сина Сірахового» (цей рукопис випадково виявлено на початку XX ст.) та вже згадувані «рукописи Мертвого моря».

Дуже давнє походження має єврейська любовна лірика, справжнім шедевром якої вважають «Пісню над піснями», — на думку І. М. Дьяконова, — «збірку пісень, що виконувалися на весіллях, а не єдиний твір, поему або драматичне дійство, як нерідко її намагалися й досі ще намагаються тлумачити». Ця літературна пам'ятка, окремі сюжети якої відлунюють первісною еротикою, вражає ширістю почуттів, безпосередністю, художньою довершеністю. Ось як описано в ній прихід весни:

Встань, моя мила, прекрасна, вийди,
бо минула зима,
зливи скінчилися і відійшли,
квітами земля процвіла,
час пташиних пісень настав,
голос горлиці чутно в нашім краю,
наливаються смокви на смоківниці,
виноградна лоза духмяніє, —
встань, моя мила, прекрасна, вийди!
Моя горлице в гірській ущелині,
під сховом уступів, —
Дай побачити лице твоє,
дай почути твій голос,
Бо голос твій милий,
лице твоє прекрасне!

Кохання між юнаком та дівчиною* подається в «Пісні над піснями» як найбільша цінність, поряд з якою всі скарби світу — ніщо:

І не можуть великі води погасити кохання,
річкам його не затопити, —
Хто ціною статку свого схоче кохання купити,
той зневажений буде.

Розбудова єврейської держави, складні соціальні, політичні та ідеологічні процеси в ній вплинули на художню словесність стародавніх євреїв доби Першого храму, в якій прослідковуються паралелі з єгипетською та вавилонською поетикою. В Палестині завдяки талантові пророків розквітло ораторське мистецтво. Літературознавці наголошують, що «книги пророків є одним із найсамобутніших і найважливіших жанрів староеврейської літератури; без них ця література мала б інший вигляд». З'явилися історичні оповіді про діяння *суддів* та царів, у яких сильні світу цього зображувалися, до речі, не тільки рожевими фарбами.

* Іудаїзм вважає «Пісню над піснями» алегоричним зображенням стосунків між Яхве та ізраїльським народом, християнські богослови вбачають у красуні Суламіф утілення церкви.

Розвивалася духовна поезія — гімни (псалми), авторство яких пізніше приписали цареві Давидові, складались оповіді про патріархів, міфи (про створення світу, всесвітній потоп тощо).

Під час та після *вавилонського полону* євреїв жерці кодифікували літературні пам'ятки, піддавши їх теологічній обробці. Проте літературна творчість євреїв доби Другого храму не звелася до простої переробки старих сюжетів, з'явилися й нові літературні твори, в тому числі патріотичні «Книга Естёр» та «Книга Даниїла».

У VI—III ст. до н. е. Староєврейська література збагатилася видатними філософськими творами — «Книга Іова» та «Книга Екклесіаст». «Книга Іова» розповідала «про страшний досвід суперечки людини з Богом, досвід самотності серед людей і розладу з самим собою», а «Книга Екклесіаст» з глибоким песимізмом проповідувала думку про неможливість пізнати світ, що його вона трактувала як марний і безцільний круговорот:

Марнота марнот, — сказав Проповідник, — марнота
марнот: усе марнота.

Яка користь людині з усіх її праць, над чим
працює вона під сонцем?

Рід відходить і рід приходить, а земля
зостається навек.

Сходить сонце й заходить сонце, і на місце
своє поспішає,

Щоб там знову зійти;

Біжить на південь, кружеляє на північ,
кружеляє в бігу своєму вітер,

І на круги свої повертається вітер;

Біжать усі ріки в море, — а море не
переповниться,

До місця, куди ріки біжать, —

Туди вони продовжують бігти...

Що було, те саме буде, і що творилось,
те й твориться,

І нема нічого нового під сонцем.

Буває, скажуть про щось: поглянь, ось
новина!

А вже було воно у віках, що минули до нас.

Нікчемною марнотою «Книга Екклесіаст» називала навіть потяг до знань, адже «з великої мудрості постає й велика скорбота, і той, хто множить знання, примножує печаль... разом з дурнем і про мудрого не згадають повік».

Примітним літературним явищем у стародавніх євреїв стало також зібрання приказок та афоризмів — «Книги приповісток Соломонових».

У I ст. до н. е. в єврейській літературі з'явилися паростки талмудійного напрямку*, який розквітнув уже в середньовічну добу. Він використовував ветхозаповітні поетичні образи, однак до невпізнання перелицював їх. «У Талмуді геть вивітрилися колишні безпосередність і простота, відчувалися байдужість до природи, схиляння перед книжковою мудрістю та пристрасть до юридичного крутіства».

Найбільшим літературним надбанням стародавніх євреїв вважається створення художньої прози та жанру коротких повістей, пов'язаних з єврейською історією («Книга Рути», «Книга Естер», «Книга Юдити» та «Книга Товія»).

Староєврейська література в її біблійному переказі вплинула на творчість багатьох письменників і художників середньовіччя та нової доби. До її ідей і сюжетів зверталися Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, О. Пушкін, О. Купрін, Дж. Байрон, С. Біркк, Т. Гарт, Я. Райніс, Т. Манн та ін.

Мистецтво, музика

Про мистецтво Східного Середземномор'я в давнину багато говорити не доводиться. Воно виникло давно (найдавніші його пам'ятки — глиняні жіночі фігурки — датуються кінцем VI — початком V тис. до н. е.), але особливих вершин не досягло. Тамтешня гліптика, наприклад, в усіх відношеннях дуже поступалася шумерській. Найбільші успіхи мали металопластика (різьба по металу) та вироби зі слонової кістки. Проте навіть у цих способах художнього самовираження відчувався сильний вплив хурритських, середземноморських, єгипетських і передньоазіатських мотивів. Утім, кращі фінікійські художні вироби вирізнялися віртуозністю виконання, оскільки призначалися на експорт чи виконувалися на замовлення.

Архітектурні споруди сирійсько-фінікійського регіону зводилися переважно з цегли-сирцю, однак у них використовувалися також камінь і дерево.

Щодо мистецтва стародавніх євреїв, то воно виглядало провінційним навіть на фоні не особливо «столичного» мистецтва фінікійців та арамеїв. Найдавніші ізраїльтяни фактично не мали ані своєї архітектури, ані образотворчого мистецтва (майже цілковита відсутність останнього знач-

---

* Талмуд — збірник релігійно-етичних і правових закономірностей іудаїзму — було складено релігійними ортодоксами впродовж III ст. до н. е. — V ст. н. е.

ною мірою була спричинена існуванням табу на зображення ізраїльського бога). Храмове будівництво в єврейській столиці велося руками фінікійських майстрів.

Інша справа — музика, яка стала невід'ємною частиною культурного, громадського та релігійного життя східносередземноморських народів. Звуками «міді дзвінкої», «бубна гудячого», цимбал, гуслів сповнювали ці народи своє дозвілля, супроводжували ритуальні дієства, тішили своїх володарів, причому музика здебільшого супроводжувалася співом і танцями. Виконавська майстерність їхніх музикантів, їхні музичні інструменти мали неабияку популярність у народів усього Середземномор'я, без їхньої участі рідко обходилися весілля, похорони, культурні відправи. Пронизливі звуки «сурм із баранячих рогів» кликали євреїв на воєнні подвиги.

АРАВІЯ

- **Стан джерельної бази**
- **Природно-кліматичні умови**
- **Населення**
- **Віхи історії**
- **Соціально-економічний розвиток**
- **Політичний устрій**
- **Культура та релігія**

Стан джерельної бази

Аравія лежить на стику трьох континентів — Європи, Азії та Африки. Все ж, на відміну від Східного Середземномор'я, прохідним двором Передньої Азії вона не стала. Особливо це стосується Південної Аравії, де утворилися найбільші аравійські держави, адже від прадавніх вогнищ старосхідної культури вона була, певною мірою, відгороджена пустелею та недоступними горами. Тому не дивно, що про аравійську цивілізацію в історичній пам'яті збереглося небагато інформації.

Джерела з історії Стародавньої Аравії поділяються на чотири основні групи: матеріали епіграфіки, речові пам'ятки, писемні згадки інших народів Стародавнього Сходу, повідомлення Біблії та античних авторів.

Аравійці, як і стародавні єгиптяни, любили писати. Писали в них старі й малі, писали на чому завгодно: на камені, на дерев'яних дощечках, на глині, на скелях (*графіті*), на бронзі тощо. Збереглося понад 5 тис. пам'яток їхньої епіграфіки, здебільшого з Південної Аравії, а також з Єгипту, Ефіопії, Месопотамії, Палестини, о-ва Делос. Це, переважно, описи політичних подій, стародавні закони, написи-посвяти, написи на гробницях, ділові акти тощо. Відсутні серед них лише релігійно-міфологічні тексти, тому реконструкцію духовного життя далеких пращурів сучасних еменців доводиться здійснювати на основі самих лише імен та епітетів богів і відповідних скульптурних та рельєфних зображень. *Датування аравійської епіграфіки проблематичне*. Одні вчені відносять її до кінця II — початку I тис. до н. е., інші — до VIII чи, навіть, V ст. до н. е.

Непоодинокі, хоча й не особливо інформативні, згадки про Стародавню Аравію знаходимо в Біблії, у працях Геродота, Діодора, Страбона, Феофраста та деяких інших античних і ранньовізантійських авторів. Повідомлення про природно-географічні умови на півострові, про караванні й морські шляхи в Аравії, про тамтешні міста та порти, про звичаї і традиції населення є в «Періплах» — описах плавань персів, греків, римлян Червоним морем, Перською затокою та водами океану в пошуках шляхів до Індії.

Археологія особливої уваги Аравії не приділила, однак дещо відхилила завісу над її давнім минулим. Найбільше значення для археологічного дослідження Стародавньої Аравії мали розкопки Маріба — основного міста Сабейського царства, величних руїн Марібської греблі і того, що залишилося від Тімни — столиці Катабану. На півночі Аравії археологи цікавилися Петрою — столицею Набатейської держави.

Природно-кліматичні умови

Аравійський півострів з трьох боків омивається морями. Майже всю його територію, за винятком прибережної смуги, вкривають піщані масиви та кам'яністі пустині. Клімат там спекотний. Мусонні дощі більш-менш регулярно випадають лише в районі берегових хребтів та південно-західної частини півострова, і то лише взимку. В пустельній зоні вони випадають не частіше кількох разів на рік, а в окремі роки взагалі туди не навідуються. Тамтешні сухі

річища (араби називають їх «уед» — потік, звідси походить термін «ваді») наповнюються водою лише після зливи. Ріки ці нікуди не впадають — губляться в розпечених пісках пустелі. Втім, у річищі «ваді» часом можна виявити неглибоко від поверхні життєдатну вологу.

Все ж, не лише Південь і Південний Захід Аравії — «щаслива Аравія», територія сучасних обох Єменів, — а й інші регіони півострова (за винятком кам'янистої пустині) не є мертвою зоною пісків і скель. Хоч як це дивно, значну територію Аравії вкривають колючі чагарники, багаторічні трави, навіть дерева (акація, рожкове дерево, плоди та насіння якого споживають і люди, й тварини). *У давнину півострів зажив слави «країни пахошів» («східних смол») та «країни пряностей».* Там росли ладан, мірра, кориця, бальзам, алое, шафран, що користувалися величезним попитом у країнах Стародавнього Сходу та античного світу.

Щедрими були корисні копалини Аравії. Там існували поклади золота, срібла, олова, свинцю, заліза, міді, сурми, білого мармуру, алебастру, траплялися й камені-самоцвіти (смарагди, берили, бірюза тощо). У прибережних водах півострова не залишалися без роботи шукачі перлів і червоних та чорних коралей.

Отож не варто дивуватися з того, що *буквально увесь півострів вкривала густа мережа прадавніх караванних шляхів*, найважливіший з яких — «шлях пахошів» — вів із Південного Заходу Аравії уздовж червономорського узбережжя до узбережжя Середземного моря, там розгалужувався на дві гілки, одна з яких вела до міст Газа та Ашдод, інша — до Тіра й Дамаска.

Населенню Аравії, здавалося, сам Бог велів займатися посередницькою торгівлею та збутом власної продукції, на яку ніколи не зменшувався попит.

Люди селилися в Аравії (влітку вона знемагала від пекельної спеки, проте взимку, в сезон дощів, знову пробуджувалася до життя) переважно в прибережній смузі, на краю пустині. Вони загалом пристосувалися до суворох природно-кліматичних умов, хоча й відчували себе незахищеними й безпорадними.

Населення

В Аравії виявлено низку палеолітичних стоянок. Отож вона була зоною антропогенезу. Проте не пізніше ХХ тис. до н. е. клімат там став таким спекотним, що люди надовго полишили півострів. Лише з

VIII тис. до н. е., коли тамтешня природа знову змінила гнів на милість, люди заходилися обживати спершу прибережну смугу півострова, а згодом й центральні та південні його регіони.

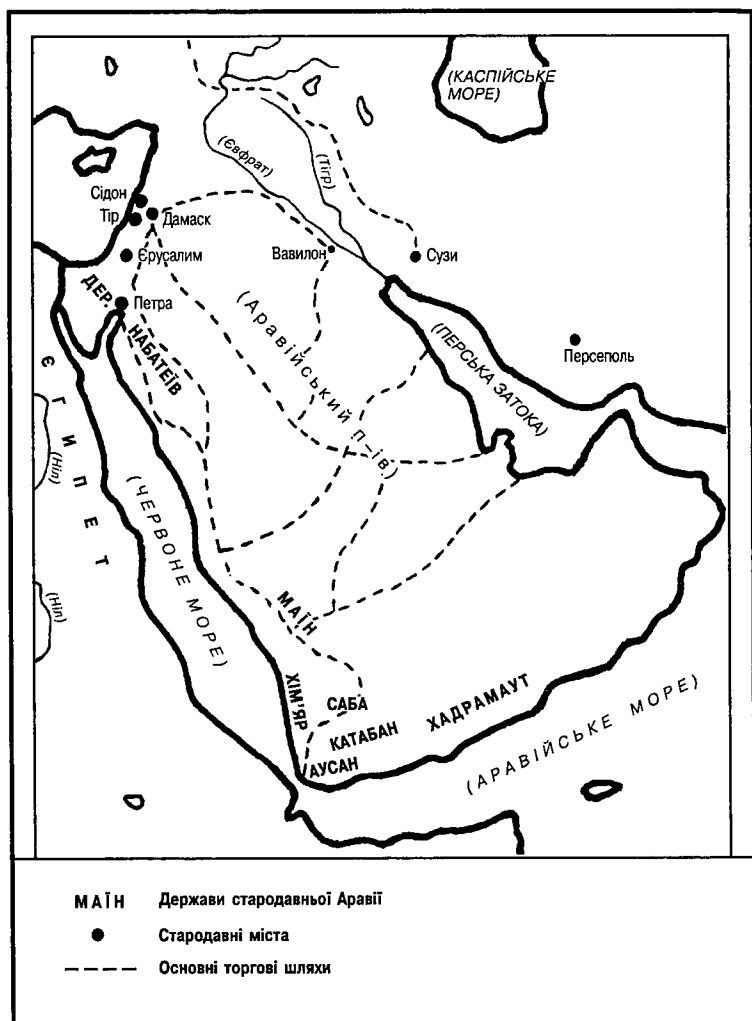
Не пізніше V тис. до н. е. уздовж східного узбережжя півострова спершу поселилися носії убейдської культури (протошумерської? шумерської?), а згодом — і культури Джемдет-Наср (шумерської). Деякі історики припускають, що на східному узбережжі Аравії лежали згадувані в шумерських текстах країни Маган і Мелухха, а на південному — облюбована стародавніми єгиптянами країна Пунт. Десь наприкінці III — на початку II тис. до н. е. південну смугу півострова почали обживати семіти. Захожий люд селився окремими племенами чи родовими групами, започаткувавши ізольовані вогнища культури: Сабейське, Катабанське, Хадрамаутське та Маїнське. Впродовж тривалого часу в Південній Аравії співіснували щонайменше чотири особливі семітські мови. В північно-західній частині півострова у II тис. до н. е. проживало семітське плем'я медіанітян.

Греки та римляни називали мешканців Аравії «арабами», тобто жителями пустині. З часів пророка Мухаммеда (VII ст. н. е.) так називали себе вже й самі аравійці, котрі, за оцінкою Страбона, «не були особливо хоробрими воїнами, а були скоріше торговцями й купцями...».

Віхи історії

На півночі Аравії утворилися племінні союзи та карликові держави, керовані «царями», правильніше було б сказати — «шейхами», іноді «царицями». В цих політичних утвореннях склалася військова організація, проте без регулярної армії — вояками були всі дорослі чоловіки племені та частина жінок. Північноаравійські політичні центри (скажімо, Набатейське князівство) слугували розмінною монетою в політичних іграх могутніх сусідів — Єгипту та Ассирії і водночас постійно сварилися між собою.

Вагоміших успіхів на політичній арені досягли сильніші й стабільніші південноаравійські держави на території сучасних Єменської Арабської Республіки та Народно-Демократичної Республіки Ємен. Найповажнішими серед них були Сабейське царство (займало території між Червоним морем і Хадрамаутом, між Центральною Аравією та Індійським океаном) та Хім'яритська держава, яка

посилилася наприкінці I тис. до н. е. Проте близько III ст. до н. е. в Сабі, від якої вже відложилися завойовані нею сусідні південноаравійські держави, воцарилася династія із Хім'яра, її західного сусіда.

З середини I тис. до н. е. Аравія налагодила тісні торговельні зв'язки з Грецією, в Елліністичну добу — з державою Птолемеїв, у першій половині I тис. н. е. — з Римською імперією. Торгувала вона також з Аксумом (Ефіопія).

Соціально-економічний розвиток

Важливою галуззю господарства південноаравійських суспільств було іригаційне землеробство та кочове скотарство. Тамтешній

люди вирощував зернові культури (пшеницю, полбу, ячмінь), бобові, овочі. На гірських схилах, перетворених на тераси, закладав виноградники, а в оазисах — фінікові плантації. Іригаційне будівництво було необхідне для того, щоб запобігти зливу річкових вод у море. Найграндіознішою іригаційною спорудою була Марібська гребля, побудована в VII ст. до н. е. Її довжина становила 600 м, висота — понад 15 м. Завдяки цій греблі зрошувалося 1600 га землі.

Населення розводило велику рогату худобу, коней, овець, односторонніх верблюдів, приручених 3—4 тис. років тому.

Верблюд харчами не перебирав, споживав усе, що Бог послав, навіть «верблюжі колючки». Він найдався й напивався «про запас», тому міг упродовж кількох діб обходитися без їжі та води. На своїй спині він неквапливо, зі швидкістю 4 км за годину, міг перевозити вантаж вагою до 800 кг, запросто долав водні перепони. Самиця верблюда давала в день до 10 л молока, яке добре гамувало спрагу. Споживало населення й м'ясо молодого верблюда-самця. Цінною промисловою сировиною були верблюда вовна та шкіра. Навіть верблюжий послід аборигени використовували як паливо. Маючи верблюда та наповнений водою шкіряний мішок-бурдюк можна було робити — з торговою чи військовою метою — далекі переходи через пустині.

Займалося населення Аравії й ремеслами, передусім каменярством, будівельною справою, металургією, ткацтвом, гончарством, чинбарством тощо.

Чільне місце в господарському житті Стародавньої Аравії посідала торгівля, яка інтенсивно розвивалася завдяки вигідному розташуванню півострова на торгових шляхах та наявності на ньому пряностей, пахошів та інших цінних

продуктів. Обмінювалися між собою товарами *фелахи* (землероби) та *бедуїни* (пастухи-кочівники), місцеве населення постачало старосхідний та античний світи пахощами й прянощами, займалося транзитною торгівлею африканськими та індійськими товарами з країнами Близького Сходу. Торгівля відігравала в господарському житті Аравії таку поважну роль, що її розквіт чи згортання спричинювали посилення чи занепад тамтешніх держав.

Наприкінці I тис. до н. е. перси, єгиптяни та греки встановили прямі (сухопутні й морські) контакти з Індією. Це змінило напрями міжнародних торгових шляхів і боляче вдарило по господарському життю південноаравійських держав. Але біда, як відомо, не приходить сама... Знову на землеробські зони почала наступати пустиня, виходили з ладу іригаційні споруди (скажімо, неодноразово відбувся прорив Марібської греблі, аж поки вона в 570 р. н. е. остаточно не перетворилася на жалюгідну руїну). За таких обставин південноаравійські держави остаточно пересварилися між собою і стали занепадати.

Наприкінці II — на початку I тис. до н. е. відбувалися радикальні зміни в соціальній сфері Південної Аравії. З'явилася майнова нерівність, почали виділятися знатні роди, які зосереджували у своїх руках політичну владу, формувалися соціальні групи жерців, купців. Земельна власність ще залишалася общинною, проте знатні сім'ї вже домагалися відокремлення від общинних земельних володінь своїх ділянок. Вони прикупували землю, зводили на ній іригаційні споруди і, зрештою, ставали її власниками. Чимало землі належало державі (державне землеволодіння зростало шляхом завоювань, конфіскацій, примусової купівлі), а також храмам. На державних і храмових землях працювало завойоване населення, частина вільного люду (у формі повинностей), раби (з числа військовополонених, куплені). Боргове рабство існувало в зародковому стані. *Давньоєменське суспільство, таким чином, було ранньокласовим, зберігало, значною мірою, родоплемінний уклад.*

Політичний устрій

Південноаравійські племінні союзи поставали на початку I тис. до н. е. примітивними державами: Маїн, Саба, Катабан, Аусан, Хадрамаут. В них не відбулося радикальної ломки родоплемінних політичних інститутів, які пристосувалися до нових умов класового суспільства.

З особливостями політичного устрою цих держав познайомимося на прикладі Сабейського царства. Суспільство «золотої Саби» складалося з шести «племен», трое з яких були привілейованими, а решта — підлеглими. Племенами керували *кабіри* — вожді (представники знатного роду). Кабіри утворювали колегіальний орган управління. В «племенах», можливо, існували й ради старійшин. Важливими посадовими особами були *епоніми*, які виконували жрецькі обов'язки, здійснювали астрономічні, астрологічні та календарні спостереження. За роками їхнього перебування на посаді велося офіційне датування, літочислення. Епонімів обирали з представників знатних родів привілейованих «племен» на кількарічний строк. Верховна виконавча влада перебувала в руках *мукаррібів*, посада яких була спадковою. У мирний час мукарріби займалися господарськими проблемами, виконували сакральні функції (організовували жертвоприношення, ритуальні трапези тощо), видавали державні закони й укази тощо, а у воєнний — нерідко керували ополченням і на певний строк діставали царський титул (*малік*). Влада мукаррібів зростала, й фактично переросла наприкінці I тис. до н. е. в царську.

Найвища державна влада в Сабейському царстві належала раді старійшин, до якої входили мукарріби та представники усіх шести сабейських «племен» (при цьому підлеглі «племена» задовольнялися півнормовим представництвом). Рада старійшин виконувала сакральні, законодавчі, судові та адміністративно-господарські функції.

Поступово поряд із поділом на «племена» в південноаравійських державах з'явився й територіально-адміністративний поділ. Міста (вона були невеликими) з приміськими зонами ставали самоуправними. Людність, таким чином, входила водночас і в племінне об'єднання й до складу територіально-адміністративного округу.

Культура та релігія

Населення Південної Аравії створило на базі фінікійського або протосінайського алфавітів абеткову систему письма з 29 літер. Подібне письмо створили на базі арамейського алфавіту (утворився з фінікійського) також набатеї Північно-Західної Аравії.

Склалася в Стародавній Аравії і монументальна кам'яна архітектура. Міста виростили на штучних пагорбах прямокутними в плані, їх оточували могутні захисні стіни з

ретельно припасованих одна до одної кам'яних брил. Уздовж оборонної стіни височіли квадратні вежі. Іноді місто вмонтовували у скелю. Такою була, наприклад, чудова набатейська Петра («Скеля»), храми й гробниці якої майстри-будівельники вирубали в червоних скелях.

Скульптори виробляли із золота, бронзи, алебастру, глини зображення людей і тварин, керуючись при цьому певним каноном. В Аравії з давніх-давен виконувалися наскельні зображення, розмальовувався (здебільшого, геометричним орнаментом) посуд.

Релігія Стародавньої Аравії була політеїстичною, причому єдиного пантеону в ній не існувало. В жителів Південної Аравії найпоширенішими були давньосемітський культ Астара (верховний бог у сабеїв) та місячний культ Алмаках. Алмаках у «золотій Сабі» поступово витіснив інших богів. Така централізація культу сприяла пізнішому наверненню аравійців в іудаїзм і християнство. Вшановувалися в Південній Аравії також боги неба, сонця, інші астральні культури. Набатеї Північно-Західної Аравії мали за верховного бога Душару — «володаря пасма гір». Вшановували вони й інших богів (громовержця, творця світу, бога війни, бога вмираючої й оживаючої природи, покровителя царської влади тощо).

Зрозуміло, серед небожителів Аравії існували й жіночі культури, проте в тамтешній системі релігійно-міфологічних уявлень вони перебували на третій ролях.

Південноаравійці справляли ритуал у спеціальних храмах, людність же Північно-Західної Аравії використовувала з цією метою т. зв. висоти: святилища на пагорбах і висотах, влаштовані просто неба (вони вважалися водночас і житлом богів і самими богами).

На початку нової ери контакти Аравії з близькосхідним, античним і візантійським світами привели до важливих змін у релігійному житті населення. *Частина аравійців навернулася в іудаїзм, частина — у християнську віру*, в тому числі в її єретичні форми — аріанство, монофізитство, несторіанство тощо. Трапилося це в першій половині I тис. н. е. Навернення в чужу віру могло обернутися для населення півострова втратою політичної незалежності, призвести до засилля іноземщини. Відразу зазначимо, що такого лиха не трапилося. Поступово в духовному житті Аравії перемогла ідея єдності тамтешнього люду та протистояння іноземщині. Так у VII ст. з'явився аравійський феномен — ісламська релігія.

Тексти і література

Тексти

Аравия. Материалы по истории открытия. Москва, 1981.

Угаритский эпос. Москва, 1993.

Наукові та науково-популярні праці

Амусин И. Д. Проблемы социальной структуры обществ древнего Ближнего Востока (I тысячелетие до н. э.) по библейским источникам. Москва, 1993.

Бернхардт К.-Х. Древний Ливан / Пер. с нем. Москва, 1982.

Беленький М. С. О мифологии и философии Библии. Москва, 1977.

Вулли Л. Забытое царство / Пер. с англ. Москва, 1986.

Вейнберг И. П. Гражданско-храмовая община в западных провинциях Ахеменидской державы. Тбилиси, 1973.

Грант М. История древнего Израиля / Пер. с англ. Москва, 1998.

Древняя Эбла. Раскопки в Сирии / Пер. с англ., ит., нем., фр. Москва, 1985.

Лундин А. Г. Государство мукарибов Саба. Москва, 1971.

Ранович А. Б. Очерк истории древнееврейской религии. Москва, 1937.

Рижский М. И. Библейские вольнодумцы. Москва, 1992.

Рижский М. И. Библейские пророки и библейские пророчества. Москва, 1987.

Рижский М. И. Книга Иова. Из истории библейского текста. Новосибирск, 1991.

Рот С. История евреев с древнейших времен по шестидневную войну (Б. м. и г. изд.).

Соловейчик М. А. Очерки по еврейской истории и культуре. Т. 1. Библейский период. СПб., 1912.

Финикийская мифология. СПб., 1999.

Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом завете. 2-е изд. / Пер. с англ. Москва, 1989.

Циркин Ю. Б. Карфаген и его культура. Москва, 1986.

Циркин Ю. Б. Финикийская культура в Испании. Москва, 1976.

Шифман И. Ш. Ветхий завет и его мир. Москва, 1987.

Шифман И. Ш. Культура древнего Угарита (XIV—XIII вв. до н. э.). Москва, 1987.

Шифман И. Ш. Набатейское государство и его культура. Москва, 1976.

Шифман И. Ш. Угаритское общество (XIV—XIII вв. до н. э.). Москва, 1982.

Шифман И. Ш. Финикийские мореходы. Москва, 1965.

* * *

Гече Г. Библейские истории / Пер. с венг. Москва, 1988, 1989.

Косідовський З. Біблійні оповіді / Пер. з пол. Київ, 1968.

Матвеев К., Сазонов А. Пять жизней древней Сури. Москва, 1989.

Снисаренко А. Б. Эвпатриды удачи. Трагедия античных морей. Ленинград, 1990.

Штоль Г. Пещера у Мертвого моря / Пер. с нем. Москва, 1965.

ІРАН.

СЕРЕДНЯ АЗІЯ

ВСТУП ДО ІРАНІСТИКИ. ЕЛАМ

- Стан джерельної бази, археологічне вивчення території Ірану
- Природно-кліматичні умови
- Етногенез і ментальність населення
- Стародавній Елам

Стан джерельної бази, археологічне вивчення території Ірану

Джерела з історії Стародавнього Ірану поділяються на три основні групи: писемні пам'ятки, археологічні джерела та повідомлення про давньоіранські держави в Біблії і працях античних авторів. Історія країни відображена в них нерівномірно.

Про найдавнішу іранську державу Елам, що виникла у Південно-Західному Ірані, джерела розповідають мало. Більшість виявлених еламських текстів являють собою одноманітні написи-посвяти, до того ж еламська мова порівняно з іншими стародавніми мовами найгірше дешифрована. Найціннішими для еламістики є три сотні табличок із царського господарського архіву в Сузах, які

проливають світло на останній період існування Еламської держави. Про повсякденне життя еламців розповідають зображення на печатках. Цінні повідомлення про Елам є в шумерських, вавилонських і асирійських текстах, про нього трапляються згадки в Біблії (П'ятикнижжя Мойсея, Книга Даниїла тощо). Археологічне дослідження території Еламу велося в дуже скромних масштабах.

Ще гірше відображена в писемних джерелах історія Мідії. Окремі повідомлення про неї є в іноземних текстах, передусім асирійських і вавилонських, причому їхній зміст часто тенденційний. Є інформація про Мідію (на жаль, сумнівної достовірності) також у Біблії. З античних авторів писали про Мідію Ктесій Кнідський, Ксенофонт, Полібій та, особливо, Геродот (зібраний ним матеріал нерідко базувався на усних розпитуваннях, тому потребує ретельної наукової критики).

Найповніше відображена в джерелах історія ахеменідського Ірану (Персії). Про неї розповідають понад 200 тримовних царських написів (Бехістунський і Персепольський Дарія I, Сузькі Дарія I і Ксеркса та ін.), історичні хроніки, царські укази та розпорядження чиновників-сатрапів, інструкції стосовно управління маєтками вельмож, судові акти, господарські документи, епістолярії тощо.

Цінним історичним джерелом є священні книги зороастрійців під загальною назвою «Авеста». Особливо важливе значення має текст «Авести» для дослідження релігії й культури самих іранців, релігійно-міфологічного світогляду, звичаїв та обрядів загальноарійської спільноти. Розповідає «Авеста» також про соціальну й політичну історію Стародавнього Ірану, хоча в цьому випадку до неї слід підходити особливо критично, бо невідомо, де й коли вона з'явилася на світ.

Фрагменти «Авести» потрапили до книгозховища Оксфордського університету на початку XVIII ст., однак тоді їх іще не вміли читати. У другій половині XVIII ст. загорівся бажанням перекласти «Авесту» на європейську мову молодий французький сходознавець Анкетіль Дюперрон. Упродовж семи років він вивчав перську мову, ще дев'ять років пішло на переклад «Авести» французькою мовою, який побачив світ у 1771 р. Вчений назвав священні книги зороастрійців «Зенд-Авестою» (насправді «Зенд» не є власною назвою, а означає «пояснення», «коментар»), нині іраністи називають їх просто «Авестою», а мову, якою вони написані, — авестійською.

Французький переклад «Авести» вчений світ попервах сприйняв з недовірою, Анкетіля Дюперрона публічно звинувачували в шарлатанстві.

Проте врешті-решт науковий подвиг французького вченого було гідно оцінено.

Історія ахеменідського Ірану відображена також у більш ніж двох тисячах еламських документів (їх умовно назвали «табличками кріпосної стіни»), аккадських, арамейських та демотичних текстах. Про окремі події іранської минувшини, пов'язані з історією стародавніх євреїв, розповідає Біблія (Книги Ісаї, Огія, Даниїла, Ездри та Неемії, Естер).

Чимало писали про дипломатичну та воєнну історію Персії стародавні греки, але перси були завойовниками їхньої батьківщини, тому грецькі автори ставилися до них упереджено. Першими описали ахеменідський Іран іонійські логографи VI—V ст. до н. е. Гекатей із Мілета, Харон із Лампсака, Діонісій Мілетський та ін. Найбільш докладно й об'єктивно висвітлив історію греко-перських воєн і придворне життя Ахеменідів Геродот. Перський матеріал присутній також у працях Ктесія Кнідського, Фуکیدіда, Ксенофонта, Дінона з Колофона, Плутарха, Страбона, Діодора Сицилійського, Арістобула, Птолемея, Онесикріта, Неарха, Арріана, Курція Руфа тощо.

Археологічні знахідки в Ірані постають убогими на тлі сенсаційних археологічних відкриттів у Нільській долині та Месопотамії, проте й вони істотно збагачують наші знання про давньоіранську історію та культуру.

Археологічне дослідження Ірану започаткувало в середині 80-х років XIX ст. французьке подружжя Дьйолафуа — Марсель і Жанна, які розкопали під 40-метровим глиняним пагорбом руїни еламської столиці Сузи, де виявили палац царя Артаксеркса, великі мозаїчні панно (*Лев'ячий та Стрілецький фризи*), кілька величних колон, виконаних в «імперському стилі», державну печатку Ахеменідів. Інші французькі археологи продовжували розкопки Суз із невеликими перервами впродовж усього XX ст.

У 50—60-х роках XX ст. археологи США та Ірану розкопали на території Стародавнього Еламу священне місто еламців Дур-Унташ (сучасний Чога-Замбіль), де височів оригінальний храм-зіккурат, сліди найдавнішого («доісторичного») Еламу, а в 70-х роках — стародавній Аншан (неподалік від Ширази).

На території Мідії археологів найбільше цікавила її столиця Екбатани, яку пізніше перські царі перетворили на свою літню резиденцію. В середині 70-х років XX ст.

там було розкопано храм богині Анахіті. Проте широко-масштабних розкопок в Екбатанах не велося, бо на її руїнах нині стоїть м. Хамадан. Цінною знахідкою в Мідії після другої світової війни вважаються *Луристанські бронзи* — численні культові й побутові предмети, деталі кінської зброї тощо. На початку 60-х років археологи розкопали царський некрополь Марлик, у півсотні могил якого виявили прикраси з золота, керамічні культові статуетки, золотий і срібний посуд, прикрашений зображенням тварин і монстрів. Ще раніше американські вчені почали розкопувати 25-метровий пагорб Хасанлу, під яким виявили доісламське поселення. Англійські археологи розкопали два мідійські поселення — Даба Джан-тепе (в ньому виявлено залишки фортеці, зруйнованої, мабуть, асирійцями, чимало розмальованого посуду тощо) та Нуш-і Джан-тепе (розкопано руїни мідійської фортеці, двох мідійських храмів).

На території Персії археологи приділили особливу увагу розкопкам двох ахеменідських столиць — Персеполя та Пасаргад. Руїни Персеполя почав розкопувати ще в 70-х роках XIX ст. іранський губернатор, за велінням якого робітники розчистили тронну залу Ахеменідів. У 30-х роках XX ст. експедиція Чиказького університету розкопала приміщення, що його умовно назвали «гаремом Ксеркса», східні сходи *ападани* (парадної зали), розчистила знамениті *Ворота Всіх країн*, частину тронного порталу. Після Другої світової війни розкопки в Персеполі продовжили французькі археологи, які водночас здійснили там масштабні реставраційні роботи. Археологічне дослідження Персеполя вже завершено.

Розкопки Пасаргад — місця коронації перських царів — започаткували в 30-х роках учені Чиказького університету, а в 60-х їх продовжили археологи Британського інституту. У Пасаргадах, по сусідству з Персеполем, збереглися палац і мавзолей засновника Перської держави Кіра II Великого, храм вогню. В 1947 р. у Північно-Західному Ірані на південний схід від оз. Урмія було випадково знайдено багатющий скарб, що його назвали *скарбом із Зівіє* та *Саккизьким скарбом*. Це були 1162 золоті та срібні жіночі прикраси, заховані їхньою власницею, мабуть, при наближенні армії Александра Македонського. Чимало речей із цього скарбу розійшлося по приватних і музейних колекціях за межами Ірану, частина зберігається в Археологічному музеї в Тегерані.

Природно-кліматичні умови

Рівнинний Хузистан, де виникла еламська цивілізація, майже звідусіль обрамляли гори, тому частина еламської території була рівнинною, а частина гористою (шумери, до речі, вважали Еламом його гористу частину). На території Хузистану протікало кілька річок, у тому числі Карун і Керхе. Вода в них була чистою і приємною на смак, через що Кір Великий, якщо вірити Геродоту, завжди брав її для свого столу, коли вирушав у військовий похід (Історія, I, 188).

Клімат в Еламі був спекотним. Улітку, тобто в квітні — серпні, температура повітря сягала +50 °С у тіні й залишалася плюсовою навіть узимку. Страбон запевняв, що ті гадюки та ящірки, які опівдні виповзали на вулиці Суз, живцем засмажувалися сонячним промінням, люди ж перечікували спеку в підвалах своїх будинків.

Піщані ґрунти Еламу при достатньому зволоженні давали непогані врожаї зернових, цукрової тростини, фініків, проте найменша недбалість населення у проведенні іригаційних робіт неминуче призводила до появи обширних солончаків.

Гориста частина країни була багатою на промислову деревину, будівельний камінь (базальт, діорит, мармур, алебастр, арагоніт, обсидіан тощо), напівкоштовні камені (карнеол, гематит, лазурит), металеві руди (мідь, платина, олово, срібло). Не менш багатою була тамтешня фауна — буйволи, олені, антилопи, дикі кабани, гірські кози й козли, популяцію яких регулювали леви. У водоймищах водилися риба, гігантські черепахи.

Еламці мали добрі умови для торгової діяльності. Їхня столиця Сузи лежала на перетині важливих караванних шляхів, які вели на захід до Вавилону, на північ у напрямі нинішнього Тегерана та на південний схід до Персеполя (теперішній Шираз).

Щодо території Мідії та Персії, то вона являла собою високе нагір'я, обрамлене гірськими хребтами (на півдні й південному сході — Південноіранською гірською дугою, на заході — горами Загрос, на сході — горами Брагуй, Соломоновими горами, на півночі — горами Копетдагу та Гіндукушу). Географічна ізольованість стояла на заваді проникненню в Іран іноземних культур, лише північні жителі країни підтримували тісні культурно-історичні зв'язки зі стародавнім населенням Турану (Середньої Азії).

Клімат Іранського нагір'я різко континентальний, із великими річними перепадами температури повітря, тобто зі спекотним літом і холодною зимою. У внутрішніх областях Ірану опадів для землеробства не вистачало, до того ж вони припадали переважно на зимовий період року. М'якшим і вологішим кліматом вирізнялися лише південні схили гір, звернені в бік Перської затоки та Аравійського моря. Нечисленні річки Ірану були неповноводними й нікуди не впадали, а губилися в сухих степах і гарячих пісках. Країна рясніла солончаковими озерами та болотами. Іранці, таким чином, не могли обійтися без іригації, для якої використовували гірські струмки й озера та підґрунтові води (побудовані ними кількакілометрові підземні канали збереглися в Ірані до наших днів).

Іран мав багаті запаси промислової сировини — залізних та мідних руд, олова, нафти, золота, срібла, свинцю. Його окраїнні гірські схили зеленіли лісами та трав'яним килимом — не особливо густим, однак достатнім для випасу дрібної рогатої худоби.

Населення Ірану не могло покаржитися на погані умови для розвитку торгівлі, бо країну перетинали прадавні торгові шляхи, які з'єднували прикаспійський район з узбережжям Перської затоки, вели в долину Тигру, в Сузіану (через мідійську столицю Екбатани), в Індію (через долину Кабулу), в Закавказзя та Середню Азію.

Природно-кліматичні умови визначили оазисний характер осілого життя в країні, його відносну замкнутість у межах сім'ї, племені чи цілого географічного регіону, слабкий зв'язок із довколишнім світом. Особливо ізольовано розвивалися важкодоступні гірські місцевості.

Етногенез і ментальність населення

Найдавніше — ще в VIII тис. до н. е. — була заселена територія Еламу*. *Походження корінного населення південно-західної території Ірану дискутується в науці, його спорідненість з іншими етносами, спорідненість його мови з іншими мовами давнини ще не встановлено. Іраністи найчастіше вважають еламців еламцями, тобто етнічним феноменом, однак при цьому допускають певні родинні зв'язки частини їх із дравідійськими племенами Белуджистану чи*

---

* Топонім «Елам» найчастіше перекладають як «країна господа», «країна бога».

півдня Індії або з гірськими племенами неіндоєвропейців-лулубеїв (проживали південніше озера Урмія). Еламці, найімовірніше, були етнічно неоднорідними. На *Стрілецькому панно* в Сузах художник чітко зобразив представників трьох рас: світлошкірих персів, людей з коричневою та темною, майже чорною, шкірою. Темношкірими (все ж не негроїдами), мабуть, були еламці з рівнинних областей країни. Еламців із гір Загроса, які зруйнували Царство Шумеру та Аккаду, іраністи здебільшого ототожнюють з племенами субареїв — корінним населенням півночі Ассирії.

Сусіди не пройнялися симпатіями до еламців, вважали їх потворними, нецивілізованими, причіпливими, жадібними, розбещеними й, до того ж, злостивими. Причиною такого ставлення до еламців було, мабуть, те, що іноземці просто-напросто побоювалися їх. Утім, і сучасні дослідники, як правило, не приховують своєї відрази до еламців — людей, на їхню думку, різких, грубих, суворих, занадто розсудливих і ділових, похмурих, позбавлених почуття гумору. Еламіст же В. Хінц дипломатично зауважив, що цей стародавній народ «залишається для нас непроникливо-загадковим».

На території Мідії та Персії основним населенням були іраномовні мідійці та перси, які почали заселяти країну близько 1000 р. до н. е. й дали їй назву «Арьянам» — «Країна аріїв».

Відкіля взявся цей етнічний субстрат, споріднений з індоарійцями півночі Індії?

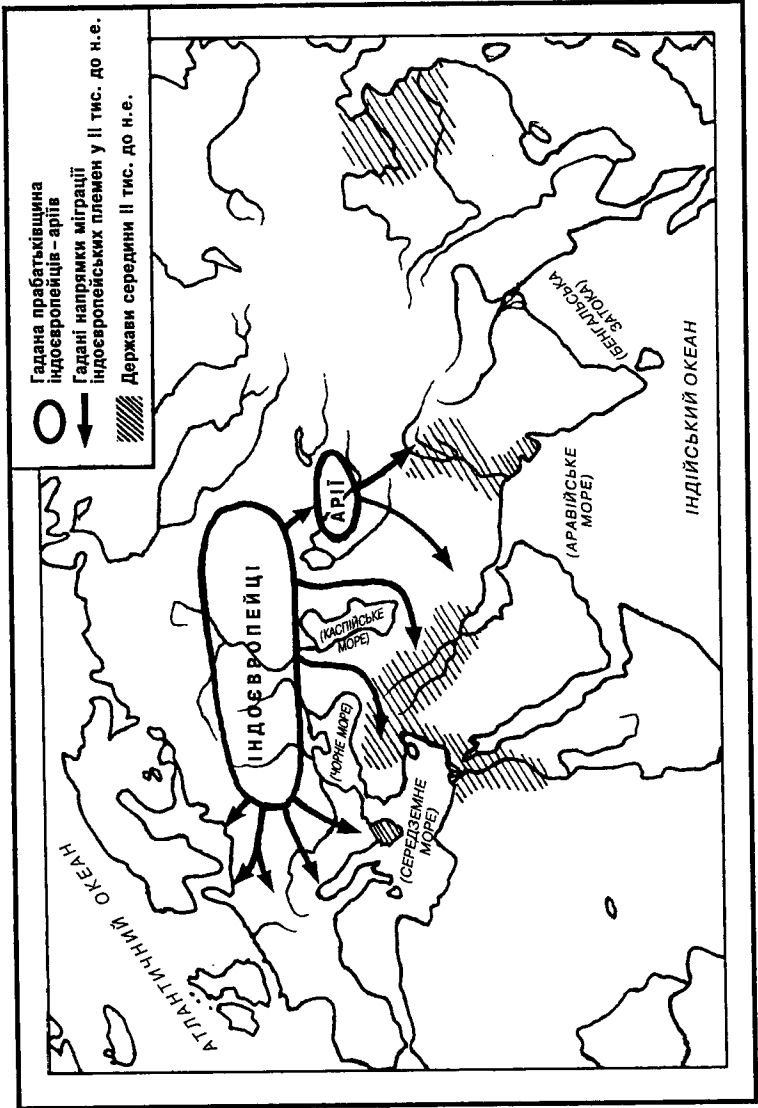
У глибоку давнину на широких просторах Євразії склався могутній племінний союз індоєвропейців, який відіграв важливу роль у створенні давніх цивілізацій Ірану, Середньої Азії та Індії. Наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. він почав розпадатися. Греки та фракійці, відокремившись від нього, поселилися на Балканах, хетти і хуррити — в Малій Азії та на півночі Месопотамії, італіки — на Апеннінському півострові, кельти й германці — в Центральній та Північній Європі, предки нинішніх литовців і латишів — у лісах Прибалтики, слов'яни — в Східній Європі. В середині II тис. до н. е. від індоєвропейського союзу племен відокремилися й іранці та індоарії, історичні шляхи яких розійшлися.

Сучасні дослідники вже не сумніваються в тому, що в індоіранців, тобто в іранців та індоаріїв, була прабатьківщина, проте ще не можуть локалізувати її на карті.

Розкрити таємницю походження індоєвропейського племінного союзу, а отже й іраномовних мідійців та персів, учені намагаються ще з минулого століття. Так, у середині XIX ст. з'явилася наукова гіпотеза про азіатське походження носіїв індоєвропейської прамови, яка локалізувала їхню прабатьківщину територією між Гіндукушем, Амудар'єю та Каспійським морем. Невдовзі було висловлено думку, що витоки індоєвропейської культури слід шукати в Північному Причорномор'ї. Наприкінці XIX — на початку XX ст. індійський учений Б. Г. Тілак, спираючись на модну тоді концепцію про арктичне походження людини та на той факт, що в індоєвропейському епосі існують згадки про арктичні явища природи (сузір'я арктичних широт, північне сяйво, полярна ніч і полярний день тощо), спробував довести міграцію індоіранців з Північного Сибіру. Вчений проігнорував ту обставину, що індоєвропейці могли запозичити арктичні сюжети від своїх північних сусідів — фіно-угорських народів, які спершу жили в Приураллі та Волго-Камському районі, а в III—II тис. до н. е. мігрували на північ і захід аж до Балтики. Тоді ж ряд учених назвав колискою індоєвропейської культури Північну та Центральну Європу, надавши цій концепції расистського забарвлення. Апологети цієї концепції спиралися на той факт, що в індоєвропейській прамові існувало слово «лосось» — назва риби, яка водиться лише в північноєвропейських морях.

У фашистській Німеччині цю наукову гіпотезу було перетворено в знаряддя нацистської пропаганди. Тодішні німецькі історики проголосили німців єдиними й прямими нащадками індоєвропейців-аріїв. Використавши спірне твердження римського історика Таціта про нібито цілковиту етнічну ізоляцію стародавніх германців, які жили в дрімучих лісах і не мали виходу до моря, а тому, мовляв, не мали зв'язків із сусідами й зберегли чистоту своєї крові, ідеологи «третього рейху» проголосили німців «арійсько-нордійською» расою, твердили про їхню расову перевагу над сусідніми, передовсім слов'янськими, народами. Вчені-антифашисти, ясна річ, рішуче й аргументовано спростовували ці нацистські спекуляції довкола арійської проблеми, доводили неспроможність концепції про первісне розселення індоєвропейців у Північній та Центральній Європі.

Після Другої світової війни історики здебільшого називають прабатьківщиною індоєвропейців територію Середньої, Передньої чи Центральної Азії. В радянській історіографії витоки індоєвропейської культури найчастіше пов'язували з Балкано-Карпатським регіоном чи з Південно-Руськими (Євразійськими) степами (ця гіпотеза не пояснює наявності індоєвропейських слідів у Північно-

му Причорномор'ї та Передній Азії), чи з територією Південного Кавказу, Північної Месопотамії та Східної Анатолії, чи, нарешті, з територією довкола Чорного моря (т. зв. *циркумпонтейська концепція*).

Отже, походження іранців та інших індоєвропейських народів все ще залишається хвилюючою загадкою історії.

У Західному Ірані, крім мідійців і персів, проживав ряд місцевих етносів — кассити, лулубеї, хуррити тощо. Вони належали до різних мовних сімей.

Стародавні іранці, як це випливає з повідомлень античних авторів, мали м'якший характер, ніж еламці. Перси були навіть дещо сентиментальними, хоч при цьому вони жорстоко поводитися з хворими та каліками. Геродот запевняв, що в їхній свідомості міцно укоренився зороастрійський культ правди; обманювати в них вважалося найбільшою ганьбою, у зв'язку з чим громадська думка засуджувала позичання, оскільки боржник «найчастіше може збрехати» (Історія, I, 138). Персам не були властиві зарозумілість, етнічне чванство, вони легко запозичували чужі звичаї і традиції (скажімо, носили мідійський одяг, а на війні — єгипетські обладунки), причому особливо полюбляли іноземні розваги. Понад усе цінували відвагу в бою та багатодітність у сім'ї (особливо, коли народжувалися сини).

Стародавній Елам

Історія Стародавнього Ірану чітко поділяється на такі етапи: кінець IV тис.— VII ст. до н. е.— поява й розквіт еламської цивілізації, VIII — середина VI ст. до н. е.— мідійська доба, середина VI ст.— 330 р. до н. е.— ахеменідський період.

Історія Еламу була найтісніше пов'язана з месопотамською історією. Складається враження, що ці два суспільства для того й з'явилися на світ, щоб допікати одне одному. Месопотамія намагалася привласнити природні багатства гірської частини Еламу, яких їй ніде було більше взяти, Елам же жадібно позирив на багаті месопотамські міста і, ясна річ, не пропускав найменшої нагоди пограбувати їх. У воєнно-політичному протиборстві між Еламом та державами Месопотамії гору брала то одна, то інша сторона. Спершу перевага була на боці могутнього еламського царства Аван (Елам розвивався як федеративна держава), однак у XXVI ст. до н. е. цар Кішу спромігся повалити еламське панування в Аккаді. Ще впевненіше

встановив свій контроль над Еламом Саргон Аккадський, проте відразу після його смерті еламці активізували боротьбу проти панування Саргонідів. На початку XXII ст. до н. е. Елам політично об'єднався, однак незабаром його підкорили кутії, а після переможного антикутійського повстання в Месопотамії він знову потрапив у залежність від месопотамських володарів. Лише наприкінці XXI ст. до н. е. еламці здобули політичну незалежність, зруйнувавши III династію Ура. Наприкінці XVIII ст. до н. е. вони остаточно знищили Аккад.

Минуло ще два століття — і Елам був завойований касситською Вавилонією, однак близько 1180 р. до н. е. він сам учинив спустошливий напад на Вавилон і вивіз із нього серед іншої здобичі базальтову стелу з законами царя Хаммурапі. В 1155 р. еламці вдруге напали на касситську Вавилонію й поневолили її. Це був зоряний час політичної могутності Еламу, кордони якого тоді пролягали від Перської затоки до місцерозташування сучасного Хамадану. Але наприкінці буремного в історії Еламу XII ст. до н. е. вавилонський цар Навуходоносор I завдав страшної поразки еламському війську, після чого впродовж трьох століть джерела перестали навіть згадувати про цю державу. У VIII ст. до н. е. Елам став союзником Вавилону в його боротьбі проти агресивної Ассирії. Тут потрібно віддати еламцям належне: антиассирійську політику вони проводили рішуче й безкомпромісно, воєнні зіткнення між ними та ассирійцями стали ледь не перманентними. Лише за царювання Асархаддона обидві держави, здається, вирішили дати одна одній спокій, проте період миру та злагоди виявився короткочасним, бо активна підтримка Еламом чергового антиассирійського повстання вавилонців знову розбурхала полум'я ассиро-еламської війни. Ашшурбанапал кинув проти Еламу могутню армію й ущент розгромив його. Останній еламський цар Хумпанхалташ III в одній упряжці з кількома своїми колегами мусив тягнути в Ніневію колісницю ассирійського володаря. В першій половині VI ст. до н. е. Елам почергово завойовували вавилонці, мідійці, перси. В середині VI ст. до н. е. він увійшов до складу Перської імперії Ахеменідів.

*В організованому на федеративних засадах Еламі в III—II тис. до н. е. склалася унікальна форма державного правління. Державою керували троє осіб: цар, який мав шумерський титул *суккалмах* («великий посланець»), його молодший брат, якого називали *суккалом* («посланцем») й*

готували на місце царя (отож, спадкоємцем в Еламі був не син, а брат царя), та старший син, який успадковував посаду *суккала*. Влада на місцях належала царським намісникам. Царський трон передавався по материнській лінії — діставався синові сестри, через що в царській родині практикувалися шлюби з сестрами і левірат (після смерті царя його брат, щоб здобути право на вакантний трон, одружувався з удовою померлого). Ця архаїчна система державного правління, коріння якої сягало доби первісно-родових відносин, була реформована лише в другій половині II тис. до н. е., коли еламці стали передавати царський трон у спадок від батька до старшого сина, тобто вже по батьківській лінії.

В III тис. до н. е. в Еламі переважало общинне землеволодіння, колективним був також характер праці на землі. Індивідуальні господарства почали з'являтися в країні вже в II тис. до н. е., і це неминуче вело до появи приватної власності на землю та рабовласництва. Наприкінці II тис. до н. е. сільські общини поступилися місцем великим сімейним общинам, які склалися переважно з родичів. У таку общину могли входити також і чужаки, потребувалося лише, щоб вони уклали з общиною договір «про братерство» й передали в розпорядження общини свою землю. Згодом договори «про братерство» стали використовувати як спосіб перетворення малоземельних вільних людей на залежних робітників. В общинах посилювалася майнова та соціальна диференціація, з'явилося боргове рабство.

В Еламі склалися також царські та храмові господарства, в яких використовувалася праця рабів та общинників.

Упродовж тривалого часу в Еламі користувалися законами Хаммурапі — найімовірніше, як додатком до місцевих законів. Еламська Феміда вирізнялася своєю моторошною жорстокістю, карала відрубанням руки, вирізанням язика чи стратою за дріб'язкові правопорушення, особливо за лжесвідчення. Практикувалися також ордалії водою. В судовому процесі важлива роль відводилася свідкам, яких набиралося часом кілька десятків.

В Еламі високе суспільне становище займали жінки. Еламка могла виступати в суді, причому в ролі не лише свідка, а й позивача чи відповідача. Сімейне майно ділилося порівну між синами та дочками. Відомий навіть випадок, коли еламський володар призначив свою матір на посаду намісника Суз.

Еламці — творці високої і самобутньої культури. Піктографічна писемність у них з'явилася майже одночасно з шумерською — близько 2900 р. до н. е. Вчені назвали її протоеламською, вона ще не дешифрована. Згодом, незалежно від протоеламського малюнквого, виникло лінійне силабічне (складове) письмо, яке остаточно оформилося в середині III тис. до н. е. В другій половині III тис. до н. е. еламці чомусь відмовилися від свого письма й перейшли на шумеро-аккадський клинопис, який вони «з властивою для еламського характеру холодною розсудливістю» спростили й підвели до порога абеткового письма, однак порога цього так і не здолали. Лінгвісти допускають, що еламці могли запозичити частину знаків у шумерів, однак при цьому вважають найдавнішу еламську писемність самостійним, незалежним явищем.

Релігія еламців була чимось схожа на месопотамську, проте загалом мала самобутній характер. В Еламі, зокрема, існував прадавній культ гадюки, яку зображували на посуді, на рельєфах, на царському троні, причому іноді частково «олюдненою», з людською головою. В III тис. до н. е. еламці вшановували богинь-матерів Піненкір, Кірірішу та Парті (наявність в еламському пантеоні кількох функціонально однакових богинь пояснюється федеративним устроєм Еламу — кожен федерант прагнув мати свою богиню-матір). Коли в II тис. до н. е. в країні переміг патріархат, «богині-матері» поступилися в пантеоні першістю чоловічому божеству Хумпану — «володарю неба» (Кіріріша при цьому стала його «великою дружиною»). Коли зросла політична роль Суз, зріс, відповідно, й престиж сузького бога Іншушінака, культ якого раніше нічим не виділявся. Вшановували еламці також бога Сонця, бога Місяця та ще понад три десятки інших богів.

Еламці практикували релігійні процесії, паломництво до святих місць. Молилися вони в храмах і святилищах, поблизу яких обов'язково закладали священні гаї, здійснювали жертвоприношення (приносили в жертву баранів, зебу, козлів, биків, рослину олію тощо). Характерно, що еламські жерці здійснювали богослужіння не інакше, як у вбранні Адама, вважаючи, мабуть, що в такому вигляді вони справляють на богів сильніше враження.

Заможні еламці ховали покійників у глиняних домиках чи глиняних склепах, бідняки — під долівкою своєї халупи. Покійнику клали страву й напої, отож вірили в

його потойбічне життя. Дослідники вважають, що царство тіней не навіювало на еламців почуття безнадії та відчаю.

Художнє ремесло розвивалося в Еламі ще в незапам'ятні часи. В IV тис. до н. е. еламська гліптика, як гадають дослідники, була найдосконалішою в Передній Азії. Вона вражає витонченістю форм і чудовим декором. Еламцям вдавалося зображувати предмет водночас і реалістично, й абстрактно, стилізовано, про що, зокрема, свідчить їхній кубок (зберігається в Луврі), прикрашений складеною з двох трикутників фігурою гірського козла, вигин спини якого продовжено граціозним розмахом рогів. Еламське мистецтво III тис. до н. е. дійшло до нас переважно у творах різьбярів печаток. На печатках еламці найчастіше зображували всіляких монстрів та міфічних персонажів (грифонів, напівмавп-напівлевів, людинобиків, скорпіонів з головою людини тощо). Такі самі сюжети переважали в їхньому прикладному мистецтві, що примушує вчених шукати розгадку їхнього потаємного смислу.

Найбільшого розквіту еламське мистецтво досягло в XIII ст. до н. е., коли еламці досконало оволоділи технікою бронзоливарництва та магією архітектурних форм. Свідченням цього є знамениті Луристанські бронзи та храм-зіккурат богу Хумпану в Чога-Замбілі.

П'ятиступенева вежа в Чога-Замбілі, квадратна в основі, зі стороною квадрата в 105 м, мала висоту понад 50 м і була точно зорієнтованою за сторонами світу. Її оточувала захисна стіна, в якій налічувалося сім воріт, причому перед трьома ворітьми було споруджено для основних еламських богів по одному-два храми. Посередині кожної із сторін зіккурату збудовано сходи. Верхівка зіккурату слугувала святилищем, стіни якого прикрашали кахлі, золоті, срібна та жовта глазур, великі блискучі бронзові виступи.

Включивши Елам до складу своєї імперії, перси успадкували еламську культуру, яка прижилася на іранському ґрунті.

ДЕРЖАВА АХЕМЕНІДІВ

- Мідійське царство у VIII—VI ст. до н. е.
- Поява й посилення держави Ахеменідів
- Царювання Дарія I
- Держава Ахеменідів у V—IV ст. до н. е. та її загибель
- Господарське життя та суспільство ахеменідського Ірану

Держава Ахеменідів, чи Перська імперія, з'явилася на історичній карті порівняно пізно й проіснувала лише два століття, проте вироблені в ній соціально-економічні й політичні інститути та культурні традиції залишили глибокий слід у світовій історії. Її історія, по суті, стала історією також Середньої Азії і всього стародавнього Близького Сходу.

Мідійське царство у VIII—VI ст. до н. е.

Історична ситуація докорінно змінилася в Іранському нагір'ї після розселення там на початку I тис. до н. е. іранських племен (мідійців і персів) — творців самобутньої культури, соціально-економічних традицій і структур, політичних інститутів. *Уже в IX ст. до н. е., щойно мідійські племена осіли в Північно-Західному Ірані, там виникли дрібні князівства зі змішаним мідійсько-тубільним населенням.* Тоді ж в Ірані з'явилися й перси, які, найімовірніше, відокремилися близько 800 р. до н. е. від мідійців і поступово перемістилися на південний схід. Вони захопили територію Еламу (від Суз до Перської затоки), яка відтоді дістала назву Парса (арабізованою формою цієї назви став топонім Фарс), хоч самі перси називали еламські землі Хужою (похідна назва від еламської столиці Сузи), завдяки чому виникла сучасна назва провінції Хузистан. Перси на той час, мабуть, об'єднувались у племінний союз, очолюваний вождями з роду Ахеменідів. Представник цього роду Кір I у середині VII ст. до н. е. став володарем області

Парсумаш і відіслав свого сина заложником до асирійської столиці Ніневії.

Асирійська експансія послужила стимулом для об'єднання дрібних мідійських князівств у спільну державу. Заручившись підтримкою кіммерійців і скіфів, які вторглися з Північного Причорномор'я в Передню Азію, мідійці в 672 р. до н. е. повстали проти асирійського володарювання. Асирійцям удалося нейтралізувати скіфів (цар Асархаддон віддав свою доньку за скіфського вождя), проте мідійці не склали зброї й таки домоглися політичної незалежності. В середині VII ст. до н. е. мідійці навіть здійснили військовий напад на Ассирію, яка в своєму прагненні захопити побільше чудових мідійських ризиків не залишала населення Ірану в спокої й часом посилала свої війська аж до центральних солончакових пустель внутрішнього Ірану. Скіфи цього разу виступили союзниками асирійців і заволоділи Мідією, де порядкували впродовж 28 років (653—624 рр. до н. е.). Мідійський цар Кіаксар, який посів трон у 625 р. до н. е., зумів заманити в пастку скіфських вождів і визволив країну від скіфів. Він остаточно об'єднав усі мідійські племена в єдину державу, столицею якої стало місто Екбатани (сучасний Хамадан). Замінивши народне ополчення добре організованою й озброєною регулярною армією, Кіаксар допоміг вавилонцям назавжди угомонити Ассирію, розширив мідійські кордони за рахунок корінної території Ассирії та східної частини Малої Азії, іншими словами — перетворив Мідію на могутню близькосхідну державу.

Відтоді військовий маховик Мідії набирав обертів. Його жертвами стали східні й південні сусіди мідійців: Персія (її Кіаксар завоював близько 624 р. до н. е.), Парфія та Гірканія (на схід від Каспію), Вірменія. На початку VI ст. до н. е. невгамовний Кіаксар підкорив Скіфське царство, завоював на заході державне утворення Манну, а в Закавказзі — Урарту.

Завоювання Каппадокії на сході Малої Азії не залишило байдужою могутню Лідію. Військовий конфлікт між лідійцями та мідійцями тривав упродовж п'яти років і, напевно, тривав би й надалі, якби весною 585 р. до н. е. не відбулося сонячне затемнення, яке нагнало жаху на обидві воюючі сторони *. Держави уклали між собою мир,

* Геродот повідомляв, що під час битви «настала ніч замість дня» (Історія, I, 76).

скріпивши його шлюбом Кіаксарового сина Астіага з лідійською принцесою. За умовами договору кордоном між Мідією та Лідією стала річка Галіс (сучасний Кизил-Ірмак).

Того ж 585 р. до н. е. Кіаксар помер. Трон дістався його синові Астіагу — останньому мідійському царю. Астіаг відразу ж втягнувся у вир політичної боротьби (наслідок гострої реакції Вавилону на підкорення мідійцями Еламу). Відносини між Мідією та Вавилоном зіпсувались настільки, що виникла реальна загроза війни між ними. Проте обидві великі держави Близького Сходу пересварилися між собою в явно неслухняний момент, коли їм варто було б подбати про спільну оборону від грізного ворога — персів. Перси несподівано повстали проти Мідії й завоювали її, після чого дійшла черга й до Вавилону та інших близькосхідних держав.

Мідійське суспільство вивчене вкрай погано через нестачу джерел. Можна з достатньою вірогідністю стверджувати, що соціальна стратифікація в ньому була ще неглибокою, що озброєне населення відіграло поважну роль у воєнно-політичному житті держави. Мідійці вже знали рабство, проте в його примітивній, патріархальній формі (через матеріальну скруту бідняки часом самі віддавалися в рабство до багатих і впливових одноплемінників). Процесові майнового й соціального розшарування серед населення сприяли війни, які збагачували одних і призводили до зубожіння інших. Суспільство від цього втрачало свою мобільність і здатність чинити опір ворожим зовнішнім силам.

У VII — першій половині VI ст. до н. е. Мідія була осередком іранської культури. Пізніше мідійська культура стала основою культурного розвитку персів. Як зазначав іраніст Річард Фрай, синтезована культура Ахеменідів, підвалинами якої послужили традиції Еламу, Месопотамії та Урарту, мала мідійські витоки. «Не виключається, що Мідійська держава була культурним і релігійним центром, впливу якого зазнали всі іранці, що проживали на північ, південь і схід від мідійців».

Наведемо лише кілька прикладів культурної спадщини мідійців. Так, перси користувалися терміном *сатрап* — титулом мідійського царя. Запозичене греками мідійське слово *парідайза*, яке означало «царський парк», поширилося в усій Європі.

З жалем доводиться констатувати, що недостатнє археологічне дослідження мідійської території не дає змоги скласти цілісне уявлення про розвиток мідійської культури.

Поява й посилення держави Ахеменідів

Перські вожді, вихідці з поважного роду Ахеменідів, крок за кроком розширювали свої володіння за рахунок еламської території. Коли в 639 р. до н. е. асирійський цар Ашшурбанапал знищив Елам, цар персів Кір I визнав себе асирійським васалом. Після нього в першій половині VI ст. до н. е. в Персії володарював Камбіз, одружений з донькою мідійського царя. Його син Кір II, таким чином, був онуком Астіага.

Про дитячі та юнацькі роки Кіра II, засновника Перської держави, існує кілька стародавніх легенд, у яких зерна історичної правди важко відділити від куколю вигадок. В одній із них ідеться про те, що нібито мідійському царю Астіагу приснився дивний сон, у якому придворні глумачі сновидінь побачили провіщення того, що в царя з'явиться онук, який позбавить Астіага влади. Коли онук, майбутній Кір II, справді з'явився на світ, цар повелів своєму приближеному Гарпагу умертвити його. Розсудливий Гарпаг, розміркувавши як слід, що виконання цього наказу небезпечно для нього в усіх відношеннях, передоручив убивство немовляти пастухові-волопасові Мітрідату. Саме тоді дружина Мітрідата народила мертве дитя, і пастух, за її порадою, потай усиновив Кіра II. Коли хлопчикові виповнилося десять років, діти, граючись, обрали його своїм царем. «Цар» так добре увійшов у свою роль, що покарав одного з хлопчачого гурту за непослух. Про цей випадок довідався Астіаг. Він запримитив у хлопчика риси родинної схожості й запідозрив у ньому свого онука. Проведене дізнання показало, що мідійський цар не помилився у своїх підозрах. Однак жерці заспокоїли сполошеного Астіага: сновидіння, мовляв, уже справдилося, адже Кір II було обрано царем у дитячому гурті (Геродот. Історія, I, 108—121).

Слід зазначити, що не всі іраністи довіряють цій розповіді Геродота про родовід Кіра II.

Виходець із роду Ахеменідів, що належав до перського племені пасаргадів, Кір II у 558 р. до н. е. став царем осілих перських племен, серед яких найповажнішими були пасаргади, й відразу почав розбудовувати столичне місто Пасаргади, яке служило місцем коронації перських царів*. Кочові перські племена, які проживали в горах і степах, він підкорив своїй владі пізніше. Втім, стати самостійним володарем Кір II на перших порах не зміг, оскільки пере-

* Крім Пасаргад, Ахеменіди мали ще чотири столиці: Вавилон, у якому вони проводили осінь і зиму, Екбатани — літню резиденцію, Сузи — весняну столицю та Персеполь, у якому справляли новорічне свято.

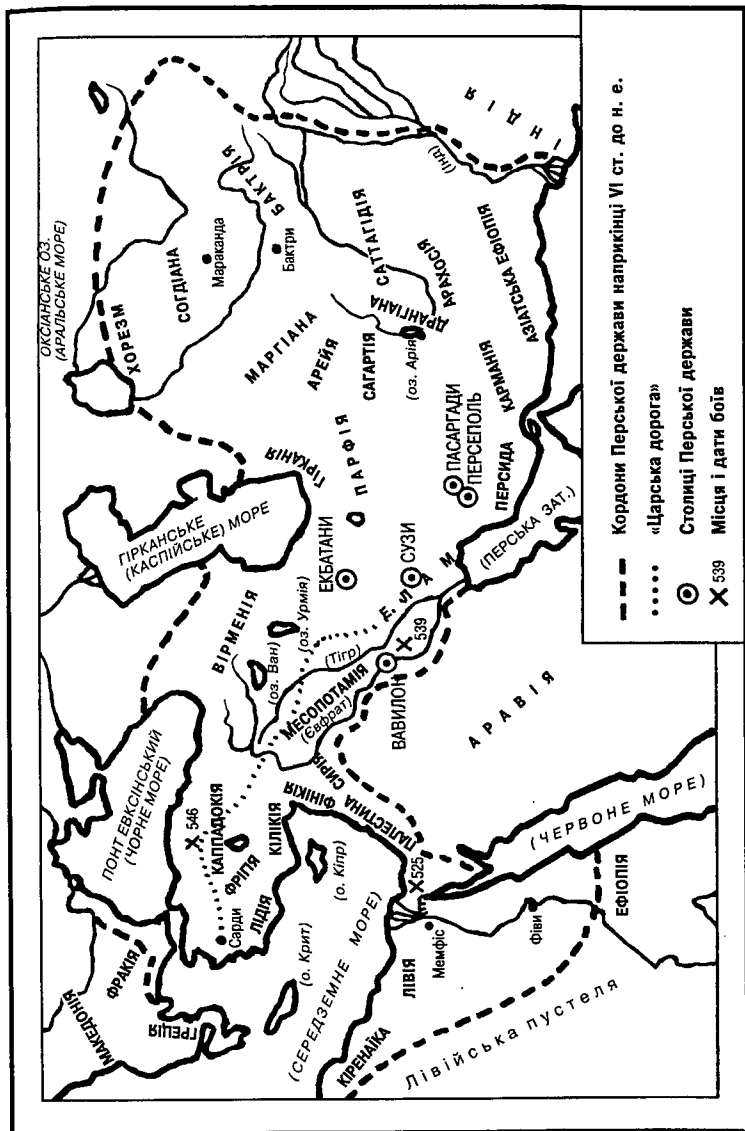
бував у васальній залежності від жорстокого й непопулярного в народі мідійського царя Астіага.

У 553 р. до н. е. Кір II умовив співвітчизників-персів, яким він пообіцяв райське життя, повстати проти мідійців, причому допомогла реалізувати цей задум також група мідійських вельмож, невдоволених жорстокостями Астіага. Сам перебіг повстання античні автори висвітлюють по-різному. Зрештою, в 550 р. до н. е. Кір II, за словами історика, «видер трон у мідійської династії». Щоб узаконити цю акцію, він одружився з донькою Астіага Амідією, умертвивши її чоловіка. Астіаг змушений був змиритися зі своєю поразкою й задовольнитися наданою йому посадою намісника в одній із східноіранських областей. Мідійське царство формально вціліло, частина мідійської знаті зберегла свої колишні привілеї, мідійська столиця Екбатани стала сезонною резиденцією перських царів.

Держава Кіра II семимильними кроками прямувала на авансцену світової історії. Вона поглинула колишніх васалів Мідії — Парфію, Гірканію й, очевидно, Вірменію. Така активність персів на зовнішньополітичній арені сполошила Лідію, з ініціативи якої спалахнула персько-лідійська війна. Між лідійськими та перськими військами поблизу річки Галіс відбулася кровопролитна битва, яка не виявила переможця. Проте Кір II діяв напролом. Він зненацька оволодів містом Сарди, лідійською столицею*, й полонив лідійського царя Креза, про багатства якого ходили легенди. Переможець, як це він чинив і щодо інших володарів-невдах, зберіг життя Крезу. Невдовзі перси завоювали всі грецькі міста-держави в Малій Азії (підкорили іонійців і карійців).

Упродовж 545—539 рр. до н. е. перси заволоділи східноіранськими та середньоазіатськими територіями, Вавилонією, після чого їхню владу над собою добровільно визнали Фінікія, Сирія та Палестина. Очманілий від воєнно-політичних успіхів Кір II ладен був накинутися й на Єгипет, проте йому завадили це зробити середньоазіатські кочові племена массагетів, які загрожували північно-східним кордонам Перської держави. У 530 р. до н. е. в битві з массагетами біля річки Амудар'ї перси зазнали страшної поразки. В ній загинув і 70-річний Кір II. Геродот

* Під Сардами, до речі, Кір II успішно вдався до такої воєнної хитрості. Він посадив попереду війська частину воїнів на верблюдів. Лідійські коні, відчувши незнайомий запах, злякалися й порозбігалися.

повідомляв, що цариця массагетів веліла занурити голову мертвого Кіра II у міх з кров'ю, щоб він, кровожерливий, напився її досхочу (Історія, I, 214). Поховали засновника Перської держави в мавзолеї у Пасаргадах (у ранньо-ісламську добу цей мавзолей назвали могилою «матері Соломона»).

Того ж 530 р. до н. е. перським царем став старший син Кіра II Камбіз. Через п'ять років він організував воєнний похід проти Єгипту, залучивши до нього, за словами Геродота, «різних своїх підданців», у тому числі еллінів (Історія, III, 1). Розгромивши біля Пелузії єгипетське військо, яке складалося переважно з найманців, перси оволоділи країною і включили її до складу своєї неозорої імперії. Камбіз проголосив себе єгипетським фараоном, започаткувавши XXVII династію фараонів. Водночас за його розпорядженням з Єгипту було вивезено величезні багатства. Після цього Камбіз нашвидкуруч спорядив похід у Нубію, однак втратив у ньому мало не все своє військо.

Поки Камбіз «освоював» Єгипет, у Персії відбувся державний переворот — за словами іраніста, «одна з найцікавіших і найбільш скандальних історій стародавнього світу». Його вчинив, згідно з офіційною версією, маг Гаумата — самозванець, який видавав себе за молодшого брата Камбіза Бардію, таємно вбитого царем напередодні єгипетського походу. Камбіз без зволікань кинувся рятувати свій трон, але в дорозі помер при загадкових обставинах. Над державою Ахеменідів нависла загроза політичної смуги.

Політичний детектив довкола воцаріння Гаумати, якого Геродот, ніби навмисне, щоб ще більше заплутати справу, іменував Смердісом, залишається для іраністів каменем спотикання. Ким був насправді Гаумата-Смердіс: Бардією чи лже-Бардією, самозванцем? Так чи інакше він, коронувавшись на царство влітку 522 р. до н. е. у Пасаргадах, дістав у державі загальне визнання. Геродот повідомляв, що новий цар «спокійно володарював» упродовж семи місяців, до нового державного перевороту, і за цей час він «зробив багато добра всім підданам» (скасував податки та військову повинність), тому, коли він помер, «усі мешканці Азії оплакували його, за винятком персів» (Історія, III, 67).

Царювання Дарія I

Царювання й життя Гаумати передчасно обірвали змовники з числа перської знаті. До семи змовників, які знищили Гаумату, належав і Дарій I. Він і став перським царем. Щоб легітимізувати свою владу, Дарій I одружився з донькою Кіра II Атоссі та з усіма іншими жінками з гарему Камбіза і Гаумати, хоч до цього вже був одружений і мав трьох синів.

Щойно Дарій I узурпував царську владу, проти нього повстали поневолені персами країни (виняток становили лише Бактрія та області на захід від Євфрату). Першими виступили Елам і Вавилон, їх підтримали Мідія, Маргіана, Вірменія, Парфія, Саттагідія, Єгипет, племена саків у Середній Азії. Навіть у Персії відмовилися визнавати владу Дарія I. Найбільш масовим було повстання в Маргіані. В Дарія I не було великого війська, щоб за його допомогою погасити полум'я повстань відразу на всій території держави, тому він розбивав сепаратистів поодинці. *Впродовж чотирнадцяти місяців у кровопролитних битвах Дарій I придушив визвольний рух народів і відновив державну єдність імперії Ахеменідів.* Навіть більше, він істотно розширив кордони держави, завоювавши області Середньої Азії, Фракії, Македонії, північно-західної частини Індії. Не поталанило йому лише підкорити скіфів (похід проти них відбувся між 516 і 512 рр. до н. е.), які уникали вирішальної битви й успішно вдавалися до тактики маневреної війни. Втім, ця невдача не завадила Дарію I включити причорноморських скіфів до офіційного реєстру підвладних йому народів. Кордони держави Ахеменідів, до якої входили десятки країн і народів, пролягали за Дарія I від річки Інд на сході до Егейського моря на заході, від Вірменії на півночі до Ефіопії на півдні.

У своїй державі Дарій I здійснив ряд важливих реформ, покликаних ще більше централізувати її, зробити багатшою й могутнішою. Закладені ним принципи ахеменідської монархії, титулатура «царя царів» надійно прижилися в подальшій історії Ірану.

Почав свою реформаторську діяльність Дарій I з реорганізації та уніфікації системи управління провінціями. Він поділив територію держави на два десятки адміністративно-податкових округів — *сатрапій*, причому так, що в ряді випадків кордони сатрапій збігалися з кордонами підвладних Ахеменідам країн. Очолювали новоутворені округи начальники областей — *сатрапи* («охоронці царст-

ва»). На ці посади призначали не місцевих володарів, як це було за Кіра II та Камбіза, а персів. Сатрапи відали здебільшого суто цивільними справами, контролювали місцевих чиновників, їм дозволялося чеканити срібну монету. Армія в державі підпорядковувалася безпосередньо царю й жодною мірою не залежала від сатрапів, нею керували спеціальні воєначальники. «Цар царів» та його чиновники (особливо таємна поліція — «вуха й очі царя») уважно стежили за діяльністю сатрапів. Нагляд же за чиновницькою братією здійснював *тисячоначальник* — довірена особа царя, начальник його особистої гвардії.

У державі множилося число канцелярій і канцеляристів. Так, у Сузах, столичному місті, було створено велику центральну канцелярію, підлеглу царській канцелярії. Аналогічні установи, переповнені грамотними чиновниками для ведення офіційного листування, з'явилися також у Вавилоні, Мемфісі, Екбатанах. Офіційною мовою діловодства була арамейська, проте в підвладних Персії країнах залишились у вжитку й місцеві мови (єгипетська, еламська тощо). Найвідповідальніші посади в адміністративному апараті, як правило, належали персам, однак у провінційному управлінні функції суддів, градоначальників, начальників царських будівельних робіт тощо виконували також вавилонці, єгиптяни, іудеї, арамеї, еламці, греки, тобто люди з більшим адміністративним досвідом, аніж новачки в цій справі — перси.

Дарій I приділяв особливу увагу кодифікації й уніфікації правових норм у своїй державі. У сфері юриспруденції важливу роль відігравали сім поважних перських родів, представлених у царській раді.

«Цар царів» запровадив стабільну систему державних податків. Відтоді всі сатрапії були зобов'язані вносити в державну скарбницю строго зафіксовані грошові суми та натуральні побори. Загальна річна сума цих податків становила близько 232 т срібла, вона не змінилася впродовж усього періоду існування держави Ахеменідів. Перси, на відміну від інших підвладних Ахеменідам народів, грошового податку не платили, проте виконували натуральні повинності. Стару, запроваджену Кіром II, систему «подарунків» Дарій I зберіг лише для прикордонних народів (колхів, арабів, ефіопів тощо).

*Дарій I ввів єдину для всієї імперії грошову одиницю — золотий дарик (назва цієї монети походила або від царського імені, або від давньоперського слова *дарі* — «золото»)*

вагою 8,4 г. Завдяки високій пробі золота в *даруку* ця монета відігравала впродовж кількох століть важливу роль у тодішній міжнародній торгівлі, хоча в Східному Середземномор'ї більш ходовими були грецькі срібні монети. Чеканити золотий *дарик* мав право тільки перський цар *, сатрапам же дозволялося чеканити срібний *сикль* вагою 5,6 г, номінальна вартість якого становила 5 % вартості *дарика*.

Дарій I, якого перси називали гендлярем, був людиною ошадливою. На чеканку монети він виділяв лише незначну кількість коштовного металу, який зберігався в царській скарбниці у злитках, тому грошовий обіг у Перській державі мав скромні масштаби, що не сприяло інтенсивнішому розвитку товарно-грошових відносин.

Не залишив поза увагою Дарій I і військову організацію держави. Його армія складалася з кінноти (в ній служили представники знаті) та піхоти (до неї вербували простий люд). Ці роди військ злагоджено взаємодіяли на полі бою, завдяки чому перси здебільшого перемагали ворогів. Під час великих воєнних кампаній підвладні Ахеменідам народи постачали армію певною кількістю воїнів. Ядром армії були 10 тисяч добірних вояків — *безсмертні*, першу тисячу яких становили царські гвардійці, решту ж набирали з іранських племен та еламців. Геродот повідомляв, що *безсмертними* цих воїнів називали тому, що їх кількісний склад завжди залишався сталим, бо коли хтось із воїнів вибував із їхніх лав, на його місце відразу ж брали іншого (Історія, VII, 83).

«Цар царів» організував і старанно впорядкував для себе великий гарем, за яким наглядало ціле полчище євнухів. До гарему, як це було заведено в Ахеменідів, входили не лише жінки та наложниці царя, а й інші жінки царської сім'ї. — мати, сестри тощо. Ще за перших Ахеменідів гарем мав великий вплив при царському дворі.

**Держава Ахеменідів
у V—IV ст. до н. е.
та її загибель**

Як відомо, історія Перської імперії не була безхмарною з самого початку її існування, проте в V—IV ст. до н. е. вона взагалі вступила в свою драматичну фазу.

Повстання проти перського панування в Мілеті, підтримане малоазійськими греками, призвело до греко-перських

---

* До речі, вважається, що першими почали чеканити монету в загальнодержавному масштабі не перси, а лідійці.

воєн 500—449 рр. до н. е., які завершилися блискучою перемогою греків. Захищаючи свою Батьківщину, греки завдали поразки могутній імперії. Воєнні невдачі, зрозуміло, викликали внутрішнє бродіння в державі Ахеменідів. У 465 р. до н. е. цар Ксеркс, який прийшов до влади після смерті в 485 р. до н. е. Дарія I, став жертвою двірцевої змови, царський трон дістався його синові Артаксерксу I. *В державі раз по раз вибухали визвольні повстання поневолених персами народів — єгиптян, вавилонців, мідійців, малоазійців.* На початку IV ст. до н. е. перси втратили Єгипет, який вони зуміли знову підкорити лише напередодні загибелі Перської імперії. Останні Ахеменіди втратили індійські території. Сатрапи Малої Азії воювали один з одним і всі разом — проти перського царя. Почастішали двірські змови й перевороти.

У 358 р. до н. е. царем Персії став Артаксеркс III, в особі якого «заповзятість Ахеменідів блимнула гаснучим вогником». Він спробував відродити Перську державу в її колишніх кордонах, проте історія відвела йому для цього занадто мало часу — лише два десятки років. У 337 р. до н. е. Артаксеркса III отруїли царський лікар та один із євнухів царського гарему. Царевбивці посадили на трон Артаксерксового сина Арсеса, проте вже наступного року Арсес та його сім'я залишили цей світ стараннями змовників. Бунтівні вельможі зробили царем держави Ахеменідів вірменського сатрапа Кодамона, який узяв собі тронне ім'я Дарія III. Історики констатують, що доля і йому не подарувала достатньо часу для наведення порядку в державі.

Тимчасом нове страшне лихо стукалося в двері Перської держави: помститися персам за кривди, завдані ними еллінам, узявся зі своїм військом юний Александр Македонський. Перша битва між військами Дарія III та греко-македонцями відбулася влітку 334 р. до н. е. поблизу річки Гранік. *Поліетнічне перське військо своєю організацією (його підрозділи формувалися за етнічною ознакою та за видом зброї, що не сприяло його боєздатності) і тактикою ведення бою поступалося греко-македонським фалангам,* тому зазнало в цій битві цілковитої поразки. Восени наступного року чергову велику битву — цього разу при Іссі, на кордоні Кілікії та Сирії — перси програли ще ганебніше. В розпалі бою у Дарія III здали нерви, він кинувся втікати, залишивши напризволяще не лише військо, а й свою сім'ю — матір, дружину, двох доньок і малолітнього сина, після

чого, зрозуміло, його доблесні воїни також почали панічно відступати, причому в неймовірній товчії передавили один одного в більшій кількості, аніж їх знищили воїни Александра Македонського. Востанне дві військові потуги помірялися силою восени 331 р. до н. е. в місцевості Гавгамели, на території Сирії. Дарій III і цього разу вкрив себе ганьбою, накивавши п'ятами. Поразка перського війська біля Гавгамел була вирішальною, після цієї битви грекомакедонці взяли Сузи, Персеполь і Пасаргади, де зберігалися основні скарбниці Ахеменідів. У Персеполі Александр власноручно підпалив царський палац — символ величі Ахеменідів, причому вчинив цей вандалський акт, на думку одних, нерозважливо, на думку інших — цілком свідомо, щоб помститися персам за спалення ними афінського Акрополя, зруйнування міст і храмів Аттики. Дарій III намагався врятуватися втечею до Східного Ірану, але саме там його підстерегла смерть від руки бактрійського сатрапа Бесса. *Отож, у 330 р. до н. е. колишня велетенська держава Ахеменідів, володарів півсвіту, покірливо лежала біля ніг Александра Македонського. Її стрімке падіння в небуття стало поворотним пунктом світової історії, бо, за словами історика, «Схід, який вже втратив свою таємничість як географічна одиниця та як соціальне поняття, тепер втратив і своє значення».*

**Господарське життя
та суспільство
ахеменідського Ірану**

Господарство держави Ахеменідів було багатогалузевим. Так, у підвладних Ахеменідам Єгипті та Вавилонії вирощували зернові культури, в Мідії та Вір-

менії населення надавало перевагу скотарству, особливо конярству, в Персії та Сирії виготовляли кращі сорти вин тощо. У самій Персії розвивалося садівництво (перси вирощували груші, фісташки, західні народи Ірану — лимонне дерево, через що греки називали лимони *мідійськими* чи *перськими яблуками*). Іранці знали бджільництво, займалися птахівництвом — тримали курей, гусей та качок. Розвивалися в Ірані також різні ремесла, *проте основним господарським заняттям населення було сільське господарство.*

Неабияку роль у господарському житті ахеменідського Ірану відіграла торгівля. Інакше й не могло бути, адже до складу Перської держави входили народи з багатими торговими традиціями, в самій Персії існували караванні

шляхи. Перська держава завдяки сприянню центральної влади розвивала не лише сухопутну, а й морську торгівлю. За наказом Дарія I було відновлено побудований фараоном Нехо II канал від Нілу до Суеца, а грек Скілак у 518 р. до н. е. здійснив морську експедицію — вниз по річці Інд в Індійський океан і далі, до Червоного моря. Самі перси особливого торгового хисту не мали, міжнародну морську торгівлю в державі Ахеменідів перебрали спритні фінікійські купці.

Перси повидбирали в завойованих народів і привласнили кращі землі, на яких організували великі господарства. Перська знать (члени царської родини, царські друзі, наближені та ін.) охоче переселялася в найбагатші куточки імперії (здебільшого до Єгипту та Вавилону), де жила розкошуючи. Про казкове багатство перських вельмож можна мати уявлення з такого повідомлення Геродота — мабуть, дуже перебільшеного. Сатрап Вавилонії Трітантайхм мав, окрім бойових коней, ще й табун із 800 огирів і 16 тисяч кобилиць, а також величезну псарню, харч для собак якої постачало населення чотирьох великих сіл (Історія, I, 192). Латифундисти не обов'язково проживали безпосередньо в маєтках, а часто мали осідок у своїх *парадизах* (парках) чи великих містах, підтримуючи зв'язок зі своїми володіннями через управителя маєтку. Нерідко вони здавали землю в оренду, причому орендарі, своєю чергою, вдавалися до суборенди.

Питання про форми власності на землю в ахеменідському Ірані залишається дискусійним в іраністиці. Деякі вчені вважають, що «цар царів» був юридичним власником усієї землі, проте висловлюється також думка, що в ахеменідську добу ще не існувало самої теорії про верховну власність на землю.

Цар дарував високопоставленим чиновникам села та містечка, населення яких, залишаючись формально вільним, усе ж мусило, окрім сплати податків цареві, матеріально утримувати нав'язаного їм «благодійника» (справляти йому одяг, постачати певну кількість продуктів тощо). Щодо рядових чиновників, робітників державних господарств, то вони одержували пайки ячменем, пивом, вином, фініками, м'ясом тощо.

Цар наділяв землею також воїнів — лучників, кіннотників і колісничих. Вони не лише відпрацьовували за це військовою службою, а й платили грошовий та натуральний податок. Поступово військову повинність їм

замінили податковим тягарем, що змушувало багатьох із них звертатися по допомогу до лихварів і часто-густо втрачати при цьому свої наділи. Зубожіння частини військових колоністів мало наслідком зростання у перському війську ролі воїнів-найманців.

Якою була загальна соціальна структура населення ахеменідського Ірану? Воно складалося з трьох основних соціальних груп: повноправних громадян міст, вільних, але позбавлених громадянських прав, різних категорій залежних людей і рабів.

У радянській історіографії іранське суспільство доби Ахеменідів трактувалося як рабовласницьке, історики ж Заходу здебільшого вважають його феодальним, розуміючи під феодалізмом не соціально-економічне явище, а наявність політичної децентралізації та ієрархічної залежності підданих.

Про справжні масштаби рабовласництва в самій Персії, без урахування завойованих нею західних країн, судити важко вже тому, що «рабами» перси називали всіх підданих царя, домочадців глави сім'ї, робітників царського господарства й господарств вельмож, слуг при чиновниках-писцях тощо, отож користувалися терміном, соціально розмитим. Проте навіть у прихильників рабовласницької концепції не викликає сумніву той факт, що *загалом рабська праця відігравала в державі Ахеменідів дуже скромну роль і що рабами в персів ставали (якщо це дійсно були раби, а не просто залежні робітники) виключно представники поневолених народів.*

Населення ахеменідського Ірану добре знало, що таке державний податковий прес. Податки доводилося платити за стоянку судна в гавані, за торгівлю на ринках, за в'їзд у міську браму, за користування дорогами, за тримання робочої худоби, за провіз товарів через митниці тощо. На новорічне свято обов'язково давали «подарунки» цареві, збитковими для простолюду були подорожі останнього по країні. Не відставали від «царя царів» у пограбуванні підданих і *сатрапи*. «Загалом життя простого люду (в державі Ахеменідів) було дуже нелегким», — констатував іраніст Річард Фрай.

Сім'я в іранців була патріархальною. Геродот повідомляв, що кожен поважний перс мав кілька законних жінок та гурт наложниць. Гарем не просто додавав престижу, гідності його власникові, а й забезпечував в умовах високої

дитячої смертності багатодітність сімей, що заохочувалося державою (воєнізованому суспільству потребувалося багато воїнів). До чоловіка в сім'ї ставилися з побожною пошаною, навіть, як запевняв Геродот, приховували від нього впродовж п'яти років народження дитини, щоб на випадок її смерті він не звідав горя (Історія, I, 135, 138).

Персіянки вміли завойовувати повагу чоловіків і впливати на них. Плутарх залишив таке (шоправда, більше схоже на легенду) свідчення. Якось перси зазнали воєнної поразки й стали втікати з поля бою. Тоді «назустріч їм вийшли жінки й, піднявши вбрання вище пояса, вигукнули: «Куди ви втікаєте, найнікчемніші боягузи? Адже не повернутись вам туди, відкіля ви з'явилися на світ». Присоромлені цим видовищем і словами, перси повернулися лицем до ворогів і в поновленому бою розбили їх».

КУЛЬТУРА АХЕМЕНДСЬКОГО ІРАНУ

- Матеріальна культура
- Писемність, освіта, поширення наукових знань
- Релігійно-міфологічний світогляд
- Література
- Архітектура та мистецтво

Іраномовні народи — й землеробське населення в оазисах Персії, й кочові племена в Туранській низині (рівнинна частина Середньої Азії) — мали спільних предків, спільну культуру й релігію, тобто становили культурно-історичну єдність. Вони перебували між двома вогнищами світової культури — між Сходом і Заходом, тому зазнавали і східного, й західного впливу, однак не стали епігонами, створили свою самобутню культуру, навіть навчили дечому своїх учителів (іранське мистецтво геральдики перекочувало в герби Візантії, середньовічних держав Європи; фресковий живопис Ірану вплинув на християнські церковно-монастирські фрески; іранський стиль в архітектурі поширився далеко на захід і схід, те ж саме можна сказати про іранську релігію та міфологію тощо).

В історичній літературі культура іраномовних народів нерідко недооцінюється, трактується як консервативна, відстала. Ще частіше дослідники протиставляють східноіранську (середньоазіатську) культуру західноіранській, вважаючи, що кочівники Туранського світу своїми набігами на Персію підривали культурний розвиток тамтешнього землеробського населення, робили його грубішим. Така точка зору є, зонайменше, спірною, адже вона ігнорує той факт, що осіле населення існувало й у Персії, і в Турані, що й там, і там не всі порвали з кочовим способом життя, що розходження між культурами цих регіонів «були розходженнями всередині однієї культури, всередині єдиного світогляду».

Матеріальна культура

Даних про матеріальну культуру стародавніх персів і, тим паче, мідійців є небагато.

Іранці будували житло на кам'яних підмурках із цегли-сирцю, обгороджували його разом із господарськими будівлями цегляною стіною. Здебільшого житла були одноповерховими, проте в містах траплялися й двоповерхові будинки. Помешкання мало плоску покрівлю й навіс по фасаді, що тримався на дерев'яних стовпах. Такий тип житла набув поширення в гірських регіонах Передньої Азії. Можна припустити, що частина мідійців і персів не порвала з традиціями кочового життя й проживала в шатрах. У давньоіранському житлі горіло вогнище, схоже на камін, але його призначення (використовувалося воно для приготування страви чи культових цілей?) ще не з'ясоване.

Перські царі дбали про розвиток засобів комунікації, без яких надійно керувати *сатрапіями* було неможливо. В Ахеменідську добу в Персії вже існувала розгалужена мережа шляхів, із яких найбільше значення мала дорога із Сард у Сузи завдовжки майже 2,5 тис. км. Дороги надійно охоронялися й добре обслуговувалися, на найважливіших із них було побудовано станції з постійними дворами, розташовані на відстані денного переходу одна від одної (на дорозі із Сард у Сузи налічувалося 111 таких станцій).

Наявність шляхової мережі дала змогу персам організувати найдосконалішу як на ті часи службу поштового зв'язку, ідею якої вони запозичили в асирійців. Змінюючи коней, спеціальні царські гінці навдивовижу швидко доставляли кореспонденцію на значні відстані. Геродот був

у захопленні від ахеменідської пошти й запевняв, що «немає на світі смертної істоти, яка могла б подорожувати, куди схоче, швидше від цих царських вісників» (Історія, VIII, 98). Не лише цар, а й заможні перси мали своїх гінців, через яких (а ще частіше — з okazjiєю) вони пересилали запечатану в глиняні «конверти» кореспонденцію.

Процитуємо один із таких листів, написаний майже 2,5 тисячі років тому, адже він дає можливість краще зрозуміти ментальність тодішніх людей: «Хай боги Бел і Набу (лист писав вавилонець. — *Авт.*) пошлють благополуччя й здоров'я моїй сестрі. Це жахливо! Чому я не одержую вісток від жодної з вас? Серце моє радіє, бо я довідався, що ти вагітна... Пришли мені через когось, хто вирушить цим шляхом, міну срібла... [та] сумку». Основна ідея цього зворушливого листа — в останній фразі, чи не правда?

Особливо важливі й термінові повідомлення перські урядовці, як свідчив Геродот, передавали за допомогою «світлового телеграфу» — системи сигнальних вогнів (Історія, IX, 3).

Перси подорожували верхи на коні чи ослі, у відкритому чи закритому візку. Вельможі користувалися паланкіном, цар же в'їжджав у тронну залу прямо на троні, що його несли прислужливі двораки.

На відміну від єгиптян чи вавилонців, перси споживали м'ясні страви щоденно. Заможні господарі забивали на м'ясо биків, верблюдів, коней, ослів, домашню птицю, а люди бідніші — дрібну рогату худобу. Харчувалося населення Ірану також сиром, стравами з пшеничного та ячмінного борошна, але особливо полюбляло десертні страви (переважно свіжі фрукти — груші, фісташки тощо). Їжу іранці запивали вином (у Персії ще в давнину славилися ширазькі вина).

Геродот запевняв, що перси нібито виявляли «велику прихильність до вина» й мали звичку обговорювати найважливіші справи напідпитку, а коли траплялося, що робили це на тверезу голову, то рішення з обговорених питань ухвалювали неодмінно в п'яному стані (Історія, I, 133). Ймовірно, Геродот вважав за пияцтво ритуал, пов'язаний з уживанням священного напою *хаоми*.

Застільний етикет у давніх іранців був простий, щоб не сказати — грубуватий. Страву брали прямо руками. До й після їжі користувалися чашею й рушником — для миття й витирання рук. Наїдалися й напивалися (особливо на званих бенкетах) досхочу, проте не до безтями, за столом поводитися загалом пристойно.

Античні автори (Геродот, Ксенофонт та ін.) яскраво описали гучні бенкети, що їх влаштовували перські царі в день свого народження. Цар бенкетував в окремій кімнаті, на золотому ложі, й відтіля через завісу спостерігав за гостями. При цьому наложниці тішили його танцями, а слуга опахалом відгонив від нього мух. Іноді цар запрошував кількох гостей до себе в кімнату, і вони, горді виявленою їм милістю, вмощувалися поблизу нього на підлозі. Інші гості бенкетували надворі. Для них щоденно забивали до тисячі голів худоби і птиці, причому на стіл подавали нерозібрані туші засмажених биків, коней, верблюдів тощо. Кожен учасник бенкету одержував свою порцію м'яса, а те, що не міг доїсти, забирав із собою для сім'ї.

Одяг давніх іранців цікавий уже тим, що він розстібний. Шили його переважно з грубої вовняної тканини, повсті чи навіть шкіри, фарбували в синьо-зелені та жовто-коричневі тони. Іранці носили різновид довжелезного каптана з довгими рукавами й відкладним коміром, під нього одягали довгу (до колін) сорочку, а поверх нього на лівому плечі прикріплювали барсову чи, за бідністю, каракулеву шкуру (звичай носити на плечі каракуль зберігся в гірських пастухів Азербайджану дотепер). Усі чоловіки в Ірані носили штани (в епоху Ахеменідів їх перейняли й інші народи Передньої Азії). Одяг стародавніх іранців був вузький і щільно прилягав до тіла. Слід зазначити, що перси були дуже сором'язливими й ретельно кутали тіло, навіть голову прикривали повстяною шапкою-ковпаком.

Престижною деталлю вбрання царя, вельможі чи духовної особи вважався т. зв. *мідійський кандіс* — глухий безрукавний одяг з дуже низькими проймами для рук, який шився з тонких вовняних тканин, одягався через голову й туго підперізувався по талії вузьким поясом. Цей одяг був суто церемонійним, непридатним для повсякденного носіння. Царі не були скнарами, коли йшлося про їхнє вбрання. Плутарх запевняв, що парадне вбрання Артаксеркса II нібито оцінювалося в 12 тис. талантів золота, тобто приблизно в 5,5 млн доларів.

Взуттям іранцям служили м'які шкіряні черевики із загнутими носками або невисокі чоботи.

Наслідуючи асирійців, мідійці й перси стягували свою шевелюру пов'язкою, носили бороду й вуса.

Що являло собою жіноче вбрання у давньому Ірані? Про нього майже нічого не відомо, бо іранські чоловіки були страшенно ревнивими (так запевняв Плутарх) і ховали від нескромних поглядів не лише своїх жінок, а й наложниць та рабинь, забороняли зображувати жіночі фігури (серед сотень фігур на рельєфах Персеполя немає

жодної жіночої). Найімовірніше, жіноче вбрання в іранців мало відрізнялося від чоловічого. Іранки носили поверх нього, мабуть, довге покривало, яке, спадаючи з голови на плечі, огортало всю постать, робило її схожою на ходячий кокон.

Вельможні перси прикрашали себе золотими браслетами й намистами. Перські жінки, незважаючи на затворництво, також підкреслювали свою вроду вдало підібраними прикрасами (про це довідуємося, зокрема, з опису в «Авесті» туалету богині Адвісури-Анахіти).

**Писемність, освіта,
поширення наукових
знань**

Давньоперська мова належала до іранської гілки індоіранських мов. У державі Ахеменідів вона була розмовною, канцелярською ж слугувала простіша й доступніша

арамейська, яка за Дарія I стала загальнодержавною. Особливо важливі тексти чиновники, як правило, складали відразу трьома мовами — давньоперською, еламською та аккадською (вавилонською).

Походження давньоперського письма (воно використовувалося в написах Ахеменідів від Дарія I до Артаксеркса III) досі не з'ясоване. Частина лінгвістів вірить повідомленню в Бехістунському написі, що цей різновид клинопису винайшов Дарій I (тобто хтось із його чиновників, адже сам цар був неписьменним), інші вважають, що давньоперське письмо поступово сформувалося на основі вавилонського. Воно силабічне (складове), налічує трохи більше 40 знаків — на порядок менше, ніж вавилонський клинопис. Від вавилонського його відрізняє також відсутність детермінативів і майже цілковита відсутність ідеограм (ідеограми використовувалися лише для слів «цар», «країна», «провінція» та ймення бога Ахура-Мазди).

Матеріалом для письма іранцям слугували глиняні таблички, папірус та пергамен. Писець спершу записував усне розпорядження урядовця на папірусі чи пергаменті, потім його колеги перекладали цей текст з арамейської мови на еламську й переносили клинописом на глиняну табличку. При царському дворі, в канцеляріях сатрапів і військових чинів було чимало перекладачів, які допомагали можновладцям спілкуватися з чиновниками, що прибували в столицю з різних куточків велетенської імперії Ахеменідів. Канцеляристів готували в спеціальних школах. Своїх дітей перси науками не переобтяжували. Геродот

повідомляв, що «синів від п'яти до двадцяти років вони навчають трьох речей: аби вони вміли їздити верхи, стріляти з луків і казати правду».

Самі перси, які ще недавно вели напівкочове життя, мало тямали в науках, однак вони активно сприяли науковій діяльності представників завойованих ними народів, поширенню в Передній Азії наукових досягнень єгиптян, вавилонців, еламців тощо. Грецький філософ Геракліт, «батько історії» Геродот, вавилонський астроном Кідінну та ряд інших корифеїв античної науки користувалися підтримкою перських царів. Самі ж перси зробили певний внесок у розвиток правничих знань. Дарій I, зокрема, впорядкував та уніфікував законодавство підвладних Персії народів. Плутарх повідомляв, що й Артаксеркс I вніс поправку до чинного законодавства — замінив биття вельмож та вискубування з їхніх голів волосся привселюдним биттям їхнього одягу та шапок, яке вважалося ганебнішим покаранням.

Історичні знання в державі Ахеменідів лише зароджувались. Історії своєї Батьківщини перси не написали.

Перси користувалися вавилонським місячним календарем. В Ірані існував також молодоавестійський (ця його назва походить від «Молодшої Авести» — найбільшої за обсягом частини «Авести») чи зороастрійський календар. Він не відрізнявся від єгипетського сонячного календаря. Вчені ще не з'ясували, коли його було введено і яким він був — громадянським чи релігійним.

Релігійно-міфологічний світогляд

Мідійці та перси сповідували зороастризм — дуже самобутню, багато в чому навіть феноменальну релігію, назва якої походить від грецької форми ймення Зороастр (по-іранськи Заратуштра) *.

Зороастризм розвинувся з прадавніх релігійно-міфологічних уявлень індоєвропейців, від яких у II тис. до н. е. відокремилися іранці. На це вказує рязуча схожість його з індійською релігією Вед.

---

* Зороастризм іще називають авестизмом (за назвою священної книги іранців — «Авеста»), маздаїзмом (за йменням бога Ахура-Мазди), вогнепоклонством (через те, що в ньому дуже важливу роль відігравав культ вогню). Пізніша форма зороастризму дістала назву мітраїзму (за йменням бога Мітри) чи парсизму (цю назву виводять від парсів Північно-Західної Індії).

Зокрема, в іранців, як і у ведійського населення Індії, існували культу предків, священних тварин, вогню, наркотичного напою хаома (ведійський сома). Мідійці та перси вшановували *ахурів*, яких вважали не злими духами, як індоарії своїх *асурів*, а добрими геніями, роль же нечистої сили відвели *девам* (ведійські *діву*, навпаки, вважалися силами добра). В релігіях іранців та індоаріїв збігалися навіть імена деяких богів (Андра — Індра, Йіма — Яма тощо).

Творцем зороастризму вважається пророк Заратуштра, якому явив одкровення бог Ахура-Мазда. *Доказів історичності Заратуштри не існує, проте релігієзнавці вважають, що цей пророк не міг бути самим лише витвором народної фантазії, надто вже по-земному звучить його ім'я (воно означає «погонич верблюдів», «власник золотих верблюдів» чи «власник старих верблюдів»).* Не з'ясовано, коли жив Заратуштра: в VI ст. до н. е. чи значно раніше.

Іранська традиція вважає пророка вихідцем з міста Рага (поблизу Тегерана) і виводить його родовід із клану мідійських жерців-магів Спітами. Заратуштра, мовляв, своїм реформаційним віровченням наклик на себе гнів земляків і мусив рятуватися втечею у Східний Іран. Бактрійський володар Віштасп (окремі дослідники ототожнюють його через схожість імен із батьком Дарія I Гістаспом, хоча Гістасп, як відомо, царем не був) навернувся в його віру. В 77-річному віці Заратуштра загинув (його вбив жрець-язичник). Важко відповісти на запитання, чи є в цій легенді бодай крихта історичної правди.

Зороастрійське віровчення викладене в «Авесті», автором якої традиція називає самого пророка. Назву цієї священної книги іранців найчастіше перекладають як «основа», «закон». Жерці вперше записали текст «Авесті» в середині I тис. н. е. спеціальною *авестійною* абеткою. В грізну епоху арабських завоювань текст «Авесті» зберегли парси, які, на відміну від більшості народів Ірану, відмовилися навернутися до ісламу.

З 21 релігійної книги «Авесті» повністю збереглася лише 19-та книга — «Вендідад» (чи «Ведівдат») — «Кодекс проти девів», текст ще трьох книг уцілів частково. Найдавнішою частиною «Авесті» вважаються «Гати» («поєми»), що увійшли до основної книги «Авесті» — «Ясни» (книга гімнів і молитов). Мова «Гат» (її називають давньоперською, заєндською, авестійською чи гатською) відрізняється від мови інших частин «Авесті». «Гати» почали складатися ще за доби Ахеменідів, проте остаточно були кодифіковані лише за Сасанідів. Наймолодшою частиною «Авесті» є «Бундегеш» — легендарний життєпис Заратуштри та пророцтво про кінець світу.

«Авеста» точно не датується. Одні вчені вважають її батьківщиною Північно-Західний Іран (Мідія), інші — Північно-Східний Іран (Бактрія й Маргіана — нинішня територія Таджикистану й Афганістану). Існує також

гіпотеза, за якою на перших порах в Ірані існували дві окремі релігії — релігія магів у північно-західних областях країни та релігія «Авести» в її північно-східній частині, і лише з утворенням держави Ахеменідів ці релігії злилися в одну.

Яким було зороастрійське віровчення? Його новаторський характер визначали три основні ідеї: у світі ведеться непримиренна боротьба між світлом і темрявою, правдою і неправдою, добром і злом; уже почався третій, заключний етап цієї боротьби, який завершиться перемогою світла, правди й добра; кожна людина повинна брати участь у цій космічній боротьбі, щоб наблизити прихід царства Добра.

Познайомимось докладніше з цими ідеями Заратуштри, які принесли йому славу великого релігійного реформатора.

Дві антагоністичні сили, які ведуть між собою запеклу боротьбу, — це генії світла, правди й добра — *ахури* — й духи темряви, неправди і зла — *деви*. Світле воїнство очолює Ахур-Мазда (в ахеменідських текстах — Аурамазда, в давньогрецьких — Ормузд) — «Мудрий Господь», символом якого, на думку іраністів, правив крилатий сонячний диск з уписаною в нього фігурою симпатичного бороданя — *фараор**. Злими духами верховодить Анхра-Майню (у старогрецьких текстах — Аріман). Соратниками Ахура-Мазди є *амеша-спента* — безсмертні святі з промовистими іменами, що означають праведну думку, істину, владу, благочестя, цілісність і безсмертя. Їм, у свою чергу, послуговують ангели-*язати* (у пізнішому прочитанні — *ізеди, йєзди*) — втілення чистих стихій (небо, сонце, повітря, вітер, вогонь, вода) та моральності (правда, добро тощо). Посіпаками Анхра-Майню є, звичайно, закінчені негідники, грецьким йменням одного із них, Асмодеем, у середньовічній Європі називали диявола (в Талмуді ж він — охоронець секретів і захованих скарбів, будівничий храму Соломона в Єрусалимі).

«Добродійний» Ахура-Мазда та «злий» Анхра-Майню — брати-близнюки, сини бога часу й долі Зервана**, культ

* Деякі дослідники вважають, що зороастризм табуював зображення Бога, фараор же — це іконографія не Ахура-Мазди, а фраваші — лухів-покровителів.

** Зороастрійська концепція виникнення Всесвіту така. Спершу Ахура-Мазду, який перебував «угорі», та Анхра-Майню (перебував «унизу») розділяла Порожнеча. Потім боги домовилися про створення світу. Ахура-Мазда почав творчий акт із безсмертних святих, а потім створив чисті стихії, першолюдину Гайямарта і Бика, щоб від них пішли люди й худоба.

якого виник у добу Ахеменідів. Обидва боги спільними зусиллями, на паритетних засадах, створили Всесвіт. Ахура-Мазда — все світле, чисте, корисне для людини, а Анхра-Майнью — все темне, шкідливе (смерть, зиму, холод, спеку, хижаків, скорпіонів, гадюччя, хвороби, іржу, плісняву, каламуть, гниття та найпершу жінку — дияволицю й повію Джах, хоч не від неї, слава Богу, а від міфічного Гайямарти пішов рід людський).

Таким чином, зороастризмові притаманний яскраво виражений дуалізм, який не має аналогів у світових релігіях*. Де витoki цього феноменального дуалізму? В природних контрастах Іранського нагір'я, як вважають одні? Однак природні контрасти існували також у ряді інших країн, але подібний релігійний дуалізм там не виник. У запозиченні зороастризмом загальноарійського міфу про братів-близнюків, як гадають інші? Проте міфологія індоєвропейців ще не знала ідеї про зіткнення двох полярних начал, вона проросла вже на іранському ґрунті. Найімовірніше, як вважають треті, дуалізм «Авести» породжений традиційною ворожнечею між землеробами та кочівниками-скотарями.

Людина бере посильну участь у боротьбі між добром і злом, причому сама вирішує, на чий бік стати (отож, фанатизм не притаманний зороастризму). Якщо їй хочеться потрапити в рай, вона має підтримувати Ахура-Мазду, тобто жити по правді, й навпаки, якщо їй кортить опинитися в пеклі, вона мусить допомагати силам зла, тобто стати клятвовідступником, еретиком, розбійником, обманщиком. Кандидат у праведники має дотримуватися чистоти й порядку (на випадок чого можна «очиститися» коров'ячою сечею, водою та піском), бути милосердним, любити й поважати своїх родичів і земляків, говорити лише правду, сумлінно ставитися до своїх професійних обов'язків, народити дітей, допомагати одновірцям, дбайливо ставитися до землі та худоби, вшановувати священний вогонь та інші чисті стихії тощо. Характерно, що зороастризм несхвально ставився до пустельництва, вважав його марною тратою сил і часу, коли треба боротися з силами зла. Ці життєві принципи стали рисами національного характеру тих іранців, які не зреклися своєї

* Існує думка, що насправді зороастризм — релігія недуалістична. Мовляв, це самі зороастрійці наплутали в ученні свого Пророка й «породили хибне вірування, що Злий Дух може бути рівний Ахура-Мазді».

релігії в ісламську добу, допомогли їм вистояти в годину лихоліття.

Морально-етичний каркас зороастризму зводився в перехідну добу від кочового способу життя до осілого. Тому «Авеста» рекомендувала вірним особливо дбати про землеробство, садівництво, виноградарство, приплід худоби. Заохочувала вона також розвивати ремесла, окрім тих, що пов'язані із застосуванням вогню (щоб не осквернити його). Заратуштра безкомпромісно засудив криваві жертвоприношення та хижацький забій худоби — основного багатства людини. Разом з тим він закликав знищувати мурах, гадюк, скорпіонів та інших шкідників. Найтяжчим гріхом він уважав порушення ритуальної чистоти, тобто кремацію трупа, споживання мертвечини та статеві збочення.

Зороастризм висунув новаторську ідею про залежність посмертної долі людини не стільки від етики її життя, скільки від її віри в кінцеву перемогу Ахура-Мазди та божє одкровення в ученні Заратуштри. Без віри в кінцеве спасіння — обійстя істини — раю не бачити, як своїх вух! Ця важлива догма зближує зороастризм з ісламом і християнством.

Шлях до пекла чи раю зороастризм змальовує так. Упродовж трьох днів і трьох ночей душа перебуває біля небіжчика, а на світанку дня четвертого вона опиняється біля чарівного «мосту винагородження» (*Чінват*), який перед праведникам? ширшає, а перед грішниками звужується. Праведну душу стрічає там дівчина неземної вроди, яка й супроводжує її на небо, до вершини блаженства — Безконечного Світла. Душу грішника силоміць тягне до мосту *Чінват* демон смерті. Там її зустрічає якесь дивне створіння — «юна дівчина, нітрохи не схожа на юну дівчину»... Ось з таким екзотичним провідником грішна душа й потрапляє в пекло Анхра-Майнью та його посіпак.

Зороастризм уперше сформулював ідею про кінець світу та страшний суд. Згідно з його віровченням, відразу після перемоги Ахура-Мазди над Анхра-Майнью на землі з'являться три спасителі — Саошіянти (родичі Заратуштри чи, за іншою версією, сам Заратуштра в новій іпостасі). Анхра-Майнью та все його нечестиве воїнство загинуть під їхнім могутнім натиском, мертві воскреснуть і зіллються зі своїми душами, після чого настане вічне царство добра і правди. А що чекає на грішників? Вони разом із праведниками впродовж трьох днів питимуть розплавлений свинець, який праведникам не завдасть ніякої шкоди, а для грішників стане останнім покаєнням. І ті, й інші потім

зап'ють це очисне питво білою хаомою, яку їм власноручно приготує Спаситель. Далі — фізичне безсмертя для всіх. Отож, за словами М. Бойс, у зороастризмі «віра в День Суду повністю набуває свого жажливого змісту, адже кожен має відповідати за долю своєї душі й поділяти загальну для всіх відповідальність за долю світу».

Зороастрійський ритуал теж самотній, як і віровчення. Він складався з жертвоприношень, обрядових очищень, підтримування священного вогню та приголомшливих поховань.

Спершу зороастрійці справляли культ просто неба, за Ахеменідів у них з'явилися перші храми, в яких ніколи не згасав священний вогонь — переможець темряви і зла. Храми вогню мали свою ієрархію. Найсвятішим уважався вогонь у храмі царя Варахрана (пізніше ймення — Бахрам), що складався з 16-ти видів вогню (одним із основних уважався вогонь, одержаний від удару блискавки в дерево, чекати на нього іноді доводилося роками). Від Варахрана запалювали свій вогонь периферійні храми другого та третього рангів. Ця ієрархія вогнів сакралізувала ієрархію соціальну та політичну.

Молитву в храмах вогню справляли лише жерці-атравани, які вдягали спеціальне біле вбрання та пояс, сплетений із 72 вовняних ниток, користувалися спеціальним інструментом для підкладання дров у вогонь. Рядові зороастрійці молилися просто неба п'ять разів на день, обернувшись лицем до сонця.

«Авеста» вимагала дотримування ряду заборон і обмежень, особливо на похованнях. Все, що мало хоч якесь відношення до смерті, передовсім труп, уважалося ритуально-нечистим. Дотик до небіжчика заборонявся навіть для його найближчих родичів. Ритуальні обов'язки здійснювали спеціальні мийники трупів — *насасалари*, професія яких була спадковою (своїм місцем у суспільстві вони нагадували індійських «недоторкуваних»). Щоб труп не осквернив чистих стихій (землі, води й вогню), його не закопували й не спалювали, а віддавали на поживу хижому птаству чи собакам (собака, кінь і корова вважалися в зороастрійців священними тваринами). Зороастрійські цвинтарі — дакхми — це невисокі «башти мовчання», що їх у Західному Ірані ще називали чортагами, тобто «чотирма арками» (від цієї назви походить європейське слово «чертог»).

Верх дакхми являв собою східчасту воронку з колодязем посередині, в якій трьома концентричними колами були розташовані заглиблення

для трупів: найбільші — для чоловічих, середні — для жіночих, невеликі внутрішні — для дитячих. Могильники-*насасалари* клали в ці заглиблені тіла — й до них відразу зліталися на свій кривавий бенкет коршаки... Кістки потім скидали на дно колодязя в центрі *дакхми*.

Дакхми (дотепер в Ірані їх збереглося лише дві — в Йезді та Кермані) вважалися проклятим місцем, де збиралися на свій шабаш *деви*, їх рекомендувалося обминати десятою дорогою. Вони до цих пір оточені ореолом таємничості. Занадто цікавим туристам, які намагаються наблизитися до *дакхми*, спеціальні сторожі ввічливо, але рішуче заступають дорогу.

Вражає те, що в Стародавньому Ірані небіжчиків іноді ховали в саркофазі, навіть покривали воском і закопували — в домовині чи без неї — в землю чи спалювали на вогні. Вчені ще не пояснили існування цього неортодоксального поховального обряду в зороастрійському Ірані.

До речі, не лише смерть, а й каліцтво, хвороба, роди, навіть поява дитини на світ уважалися в зороастризмі скверною. До калік зороастрійці ставилися з неприхованою жорстокістю, воліючи бачити їх краще мертвими, аніж живими.

У зороастрійців існував ритуал, пов'язаний з культом предків. Зороастрійці жертвували духам предків — *фра-вашам* — їжу та одяг, щоб заручитися їхньою допомогою.

Зороастризм остаточно сформувався в період Ахеменідів, тоді ж він став в Ірані державною релігією. Висловлювалася думка, що приход до влади цієї династії супроводжувався релігійною реформою. Мовляв, Ахеменіди, поваливши в 550 р. до н. е. владу мідійських царів, стали спиратися не на мідійських жерців-магів*, а на *атраванів* — жерців культу Ахура-Мазди. Саме тоді й настав час Заратуштри та його віровчення. Опоненти цієї концепції звертають увагу на той факт, що мідійські маги й за Ахеменідів мали в суспільстві чималий авторитет (супроводжували в походах царське військо, тлумачили царські сни, були наставниками царевичів тощо). Але перські царі, як відомо, наголошували свою прихильність до культу Ахура-Мазди, а своїх недругів зневажливо називали «шанувальниками *де-вів*». Отож категорично заперечувати версію про ймовірний зв'язок між політикою та одержавленням зороастризму Ахеменідами, мабуть, не варто.

Ахеменіди здійснили строгу централізацію зороастрійської релігії і повели боротьбу з архаїчним культом

---

* У Мідійській державі каста магів, яка походила від одного з мідійських племен, зосередила у своїх руках релігійну владу.

девів, на що вказує «Антидевівський напис» Ксеркса *. Особливо посилювався релігійний централізм в епоху Сасанідів (III—VII ст.), коли зороастризм став знаряддям іранців у їхній боротьбі з християнськими державами Середземномор'я та мусульманським Халіфатом (сасанідський зороастризм вирізнявся нетерпимістю до іудеїв, християн, назореїв, буддистів, індуїстів та інших іновірців). Саме за Сасанідів оформилась остаточно «Авеста». Таким був релігійний клімат у самому Ірані, на завойованих же територіях перси ставилися до місцевих релігій цілком толерантно і, як повідомляв Страбон, пошановували чужих богів.

Зороастрійська община була замкненою і вже тому міцною. Зороастрієць, як того вимагала «Ясна», клявся у вірності своїй релігії й одружувався з одновіркою. Отож зороастрійцями не ставали, а народжувались.

До перемоги в VII ст. н. е. ісламу зороастризм залишався національною релігією Ірану, проте водночас набув і космополітичних рис на ґрунті створення світової імперії Ахеменідів, а згодом — і Сасанідів. «Авеста» вплинула на релігійні уявлення євреїв, римлян, інших народів Середземномор'я, а також на християнство. В курдів Передньої Азії під впливом зороастризму виникла секта *ієзидів (езидів)*, яка успадкувала прадавні арійські вірування (вшановувала бога-павича Малакі-тауза) **. Зороастрійського впливу зазнали також деякі релігії кавказьких народів. Зороастризм як національна релігія зберігся в *гебрів («невірних»)* Ірану ***. Його різновид, як уже зазначалося, сповідують вогнепоклонники-парси в Індії (вони дотримуються обрядової чистоти, ховають покійників у «баштах мовчання», підтримують у храмах священний вогонь).

В Європі рекламу зороастризму зробив у другій половині XIX ст. німецький філософ Ф. В. Ніцше, який у своїй праці «Так говорив Заратустра» для побудови своєї філософської системи («нагірної філософії»), що її пізніше взяв на озброєння німецький фашизм,

* «Тоді волею Ахура-Мазди я зруйнував це капище девів і проголосив: не смійте вшановувати девів!»

** Ця релігійна секта існує й понині.

*** Іранська конституція проголосила в 1979 р. гебрів релігійною меншиною в державі. Їх відлучено від участі в громадсько-політичному житті Ісламської Республіки Іран. За розпорядженням уряду зороастрійські *дакми* було замуровано, тому гебрам доводиться закопувати покійників у землю (при цьому вони заливають стінки могильної ями цементом, щоб уберегти «чисті стихії» від скверни).

використав ідеї іранського пророка, перелицювавши їх іноді до невпізнання.

Загалом новаторське зороастрійське віровчення не відчужалося давніших релігійно-міфологічних уявлень іранців. В «Авесті», наприклад, присутній індоіранський бог Хаома (він, немов дві краплини води, схожий на ведійського Сому). Хаома персоніфікувався водночас як божество, як жрець і як наркотичний жертвний напій, який давав «силу всьому тілу», забезпечував «зцілення й перемогу над ворогом»*. Зберігся в зороастрійській міфології також культ Вайу — вітру, повітря. Вайу, як наголошувалося в пехлевійських текстах, «став місцем змішання сил добра та сил зла». Він переправляв душі праведників через чарівний міст Чінват, душам же грішників, навпаки, чинив перешкоди.

У релігійно-міфологічних уявленнях мідійців та персів дуже важливу роль відігравав також культ богині священних вод і народжуваності Адвісури-Анахіти. Авестійська книга «Яшта» змальовувала цю богиню стрункою, пишногрудою, білорукою молодичкою, яка подорожує на чотирикінній колісниці, дарує велич і багатство, нищить демонів та іншу нечисть. Існує припущення, що культ Адвісури-Анахіти міг бути іноземного походження, адаптацією на іранському ґрунті грецької богині Анаїтиди, яку вшановували в Малій Азії.

Проте найпопулярнішим в Ірані (зрозуміло, після Ахура-Мазди) був культ Мітри (Міфри). В добу архаїки іранський Мітра (як і його індійський тезка) був, найімовірніше, солярним культом, адже його «день народження» відзначали 25 грудня — період зимового сонцестояння. Ймення «Мітра» означає «вірність», отож цей культ мав водночас і етичне забарвлення. Мітру вважали богом домовленості, договору, охоронцем законності й порядку. Цар Артаксеркс у IV ст. до н. е. узаконив цей архаїчний культ. В епоху Парфянського царства та Римської імперії (III ст. до н. е. — V ст. н. е.) культ Мітри поширився далеко за межі Ірану.

В епоху Сасанідів помітну роль у духовному житті іранців відігравало також маніхейство. Ця синкретизована релігія, що увібрала в себе елементи християнства, гностицизму та буддизму, з'явилася в III ст. н. е.

---

* Хаому іранці виготовляли зі стебел однойменної ефедровидної рослини, яку розтирали в кам'яній ступі, гранатового соку та молока.

Її засновник Мані вважав, що людина спроможна звільнитися з-під влади диявола, для цього вона повинна цуратися всіх земних утіх, вести аскетичне життя. За свої небезпечні для зороастризму проповіді Мані поплатився життям.

Таким чином, релігійно-міфологічний світогляд іранців у стародавню добу мав політеїстичний характер, однак поява зороастризму стала кроком назустріч монотеїзму.

Література

Провідну роль у формуванні молодшої літератури іранських племен відіграли самі іранці, але не лише західні (перси), а й східні (предки нинішніх таджиків). Тісні етнокультурні зв'язки між цими двома пагонами загальноіранського кореня породили спільну літературу, що її вважають своїм національним надбанням і перси, і таджики.

Стародавній період в історії іранської літератури має хронологічні рамки від доби архайки до III—IV ст. н. е. В літературних пам'ятках він відображений нерівномірно, бо політичне лихоліття не оминуло їх у проміжку часу від загибелі держави Ахеменідів до воцаріння династії Сасанідів (III ст. до н. е.— III ст. н. е.).

Літературу Стародавнього Ірану можна назвати художньою лише умовно. В ній ще були перемішані зародки майбутніх ідеологічних систем (релігійних, філософських, етичних, художніх) і природничих наук, лише намітився перехід від усної народної творчості до авторської писемної.

Найдавнішою й основною пам'яткою давньоіранської літератури є «Авеста». В її багатоплановому сюжеті виділяються тісно переплетені між собою міфологія та героїчний епос. До епічних сюжетів «Авести» належать оповіді про лучника Араша, чиї стріли своїм падінням окреслювали кордони іранських володінь, про сміливого корабельника, що його іноді вважають літературним прототипом Сіндбада-мореплавця — героя казок «Тисячі й однієї ночі». В «Авесті» присутні також казкові й байкові елементи.

Персонажі міфологічних і героїко-епічних оповідей «Авести» дуже гіперболізовані. Вони мають велетенську будову тіла й наділені неймовірною фізичною силою, тому хоробро б'ються з чудовиськами й, зрозуміло, здобувають над ними перемогу.

Гуманістичні мотиви «Авести» малопомітні. В центрі уваги «Авести» не люди, а боги та міфічні герої, а людина виступає в ній як сліпий виконавець божого промислу. Стилїстика «Авести» загалом суха й невиразна, однак і в ній трапляються справжні художні знахідки.

Хоч давньоіранська література і поступається кращим у художньому відношенні пам'яткам словесності інших стародавніх народів, все ж вона увічнила себе тим, що на її основі формувалася творчість таких корифеїв іранської літератури, як Фірдоусі, Омар Хайям, Сааді та Хафіз.

Архітектура та мистецтво *Архітектура та мистецтво іранців у доахеменідську добу мали багато спільних рис з асирійськими, урартськими та еламськими прототипами.*

Пояснюється це тим, що суспільна верхівка в Мідії, Урарту та Еламі орієнтувалась у своїх художніх смаках на наймогутніший царський двір — асирійський, до того ж у майстернях цих держав реалізовували своє вміння вихідці з різних куточків Передньої Азії (майстрів захоплювали під час воєн разом з іншою військовою здобиччю). Втім, синкретичний характер давньоіранського мистецтва не виключав певної його самобутності. В доахеменідську (мідійську) епоху в ньому з'явився також місцевий художній стиль — зображення монстрів і демонів, відсутні в будь-якому іншому тогочасному мистецтві. З'явився він зненацька й чомусь раптово зник напередодні утворення держави Ахеменідів.

Основним жанром мідійського та перського мистецтва була тореvтика — рельєфна обробка металевих виробів карбуванням чи тисненням. Саме в тореvтиці іранські майстри досягли найбільшої свободи у виборі сюжетів, композицій, стилю. Мідійська тореvтика вирізнялася багатством декоративної орнаменталії, ахеменідська ж, хоча й часто копіювала її, була простішою й лаконічнішою. Важливе місце у мистецтві Давнього Ірану належало також гліптиці.

Мідійська архітектура дуже схожа на асирійську та урартську, проте не позбавлена й самобутніх рис. Стиль мідійських храмів вогню й колонних залів проглядається в архітектурі скельних гробниць перських царів.

Культура ахеменідської Персії впродовж двох століть створювалася зусиллями іранців, єгиптян, вавилонців, асирійців, еламців, малоазійських греків і лідійців і, зреш-

тою, стала спільною для всіх підвладних Ахеменідам народів. *Характерною особливістю архітектури та мистецтва ахеменідського Ірану була їхня прокламаційність.* Вони стали частиною офіційної ідеології, прокламували могутність Персії та велич царської влади. *Іншою важливою особливістю ахеменідської культури була її уніфікованість.* Усі народи поліетнічної Перської держави дотримувались єдиного художнього канону, який не став арифметичною сумою різних стилів (єгипетського, месопотамського, анатолійського, грецького тощо), а сформувався як суто ахеменідський шляхом переосмислення іноземних ідей та образів.

«Імперський ахеменідський стиль» найвиразніше проявився в культовій та палацовій архітектурі Ахеменідів, генетично пов'язаній з престижною палацовою архітектурою мідійців.

Культовими архітектурними пам'ятками Ахеменідів є одинадцятиметрова гробниця Кіра II в Пасаргадах та ще чотири царські гробниці, вирубані в кам'яній скелі Накш- і Рустам («Портрет Рустама»). Мавзолей Кіра II, що його місцеві племена називали в середні віки «гробницею матері Соломона», складається з високого, схожого на месопотамський зіккурат, постаменту та поставленої на нього іранської *цели* — скромної будівлі з двосхилою покрівлею. Ця культова споруда вражає своєю граничною простотою. Легенда розповідає, що воїни Александра Македонського виявили в ній набальзамоване тіло Кіра II, яке лежало в дорогому вбранні на золотому ложі. Найстаріша скельна гробниця належала Дарію I, сусідні гробниці інших перських царів схожі на неї, немов дві краплі води. Їхні хрестоподібні фасади відповідали міфологічним уявленням іранців і символізували обриси всесвіту, тобто нагадували коло, вписане в квадрат, де коло означало видиму лінію горизонту, а квадрат — чотири сторони світу. Над дверною проймою гробниці Дарія I, *яка була в ахеменідському Ірані архітектурним каноном*, зображено представників завойованих персами народів, а на східчастому постаменті — самого «царя царів» та символ Ахура-Мазди над ним.

Найдавнішою пам'яткою ахеменідської палацової архітектури є палацовий комплекс у Пасаргадах — священній столиці Ахеменідів, у якій коронувалися перські царі. Його побудували серед парків і садів, на високій терасі зі світлого піщаника (як контрастний матеріал вико-

ристано також чорний вапняк) Кір II, Камбіз і Дарій I. Крім кам'яної платформи, що її хтось колись навіщось назвав «Троном Соломона», до нього входили також цитадель, масивні стіни якої прикрашено вежами, «палац аудієнцій», який мав плоску покрівлю, підтримувану подвійною колонадою у вигляді портика, й схожий на нього «палац-резиденція». У палацовій архітектурі Пасаргад стіни та дверні пройми прикрашає рельєф — зображення демонів та ще страшніших потвор з бичачими та пташиними ногами й хвостами, жерців у рибоподібних накидках тощо. Можна лише гадати, що означала ця кам'яна фантазмагорія.

В іншій столиці Ахеменідів, Сузах, височів палац Дарія I, що складався із 110 кімнат, коридорів і дворів. Його стіни прикрашали широкі кахельні панно з зображеннями на них царськими охоронцями, звірами та міфологічними персонажами. Виготовили це панно, очевидно, еламські майстри. *Ападана* (парадна зала) царського палацу в Сузах (вона згоріла за царювання Артаксеркса II) — майже точна копія персепольської ападани, про яку йтиметься далі.

У 1972 р. в Сузах знайдено безголову кам'яну статую Дарія I, заввишки майже 2,5 м, на прямокутному постаменті. «Цар царів» зображений на ній у церемоніальному перському вбранні. На лівому та правому боках постаменту — рельєфні фігури перських данників, що стоять навколішках. Цю статую виготовили, мабуть, єгипетські майстри в точній відповідності з «імперським каноном».

Найвеличнішою архітектурною пам'яткою ахеменідського Ірану є Персеполь, руїни якого серед пустельної рівнини Мерв-і Даш на фоні похмурої гори Милосердя постають як чарівне марево. Цей символ могутності й величі держави Ахеменідів, як уже згадувалося; спалив Александр Македонський, за що йому вдячні археологи, адже обезлюділий Персеполь зберігся краще, ніж якби він залишився заселеним. Будували цю перську столицю Дарій I, Ксеркс і Артаксеркс II упродовж півстоліття.

Іраністи досі не розкрили таємницю Персеполя, в якому не виявлено слідів активної діяльності людини (сходи, пороги та підлога його палаців за два століття існування нітрохи не стерлися, їхнім начинням ніхто не користувався, навіть таблички для царських написів залишилися чистими). Ймовірно, що Персеполь був не столицею, а ритуальним містом перських царів, у якому вони справляли новорічне свято.

Персепольський двірцевий ансамбль — справжній кам'яний гімн держави Ахеменідів. Його будували за єдиним планом. Не лише палаци, а й буквально кожен рельєф займав у ньому певне, визначене ритуалом, місце. Він складався з житлового приміщення, парадної зали (одна з найграндіозніших споруд давнини) та тронної зали. До парадної (*ападани*) вели побудовані Ксерксом «Все-світні ворота», перекриття яких лежало на чотирьох 17-метрових колонах. Ворота були прикрашені зі сходу та заходу велетенськими фігурами крилатих биків — іранським різновидом асирійських *шеду* (голови західних фігур більше схожі не на бичачі, а на людські). Фанатики-мусульмани, які не могли допустити, щоб було знехтувано веління аллаха не зображувати живі істоти, понівечили лица кам'яних ідолів. Сама *ападана* височіла на кам'яній платформі. Вона являла собою велетенську квадратну залу, спроможну вмістити 10 тис. гостей. Її оточували цегляні стіни, тому освітлювалася вона, мабуть, факелами; світло могло проникати в неї також через вмонтовані в покрівлю скляні кулі (цей спосіб практикується в сучасному будівництві в Ірані). Залу *ападани* по периметру оточували портики, стелю зали й портиків підтримували 72 високі (заввишки понад 20 м) та стрункі кам'яні й дерев'яні колони (дотепер їх збереглося лише 13). Капітелі колон увінчували протами биків, левів, орлів тощо. Спеціальні коридори сполучали *ападану* з царськими апартаментами. Підлога *ападани* піднімалася на 4 м над терасою, тому в залу вели двоє широких сходів, обабіч яких скульптори зобразили стереотипні фігури данників і воїнів. Щодо царських апартаментів Персеполя, то вони являли собою гіпостильні зали з суміжними невеликими кімнатами з портиками. У тронній залі, яка своїми розмірами поступалася тільки *ападані*, цар влаштовував прийоми та бенкети й, можливо, зберігав принесені йому «подарунки».

Скульптурні рельєфи Персеполя органічно пов'язані з його архітектурою. Сюжети персепольських рельєфів убогі й монотонні. Це переважно сцени двобою «царя царів» з усілякими потворами (мабуть, посіпаками Анхра-Майнью, які зухвало зазіхнули на царську владу), нескінченні процесії данників із 33-х країн і ряди перських воїнів-бороданів. Хоч процесії данників і воїнів, зображені обабіч сходів до *ападани* та тронної зали, гнітюче стереотипні,

вони все ж «скульптурніші» за асирійські рельєфи; за словами англійського археолога М. Уїлера, «їх можна сприйняти на фоні давньосхідного розуміння пластики за грецький імпорт».

Палацова архітектура ахеменідського Ірану помпезна, проте убога духом. У ній, як стверджує М. Уїлер, «відсутнє все чуттєве, все особисте, тут немає ні краплини натхнення чи схвильованості, „завтра“ не передбачене, прийдешнього тут годі шукати, а є лише непевне сьогодення країни, в якій панує вічний полудень, є складне завершення й кінець короткої традиції імперативу».

Персеполь називають лебединою піснею ахеменідського мистецтва, всієї старосхідної культури; заграва над ним, учинена Александром Македонським, сповістила, що настає новий етап у розвитку світової цивілізації. «Ера великих імперій, Перської та Асирійської, закінчилася,— підсумував археолог.— І не випадково ці похмурі нескінченні лави старанно викарбуваних і відполірованих воїнів і сикофантів (професійних шпигунів) обабіч палацових сходів (персепольської ападани) нагадують похоронну процесію».

Перси насолоджувались музикою й танцями. Ксенофонт повідомляв, що танцювали вони, «присідаючи й знову підводячись, і все це розмірено під флейту».

Перси охоче запозичали культурні надбання інших народів, але й самі вони вплинули на розвиток світової культури. Вважається, що не без їхньої допомоги на величезній території, в тому числі й у західних регіонах Китаю, поширилося арамейське письмо, що саме через них китайці, а згодом і японці познайомилися з грецьким театром масок. Іранські співаки, музиканти, танцівники, скоморохи, переселившись у II ст. до н. е.— VII ст. н. е. в Китай, посприяли виникненню тамтешнього театру. На китайській культурі позначилося так зване *гандхарське (греко-буддійське)* мистецтво.

СЕРЕДНЯ АЗІЯ

- Стан джерельної бази
- Природно-кліматичні умови, населення
- Архаїчна Середня Азія
- Становлення цивілізації. Греко-Бактрійське царство
- Парфянське царство
- Кушанська держава
- Культура, релігія

Стан джерельної бази

Джерела з історії стародавньої Середньої Азії вкрай убогі. Історичних хронік немає, іноземці повідомляли про життя регіону скупо, тому доводиться задовольнятися переважно археологічними та нумізматичними матеріалами.

Певна інформація про давню середньоазіатську цивілізацію є у працях «батька історії» Геродота, «батька історичного роману» Ктесія Кнідського, «батька географії» Страбона, інших «батьків» і просто античних і візантійських авторів. Є повідомлення про неї також у китайських джерелах (праці Сима Цяня, Бань Гу та ін.). Історики використовують нечисленні місцеві документи (остракони парфянського архіву із Старої Ніси, тексти архіву з Топрак-Кали, так звані «старі согдійські листи» тощо), дані «Авести» та буддійської традиції.

Цінним історичним джерелом служать монети (місцеві, греко-бактрійські, парфянські, кушанські), але вони зберегли історичну пам'ять лише з доби Александра Македонського. Основний же обсяг інформації про стародавню Середню Азію дають речові пам'ятки. Археологи виявили чимало знарядь праці, залишки іригаційних споруд, зброю, прикраси. Розкопано стародавні поселення, ремісничі майстерні, залишки міських мурів, святилища, некрополі.

Природно-кліматичні умови, населення

Середня Азія займає обширну територію від степів Казахстану на півночі до Паміру на півдні, від Каспійського моря на заході до гір Тянь-Шаню на сході. *Це зона пустель, напівпустель і гірських масивів, одним словом — природних контрастів. У*

пустельній зоні (Каракуми, Кизилкуми та ін.) дощі майже не випадають, а в її південній окраїні клімат субтропічний. Більшість тамтешніх рік губляться в пісках. Найбільшими водними артеріями є Амудар'я та Сирдар'я, котрі, як і решта рік регіону, витікають з могутніх гірських масивів на півдні та південному сході Середньої Азії. Вони мають надто швидку течію, щоб їхні води можна було в умовах технічного примітиву давнини легко використовувати для зрошення спраглої землі.

У Середній Азії землеробство можливе лише в річкових долинах з їхніми лесовими ґрунтами, передусім у Ферганській. У вологих гірських ущелинах Копет-Дагу на півдні Каракумської пустелі можна було займатися садівництвом (там росли горіхи, дикі сливи та інші дерева). Пустельна ж зона була придатною лише для кочового, напівкочового чи осілого скотарства.

Етнічна обстановка в стародавній Середній Азії була дуже нестабільною. Часті міграції племен, спустошливі війни спричиняли етнічну неоднорідність населення. Тому *етнічна карта регіону в ряді відношень залишається загадкою для науки.* Так, гостро дискутується походження кушан, гунів-ефталтів та інших стародавніх племен. *Автохтонами Середньої Азії вчені здебільшого вважають іраномовні племена, в які поступово вкраплювалися тюркомовні компоненти.* У рівнинній частині Середньої Азії — велетенських степових просторах Туранської низовини — кочували іраномовні массагети, скіфи, саки, сармати. Своїми розбійними набігами вони тримали в постійному страху землеробське населення не лише Середньої Азії, а й Ірану, який дещо раніше став на шлях цивілізаційного розвитку.

Архаїчна Середня Азія

Донедавна історики, як правило, вважали стародавню Середню Азію «зовнішнім Іраном», периферією давньоіранської цивілізації. Проте археологічні знахідки дають підстави розглядати цей регіон як вогнище самотніх культур: парфянської, маргіанської, хорезмської, согдійської, чачіської, ферганської.

Середньоазіатська цивілізація сформувалася кількома самостійними вогнищами, її культури контактували між собою й водночас налагодили тісні зв'язки з іншими цивілізаціями Стародавнього Сходу, насамперед передньоазіатськими (месопотамською, еламською).

Найдавнішою неолітичною культурою Середньої Азії вважають джейтунську. Вона склалася в VI тис. до н. е. на південному сході регіону, між горами Копетдагу та Каракумами. Джейтунські племена були землеробсько-скотарськими. Вони підтримували тісні зв'язки з месопотамською неолітичною культурою Джармо.

У V—IV тис. до н. е. землеробсько-скотарські общини Середньої Азії навчилися плавити мідь, одомашнили велику рогату худобу, а згодом — і верблюдів, почали використовувати іригацію. Наприкінці III — на початку II тис. до н. е. на південному заході Середньої Азії вже з'явилися оточені цегляними мурами невеликі поселення міського типу (Алтин-Депе, Намазга-Депе). Жителі цих «міст» поділялися на три соціальні групи: вожді й жерці, общинна знать і, нарешті, рядові общинники. Поблизу багатих тамтешніх гробниць виявлено могили без будь-якого поховального начиння, що, можливо, належали рабам.

З нез'ясованих причин — найімовірніше, через засоленість ґрунтів — ці найдавніші середньоазіатські «міста» в середині II тис. до н. е. занепали. Тимчасом на півдні регіону, в Маргіані та Бактрії (територія нинішнього Північного Афганістану та Південного Узбекистану), острівцями серед моря кочових племен виникли нові поселення землеробів, що підтримували зв'язки з Месопотамією та Еламом. Тоді ж на півночі Середньої Азії з'явилися іраномовні скотарські племена. Між ними та осілим населенням півдня Середньої Азії (Бактрії та Маргіані) налагодилися стабільні стосунки (не завжди мирні), що стимулювали процес класо- й державотворення.

**Становлення цивілізації.
Греко-Бактрійське
царство**

Цивілізоване суспільство з'явилося в Середній Азії наприкінці II — на початку I тис. до н. е. Його побудові сприяли вступ регіону в залізний вік і створення

у Прикаспії та в долині Муграба складних іригаційних систем. За даними «Авести», це суспільство складалося з жерців, воїнів-колоністів, землеробів-скотарів, ремісників і рабів патріархального типу.

У VI ст. до н. е. почався новий, третій, етап в історії стародавньої Середньої Азії. Іранські Ахеменіди приєднали частину її оазисів (Бактрію) до своїх неозорих володінь. Для цього їм довелося подолати запеклий опір могутнього племінного союзу массагетів — грози старосхідних циві-

лізацій (ці кочівники вже мали важку кінноту). Коли імперію Ахеменідів очолив Дарій I, Середня Азія, як і інші іранські території, вибухнула повстаннями. Особливо енергійно домагалася незалежності Маргіана. Дарій I спромігся зліпити до купи імперію, навіть розширити її територію. Однак після його смерті держава Ахеменідів втратила колишню могутність, і це підштовхнуло місцеву знать до сепаратистських повстань. Відложився Хорезм, нехтували владою Ахеменідів кочові племена.

Чергову сторінку в історію стародавньої Середньої Азії вписали завоювання Александра Македонського. Коли він знищив державу Ахеменідів, Бесс, останній ахеменідський сатрап Бактрії, проголосив себе «царем Азії» й здійснив спробу утворити свою державу в складі Бактрії, Маргіани, Согди та Парфії. Але соратники Бесса послужливо видали Александру Македонському цього політичного невдачу. Впродовж трьох років тривало народне повстання в Согді, очолюване представником місцевої знаті Спітаменом. Александр Македонський потопив цей народний виступ у крові, знищивши 70 тис. согдійців. Щоб замирити регіон, він забудував Бактрію фортецями й одружився з вродливою, але норовливою Роксаною — донькою знатного бактрійця.

Після смерті Александра Македонського Середня Азія увійшла до складу держави Селевкідів. Антіох, син засновника цієї держави, розбудував столицю Маргіани, окільцював увесь оазис 250-кілометровою захисною стіною, побудував і укріпив ряд міст. Бактрія заходилася енергійно відбудовувати свою економіку, понівечену війнами, навіть карбувала свою монету. Водночас вона виборювала собі політичну незалежність. Близько 250 р. до н. е. бактрійський сатрап Діодот проголосив себе незалежним володарем. Приблизно тоді ж від Селевкідів відложилася й Парфія. У Середній Азії, таким чином, утворилося кілька нових держав.

Найпомітнішою новоутвореною державою було Греко-Бактрійське царство, влада в якому належала завойовникам — грекам і македонцям. У ньому збереглася елліністична структура суспільства. У 80-х роках II ст. до н. е. непосидючі греки Бактрії здійснили перехід через Гіндукуш і розпочали завоювання індо-пакистанського субконтиненту. Але вже тоді політично нестабільне Греко-Бактрійське царство почало розпадатися на окремі невеличкі держави. Подальша історія Греко-Бактрії розвивалася в руслі цих двох тенденцій.

Отож спокій і стабільність могли явитися середньо-азіатській людності хіба що уві сні. *Оазиси стогнали від спустошливих набігів кочових орд. У III—I ст. до н. е. кочівники об'єдналися в могутні політичні союзи.* Так, на півночі Середньої Азії кочову державу утворили племена сунну, на південному сході Казахстану — усуні. На Бактрію, немов грім з ясного неба, звалилися кочівники-юеджі. Свою посильну лепту в цей вселенський розгардіяш внесли й саки. *Поява кочових держав відкрила нову, похмуру, сторінку в історії людства.*

Творці кочових держав вирізнялися особливою войовничістю. Помпей Трога повідомляв про них (з певною часткою суб'єктивізму): «Ціле життя вони проводять не спішуючись з коня: верхи на конях вони воюють, бенкетують, вирішують свої приватні справи та виконують громадські обов'язки. Вершниками вони переїжджають з місця на місце, зупиняються, торгують, ведуть розмову... Завжди вони в тривозі й русі, завжди заклопотані або зовнішніми війнами, або внутрішнім розбратом... Володарів слухаються не тому, що поважають їх, а тому, що бояться. В любові не знають спини, в їжі стримані. Ніяким словам їхнім та обіцянкам довіряти не можна, якщо вони самі не зацікавлені в дотриманні свого слова».

Парфянське царство

Парфія, яку звільнив з-під влади Селевкідів місцевий сатрап Андрагор, не дістала жаданого спокою й стабільності, бо невдовзі, вже в середині III ст. до н. е., її завоювали споріднені зі скіфами та массагетами напівкочові племена — *парни*, які повстали проти лукавих грецьких торговців. Вождь парнів, Аршак, взяв собі царський титул, а всі його наступники йменували себе *Аршаками*. Спершу це царство (його назвали Аршакидським або Парфією) існувало у складі власне Парфії та сусідньої Гірканії, проте вже в II ст. до н. е. воно завоювало Мідію й розширило свої західні кордони до Месопотамії (парфянського царя Мітрідата I проголосили в 141 р. до н. е. «царем» у Вавилоні). *Парфія, таким чином, об'єднала Іран і Туран (Середню Азію) й стала світовою державою.*

У середині II ст. до н. е., коли під натиском кочівників розпалося Греко-Бактрійське царство, Парфянська держава вціліла. Проте вона вступила в затяжний і небезпечний конфлікт із могутнім Римом. Наприкінці I — на початку II ст. н. е. Парфянське царство значно ослабло через криваві міжусобиці, що їх уміло розпалював і з вигодою для себе використовував Рим, і, зрештою, втратило свою незалежність — потрапило до рук римських ставлеників.

Наростав сепаратизм у Гірканії, Маргіані. Парфія зазнала кілька дошкульних поразок від римських легіонів. У III ст. н. е. владу в ній захопив володар Персиди (одне з васальних царств) Арташар Сасанід. У Парфянській державі розвивалися ремесла, пожвавився грошовий обіг, виростали міста (Помпей Трога називав Парфію — ясна річ, перебільшуючи — країною «тисячі міст»). Основним парфянським містом була Ніса (її руїни лежать поблизу нинішнього Ашгабада). Недалеко від неї було споруджено царську резиденцію Аршакидів та їхню гробницю.

Кочівники-парни внесли суттєві корективи в парфянське суспільство. Вони поставили місцеве населення, за словами античного автора, «між рабством і волею» — обклали селян-общинників податками, прикріпили їх до землі та зобов'язали цю землю обробляти (у формі державної повинності). У храмових і державних господарствах Парфії використовувалася також рабська праця.

Парни не зробили Парфію сильною централізованою державою: вони не мали відповідного досвіду. Її державні структури залишалися аморфними, значною мірою архаїчними. Царя обирали ради племінної знаті та жерців. Траплялося, що на політичний Олімп сходив не царський син, а якийсь далекий родич. Дрібні держави, що входили до складу Парфянського царства, зберігали автономію.

Кушанська держава

На території колишнього Греко-Бактрійського царства спершу існувало кілька дрібних держав, очолюваних вождями кочових племен. Один із таких володарів, Герай, іменував себе *кушанцем* і зображувався на монетах озброєним вершником, щоб ніхто не сумнівався в його прихильності до кочового світу. Свої володіння він усіяко розширював, і це, зрештою, привело до появи десь у I ст. н. е. Кушанської держави. Ця держава на заході межувала з Парфією, на сході — з ханьським Китаєм. Заснував її Кадфіз I, який взяв собі титул «царя царів». Він, а ще більше його син Кадфіз II, здійснили воєнну експансію в Північно-Західну Індію, значна частина території якої (мабуть, до м. Варанасі) увійшла до складу Кушанської імперії — неозорої, проте неміцної. Серед володарів цієї імперії найбільш відомий Канішка, який зробив своєю столицею м. Пурушапуру (суч. Пешавар). Кушанська імперія проіснувала недовго. Вона зазнала нищівної поразки у війні з Сасанідською державою.

В середині IV ст. н. е. сасанідські війська вже порядкували на території Бактрії. Відтоді сасанідські намісники в Бактрії називали себе «царями кушан», навіть «великими царями кушан».

Кушани вміло скористалися з того, що через їхню державу пролягав заснований наприкінці I тис. до н. е. Великий шовковий шлях. Вони налагодили жваву торгівлю з Римом, Китаєм, іншими державами Заходу та Сходу. В Рим вони доправляли рис, бавовняні вироби, прянощі, парфуми, цукор, слонову кістку, самоцвіти, а з імперії ввозили тканини, одяг, вироби зі скла та коштовних металів, вина, твори мистецтва тощо.

Не обминула цивілізація й інший куточок Середньої Азії — Согд, відомий своїми оазисами в долинах Кашкадар'ї та Зеравшана. Согд, столицею якого було м. Мараканда (країна сучасного Самарканда), очевидно, входив до складу держави Селевкідів і Греко-Бактрійського царства. Джерела розповідають про нього вкрай скупю.

У пониззі Амудар'ї помітну роль відігравав Хорезм, який у IV ст. до н. е. відложився від держави Ахеменідів. Проте і його, зрештою, спіткала лиха доля, він став жертвою набігу кочових орд (гунів і тюрків). Структуру хорезмського суспільства джерела відтворюють лише гіпотетично. Схоже, в ньому існували великосімейні общини (20—40 осіб), при цьому в общинних господарствах використовувалася праця домашніх рабів.

Культура, релігія

Нині дослідники не мають сумніву в тому, що *розквіт середньовічної культури Середньої Азії значною мірою базувалася на успадкованій стародавній культурі цього регіону.*

Художнє ремесло розвивалося в Середній Азії ще в неолітичну добу. Збереглися предмети тодішнього гончарства, вироби з коштовних металів, бронзи, напівкоштовних каменів. На плоских кам'яних печатках тодішні умільці майстерно зображували сцени полювання, биків, драконів, тигрів, змій, міфологічних героїв. У цих виробках простежуються як місцеві, так і іноземні художні форми.

Входження Середньої Азії до складу імперії Ахеменідів відкрило нові можливості для культурних взаємовпливів. Середньоазіатська цивілізація істотно збагатилася, творчо запозичивши елементи передньоазіатських культур. Про

це свідчать предмети з великого «амудар'їнського скарбу», тодішні палацові й храмові комплекси, витримані в стилі «іранської» архітектури.

У культурі Греко-Бактрійського царства переважали еллінські риси, проте збереглася й місцева культурна традиція. Почалося злиття культурних надбань Сходу і Заходу. Однак найвиразніше простежується синтез місцевого та грецького культурних компонентів у парфянській культурі. Еллінське начало позначилося в ній передусім на скульптурі. В іранському стилі зводилися храми (в їх плануванні поєднувалися круг з квадратом), проте їхні колони належали до корінфського грецького ордера. Ритони зі слонової кістки мали східну форму, але окремі їхні сюжети (скажімо, зображення олімпійських богів) витримані в еллінському стилі. Характерно, що в парфянську добу культура процвітала лише в містах, сільський люд проживав у примітивній обстановці.

Вельми своєрідною була культура Маргіани, що більше нагадувала бактрійську, аніж парфянську. Там надійно прижився зороастризм, хоча прокладав собі шлях і буддизм.

У кушанській культурі наявні три найважливіші компоненти: бактрійський, давньогрецький та давньоіндійський, що прийшов у Середню Азію разом з буддизмом. Поряд з культурним офіціозом розвивалася в кушан і народна традиція. Скажімо, кушани любили зображувати озброєних вершників.

Отже Середня Азія в давнину була горнилом, у якому переплавлялися культурні надбання багатьох стародавніх народів. Її культура певною мірою вплинула на культурний розвиток інших регіонів Стародавнього Сходу та античного світу.

Різноманітним було релігійне життя середньоазіатської людності. Вшановувалися місцеві племінні культури. Ймовірно, що саме Середня Азія, точніше, Бактрія та Маргіана, стали батьківщиною зороастризму. З Індії на середньоазіатські простори прийшов буддизм.

Тексти і література

Тексти

- Авеста в русских переводах (1861—1996). СПб., 1997.
 Авеста. Избранные гимны. Душанбе, 1990; Москва, 1993.
 Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940.
 Материалы по истории СССР. Вып. 1. Древнейшие народы и государства на территории СССР. Москва, 1985.
Пьянков И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975.

Наукові та науково-популярні праці

- Бойс М.* Зороастрийцы: верования и обычаи / Пер. с англ. Москва, 1987, 1993.
Боровкова Л. А. Запад Центральной Азии во II в. до н. е. — VII в. н. э. (Историко-географический обзор по китайским источникам). Москва, 1989.
 Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, языки, религии. Москва, 1992.
Гафуров В. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Москва, 1972.
Грантовский Э. А. Иран и иранцы до Ахеменидов. Москва, 1998.
Гуриев Т. А. Из жемчужин Востока: Авеста. Владикавказ, 1993.
Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва, 1985.
Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Культура и экономика древнего Ирана. Москва, 1980.
Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране. Историко-этнографический очерк. Москва, 1982.
 История Ирана. Москва, 1977.
Кошеленко Г. А. Культура Парфии. Москва, 1966.
Кошеленко Г. А. Родина парфян. Москва, 1977.
Луконин В. Г. Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории культуры. Москва, 1987.
Луконин В. Г. Искусство древнего Ирана. Москва, 1977.
Массон В. М. Средняя Азия и Древний Восток. Москва; Ленинград, 1964.
Маковельский А. О. Авеста. Баку, 1960.
Никулина Н. М. Искусство Ионии и ахеменидского Ирана. По материалам глиптики V—IV ст. до н. э. Москва, 1994.
Пичикян И. Р. Культура Бактрии. Ахеменидский и эллинистический период. Москва, 1991.
Поляков С. П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. Москва, 1980.
Рак И. В. Мифы Древнего и ранне-средневекового Ирана (зороастризм). Санкт-Петербург; Москва, 1998.
Уилбер Д. Персеполь. Археологические раскопки резиденции персидских царей / Пер. с англ. Москва, 1977.
Уилер М. Пламя над Персеполем. Поворотный пункт истории / Пер. с англ. Москва, 1972.
Фрай Р. Наследие Ирана / Пер. с англ. Москва, 1972.
Хинц В. Государство Элам / Пер. с нем. Москва, 1977.
Юсифов Ю. Б. Элам. Социально-экономическая история. Москва, 1968.

ІНДІЯ

ВСТУП ДО ІНДОЛОГІЇ

- **Стан джерельної бази, археологічне дослідження країни**
- **Хронологія та періодизація староіндійської історії**
- **Природно-кліматичні умови в Стародавній Індії**
- **Етногенез та ментальність населення**

Стан джерельної бази, археологічне дослідження країни

Індологам доводиться користуватись убогою і вкрай ненадійною джерельною базою, через що історія Стародавньої Індії порівняно з іншими старосхідними цивілізаціями досліджена чи не найгірше. Джерела, на основі яких учені здійснюють історичну реконструкцію староіндійського суспільства, поділяються на чотири основні групи: староіндійські писемні пам'ятки, повідомлення іноземців про Індію, пам'ятки матеріальної культури та живі традиції давнини в нинішній сільській глушині.

Індійських писемних пам'яток збереглося дуже багато, проте вони не дають надійної історичної інформації. Серед них відсутні документи господарської звітності, світські

закони, історичні хроніки, крім цейлонських хронік перших століть нашої ери та «Кашмірської хроніки» XIII ст. Тому індологи мусять задовольнятися майже виключно релігійно-філософськими й літературними творами та науковими трактатами, які не піддаються точному датуванню і до того ж замовчують тисячолітню історію країни Ведійської доби.

З релігійно-філософських пам'яток індологи найбільше цінують священні книги *Веди*, які складаються з чотирьох основних збірників: *Рігведи* (гімни), *Самаведи* (наспіви), *Яджурведи* (жертвопринесення) та *Атхарваведи* (закляття та замовляння), причому три останні збірники дійшли до нас у кількох редакціях — *самхітах*. Ще в давнину до Вед було складено коментарі, які нерідко потребують не менше пояснень, ніж коментовані ними ведійські тексти. Це — *Брахмани* (книги для жерців-брахманів), *Араньяки* (настанови для пустельників) та *Упанішади* («таємні вчення» для посвячених), причому кожна редакція Вед (самхіта) має свої Брахману, Араньяку та Упанішаду. Найчастіше історики звертаються до Рігведи, яка згадує про найдавніші події староіндійської історії. Історичним джерелом їм служить також сама ведійська мова, лінгвістичний аналіз якої допомагає розв'язувати складну проблему міграції в Північну Індію «аріїв».

До ведійської літератури примикають *Сутри* (Сутти), що їх іноді називають «частиною Вед» — *Ведангою*. Це шість релігійно-філософських і наукових трактатів, які містять інформацію про релігійне та громадсько-правове життя стародавніх індійців.

Цінним історичним джерелом служать також *Шастри*, які виникли на основі Сутр і частково складені — для легшого запам'ятовування — у віршовій формі. З цих наукових та політичних трактатів індологи особливо виділяють *Дхармашастри* та *Артхашастру*. Дхармашастри — це релігійно-етичні правила, що пояснюють *дхарму* — морально-етичні норми, взагалі весь спосіб життя кожної касти. Найпоширенішою і найавторитетнішою Дхармашастрою були «Закони Ману» («Ману-сміті»), що їх склав, як запевняє традиція, «індійський Ной» — Ману (він уцілів під час всесвітнього потопу і врятував священні тексти Вед). Черпати з них історичну інформацію непросто, адже не можна впевнено сказати, що в них так і залишилось напучуваннями, а що стало нормою життя. Артхашастра ж — це великий соціально-економічний і

політичний трактат, який містить поради царям щодо знищення політичних конкурентів, ведення воєн, взагалі керування державою. Авторство Артхашастри традиція приписує брахману Каутільї (Чанак'ї), хоча історики вважають, що цей трактат, найімовірніше, складався упродовж кількох століть. Використовувати Артхашастру для історичної реконструкції доводиться вкрай обережно, бо важко з'ясувати, наскільки її рекомендації втілювалися в життя.

Індологи О. О. Вігасін та Д. М. Лелюхін вважають, що в Артхашастрі «не описується конкретна держава чи політична ситуація, а викладено уявлення про абстрактну, ідеальну державу, хоча водночас розроблена в ній «політична теорія», напевно, була пов'язана з практикою і до певної міри є узагальненням політичної дійсності стародавньої Індії».

Велику історико-пізнавальну цінність становлять грандіозні епічні поеми *Махабхарата* та *Рамаяна* — справжні енциклопедії побуту й традицій стародавніх індійців. Проте ані самі поеми, ані ті їхні сюжети, які можна вважати історичними, не датуються.

Звертаються індологи за історичною інформацією також до буддійської та індуїстської літератури, особливо до легенд-*пуран* (традиція налічує 18 пуран).

Староіндійська епіграфіка вкрай бідна: індійці неохоче вдавалися до записів, навіть торговельні договори укладали в усній формі. Все ж нечисленні епіграфічні пам'ятки часом містять цінну інформацію. Це стосується передусім едиктів (указів) царя Ашоки (вони викарбувані на кам'яному стовпі), написів у печерах Аджанти тощо.

Багато повідомлень про Стародавню Індію залишили іноземці. З європейців першим описав цю «країну тисячі чудес» у VI ст. до н. е. грек Скілак, однак по-справжньому відкрили її лише учасники індійського походу Александра Македонського в IV ст. до н. е. На зібраному ними матеріалі побудували свій опис Індії Плутарх, Курцій Руф, Помпей Трога, інші античні автори. Яскравий і відносно правдивий опис цієї країни належить сирійському послу в індійській державі Маур'їв Мегасфену (праця Мегасфена не збереглася, проте її часто цитують чи переказують Страбон, Діодор, Арріан). Багату інформацію про Індію вмістив у працях «Індіка» та «Анабазис» Арріан. Важливим історичним джерелом служать також цейлонські хроніки, подорожні нотатки китайських паломників до буддійських святинь — Сюань Цзана, Фа Сяня, І Цзіна та ін. Дово-

диться все ж констатувати, що в повідомленнях іноземців про Індію часто трапляються явні вигадки, тому до них слід ставитись критично.

Пам'яток матеріальної культури Стародавньої Індії збереглося дуже мало, бо її архітектура була в основному дерев'яною, до того ж індійці практикували кремацію небіжчиків і не супроводжували поховання жертвопринесеннями.

Базою реконструкції староіндійської історії служать також традиції давнини, що збереглися в глухих індійських селах, передусім у господарському побуті селян. Проте використовувати таке специфічне джерело історичної інформації доводиться обережно, бо хоч би якою міцною була традиція, вона впродовж тисячоліть не залишилась абсолютно незмінною.

Здобутки археологічного дослідження Індії доволі невеликі. Першими вагомими, навіть сенсаційними відкриттями археологів в Індії стали розкопки пограбованих руїн Мохенджо-Даро та Хараппи на початку 20-х років ХХ ст. На руїни цих міст уперше натрапили британські промисловці, які побудували з їхньої цегли 160-кілометровий залізничний насип. Лише згодом англійський археолог Дж. Маршалл зі своїми індійськими колегами Д. Р. Сахні та Р. Д. Банерджі примусили служити науці те, що залишилось від найдавніших вогнищ індійської цивілізації.

Розкопки Мохенджо-Даро й Хараппи, а пізніше також Чанху-Даро, Калібангана, Лотхала та інших стародавніх міських центрів справили на істориків приголомшливе враження, адже вони відкрили одну з найдавніших міських цивілізацій, яка виникла задовго до приходу в Індію арійських племен, і спонукали вчених до перегляду концепції про створення староіндійської культури чужинцями-«аріями».

На жаль, розкопки Мохенджо-Даро нині гинуть буквально на очах, бо із спорудженням Суккурської греблі та розширенням площі зрошуваних земель підґрунтові води піднялися майже до поверхні, внаслідок чого селітра стала просочуватися в цеглу й руйнувати її — і міські стіни почали розвалюватись на шматки. Жоден із запропонованих методів консервації цієї пам'ятки староіндійської цивілізації не дав бажаного ефекту, тому розкопки Мохенджо-Даро довелося припинити.

Масштаби археологічного дослідження Індії зросли після утворення 1947 р. на її території двох суверенних держав — Республіки Індія та Пакистану. Було, зокрема,

розкопано на початку 50-х років «культуру сірої розписної кераміки», яку вчені здебільшого пов'язують з «аріями», кілька стародавніх столиць (Раджагріха, Паталіпутра тощо), фортець (у Рупалі, Уджаяні тощо), буддійських храмів та монастирів (у Карлі, Аджанті, штаті Андхра-Прадеш та ін.). Нині продовжуються розкопки хараппських поселень (їх виявлено вже понад тисячу), реалізується програма археологічного вивчення тих міст і місцевостей, про які згадує староіндійський епос, або ж пов'язаних з індійським походом Александра Македонського.

Хронологія та періодизація староіндійської історії

У стародавній Індії не було свого Манефона чи Бероса, її історію в давнину ніхто не написав. Цьому не варто дивуватись, адже, як зазначає Л. С. Васильєв, «у суспільстві, заклопотаному насамперед релігійно-духовними проблемами... практично немає місця для соціально-історичної пам'яті в будь-якій іншій формі, окрім релігійно-епічної, міфологічно-культурної». Відсутність історичної традиції й датованих писемних пам'яток унеможлиблює складання надійної хронології, яка, таким чином, залишається «білою плямою» в індології. У кращому випадку вдається встановити черговість історичних подій. Одним словом, творці староіндійської цивілізації ніби спеціально потурбувались про те, щоб майбутні студенти-історики не були переобтяжені зачуванням дат.

Історію Стародавньої Індії вчені поділяють на такі чотири періоди:

Індський (Хараппський, Доведійський), на який припадає існування в долині р. Інд найдавнішої цивілізації. Датується він XXIII—XVIII ст. до н. е.;

Ведійський, упродовж якого розселялися в Північній Індії арійські племена та зароджувалась цивілізація в басейні р. Ганг (XIII—VII ст. до н. е.);

Буддійський (його ще називають Магадхо-Маурійським), протягом якого в країні виникла та поширилася буддійська релігія, що відіграла колосальну роль у суспільному та духовному житті індійців, відбувся економічний розквіт Індії та постали в ній великі держави. Датується VI—III ст. до н. е.;

Класичний (чи Кушано-Гуптський) — доба найвищого соціально-економічного піднесення староіндійсь-

кого суспільства та оформлення кастового ладу (II ст. до н. е.— V ст. н. е.).

Природно-кліматичні умови в Стародавній Індії

Географічний ареал Стародавньої Індії — це весь Індостан, тобто територія сучасних держав — Республіки Індія, Пакистану, Непалу, Бангладеш та Шрі-Ланки. Стародавню Індію обрамовували Гімалаї, величну красу яких передали на своїх полотнах художники Микола та Святослав Реріхи. Її обмивали води Бенгальської затоки, Індійського океану та Аравійського моря. Отож у географічному відношенні країна належала до числа найізолюваніших у давнину.

На такій величезній території природно-кліматичні умови, зрозуміло, не могли бути однаковими. Тут склалися три географічні зони: Північно-Західна, Північно-Східна та Південна.

Північно-Західна Індія охоплювала широку долину р. Інд та її численних приток з прилеглими гірськими районами. В сиву давнину Інд мав сім основних приток, проте згодом дві з них пересохли, тому ця територія дістала назву «Країна п'яти рік» — Пенджаб. Край нижньої течії Інду назвали Сінд. Тут західний берег ріки гористий, а на схід простягнулася мертва пустиня Тар, яка цілком ізолювала басейни обох великих рік, Інду й Гангу, що значною мірою спричинило неоднаковість історичних доль Північно-Західної та Північно-Східної Індії. Розливи Інду, що витікав із Гімалаїв, залежали від танення снігів у горах і тому були нестабільними. Вологі мусони не досягали долини Інду, дощів там випадало дуже мало, влітку шаленіли гарячі вітри пустелі, тому земля вкривалася зеленню лише взимку, коли Інд розливався.

Північно-Східна Індія була розташована в зоні тропіків, її клімат визначався мусонами Індійського океану. Там вегетація тривала впродовж цілого року, а пір року було, як у Стародавньому Єгипті, три. У жовтні — листопаді, відразу після жнив, наставала зима, яка нагадувала наш «оксамитовий сезон» у Криму. Найхолодніше було в січні — лютому, коли температура повітря знижувалася до +5 °С, нависали тумани, випадала ранкова роса. Потім приходило тропічне літо, коли стояла пекельна спека. На відміну від Єгипту, де ночі завжди прохолодні, в долині Гангу в березні — травні нічна температура повітря, за майже стопроцентної його вологості, не падала нижче

+30...+35 °С, а вдень часом піднімалася до +50 °С. У таку спеку трава вигорала, дерева скидали своє листя, водомища висихали, земля здавалася спустошеною та занедбаною. Характерно, що саме в ту пору індійські селяни готували поля під засів. У червні — серпні наставав двомісячний дощовий сезон. Тропічні зливи несли жадану прохолоду, повертали землі красу, тому населення зустрічало їх як велике свято. Проте сезон дощів нерідко затягувався, тоді ріки виходили з берегів і затоплювали поля й селища, коли ж він запізнювався — приходила страшна посуха.

«Коли в нестерпну спеку й задуху, — ділиться своїми враженнями чеський журналіст, — на небі громадаються чорні хмари, які обіцяють сильну зливу, і ви годинами даремно чекаєте, коли вона нарешті проллється, а тим часом хмари на небі починають розсіюватись і разом з ними зникає надія на рятівний дощ, — ви й самі ладні впасти навколішки і благати котрогось із могутніх індуїстських богів, щоб він зглянувся і відкрив нарешті своєю ваджрою «шлюзи небесних ставків».

Родючий алювій, товщина якого в окремих місцях досягає сотень метрів, тепличний клімат перетворили долину Гангу на справжнє царство Флори. Схили Гімалаїв вкривали одвічні ліси, долинну місцевість — бамбукові хащі та мангові гаї, в пониззі Гангу буяли очерет, папірус, лотос. Казково багатим був і тваринний світ цього куточка планети. В джунглях бродили королівські тигри, носороги, леви, слони та безліч іншої звірини, тож цей регіон був суцільним раєм для стародавніх мисливців-лучників.

Ріка Ганг, яка також витікала з Гімалаїв і за 500 км від впадіння у Бенгальську затоку утворила найбільшу у світі дельту (мулисту й непридатну для навігації), мала багато приток, найбільшою з яких була Джамна. Обидві священні ріки зливалися в одне річище біля сучасного Ілахабада — своєїрідної Мекки індуїстів, а до того впродовж 1000 км текли паралельно.

Надра басейнів Інду й Гангу були багаті на сировинні ресурси, особливо на мідну та залізну руди. Найбагатшими покладами металевих руд, які до того ж залягали майже на поверхні землі, славився південно-східний Біхар (на сході басейну Гангу).

Таким чином, природно-кліматичні умови в Північній Індії, де з'явилися найдавніші індійські цивілізації, були загалом сприятливими для господарської діяльності людини. Разом із тим ідеальними їх назвати не можна. Давалися взнаки і страшні посухи, і не менш згубні повені,

необхідна була іригація, хоча штучне зрошення полів відіграло в сільськогосподарському розвитку країни набагато скромнішу роль, ніж у Єгипті чи Месопотамії. Завдавали збитків хліборобу птаство й гризуни, люди не знали рятунку від отруйного гадюччя, що ним кишіли джунглі. До речі, й нині індійські кобри щороку жалять сотні тисяч людей, причому кожен десятий з ужалених ними помирає. Проте найбільш діяла індійців невпинна боротьба з дикими джунглями й бур'янами, які були здатні в лічені дні перетворити освоєні важкою працею земельні ділянки на непрохідні хащі. Іригаційний характер землеробства та потреба відвойовувати землі в джунглів були тими чинниками, які сприяли згуртуванню селян у трудовий колектив, робили селянські общини напрочуд міцними.

Характерно, що стародавні індійці дуже дбайливо ставились до живої природи, намагались не завдати їй шкоди і навіть піднесли цей мудрий принцип у ранг релігійного закону, тому їхня господарська діяльність виявилась менш згубною для екологічної ситуації, аніж інших стародавніх народів, передусім китайців.

Інакше склалися природно-кліматичні умови в Південній Індії, відрізаний від Північної суцільним ланцюгом гірських кряжів*. У центральній частині материка (це найбільше на планеті плоскогір'я називають Деканом) було можливе лише терасне землеробство. Ріки Декану повноводні, піски найбільших із них, Годаварі й Кістані (Крішну), багаті на золото й алмази. Щодо крайнього півдня материка, то його повноводні ріки з крутими берегами та бурхливою течією не відігравали істотної господарської ролі, тому цивілізація у цьому регіоні постала найпізніше.

У давнину Індію називали *Ар'явартою* — «країною аріїв». Згодом з'явився також топонім *Бхарат*, який походив від імені легендарного героя Бхарата (він був, за однією версією, сином царя Душ'янті й небесної красуні — а́псари, за іншою — прабатьком роду людського). В середні віки існувала ще одна назва Індії — *Хіндостан* (Хіндустан), європейським варіантом якої й став топонім Індія. Топонім Хіндостан означає «країна Хінд» і походить від перської назви річки Хінд (індійці називали цю річку

---

* Найбільші гори цього кам'яного поясу Віндх'я рятували аборигенів від нападників, проте ізолювали їх від навколишнього світу, сприяли збереженню в них первісних форм суспільного укладу.

Сіндху). Нині в Республіці Індія обидві назви — Бхарат і Хіндустан — рівноправні, хоча перша вживається частіше.

Етногенез та ментальність населення

Індія була заселена ще в сиву давнину, можливо, навіть стала зоною антропогенезу. Етногенез її населення — одна з «найбілиших плям» в історичній науці, що спричинене його неймовірною етнічною строкатістю. Індійський народ складається, як відомо, з представників усіх чотирьох рас і спілкується більш ніж 870 мовами й діалектами. Так, на півночі Індії мешкають санскритомовні хіндустанці, бенгали, маратхи, гуджарати, пенджаби та інші європеїди. Північно-Східну Індію обжили переважно південномонголоїди, що розмовляють тибето-бірманськими мовами. Острівцями в північних та центральних регіонах країни мешкають австралоїди, мови яких належать до групи мунда. Південь материка заселений здебільшого негроїдами, які спілкуються дравідійськими мовами (телугу, тамілі, каннара, малаялі та ін.). Крім цих народів, в Індії існує безліч етнічних меншин, далекі предки яких максимально відрізнялись між собою соціально-економічним, політичним і культурним рівнем. У Декані, Західних і Східних Гатах, передгір'ях Гімалаїв, у важкодоступних місцинах, де люди споконвіків жили ізольовано, донині близько 25 млн аборигенів ще займаються примітивним вирубно-вогневим рільництвом (наги) чи навіть збиральництвом і мисливством (андаманці, кадари). Розплутувати Гордіїв вузол етногенезу такого сонму народів і племен — справа безнадійна. Вчені намагаються «вчислити» бодай корінне населення країни. Антропологи здебільшого відносять жителів хараппських міст до середземноморської гілки європеїдної раси, вважають їх людьми довгоголовими, темноволосими, темноокими, смаглявими, з прямим чи хвилястим волоссям, однак при цьому не дають відповіді на запитання: були ці європеїди тубільним чи зайшлим людом? Існує гіпотеза, котра базується на даних лінгвістики (встановлено, що мова хараппського населення була протодравідійською), за якою найдавнішим населенням долини р. Інд були, найімовірніше, темношкірі дравіди, яких «арії» згодом відтіснили на південь материка. Принаймні з'ясовано, що Північно-Східну та Центральну Індію негроїди обжили ще за неоліту.

Демографічна ситуація в Стародавній Індії визначалася трьома основними факторами: перманентною міграцією племен і народів, жахливою смертністю людей від недодання та хвороб і багатодітністю сімей.

Що можна сказати про ментальність стародавніх індійців?

Іноземцям (здебільшого грекам та китайцям) подобалася вдача індійців, особливо їхня схильність до скромного способу життя, чуйність, чемність, незлодійкуватість, вірність своєму слову, охайність, глибока побожність, яка не пригнічувала їх, не примушувала цуратися земних радощів, відсутність у них шовіністичних настроїв, що ними — ніде правди діти — грішили інші народи давнини.

Зокрема, китайський мандрівник Сюань Цзан так характеризував індійців: «Простий люд в Індії хоч і легковажний, однак чесний і заслуговує на повагу. В грошових справах індійці безкорисливі, в судових процедурах уважні до людей. Вони бояться відплати в майбутніх втіленнях і байдужі до мирської суєти. Індійці не допускають обману чи зради й дотримуються даної клятви чи обіцянки. В управлінні в них панує гідна подиву чесність, а у всій поведінці — м'якість і люб'язність». Античні автори запевняли, що індійців ніхто ніколи не звинувачував в обмані, що вони не розплодили злодіїв, нічого в своїх будинках не ховали і мали відразу до сутяжництва (*Arrian*. Індіка. XII. 5; *Страбон*. Географія. XV. 1:53).

Основними життєвими цінностями, яких слід домагатись і заради яких варто страждати, індійці вважали *дхарму* — релігійне вчення, *артху* — багатство й політичну вигоду, *каму* — плотські втіхи та уподобання. Найтяжчим злочином проти моралі вони вважали вбивство, обман, крадіжку, пияцтво та образу духовного наставника. Індійці мали потяг до знань і цінували освіченість. Проте найбільше вражає їхня здатність легко запозичувати елементи чужої культури, не втрачаючи своєї культурної самобутності.

Індійцям, звичайно, доводилось воювати, проте вони не були войовничими за вдачею. На полі бою вони неухильно керувалися загальноприйнятими правилами, які забороняли нападати на слабшого (скажімо, вершнику на піхотинця), на пораненого чи сплячого, вбивати незброєного, якщо він здається в полон. Староіндійська історія не знала випадків збройного нападу на мирне населення чи масового знищення військовополонених (їх обертали на рабів, з наданням права викупу). Не траплялося також, щоб індійці поглумилися над послом.

Пильну увагу приділяли індійці ритуальній чистоті свого тіла. Вони регулярно милися, причому в окремих випадках, коли потребувалася особлива «чистота» тіла, — коров'ячою сечею та кіз'яком.

ВІХИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

- **Індська (Хараппська) цивілізація**
- **Заселення Північної Індії «аріями»**
- **Поява цивілізації в долині Гангу**
- **Індійський похід Александра Македонського**
- **Імперія Маур'їв**
- **Імперія Гуптів**

У загальних рисах Стародавня Індія вписувалася в груповий портрет старосхідних цивілізацій. Деякі ознаки об'єднували її в історичному плані навіть із Стародавнім Китаєм. Так, у ній, як і повсюдно на Стародавньому Сході, відбулася «міська революція», тобто з'явилися міські общини, виникли приватна власність і патріархальне робото-власництво тощо. Все ж, хоча Індія в давнину не була такою ізольованою від інших цивілізацій, як Китай, своєю надзвичайною самобутністю вона перевершила навіть старокитайське суспільство. В Індії, наприклад, дуже невідразно проявилася політична централізація, більше давалися взнаки роздробленість і нестабільність. У жодній іншій країні Стародавнього Сходу не відбулося такого заокостеніння суспільних верств, як в Індії, де станова ієрархія оформилась у неймовірно живучу систему варн і каст. Не менш живучою, безприкладною у світовій історії, виявилася також система індійських землеробських общин. Жодна країна світу не могла змагатися з Індією в етнічному та культурному розмаїтті населення. В суспільно-політичному житті індійців особливу роль відігравав світоглядний чинник. Перелік феноменів індійського суспільства можна було б продовжити, проте й наведених досить,

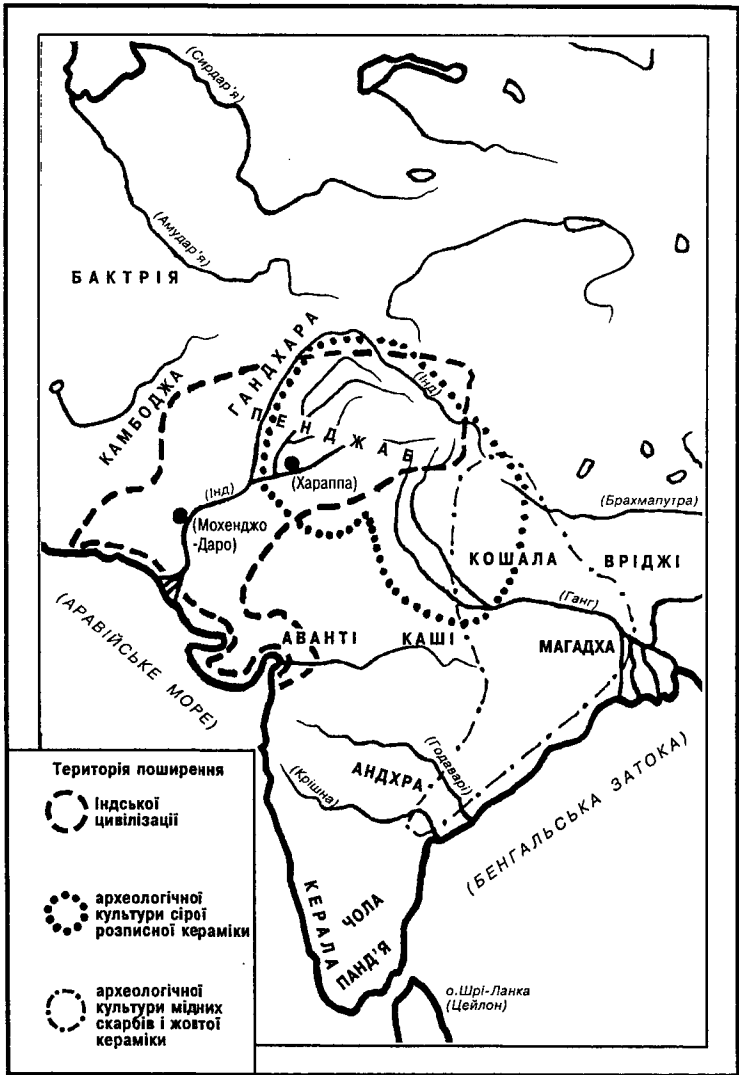
щоб погодитись з тими істориками, які називають його «майже інопланетним».

Індська (Харапська) цивілізація

Перші поселення землеробів археологи виявили в низькогірських західних районах долини Інду. Їх датують IV тис. до н. е. В середині III тис. до н. е. такі поселення зарясніли вже по всій долині, причому окремі з них, як на той час, можна вважати містами. Отож у Північно-Західній Індії склалася третя після шумерської та єгипетської міська цивілізація епохи бронзи. Вчені називають її по-різному: Індською, Протоіндійською, Харапською, Доведійською. Географічний ареал цієї цивілізації виходив далеко за межі Індської долини і майже вдвоє перевищував сумарну територію Стародавньої Месопотамії та Стародавнього Єгипту, приблизно дорівнював території сучасної Франції.

Основними вогнищами Індської цивілізації були міста Мохенджо-Даро та Хараппа. Кожне з них займало площу близько 2,5 кв. км, мало потужну оборонну стіну, у його дво- і триповерхових будинках загалом мешкало до 100 тис. городян. У містах була цитадель, призначена, найімовірніше, для магістрату. В цитаделі Мохенджо-Даро археологи виявили басейн площею понад 83 кв. м, що використовувався для колективних обмивань, пов'язаних з культовою практикою індійців, чи, можливо, для коронації царя, якого вони, на відміну від європейців, не помазували на царство, а окроплювали. Неподалік від цього басейну стояли громадські комори для зерна і щось схоже на залу чи ринок. Широкі міські вулиці, як і в шумерських центрах, перетиналися під прямим кутом. Обабіч вулиць тулилися крамниці та майстерні. Кожна багата садиба мала свою криницю, криниці було вирито також на вулицях. Городяни обзавелись чималою кількістю криниць, мабуть, у зв'язку з тим, що в їхньому релігійному житті важливу роль відігравали ритуальні обмивання. У Мохенджо-Даро існувала найдосконаліша для тієї доби система водопостачання та каналізації, яка мала колосальне значення в умовах тепличного клімату, перенаселеності міста та загальної анти-санітарії. Майже в кожному будинку було обладнано душ і вбиральню (в Європі такого комфорту не знали навіть короновані власники Версальського палацу, побудованого чотирма тисячоліттями пізніше).

Прямої доказів існування в харапських центрах державних інститутів виявити не вдалося, проте індологи майже переконані в тому, що харапське суспільство мало державу, адже для когось призначалася міська цитадель, хтось пильнував за правильною забудовою міської території та піклувався про її благоустрій. Але яким конкретно був державний устрій харапських міських общин? Монархічним? Олігархічним? Республіканським? На це запитання відповіді досі немає.

Хараппська цивілізація існувала десь упродовж 2300—1700 рр. до н. е., а потім загинула, хоча й не безслідно. Щодо причин її раптової загибелі висловлюються різні гіпотези.

Протягом тривалого часу індологи поділяли точку зору англійського археолога М. Уїлера, згідно з якою хараппські міста стали жертвою нашествия «арійських» племен. Це наукове припущення базувалося на знахідці в Мохенджо-Даро, де виявлено 18 людських скелетів з явними слідами фізичних пошкоджень. Однак згодом ці кістяки було датовано XVIII ст. до н. е., «арії» ж потрапили в Індію кількома століттями пізніше. До того ж, як установили археологи, післяхараппські культурні нашарування в долині Інду майже не відрізнялися від хараппських, тому навряд чи були «арійськими». Нині індологи здебільшого вважають Хараппську цивілізацію жертвою спричиненої нею ж самою (нераціональним веденням поливного землеробства та хижацьким вирубуванням лісів) екологічної катастрофи. Останнім часом її загибель пов'язують з епідемією малярії (ця гіпотеза базується на результатах використання нових методів обстеження згадуваних 18 кістяків).

Хараппська цивілізація розквітла тоді, коли інші райони Індостану ще жили в первісності. Після її загибелі минуло більш як тисячоліття, перш ніж в Індії знову з'явилася цивілізація — вже в іншому регіоні і в іншій історичній обстановці.

Заселення Північної Індії «аріями»

Нова цивілізація постала не в Північно-Західній, а в Північно-Східній Індії, в долині Гангу. Її виникненню сприяла міграція

в Північну Індію «арійських» племен, які назвали свою нову батьківщину Ар'явартою — «країною аріїв». В історичній науці ці племена дістали назву індоарійських.

Індоарійці разом з іранцями відпаростилися від індоєвропейського племінного союзу, як уже зазначалось, приблизно в середині II тис. до н. е. Яким шляхом забрели вони в Індію, з'ясувати не вдалося. Як вважають дослідники, вони могли спершу потрапити разом з іранцями до Ірану, а вже потім перекочувати в індійські джунглі. Могли шляхи індоаріїв та іранців розійтися ще до прибуття останніх в Іран, тобто десь у Середній Азії. Не відомо точно, якою була міграція індоаріїв до Індії. До недавніх пір вона уявлялась дослідникам як нашествя хоробрих і жорстоких воїнів, що супроводжувалось масовим поневоленням аборигенів та кривавими оргіями. Нині ж учені більше схиляються до думки, що відбулося поступове, мирне заселення індійських земель цими племенами. Слід зазначити, що ані перша, ані друга концепція не підтверджуються надійними джерелами.

Історики нерідко трактують прихід індоаріїв у «країну тисячі чудес» як завоювання висококультурним народом напівдиких аборигенів, навіть вважають мігрантів творцями індійської цивілізації. Прихильники расової теорії при цьому зараховують світлошкірих «аріїв» і темношкірих аборигенів до різних рас, осмислюють «арійське завоювання Індії» як перемогу вищої раси над нижчою. На думку ж їхніх опонентів, індоарії — ніяка не раса, а етнічна група чи, що вірогідніше, елітарний прошарок у племінному союзі індоєвропейців, що хараппська культура в Індії своїм рівнем не поступалася індоарійській, тому остання аж ніяк не могла виконати культуртрегерську місію в цій країні.

Отож питання про міграцію в Північну Індію «аріїв» залишається дискусійним, відповіді на нього не виходять за межі здогадів і наукових гіпотез. Наука не знає, відкіля і як потрапили «арії» на свою нову батьківщину.

Поява цивілізації в долині Гангу

Освоєння Північно-Східної Індії «аріями» тривало майже тисячоліття. Цей період індійської історії в науці називають Ведійським, бо саме тоді було складено на санскриті — мові «аріїв» — священні тексти Вед. У Ведійський період, до середини I тис. до н. е., в північних краях Індостану відбувся синтез індоарійської та місцевих (протомундівської та протодравідійської) культур у нову, спільну для населення цього обширного регіону культуру, що її здебільшого ототожнюють з культурою «сірої розписної кераміки».

До своєї міграції в басейн Гангу та її приток індоарійські племена ще вели напівкочове життя, проте в них уже з'явилися соціальна нерівність, зародки станова-кастової системи, легітимна центральна влада — одним словом, зароджувалася цивілізація. Потрапивши в глушину, де лише вряди-годи можна було зустріти осідок землеробів, індоарії стали переходити від кочового життя до осілого, хліборобського. З допомогою залізних знарядь праці, які саме тоді ввійшли у вжиток, вони розчищали дрімучі хащі, осушували болота, будували іригаційну систему у вигляді каналів і водоналивних коліс. До середини I тис. до н. е. весь басейн Гангу вже був обжитий індоаріями, хоч там усе ще залишалось чимало боліт і джунглів.

Політичне життя ведійської Індії вирізнялося вражаючою нестабільністю. Численні племена легко знімались з

обжитих місць і знаходили собі інший осідок. Раптово виникали і швидко гинули царства, династії, змінювались їхні назви. Контури політичної історії країни проглядаються в цій політичній мозаїці лише із середини I тис. до н. е.

Наприкінці Ведійського періоду, але не раніше VIII ст. до н. е., в долині Гангу з'явилися перші міста (до речі, були вони менші за хараппські центри і гірше від них упорядковані) та найдавніші держави, що їх стародавні тексти називають «великими країнами» (*махаджананадами*). Таких «великих країн» налічувалось понад півтора десятка, і вони мали різний політичний устрій. Одні з них були примітивними монархіями з дуже слабкою центральною владою, інші — олігархіями чи республіками.

Найсильніші тогочасні держави в долині Гангу — Кошала із столицею в Шравасті та Магадха із столицею в Раджагриха (нинішній Раджгір). У політичному змаганні між ними поступово гору взяла Магадха (сучасний південний Біхар), яка посилилась за династії Шайшунагів. Шостий цар цієї династії, Аджаташатру, завоював сусідню республіку Ліччхавів, а невдовзі й саму Кошалу. Його наступник Удаїн зробив своєю столицею Паталіпутру — майбутній політичний та культурний осередок Північної Індії. Згодом царі Магадхи поширили свою владу також на сильну державу Аванті із столицею в Удджайні.

У IV ст. до н. е. в державі Магадха відбувся двірцевий переворот. Цього разу на політичний Олімп зійшла нова династія Нандів, яку започаткував царський цирюльник, тобто представник соціальних низів. Нанди тримали півмільйонну армію, яка завоювала держави Центральної Індії, але чомусь винищували військову знать.

Північна Індія, таким чином, політично об'єднувалась, однак цей процес не зачепив долину Інду, яка після загибелі Хараппської цивілізації рясніла карликовими князівствами та племінними союзами. Скориставшись політичною розпорошеністю цієї території, перські царі з династії Ахеменідів прилучили її до складу своєї неозорої держави. Північно-Західна Індія становила дві перські сатрапії — Гандхару та Хінду. Індійці платили завойовникам-персам колосальну данину (майже 9 тонн золота щорічно), служили в перському війську. А втім, входження індійських земель до складу імперії Ахеменідів мало й позитивні наслідки: воно сприяло взаємовпливу індійської та перської культури.

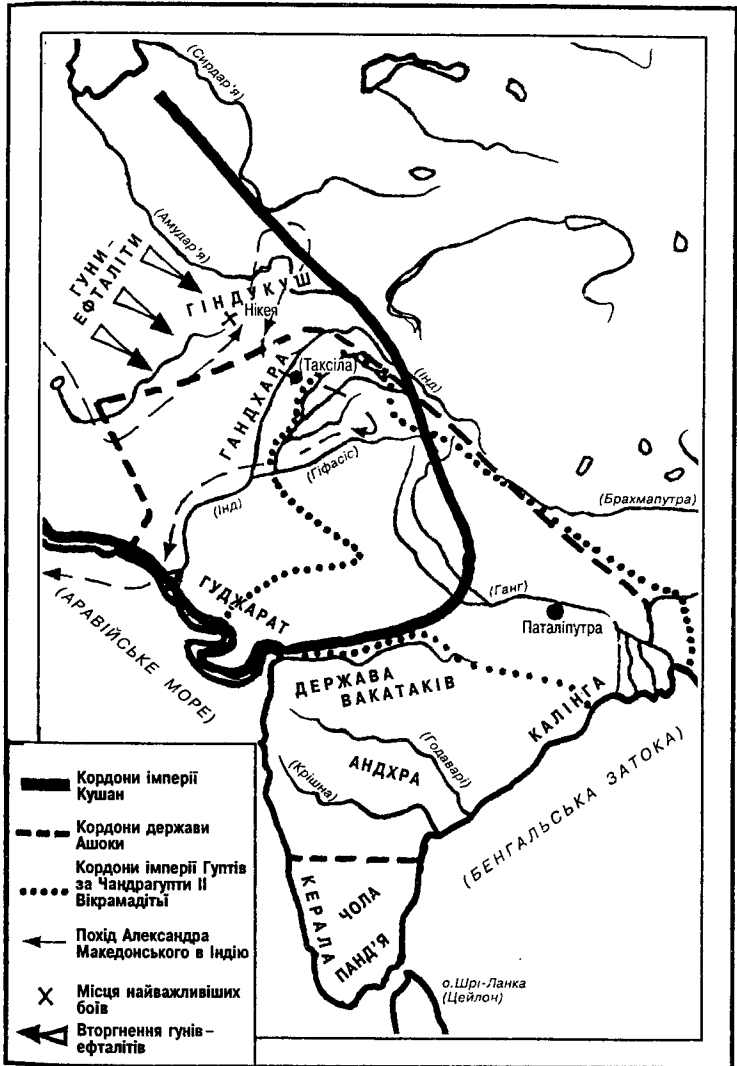

**Індійський похід
Александра
Македонського**

Важливою подією в житті Північної Індії став непрошений візит туди в IV ст. до н. е. греко-македонської армії юного царя Александра. Знищивши Перську імперію Ахеменідів, Александр Македонський надумався кинути собі до ніг увесь світ, а оскільки за тогочасними географічними уявленнями «кінцем світу» була саме Індія, то він і попрямував туди в 327 р. до н. е. Першою жертвою завойовників стала столиця Гандхари Пушкалаваті («Місто лотоса»), яка впала, витримавши 30 днів облоги. Після того, як греко-македонці оволоділи Гандхарою, ряд місцевих царків, у тому числі цар Такшашили, скорилися Александру Македонському й сплатили йому величезну данину. Проте в 326 р. до н. е. один із найсильніших володарів у Пенджабі Пор учинив греко-македонцям збройний опір. Битва відбулася в долині річки Гідасп, причому під час тропічної зливи, яка перетворила долину на непрохідне болото. Військова фортуна відвернулася від Пора. Важкі індійські колісниці загрузали в болоті, бойові слони, яким воїни Александра Македонського завдавали болючих ран, повернули назад і стали топтати свою піхоту. Одним словом, армія Пора зазнала в цій битві нищівної поразки, сам Пор був поранений і потрапив у полон. Александр Македонський великодушно зберіг Пору життя, навіть залишив його на царстві, кордони якого було розширено за рахунок кількох сусідніх міст. Цей широкий політичний жест мав, на думку Александра, послабити збройний опір місцевого населення греко-македонцям.

Здобувши ряд блискучих перемог над роз'єднаними військовими силами пенджабських князівств, армія Александра Македонського дійшла до річки Гіфазис. Воїни Александра вже були по саму зав'язку ситі індійською екзотикою, ледве трималися на ногах від втоми, багато їх гинуло від укусів страшних індійських кобр. Гнітюче враження справляли на них також тропічні зливи, сезон яких був у розпалі. Останні залишки бойового духу в них вивітрились у зв'язку зі звісткою про те, що в долині Гангу на них чекає півмільйонна армія Нандів. Це вже було занадто, і воїни категорично зажадали, щоб їх негайно повернули в рідні краї. В цій непростій ситуації Александр Македонський, як пишуть історики, здобув найпочеснішу перемогу у своєму житті — переміг самого себе, відмовився від маячної ідеї завоювати світ і вирішив обійтися його

половиною. Греко-македонці сушею і морем повернулися додому.

В чому полягало історичне значення індійського походу Александра Македонського? По-перше, завдяки цьому походу Індія потрапила в орбіту економічного й культурного впливу елліністичного світу й водночас познайомила Європу із своєю самобутньою культурою. Цей взаємовплив двох культурних світів забезпечили греко-македонські гарнізони в кількох десятках фортець, що їх побудував на індійській землі Александр Македонський (на місці битви з царем Пором з'явилася, наприклад, Нікея; там, де загинув від старості улюблений кінь македонського царя Буцефал, — Буцефалія тощо). Згодом індійці зрівняли із землею ці оплоти чужоземного панування на їхній батьківщині, проте індійські Александрії встигли відіграти роль носія елліністичної культури в Індії. По-друге, опір греко-македонським нападникам сприяв політичній консолідації індійських територій, утворенню в Індії сильних і стабільних держав.

Імперія Маур'їв

Не встиг Александр Македонський залишити Індію, як там відразу спалахнуло визвольне повстання. Боротьбу індійців із греко-македонськими гарнізонами очолив Чандрагупта (Сандракота) з роду Маур'їв. Навербувати повстанське військо йому допоміг брахман (жрець) Каутілья — неперевершений майстер політичних інтриг. Зруйнувавши побудовані Александром Македонським фортеці, Чандрагупта, для якого участь у повстанні була лише сходинкою на політичний Олімп, повернувся в долину Гангу і повалив там династію Нандів. Заснована ним династія дістала назву Маур'їв.

Невдовзі спалахнув воєнний конфлікт між Чандрагуптою та сирійським царем Селевком (царство Селевкідів утворилося після смерті Александра Македонського). Хто заварив цю військову кашу, з'ясувати не вдалося. Перемога в цій війні, мабуть, була на боці індійського царя, бо відомо, що Селевк віддав йому фактично задарма (за 500 бойових слонів, які становили лише чотирнадцяту частину «танкового» парку армії Чандрагупти) нинішню територію Афганістану та Белуджистану. У Паталіпутру, столицю держави Маур'їв, прибули сирійська принцеса (вона поповнила гарем Чандрагупти) та посол царя

Селевка Мегасфен, який провів у Паталіпутрі п'ять років і описав свої враження про неї у праці «Індіка».

Після смерті Чандрагупти 25 років царював його син Біндусара, який залишив невиразний слід в історії. Потім царський трон дістався онуку Чандрагупти Ашоці, який взяв собі тронні імена Піядасі («солодкоколиций») та Деванампія («улюбленець богів», «дурень»). Слід наголосити, що друге значення титулу Деванампія анітрохи не підходило Ашоці, бо він був людиною високої культури, політично досвідченою (до воцаріння служив намісником у Північно-Західній Індії). Пролити море крові, Ашока завоював сусіднє царство Калінга, після чого ще одна сусідня держава, Андхра, сама зголосилася стати васалом Маур'їв. Ашока підтримував дипломатичні зв'язки із Сирією, Єгиптом, Македонією, Кіреною, Епіром, Цейлоном.

Велетенська держава Ашоки, до якої не входив лише крайній південь Індостану, являла собою клаптикову імперію, розчленовану безліччю етнічних, соціальних, релігійних, культурних бар'єрів. Її населяли, за словами індійського історика Д. Косамбі, і дикуни кам'яного віку, і ті, хто слухав Арістотеля. Державна влада в країні залишалася традиційно слабкою. Тому Ашока мусив спиратися на ідеологічні форми консолідації суспільства. Він, зокрема, розробив єдину для всіх індійців дхарму (релігійно-етичний кодекс) і, що вважають найбільшою його історичною заслугою, підтримав буддизм — нову релігію, яка проголосила рівність усіх у духовному житті й стала в руках суспільних верхів могутнім знаряддям ідеологічного впливу на маси. Гадають, що саме за Ашоки у Паталіпутрі відбувся III Буддійський собор*, на якому було розроблено догматику раннього буддизму (*хінаяни*). В різних куточках своєї неозорої держави Ашока, за легендою, побудував 84 тисячі «ступ» — буддійських олтарів, заснував школи, лікарні, монастирі. Завдяки його зусиллям буддизм поширювався і за межами Індії, ставши, таким чином, найпершою світовою релігією. Разом із тим в Ашоки вистачило мудрості не одержавлювати буддизм, уберегти суспільство від отруйного зілля релігійного розбрату. В одному з указів Ашока заборонив вихваляти свої духовні

* I Буддійський собор, як традиційно вважається, скликав цар Магадхи Аджаташатру. На ньому було прийнято перший статут релігійної общини. II Буддійський собор скликано через сто років після першого. На ньому обговорювалися питання підвищення дисципліни серед монахів.

ідеали й гудити чужі, бо таке міжрелігійне протистояння «підриває корені своєї віри й завдає шкоди чужій».

В імперії Маур'їв царська влада посилилась і була вже легітимною (спадковою). Для зміцнення в державі центральної влади індійське суспільство вже цілком дозріло і в соціальному, і в психологічному плані, відкривши для себе банальну істину, що, як говорилося в одному поширеному афоризмі, «держава, в якій багато тих, хто вважає себе мудрим і рветься до влади, неодмінно загине». Однак традиції військової демократії в імперії Маур'їв ще не відмерли. Центральна влада майже не втручалась у приватне життя громадян, не обмежувала місцеве самоврядування. В монархії, хоч як це парадоксально звучить, існувало безліч республік — общин мирян і монахів (*гани*, *сангхи*), органами влади в яких були народні збори чи олігархічні ради. При самому царі існувала впливова рада з вельмож у складі брахманів (жерців), міністрів, представників магістратури. Ця рада самостійно ухвалювала важливі закони, навіть критикувала царські укази. Політична обстановка в державі була вкрай нестабільною, двірцеві змови стали нормою політичного життя. Страбон повідомляв, що індійські царі-*раджі*, боячись замаху на своє життя, щоночі змінювали спальню, а на люди виходили не інакше як у супроводі озброєної жіночої гвардії.

Артхашастра рекомендувала царю обзавестися цілою армією шпигунів із різного роду гульвіс, астрологів, хіромантів, аскетів, селян, торговців, прислуги, повій і т. ін., щоб він був добре поінформований про настрої в народі. Шпигуни мали стежити навіть за самим царем, а з царевичів узагалі не зводити очей, адже вони, як нарікала Артхашастра, в боротьбі за владу, «ніби раки, пожирали своїх батьків». Особливо ретельно царі мали контролювати своїх чиновників — перевіряти, чи вони сповна розуму, чи лояльні до існуючого політичного режиму, чи не надміру ласі на золото та жінок тощо. Проте, як гірко констатував царський міністр Каутілья, тримати чиновницьку братію в рамках законності було неможливо, і встановити, скільки крадуть чиновники, було завданням, схожим на визначення того, скільки води в річці випиває риба.

Артхашастра особливу увагу приділяла питанню стягнення податків з населення, оскільки вважала сильною лише ту державу, скарбниця якої ніколи не буває порожньою. Чиновникам-фіскалам давалися десятки порад,

як побільше викачати грошей з населення, в тому числі рекомендувалося спекулювати на його побожності (чиновники мали збирати пожертви на «святині», щоб потім їх таємно переправляти в скарбницю).

Великого значення надавала Артхашастра також функціонуванню судової системи, зокрема її каральній функції. Вважалося, що чесних людей дуже мало, порядок і законність у суспільстві пануватимуть лише в тому випадку, коли за правопорушення суворо каратимуть. Верховна судова влада мала належати царю, оскільки лише він, мовляв, досконало знає дхарму й наділений достатньою життєвою мудрістю. Щоб царя вважали гарантом справедливості, він повинен карати за порушення дхарми навіть самого себе та своїх родичів, причому ще суворіше, ніж інших. Однак судова мірка була не для всіх однакова. Брахманів, скажімо, не страчували навіть за тяжкий злочин, натомість соціальним низам не давали спуску навіть за дрібні порушення. Найтяжчими злочинами вважались образа брахмана, крадіжка, порушення кастових обмежень і заборон тощо.

Держава мала постійно дбати про високу боєздатність своєї армії, яка складалася з піхоти, кінноти, загонів бойових колісниць і «танків давнини» — бойових слонів. Артхашастра рекомендувала в мирний час розквартирувати воїнів у селах і містах. Тодішня воєнна доктрина припускала напад лише на слабшого ворога, тому Артхашастра давала володарю цілу низку рекомендацій, як послаблювати того, на кого збираєшся нападати. Цареві, зокрема, радилося засилати у ворожий стан професійних шпигунів і провокаторів, щоб вони вміло пересварили між собою весь командний склад, перш ніж за справу візьметься цар із своєю армією.

Коли знайомишся з цими та іншими рекомендаціями Артхашастри, складається враження, що вже на світанку своєї історії державна машина Індії являла собою добре налагоджений політичний механізм з могутнім апаратом чиновників, які мали чітко визначені функціональні обов'язки, «всепроникною» і «всеосяжною» таємною службою, системою тотального стеження за населенням. Але, на думку ряду дослідників, така модель державного устрою буддійської Індії насправді є фантастичною. Мовляв, описуючи складний і добре організований державний апарат, Артхашастра лише узагальнювала політичний досвід багатьох незалежних чи напівзалежних індійських

держав, так що імперія Маур'їв ще була «рихлим, аморфним, нерівноправним об'єднанням кількох царств», поєднанням зрілих політичних інститутів і численних залишків військової демократії.

Коли Ашока помер чи просто втратив владу, клаптикова імперія Маур'їв стала швидко розвалюватись. Її занепад прискорили греко-бактрійці та парфяни. Володарі Греко-Бактрійського царства завоювали більшу частину території Північної Індії, після чого Калінга та Андра відокремилися від Маур'їв. Близько 180 р. до н. е. від руки свого генерала, який походив з роду Шунгів, загинув останній представник династії Маур'їв, проте й нова династія Шунгів довго не проіснувала. Близько 100 р. до н. е. у Північну Індію вдерлися скіфські племена саків, які заснували там Індо-Скіфську державу. На початку нової ери Північно-Західну Індію завоювали парфяни, які утворили там свою державу із столицею в Такшашилі. Перша індійська імперія, таким чином, остаточно канула в небуття, хоч її культура завдяки буддійським монастирям поступово поширилась на всю Південну Азію.

Імперія Гуптів

У I ст. до н. е. на Середню Азію та Бактрію від китайських кордонів накопилася хвиля кочівників,

які в китайських хроніках іменуються юеджами. На греко-бактрійській території юеджі, походження яких є предметом гострих дискусій у науці, заснували Кушанську державу — «безкраю, проте дуже нестійку й неоднорідну». До складу цієї держави увійшли, крім території Афганістану, Центральної та Середньої Азії, також Північно-Західна Індія та частина долини Гангу. В долині Інду центрами кушанських намісництв-*кушатраній* стали Кáпїша та Такшашила, в долині Гангу — Варáнасі та Матхурá. Втім, довго в Індії кушани не втримались. Уже наприкінці III ст. до н. е. вони втратили там майже всі свої завоювання.

Завдяки своєму входженню до складу Кушанської імперії індійські землі налагодили ширші й стабільніші міжнародні культурні та економічні зв'язки. При цьому індійці зберегли неповторність своєї культури, яка істотно вплинула на культуру завойовників-кушанів. Саме за кушанської доби в Середній та Центральній Азії поширився буддизм, ревним прихильником якого став у II ст. н. е. один із наймогутніших кушанських володарів — Канїшка

(він скликав IV Буддійський собор, на якому було розроблено догматику буддизму *махаяни*).

Після загибелі Кушанської імперії Індія вкотре вже розпалася на безліч карликових князівств, які дуже різнилися між собою соціально-економічним та культурним рівнем, політичною структурою. Проте невдовзі відбулося нове об'єднання Індії в єдину державу, причому ядром цієї держави стала Магадха, в якій ще за кушанів зацарювала династія Гуптів.

Індійські історики вважають династію Гуптів унікальним явищем у всесвітній історії вже тому, що серед п'яти її імператорів не виявилось жодного недоумка-тирана. Гупти були висококультурними, освіченими політиками. Свою державну мудрість вони засвідчили, зокрема, тим, що, сповідуючи індуїзм, опікали також буддизм і джайнізм.

Започаткував династію Гуптів брахман Чандрагупта I (320—335 рр.), який став царем завдяки одруженню з принцесою племені лічхавів Кумарадевою. За його наступника Самудрагупти (335—380 рр.), якого історики часом називають «індійським Наполеоном», держава Гуптів стала наймогутнішою в країні. Ядром держави була долина Гангу, проте її звідусіль оточували васальні країни: на півночі Непал, на північному сході Камарупа (нинішній Ассам), на півдні «лісові царства», на заході та північному заході держави-республіки та окремі області Декана. Але найбільший розквіт імперії Гуптів припав на добу царювання сина Самудрагупти — Чандрагупти II Вікрамадітї (380—415 рр.), який знищив державу шаків, завоював Гуджарат і Сураштру. Держава Гуптів, таким чином, здобула вихід до Аравійського моря, а з ним — можливість установлювати безпосередні зв'язки із цивілізованим Близьким Сходом. Це благотворно позначилось на розвитку індійської культури. В тогочасній Індії розквітли наука, література, мистецтво, тому добу IV—V ст. індологи називають «золотим віком Гуптів», хоча археологи виявили, що гуптівська Індія була біднішою за кушанську.

Як мовиться, немає нічого вічного під сонцем. Урешті-решт, закотилася й зірка Гуптів. Уже в середині V ст. останній представник цієї династії мусив рятувати свою державу від гунів-ефталітів («білих гунів»), які вдерлися з Центральної та Середньої Азії в Гандхару. Гуни, найімовірніше, відпаростилися від великої групи тюрксько-монгольських народів, хоч не виключається їхнє іранське

походження. Війна з гунами тривала 70 років (до речі, саме тоді західна гілка цих кочівників справляла свій кривавий бенкет у Західній Європі). Зрештою, Гуптам удалося відтіснити смертельного ворога на північний захід, однак ця воєнна перемога стала для них пірровою. Затяжна війна з гунами посилила залежність Гуптів від місцевих князів і вождів племен, які під час війни підтримували центральну владу, а коли настав мир — перестали з нею рахуватись. Урешті, одна з найбільших імперій давнини розпалась на безліч дрібних царств.

Південній Індії, про яку джерела розповідають дуже скупо, не довелося мати справу з нападниками-кочівниками. Її господарство розвивалося в умовах зміцнення внутрішньоіндійських зв'язків та налагодження стабільної торгівлі із Середземномор'ям та Південно-Східною Азією. На півдні Індостану в першій половині I тис. н. е. поставали міста, з'являлися великі й, головне, стабільні держави. Найсильнішими тамтешніми державами були Андхра, що піднялася з руїн імперії Маур'їв і розквітла за династії Сатаваханів, та держава Вакатаків у Декані, яка була васалом Гуптів, а після загибелі Гуптської імперії сама розпалася. Про тамільські держави Чера (Керала), Чола та Пандья, що люто ворогували між собою, майже нічого не відомо.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ

- **Особливості економічного розвитку**
- **Варни та касты**
- **Форми власності й залежності**
- **Система общин**
- **Сім'я**

Особливості економічного розвитку

Основною формою господарської діяльності населення Стародавньої Індії було іригаційне землеробство, яке базувалося на використанні водоналивного колеса. Характерно, що в долині Інду археологи не виявили жодних слідів масштаб-

ної іригаційної системи, в долині ж Гангу система штучного зрошення являла собою поєднання каналів та водоналивних коліс.

Найбільше уваги індійці приділяли вирощуванню пшениці, ячменю, рису, бобових, динь, кунжуту, бавовни, льону, цукрової тростини. Ще за Ведійської доби населення Північно-Східної Індії завдяки тепличному клімату та вдалій сівозміні навчилося збирати 2—3 врожаї щороку. Прогрес у землеробстві проявлявся головним чином у розширенні посівних площ завдяки розчищуванню джунглів та осушуванню боліт, у появі нових сільськогосподарських культур, у вдосконалюванні реманенту. Слід зазначити, що навіть на схилку староіндійської історії не всі етнічні групи стали землеробами, окраїнні лісові племена все ще годувалися за рахунок рибальства та лісових промислів.

Важливу господарську роль у Стародавній Індії відігравало також тваринництво. Ще жителі хараппських центрів тримали корів, буйволів, овець, свиней, кіз, ослів, курей, а можливо, приручили й слона — незамінного помічника людини в умовах джунглів. За Ведійської доби в долині Гангу існували велетенські тваринницькі ферми на десятки тисяч голів великої рогатої худоби. Населення країни тримало так багато корів і буйволів не лише тому, що стало харчуватись переважно молочними продуктами, а й щоб мати вдосталь тяглової сили для багаторазового спусування ґрунтів, переплетених корінням ліан (в індійський плуг, який не вийшов з ужитку в країні донині, впрягали відразу по шість пар буйволів). У господарствах ведійської Індії широко використовувався приручений слон, який допомагав розчищати джунглі та перевозити вантажі. Індійці вважали цю розумну тварину, здатну після кількарічного навчання виконувати до 300 різних команд, священною, за її вбивство, навіть ненавмисне, карали смертю.

З ремесел в Індії ще за Хараппської доби розвивалися гончарство, ткацтво, будівництво, ковальство, суднобудування, виробництво фаянсу та скляної пасти тощо. Знаряддя праці в хараппських містах залишалися мідними й бронзовими, залізо ввійшло в ужиток уже за Ведійської доби. Проте свого розквіту староіндійські ремесла досягли в другій половині I тис. до н. е. — першій половині I тис. н. е. Тодішні ткачі, наприклад, виробляли на архіпримітивних ручних верстатах найтоншу, майже невидиму бавовняну тканину (найвідомішими текстильними цен-

трами були міста Варанасі, Матхура, Удджайн). Далеко за межами країни славилися золототкана індійська парча, вироби із слонової кістки; мечі з індійської сталі носили перські царі.

Яскравий опис тогочасних індійських ремесел знаходимо в Рамаїні:

В стремленьи найти благородного Раму — едины,
 На поиски вышли достойные престолудины,
 Что дивно алмазы гранят, обжигают кувшины.
 Явились прядильщики шелка и шерсти отменных,
 Сверлильщики узких отверстий в камнях драгоценных.
 Искусники те, что куют золотые изделия,
 Павлинов ловцы, продавцы благовонного зелья,
 Там первой руки мастера-оружейники были,
 Ткачи, повара, лицедеи-затейники были.
 Там лекари, виноторговцы, закройщики были,
 Чеканщики, резчики, банщики, мойщики были.
 И пыльщики, и рыбаки, бороздившие воды,
 И лучшие из пастухов — главари, верховоды.
 Стекло выдувая, кормились умельцы иные,
 Другие — одежды выделявали шерстяные.

Чільне місце в господарському житті індійців з найдавніших часів посідала торгівля. Хараппське населення, зокрема, підтримувало тісні торговельні зв'язки із своїми близькими і далекими сусідами — Південною Індією, Афганістаном, Белуджистаном, Іраном, Середньою Азією, Месопотамією, збуваючи їм бавовняну тканину, золото, слонову кістку, цінну деревину та купуючи в них метали, коштовні камені тощо. У VII ст. до н. е. в державі Магадха з'явилися перші металеві гроші, вони владно підпорядкували собі торговельне життя країни, витіснивши з нього примітивну обмінну торгівлю. Індійське купецтво в Буддійський період за підтримки держави налагодило стабільні торговельні зв'язки з Цейлоном, Бірмою, Південною Аравією, доправляло традиційні індійські товари (прянощі, перли, діаманти, вироби із слонової кістки, текстиль тощо) в країни елліністичного світу. Характерно, що індійські купці, професія яких вважалась у суспільстві однією з найпрестижніших, завжди більше продавали своїх товарів, ніж купували чужих. Саме завдяки активному торговельному балансу індійські раджі, вельможі, купці впродовж століть нагромадили величезні багатства. Археологи часом знаходять скарби в сотні й тисячі золотих монет навіть у халупах індійських бідняків.

Торгівля відчутно залежала від політичної обстановки, яка в Стародавній Індії була дуже мінливою, та від розвитку

засобів комунікації. У Класичну добу завдяки новому політичному об'єднанню країни, зростанню господарської спеціалізації регіонів та поліпшенню транспортних можливостей індійська міжнародна торгівля помітно активізувалася. Судна з традиційними індійськими товарами можна було зустріти біля берегів Цейлону, Африки, країн Середземномор'я та Південно-Східної Азії. Індійські спеції (особливо перець), вироби із слонової кістки, золототкану парчу, неперевершених індійських жриць кохання охоче закуповував Рим. Індійці завозили на батьківщину вина, папірус, ладан, окремі метали, сезам, олії, мед тощо. Важливу роль у розвитку тодішньої індійської торгівлі із сусідами відігравав Великий шовковий шлях, який мав відгалуження в Індію.

Індійські ремісники та купці об'єднувались у професійні організації, діяльність яких намагалася контролювати держава. В першій половині I тис. н. е. державний контроль за ними послабшав; ремісничі корпорації, наприклад, уже могли самочинно укладати договори з приватними замовниками, мали свої печатки й символи.

Варни та касты

Найдавнішою формою соціальної стратифікації індійського населення є система варн, яка, можливо,

почала формуватись ще в Доведійський період, але остаточно утвердилась із приходом у Північну Індію «аріїв». Поступово знатні роди, які постачали суспільству жерців-брахманів, царів-раджив та військову знать, перетворились на замкнені соціальні стани — варну брахманів та варну кшатрійів. Рядові общинники, переважно селяни та купці, стали варною вайшів. Пізніше з'явилась також варна шудрів, до якої входили здебільшого ремісники, наймити та раби.

В історичній літературі систему варн часом називають кастовою. Проте варна і каста — це далеко не одне й те саме. Касты в Індії остаточно оформилися вже в середньовічну добу, вони існують і нині (їх налічується понад 10 тисяч). До касты входять представники однієї професії, що стала спадковою. Варни ж — інститути соціальні. Вони відрізнялися між собою передусім своїм суспільно-правовим статусом, місцем у певній релігійній системі, кодексом моралі й поведінки (дхармою), родинними зв'язками, професією.

Варни не були індійським феноменом, адже соціальна замкнутість окремих груп населення мала місце також в інших стародавніх суспільствах. Проте лише в Індії система

варн набула, так би мовити, класичних форм, стала основою основ суспільного життя.

Вершину соціальної піраміди становили брахмани, яких релігійні тексти називали «володарями всесвіту», а населення вважало земними богами. Колосальний суспільний престиж випав на їхню долю завдяки тому, що вони монополізували релігійний ритуал.

С. Ф. Ольденбург зазначав, що в Індії «без брахмана не можна й кроку ступити, від дня свого народження до самої смерті й похорону людина залежить від брахманів, бо залежить від богів, і шлях до богів — через брахманів; і жертва, й молитви — шлях до богів — в їхніх руках».

Кшатрії були військовою елітою (колісничними, кінотниками, вожаками бойових слонів). Суспільний статус цієї варни був менш престижний, ніж брахманської, проте саме в руках кшатріїв зосереджувалися матеріальні ресурси держави й сама державна влада (раджами ставали здебільшого кшатрії).

Вайші займалися торгівлею, землеробством, престижними видами ремесел, служили в піхоті, посідали дрібні адміністративні посади, проте на державну політику майже ніякого впливу не мали. Вони становили основну оподатковувану масу населення країни, бо брахмани й кшатрії (як і каліки, жінки та студенти) податку не платили.

Цим трьом вищим варнам, генетично пов'язаним, на думку деяких індологів, з «аріями», протистояла як нерівноправна варна *шудрів*. Шудри, священним обов'язком яких вважалося прислужування представникам вищих варн, передусім брахманам, були цілком відлучені від релігії (їм навіть заборонялося слухати Веди), що являло собою жорстоку форму дискримінації в суспільстві, де ритуально-міфологічне життя цінувалося надзвичайно високо. Вони не справляли *упанаяну* — ведійський обряд ініціації, який полягав у носінні посвяченим особливого пояса й шнура (його надягали на ліве плече під праву руку) і за своїм релігійним значенням прирівнювався до другого народження людини (тому брахманів, кшатріїв та вайшів називали *двіджаті* — «двічі народженими», а шудрів — *екаджаті* — «раз народженими»). До шудрів ставилися як до домашньої худоби чи хатнього майна.

Поділ населення на варни вважався священним. Один із давніх міфів називав творцем варн «батька всього живого» Пуруші, який, мовляв, створив варни з різних ділянок свого тіла: брахманів із губ (ритуально найчистішої

ділянки тіла), кшатрійів — із рук, вайшів — із стегон, шудрів — із ритуально нечистих ступень.

На самому дні суспільства, починаючи з VII—VI ст. до н. е., перебували все ж не шудри, а *ачхуті* — «недоторкувані», навіть дотик до яких ритуально оскверняв «двічі народженого». «Недоторкувані» не входили в систему варн і були, таким чином, ізгоями в суспільстві. Релігійна етика забороняла їм жити в місті чи селі, змушувала селитися здебільшого на цвинтарі, носити одяг мертвих, їсти лише з побитого посуду тощо. Коли «недоторкуваному» доводилось навідуватись у населений пункт, він давав знати про свій візит спеціальним дзвіночком, щоб «двічі народжені», які стрінуться на його шляху, вчасно відвернулись і не осквернили свій зір. Водночас релігійна етика дозволяла «двічі народженим» користуватися послугами «недоторкуваних», проголосивши руки останніх ритуально чистими. До речі, каста «недоторкуваних» існує в Індії донині й налічує близько 100 млн чоловік.

Походження варн, передусім шудрів, залишається однією з найактуальніших і найскладніших проблем у сучасній індології. Здебільшого історики вважають творцями варнової системи «аріїв». Мовляв, «арії» в такий спосіб відмежувалися від темношкірого тубільного населення, зберегли чистоту своєї крові. Основним аргументом на користь цієї концепції служить той факт, що одним з кількох значень слова варна є «колір». Проте, як зазначають опоненти расової концепції походження варн, жоден стародавній текст не пов'язує варни саме з кольором шкіри. Хоч кожна варна мала свій колір-символ (брахмани — білий, кшатрії — червоний, вайші — жовтий, шудри — чорний), вони означали не пігментацію шкіри, а певні етичні норми: білий — моральні чесноти, червоний — енергію та рішучість, жовтий — поєднання цих якостей, чорний — порочність та невігластво.

В радянській історіографії домінувала концепція, згідно з якою варнова ієрархія виникла з потреби забезпечити суспільну стабільність в умовах безприкладних етнічних, господарських, політичних, релігійних та культурних контрастів у суспільстві.

Зокрема, на думку Є. М. Медведєва, утворення варн відбувалося таким чином. З появою брахманської та кшатрійської знаті неминуче ускладнилася соціальна обстановка. В тодішніх умовах послабити соціальне напруження можна було лише за рахунок чужинців. Завоювання чужих племен тимчасово згуртовувало переможців — знатних і про-

столюдинів, багатих і бідних — на ґрунті спільного використання чужої праці. При цьому паразитичним суспільним прошарком ставали не всі переможці, більшість рядових общинників-вайшів, як і раніше, жила за рахунок своєї праці, хоча щодо поневолених чужинців і вона вважала себе панівною верствою. Чужинці ж у своїй масі ставали шудрами, тобто безправною й експлуатованою людиною. Поява «недоторкуваних» також була наслідком контактів між цивілізованим населенням і напівварварськими племенами. Аборигени, яких витіснили з обжитих місць і позбавили засобів до існування, мусили шукати порятунку у селах і містах. Вони бралися за виконання найважчих і ритуально нечистих робіт, тому викликали зневагу до себе у «двічі народжених» і навіть у шудрів. Спеціально для них елітні прошарки понавигадували безліч усіляких побутових обмежень та заборон.

Інші дослідники (наприклад, Л. Б. Алаєв) пов'язують виникнення варн із формами власності на землю. Мовляв, шудрами ставали ті, хто не був землевласником і працював у чужому господарстві.

Таким чином, концепцій стосовно походження староіндійських варн не бракує. Один з індологів зауважив, що їх існує рівно стільки, скільки дослідників бралось за розв'язання цієї наукової проблеми.

Спершу ізоляція варн була майже абсолютною. Перехід з однієї варни в іншу внеможливлювався, шлюбні укладалися лише в межах варни, порушення варнової етики й традицій вважались страхотливим злочином проти релігії і нещадно карались органами общинного самоврядування — від простого «очищення» (привселюдного споживання «п'яти нектарів» — суміші з молока, сиру, масла, коров'ячого кізняка й сечі) до вигнання з варни, тобто оголошення поза законом, приречення на громадянську смерть. Проте за Маурійської доби, в умовах інтенсивного розвитку товарно-грошових відносин та переоцінки суспільних цінностей, у варновій системі відбувалися істотні зрушення. Падав суспільний престиж вайшів, натомість він зростав у шудрів, унаслідок чого спостерігалось зближення цих двох варн, наростало їхнє спільне протистояння брахманам та кшатріям. Непоодинокі брахмани зубожіли до такої міри, що наймалися пастухами, хліборобами, ремісниками, лікарями, просто слугами до шудрів, які збагачувались на торгівлі. В середині варн та паралельно з ними почали виникати дрібніші ендогамні колективи — *джаті*, що їх історики вважають або перехідною формою від варни до середньовічної касты, або вже готовими кастами. Соціальний інститут каст-джаті, кількість яких і самоізолюваність зростали, остаточно склався в «Золотий вік Гуптів» (IV—V ст. н. е.).

Що лежало в основі цього соціального процесу? Відповіді на це запитання історична наука по суті ще не дала. Найімовірніше, тут дався взнаки цілий ряд чинників: екологічних, расово-етнічних, соціально-економічних, демографічних, причому як загальноісторичних, так і суто індійських. На думку індійських істориків, станово-кастовий лад, хоч як це парадоксально, забезпечував мобільність індійського суспільства, оскільки давав змогу легко інкорпорувати нові клани чи племінні общини в індійський соціальний конгломерат у вигляді ще однієї касты, прискорив асиміляцію нових соціальних груп в індійському суспільстві*.

У джати об'єднувались люди переважно однієї професії. На відміну від варн, джати мали свої органи самоврядування, свій релігійно-етичний кодекс (джарму) та створену з членських внесків касу взаємодопомоги. З їхньою появою варнова система в Індії не зникла, вона залишилась, за образом висловом індолога, кістяком суспільства, а касты-джати — його клітинами. Всіляких обмежень і заборон у межах станово-кастової системи аж ніяк не поменшало. Навпаки, каста прискіпливо регламентувала буквально кожен крок людини.

Англійський історик так описав роль касты в житті індійця: «Каста вказує, як слід приймати роди й освячувати людську істоту відразу після її появи на світ, як годувати груддю, пити, їсти та справляти нужду, як умиватися, прати, наносити знаки, накладати грим, одягатися й прикрашати себе, як сидіти, підводитись і кланятись, як рухатись, робити візити, мандрувати, розмовляти, читати, слухати й думати, співати, працювати, відпочивати, воювати. В неї свої закони щодо суспільних і релігійних прав, переваг і прерогатив, щодо професії, навчання та виховання, щодо зобов'язань, обов'язків та практичної діяльності, щодо осягнення суті божества та обрядів, щодо помилок, провин і гріхів, щодо зв'язків між кастами, чого тут треба остерігатись, щодо виключення з касты, осквернення й очищення, щодо податків, щодо покарань, ув'язнення, вигнання за межі країни та страти. Каста визначає, що є гріхом, і пояснює, як його слід споконувати... займається питаннями успадкування, дарчими, стягненням боргу, кредитами, прибутками, збитками й банкрутствами. Вона ухвалює рішення з питань, пов'язаних зі смертю своїх членів, їх похованням чи кремацією, увічненням їхньої пам'яті, захисту від образи душ померлих, коротше кажучи — причетна до всіх життєвих зв'язків, обставин, подій, до всього того, що передує життю і що приходить зі смертю».

До речі, суспільний статус індійця визначався не лише його варною чи кастовою належністю, а й ашрамами — етапами життя. Перебіг життя «двічі народженого»,

* Мабуть, кастами-джати в більшості випадків ставали окремі племена, а також сім'ї, побудовані на змішаному шлюбі.

передусім брахмана, складався з чотирьох етапів: дитинства (тривало до ведійської ініціації-упанаяни), юнацтва (роки, коли індієць покірливо вивчав Веди в домі свого релігійного наставника-брахмана), зрілого віку (індієць повертався в батьківський дім, одружувався і ставав «домогосподарем») та старості, що приходила з появою онуків (індієць спершу ставав пустельником, а потім мандрівним аскетом).

«Закони Ману» так пояснюють останню, четверту, ашраму: «Прочитавши, як того вимагає дхарма, Веди, народивши синів, склавши доступні йому пожертви, хай спрямує він свої думки на кінцеве спасіння... Пороздававши жерцям усе своє майно... хай чекає він на свій час, як слуга чекає на свою винагороду. Раз на день хай він ходить за милостинею... (причому тоді), коли перестане дим підніматися з сільських хат, коли товкачі в ступках замовкнуть і жар згасне, і народ уже повечеряє і прибере зі столів залишки страви... Хай не засмучується він, якщо нічого не одержить, хай не радіє, якщо йому щось перепаде; хай бере тільки те, що потрібно для підтримання життя, і хай буде йому байдужою та страва, яку йому дадуть... Глибоким спогляданням хай пізнає він сутність світової душі, яка живе у всіх істотах, вищих і нижчих».

Форми власності й залежності

Як вважають дослідники, у Стародавній Індії співіснували три економічні сектори: державний, общинний та приватний.

Встановити співвідношення між ними на основі наявних джерел неможливо. Гадають усе ж, що воно було неоднаковим у різних регіонах і в різні періоди історії і що в країні загалом спостерігалася тенденція до розширення приватного землеволодіння за рахунок скорочення державного та общинного.

Староіндійське суспільство жило працею переважно вільних селян та ремісників, проте в ньому існували також різні категорії залежного населення. Використовувалася, зокрема, рабська праця, проте в незначних масштабах. Джерелами рабства служили війни, боргова кабала, спадкове рабство, самопродаж і навіть програвання себе в кості — улюблену гру нащадків «аріїв». Здебільшого раби працювали в державному господарстві, однак їх нерідко тримали й рядові общинники. У джатаках найчастіше згадуються сім'ї, які тримали одного раба чи рабню. Приватні раби були, як правило, домашньою прислугою і жили на становищі молодших родичів свого господаря. На їхніх плечах лежали ритуально нечисті роботи (забій худоби, прибирання нечистот, прислужування в лазні тощо). Серед рабів, очевидно, кількісно переважали раби-

ні-наложниці. Індійські раби поділялися на розряди (згідно із «Законами Ману» — на 9 розрядів, а за пізнішими «Законами Наради» — на 15). За ними зберігалися права та привілеї їхньої варни чи касты. Так, раб, який належав до варни брахманів, використовувався лише на тих роботах, які не принижували його варни; до нього в суспільстві ставились із відповідною повагою. Одним словом, форми використання рабів у стародавній Індії були настільки м'якими, що в окремих іноземців (у Мегасфена, наприклад) склалося враження, буцімто в ній рабів взагалі не існувало.

Широко використовувалась в Індії наймана праця. Наймити-кармакари, на відміну від рабів, працювали на господаря лише впродовж домовленого строку й одержували від нього договірну платню. Характерно, що в найми йшли не через бідність (принаймні, не завжди через бідність), а за дхармою своєї касты, вважаючи працю на інших своїм священним обов'язком. Як і раби, наймити-кармакари поділялися на кілька розрядів. Релігійно-етичні норми дозволяли господарю бити наймита, тримати його у в'язниці, морити голодом і спрагою, калічити, садовити на палю, спалювати живцем.

Соціальних вибухів староіндійське суспільство, здається, не знало. Низи покірливо несли на своїй шиї ярмо, їхню соціальну активність притуплювала етнічна та кастова роз'єднаність, а ще більше — індійські релігії, які перекладали вину за існування соціальної несправедливості на самих знедолених.

У першій половині I тис. н. е. в індійському суспільстві з'явилась і набирала сили феодальна форма залежності. По-перше, царська адміністрація почала наділяти землею керівників релігійних сект та інших приватних осіб, причому на перших порах жалувала землю у тимчасове володіння, але згодом — уже в довічну власність («поки світить сонце і місяць», як говорилося в жалуваних грамотах). Жалувалася не лише земля, а й селяни, які на ній працювали. Держава надавала землевласникам імунітетні права, тобто поступалася їм частиною своїх адміністративних, фіскальних та судових функцій. Отже, колишні вільні селяни ставали феодально залежними, їх змушували виконувати сеньйоральні повинності. Кабальна залежність у країні ставала спадковою, тимчасові раби — рабами довічними. Втім, основою соціальної градації староіндійського суспільства — і це була одна з його

специфічних рис, як і раніше, залишалася не стільки майнова нерівність, скільки варново-кастова належність.

Система общин

Не згадати про варни та касты — значить нічого не сказати про саму Індію. «Візитною карткою» індійського суспільства була також система міських та, особливо, сільських общин.

Про те, якою була община за Хараппської доби, ми можемо лише здогадуватись. Про індійські общини післяведійської Індії джерела розповідають порівняно виразно й докладно.

У Буддійський період Північно-Східна Індія була охоплена процесом урбанізації. Окремі старі й новозбудовані міста були велелюдними й багатими. Серед них виділялася столиця держави Маур'їв Паталіпутра — найбільше місто Північної Індії, а можливо й усього Стародавнього Сходу (в ній мешкало понад 200 тис. городян; вона займала територію 25 кв. км, тобто втриє більшу, ніж Александрія Єгипетська; її, якщо вірити Мегасфену, оточувала оборонна стіна, що мала 60 в'їзних воріт та 570 веж-бійниць). Усе ж більшість міст у долині Гангу були гірше забудовані й упорядковані, аніж хараппські центри.

Китайський мандрівник Сюань Цзан повідомляв у VII ст. н. е., що індійські міста перетинали звивисті й заплутані вулиці та провулки, до того ж дуже брудні. Цегляні будинки мали дерев'яні балкони та тераси, черепичну, очеретяну чи лозову покрівлю.

Своїм зовнішнім виглядом місто майже не відрізнялося від села, по суті являло собою велике чи дуже велике село. Міські общини були самоврядними. Магістрат складався з 30 посадових осіб, згрупованих у шість колегій. Одна колегія здійснювала нагляд за ремеслом, друга — за іноземцями, третя — за народжуваністю та смертю городян, четверта — за торгівлею, п'ята — за торгівлею тими ремісничими виробами, на яких ставилось казенне тавро, шоста — за стягуванням торговельного мита.

Проте провідну роль у формуванні староіндійської цивілізації відіграла, на думку істориків, не міська, а сільська община. Побудована на багатокастовій основі система землеробських общин в Індії виявилася неймовірно живучою. Вона витримала всі політичні лихоліття і в пережиткових формах збереглася донині.

Чиновник Ост-Індської компанії Т. Марно ділився своїми враженнями про дивовижну стабільність сільського побуту й традицій в Індії:

«Там, де ніщо не вічне, ці общини ніби вічні. Падає династія за династією... а сільські общини залишаються без змін. У неспокійний час вони озброюються й укріплюються: вороже військо обминає їх, села збирають худобу, заганяють її всередину своїх укріплень і пропускають ворога, не чіпаючи його. Якщо їх починають грабувати й розоряти, а дати відсіч ворогові не вистачає сил, село розбігається по дружніх селах; коли ж стихає воєнна буря, всі повертаються на місце й беруться за колишнє заняття. Навіть якщо впродовж ряду років країна зазнає розорення, так що села збезлюдять, селяни все ж повертаються на старе місце, як тільки знову стає безпечно. Може трапитися, що ціле покоління проживе у вигнанні, однак наступне покоління неодмінно повернеться... Це єднання сіл Індії, з яких кожне являє собою ніби особливу невелику державу, більше за будь-що інше сприяло збереженню індійського народу в обстановці всіх найглибших потрясінь і змін, яких він зазнав...».

Сільська община сама забезпечувала себе всім необхідним. У кожній з них були свої ремісники (мідник, столяр, коваль, ювелір, каменярь, ткач, гончар, чинбар, перукар тощо), яким селяни платили здебільшого натурою. Общинники наймали також астролога, жерця, музикантів, танцівників, навіть оповідача, який у період тропічних злив декламував їм улюблені шлоки «Рамаїяні» та «Махабхарати».

У Буддійську добу індійські селяни-общинники мали земельну власність і були вільними виробниками. Державним податком їх, звичайно, обкладали, проте не примушували працювати в царсько-храмовому господарстві чи на вельмож. У військо їх також не брали (військові обов'язки виконували лише кшатрії). Індійські общини були незалежними і в адміністративному відношенні. Царські чиновники не втручались у внутрішні справи общин, не обмежували прерогатив органів общинного самоврядування — *панчаятів*.

Сім'я

Система общин відігравала колосальну роль у всіх сферах суспільного життя Стародавньої

Індії, проте основною суспільною ланкою в ній була сім'я, побудована на патріархальних засадах.

Індію — як правило, ще дитиною — віддавали заміж її батьки, сама вона могла обрати собі чоловіка лише в тому випадку, якщо батьки не спромоглися підшукати їй пару. Ідеальним вважався шлюб, коли жінка була втричі молодшою за свого чоловіка. «Закони Ману» освячували дитячі шлюби та багатодітність, що забезпечувало відтворення населення в умовах жакхливої смертності через війни, голод та епідемії (навіть на початку XX ст. середній вік індійця ледве досягав 21 року).

Стародавні тексти згадували вісім способів укладання шлюбу, від найблагороднішого (віддання дочки заміж з посагом та за її згодою) до найганебніших (шлюб унаслідок умикання чи звалтування). Сім'ї

здебільшого були моногамні, проте існувала й полігамія, причому за гаремом доглядали не євнухи (оскоплення людей і тварин в Індії вважалося релігійним злочином), а старезні чоловіки чи жінки. Траплялися в країні й випадки поліандрії (кілька чоловіків мали спільну жінку).

Індійку ледь не з пелюшок виховували в душі сліпої покори чоловіку. «Закони Ману» зобов'язували дівчину коритися батькові, молодицю — чоловікові, вдову — синам. Для жінки чоловік, навіть найнікчемніший, мав бути божеством. Він міг продати свою жінку, програти її в кості, через певний час прогнати її з дому, якщо вона не народить йому дітей чи народжуватиме самих дівчаток, і негайно — якщо виявиться нелагідною. Більше того, якщо дітей не було з вини чоловіка, останній міг примусити жінку, щоб вона народила дитину від іншого, причому неодмінно від того, кого він сам підшукував для цієї делікатної місії. Жіноча невірність вважалася тяжким злочином перед релігією і суспільством, особливо коли коханець належав до нижчої касті. Розлучення допускалося лише для нижчих каст.

Залежність індійки від чоловіка за стародавньої доби дедалі посилювалася і зрештою набула форми дикунської традиції *sati* — самоспалення вдови на похоронному багатті небіжчика. На перших порах саті практикували елітні прошарки суспільства, а наприкінці стародавньої доби — і нижчі касті *.

Вперше саті згадується в «Рігведі», проте ведійська релігія ще звільняла вдову від самоспалення в тому разі, якщо її брав заміж брат небіжчика. Описується саті також у Махабхараті та Рамаїні.

Готуючись до саті, вдова одягалася й прибиралася немов на свято та випивала наркотичний напій, який притуплював біль. Її, щоб, бува, не вискочила з вогню, приковували ліворуч від тіла померлого, траплялося — глушили палицею, якщо вона поривалася з багаття. Після кремачії попіл та останки спалених поміщали в бронзову урну, з якої потім їх висипали у священне водоймище.

* Індійці вірили, що причиною передчасної смерті чоловіка є гріхи його жінки в цьому чи попередніх утіленнях, тому сприймали саті як спокутування вдовою її «гріхів». До речі, й нині на вдову в Індії дивляться як на парію, хвору на проказу, зустріч з нею вважається поганою прикметою. Вона не може вдруге одружитися, перебувати в компанії чоловіків, навіть своїх синів, повинна жити впроголодь, спати на голій підлозі, ходити бритоголовою. Батьки ні за що не заберуть її до себе, щоб не викликати зневаги та прокляття на свою адресу. Індуїзм обіцяє тій удові, яка накладе на себе руки, відродження в личині чоловіка і погрожує тій, яка знехтує цим своїм обов'язком, малоприсменною перспективою назавжди залишитися жінкою.

У більшості випадків вдова добровільно сходила на багаття, бо інакше життя стало б суцільною тортурою для неї, адже родичі небіжчика не простили б їй відмови виконати свій священний обов'язок.

А втім, становище індійки було таким безрадіним не скрізь. У передгір'ях Гімалаїв, наприклад, жінкам дозволялося їсти м'ясо, вживати алкогольні напої, навіть ходити на танці. На крайньому півдні Індостану навіть у другій половині I тис. до н. е. ще взагалі панував матриархат.

Помітним суспільним явищем у Стародавній Індії була проституція, до якої, хоч як це дивно, громадська думка ставилася поблажливо (її засуджувала лише частина брахманів). При царському дворі, крім офіційних наложниць, мешкали представниці найдавнішої професії, які обслуговували царських гостей та zarazом шпигували для царя. В державному апараті були спеціальні чиновники, які інспектували доми розпусти та стягували з їхніх чарівних мешканок спеціальний податок. Десь на порозі середньовіччя в країні з'явилася й храмова проституція, особливо поширена в тамілів і дравідів*. Як і грецькі гетери, непоодинокі індійські повії здобували багатство, славу і почесні.

Щоб стати знаною, індійській «жриці кохання» доводилося не лише досконало оволодівати своїм безпосереднім ремеслом, а й набувати багатьох інших знань і навичок, зокрема: вміння грати, танцювати, співати, виступати на сцені, віршувати, складати букети живих квітів, виготовляти штучні квіти, плести гірлянди, виробляти косметику, куховарити, шити, вишивати, чаклувати, замовляти, показувати фокуси, складати шаради, загадувати загадки, придумувати головоломки, фехтувати мечем і палицею, стріляти з лука, ліпити з глини, розводити бійцівських півнів та куріпок, навчати попугаїв, виконувати гімнастичні вправи, шифрувати, виконувати теслярські та будівельні роботи, володіти кількома мовами, знати логіку, хімію, мінералогію, садівництво тощо.

Таким поставало в загальних рисах староіндійське суспільство: близьким нам і водночас далеким, динамічним і консервативним, принадним і непривабливим, зрілим і недовершеним.

---

* Храмові проститутки (індійці називали їх девадасі, тобто «божими рабнями», європейці — баядерами) не перевелися в Індії й у наш час. Чеський дослідник К. Звелсбіл запевняє, що «ще й тепер турист, якщо йому поталанить, може побачити у великих південноіндійських храмах під час виконання обряду пробудження чи засипання бога двох чи трьох танцівниць, які раптово з'являються звідкись із темряви коридорів, танцюють перед статуєю бога і так само таємниче й безшумно зникають у глибині храму».

РЕЛІГІЇ

- Релігія Вед
- Реформаційні віровчення середини I тис. до н. е.
- Джайнізм
- Ранній буддизм
- Буддизм махаяни
- Індуїзм

Культурно-релігійний феномен Стародавньої Індії склався до середини I тис. до н. е. шляхом синтезу «арійського» та місцевих, протодравідійського й протомундівського культурно-релігійних субстратів. Пізніше духовний світ населення «країни тисячі чудес» зазнав відчутних зовнішніх впливів (елліністичного, мусульманського), проте ніколи не втрачав своєї етнічної основи, не переставав бути індійським. Це перша його важлива особливість. Друга полягає в тому, що світогляд індійців формувався в умовах безпрецедентного етнокультурного розмаїття в самій країні. Увібравши в себе безліч місцевих культурно-релігійних традицій, духовна культура Стародавньої Індії постала не як арифметична сума цих традицій, а як цілісний духовний феномен, у якому кожна окрема етнокультура становила органічну частину єдиної загальноіндійської культури.

Внесок стародавніх індійців у скарбницю світової культури неможливо переоцінити. Культура Стародавньої Індії суттєво вплинула на духовний розвиток народів Ірану, Середньої Азії, Тибету, Цейлону, Камбоджі, Сіаму, Індонезії. Чимало її досягнень запозичили також європейці, на яких особливе враження завжди справляла релігійно-філософська думка Стародавньої Індії.

Релігія Вед

Джерела проливають світло на найдавніші форми духовного життя індійців лише з доби арійської міграції в країну, коли там з'явилася й розвинулась релігія Вед. *Спершу ведизм був звичайною системою міфів, однак поступово перетворився на релігійно-міфологічний світогляд, який дістав назву брахманізму.* Відображений він у священних книгах Вед, складених санскритом архаїчної форми.

У Рігведі згадуються десятки, можливо, навіть тисячі богів (точно встановити їхню кількість не вдається тому, що кожне ведійське божество має безліч імен-епітетів). З'ясувати функції та ієрархію ведійських богів дуже складно. *Найімовірніше, релігія Вед є генотеїстичною (кожна община вважала верховним свого бога, не цураючись при цьому й інших культів).*

Ведійські боги поділялися на дві протилежні групи: добрих *девів* і злих *асурів*. Силами зла були у ведійському пантеоні також кровожерливі *ра́кшаси*, з якими боги вели невпинну боротьбу. Історики припускають, що ракшасами індоаріям уявлялися темношкірі аборигени-дравіди.

До найпопулярніших ведійських богів, чії імена в Рігведі згадуються найчастіше, належав громовержець Індра — великий воїн, нищитель арійських ворогів. Дуже поважним був і культ Вáруни — охоронця Ріти (віковичного світового порядку, вселенської гармонії, вищої моралі, що її не можуть змінити навіть боги). Варуну, на відміну від інших богів, вважали праведником і побоювались. Вельми популярним був культ наркотичного напою Сомі, з яким здружилися ведійські боги, особливо Індра. Населення супроводжувало ритуал, пов'язаний з цим культом, непристойностями та публічними оргіями. Проте особливу популярність здобув Агні — культ священного вогню, на якому спалювали пожертви богам і якого вважали через це посередником між людьми та небожителями.

В уяві населення Індії ведійські боги співіснують із вселенською абстрактною силою, якій підкоряється все суще, навіть боги. Цю пантеїстичну ідею запозичили також інші індійські релігії, які визнавали авторитет Вед. Вона трактує Всесвіт як єдність макрокосму й мікркосму, в якому все взаємозумовлене й детерміноване.

Основою ведійського ритуалу стало архіскладне жертвоприношення. Ведизм наділяв молитву, якщо вона супроводжувалась пожертвою богам, особливою магічною силою. Вважалося, що боги не можуть ні в чому відмовити молящому, якщо він складає їм пожертву згідно з усіма тонкощами ритуалу. Отож ведійський люд будував свої взаємини з небожителями за принципом «do ut des» («даю тобі, щоб дав мені»).

Релігія Вед певною мірою пристосовувалась до змін у суспільному житті. Так, у першій половині I тис. до н. е. в Північній Індії з'явилося професійне жрецтво, яке поступово монополізувало ведійський ритуал і саме завдяки

цьому перетворилося на елітний суспільний прошарок. Ряд тубільних племен (вони стали варною шудрів) було відлучено від релігійного життя. Ведійські боги стали кастовими: творець світу Брахма вважався покровителем жерців-брахманів, озброєний космічною блискавкою (*ваджрою*) Індра — покровителем воїнів-кшатріїв і царської влади, Рудра (його пізніше ототожнили з Шівою) — покровителем купців, ремісників та землеробів (вайшів). Жерці відвели найпочесніше місце у ведійському пантеоні культу жертвовної молитви — Бріхаспаті. Зростала роль культів Вішну та Шіви (про них ітиметься далі) та їхніх жінок — Лакшмі (богиня сімейного щастя, символ жіночої вроди, ласки, самопожертви) й Деві (охоронниця від демонів, символ неугамовності й фанатичної люті; тільки Шіва міг підібрати собі таку супутницю життя).

Загалом навіть пізня форма ведизму (брахманізм) залишилася примітивною релігійно-міфологічною системою, що морально застаріла в середині I тис. до н. е., коли в Північно-Східній Індії виникло класове суспільство й великі держави. У зв'язку з розвитком землеробства зростає роль робочої худоби — і населення іншими очима подивилось на ведійські жертвоприношення, що супроводжувалися масовим її забоєм. Розвиток торгівлі та лихварства викликав переоцінку суспільних цінностей, похитнулася віра у святість багатьох варнових обмежень та заборон. Політичне об'єднання індійських земель зробило недоречним освячування релігією Вед основ родоплемінного устрою. Недоречними видавалися й претензії брахманів на елітарне становище в суспільстві. Все це спричинило важливі зміни в системі релігійно-міфологічного світогляду.

Реформаційні віровчення середини I тис. до н. е.

Відразу зазначимо, що поява реформаційних віровчень, краще пристосованих до нових суспільних умов, аніж релігія Вед, не підписала смертний вирок брахманізму. Брахманізм, чимало ідей та сюжетів якого нові віровчення запозичили, і надалі утримував у своїх рамках духорне та світське життя маси населення, причому його вплив зберігся в Індії дотепер (сьогодні кожен письменний індієць знає напам'ять усі 1028 гімнів «Рігведи»). Майже не зменшився й колишній престиж брахманів. Ці творці й охоронці ведійської літератури забезпечували міжетнічний

мир і злагоду, зберегли сам принцип станово-кастового поділу населення, який, за словами С. Ф. Ольденбурга, «на перший погляд, розчленовував, однак насправді виконував і об'єднавчу місію, бо він не рахувався ні з племенем, ні з державою, створюючи щось міцніше, ніж умовні кордони племені чи країни».

Зміни в духовному кліматі Індії започаткувала поява літератури *упанішад* («сидіти біля вчителя»). Упанішади завершують ведійську літературу, тому їх ще називають *ведантою* — «кінцем Вед». Традиція налічує 108 упанішад, найдавніша з яких, «Бріхадараньяка-упанішада», датується VIII—VII ст. до н. е.

В науці упанішади характеризуються по-різному. Одні дослідники вбачають у них принципово нові релігійно-філософські вчення, інші органічно пов'язують їх з усім попереднім розвитком індійської релігійно-філософської думки. Однак у будь-якому разі упанішади виробили більш цілісну світоглядну систему, аніж Веди. «Якщо автори ригведійських гімнів були насамперед співаками й поетами, то автори упанішад — це вже філософи й мудреці».

Упанішади поставили під сумнів твердження брахманів, буцімто лише жерцям доступна «вища істина», висловили впевненість, що наставником у релігійному житті може бути навіть безрідний, аби він лише мав відповідну підготовку, допускали безгріховність порушення станово-кастових обмежень та заборон. Саму варнову систему вони не відкидали, проте пов'язували належність особи до тієї чи іншої варни не з її походженням, а з моральністю та професією.

Упанішади породили (чи відродили) віру в переселення душ — *сансару*. Згідно з цією релігійною ідеєю, Всесвіт — це сансара, «колесо життя», тобто нескінченний цикл народжень і смертей, у якому смерть є переселенням душі в іншу матеріальну субстанцію. Долю кожної душі в її новому народженні визначає *карми* — сукупність вчинків, слів, помислів у кожному з попередніх життів. Відповідно до непорушного закону карми, якому підлягає все, що живе в сансарі (тобто навіть боги), душа праведника відроджується в представникові тієї самої, а то й вищої касті, душа ж грішника — в якійсь нікчемній істоті.

Карму образно порівнюють із річкою: «Життя річки підтримується тисячами струмків (бажань), що несуть водночас і чисті води (добрі діла), і нечистоти (лихі вчинки). Відринаючи нечистоти чи, навпаки, вбираючи їх, річка може змінити й свою майбутню карму (проте не теперішню) і в наступному існуванні стати прозорим гірським струмком чи смердючою канавою, річища яких знову ж будуть наперед визначені кармою...».

Витончене вчення про сансару і карму виправдовувало соціальну нерівність, перекладало провину за існування соціальної несправедливості на тих, хто став її жертвою, а тому підтримувало в країні соціальний мир і стабільність. Мовляв, якщо комусь доводиться сповна пити гірку чашу, то в цьому винен він сам, бо не заслужив собі кращої долі в попередніх життях.

Упанішади подарували людям омріяну надію на «самоспасіння», виразили (в теологічній формі) прагнення людини самостійно визначати свою долю. Вже тому вони мали колосальний вплив на світогляд і поведінку індійців. Проте упанішади не давали вичерпної відповіді на запити людини, яка у своїх духовних шуканнях прагнула не лише виявити причину зла у світі, а й віднайти шляхи його подолання. Тому в середині I тис. до н. е. в країні з'явилися й інші реформаційні вчення, які на свій лад розв'язували це завдання. Одне з них, *Йога*, пропонувало як вихід злиття індивідуальної душі з Абсолютом. Вирватись з проклятої сансари, розчинитись у природі можна, згідно з Йоогою, шляхом спеціальних фізичних і психологічних вправ, містичного екстазу, трансу, завдяки яким людина перестає сприймати довколишній світ. На ґрунті Йоги виник і дуже поширився в VII—VI ст. до н. е. знаменитий індійський аскетизм — наслідок глибоких змін у суспільстві. «Стародавні племінні об'єднання розпадались, — зазначив англійський індолог А. Бешем, — зникло почуття взаємної опори, згуртованості, притаманне родо́ві. Людина опинилася наодинці із зовнішнім світом, вона вже не відчувала підтримки з боку одноплемінників... Почуття страху й невпевненості заволоділо серця людей», кидаючи їх в обійми містики та аскетизму. Багатьох аскетизм приваблював новими знаннями, які він давав людині. Не випадково індійці вважали, що подвижництво наділяє кожного особливою мудрістю й магичною силою, а в їхній міфології аскетами ставали навіть демони — щоб бути сильнішими й мудрішими за богів*.

Джайнізм

Містичні ідеї подвижництва набули класичної довершеності в джайністському віровченні, яке вважають перехідним містком від веданти до буддизму. Йоого засновником традиційно вважають царевича Вардха-

---

* Боги, що робить їм честь, відшукали надійний спосіб, як відвернути демонів від подвижництва: спокушували їх небесними красунями-апсарами.

ману, названого Махавірою («Великим героєм») та Джіною («Переможцем»). Якщо Джіна (його ім'ям назване віровчення — джайнізм) особа історична, то жив він приблизно в VI—V ст. до н. е. Традиція запевняє, що Джіна у 28-річному віці залишив батьківський дім і 12 років був пустельником. Якраз у пуші він і збагнув, як можна «спастися», після чого став мандрівним проповідником-аскетом.

Джайністський канон — «Сіддханта» (чи «Агама») — складається із 45 книг, автором найважливіших з яких, за переказами, був сам Джіна. Канон спочатку передавався в усній формі і вперше був записаний наприкінці I тис. до н. е. на прākṛитах (коментарі до нього — також на санскриті), а остаточно відредагований уже в середині I тис. н. е.

Джайнізм вважає мирське життя неминучим злом, перемогти яке, досягти вічного блаженства можна триєдиним шляхом: беззастережною вірою у Джіну, знанням його догм та неухильним виконанням установлених ним правил. Ця релігійно-філософська система вважала все суще в природі одухотвореним й рішуче пропагувала ідею *ахімси* — непошкодження живих істот, причому нерідко доводила її до абсурду, забороняючи ченцям брати в руки зброю, займатися не лише тваринництвом, а й землеробством (мовляв, лопатою можна розрубати черв'яка). Щоб не вкоротити віку навіть кузьці, джайни пили воду через спеціальне ситечко, прикривали рот марлею, замітали перед собою шлях мітелкою, не милися, не чистили зуби, не розпалювали вночі багаття, не їли сирих овочів і фруктів тощо.

Ахімсу сповідували також буддисти та індуси. Завдяки їй Індія вирізнялася високою екологічною культурою. В цьому відношенні релігійно-міфологічні уявлення індійців вигідно відрізнялися від християнського віровчення, яке проголосило людину царем природи і цим теологічно обґрунтувало безцеремонне й жорстоке ставлення європейців до живого світу.

Культ ахімси виник, на думку вчених, як протест населення проти кривавих ведійських жертвоприношень — *яджи*. «Наскільки безповоротно (релігійна) реформа VI ст. до н. е. поклала край цим жертвоприношенням, — зазначав індійський історик Д. Косамбі, — можна судити з того, що індуїзм донині категорично забороняє вбивати велику рогату худобу й споживати яловичину, хоч у наші дні ця заборона безглузда і навіть жорстока щодо самих тварин у країні, де обмаль пасовиськ».

Джайністи вважали, що шлях до «спасіння» лежить через найсуворіший аскетизм. Вражаюче подвижництво ченця-джайна починалося з того, що йому під час постригу бороду не голили, а виривали волосся з корінням. Джайни давали обітницю *брахмачарії* (целібату), декотрі з них

(*шветамбари* — «одягнені в біле») носили лише найпростіший одяг, який ніколи не скидали, інші (*дігамбари* — «одягнені в повітря») навіть таке вбрання вважали надмірністю й прикривали своє тіло лише «сторонами світу». Найвищою формою подвижництва у джайнів були і є добровільна голодна смерть та інші форми самогубства*.

Ранній буддизм

Найбільшим викликом релігії брахманів став усе ж буддизм, який успадкував ряд надбань інших релігійно-філософських систем, однак ще більше розробив власні, новаторські ідеї, був «увесь пройнятий неологізмами». Засновником буддизму традиція називає царевича Сідхартхі з роду Готами (звідси його родове ім'я — Гаутама). Матеріали епіграфіки (напис на бронзовій посудині: «Тут спочиває прах Сідхартхі») підтверджують історичність цього релігійного реформатора. Буддійська традиція датує життя Сідхартхі 623/624—543/544 рр. до н. е., наука — 480—400 або 430—350 рр. до н. е.

Як свідчать перекази, принц Сідхартхі випадково довідався, що на кожного чекають старість, хвороби та смерть і, приголомшений таким відкриттям, у 29-річному віці зрікся свого високого соціального становища й, полишивши свою дружину та малолітнього сина, став пустельником. Сподіваючись, що йому вдасться «спастись» завдяки суворому подвижництву, він ледь не заморив себе голодом, перетворився на ходячий скелет. Однак аскеза не вилікувала його від душевних мук. Тоді Сідхартхі припинив добровільне голодування, махнув рукою на брахманські Веди і лише після цього духовно прозрів, коли сидів у глибокому роздумі під деревом бодх поблизу міста Гая (на півдні штату Біхар). Тому Сідхартхі назвали Буддою, тобто «Просвітленим». Пізнавши велику істину спасіння, Будда став мандрівним проповідником. Помер він у 80-річному віці. Легенда запевняє, що Будда отруївся вегетаріанською стравою, якою його почастував сільський коваль. Будда, ясна річ, здогадався, що нічий шлунок не перетравить цей кулінарний «шедевр», але, щоб не образити господаря, мужньо доїв приготовлені йому гриби та овочі, внаслідок чого й розпрощався із цим світом. Тіло Будди спалили, причому під час кремації один з учнів зумів вихопити з багаття зуб Учителя. Цей зуб — основна реліквія буддизму, хоч не відомо, справжній він чи підроблений. На його честь у Шрі-Ланці побудовано храм Зуба Будди.

Буддійська традиція називає смерть Учителя *парінірваною*, тобто остаточним переходом у *нірвану* («заспокоєння», «згасання») — блаженний стан, доступний лише праведникам. 1955 р. в багатьох азіатських країнах урочисто святкували 2500-річчя парінірвани.

Буддійський канон — найбільший релігійний канон у світі. Існує кілька його різновидів, що складаються з численних багатомовних та

* Через свій надмірний аскетизм джайністське віровчення не вийшло за межі національної релігії Індії. Нині в країні налічується близько трьох мільйонів джайнів, що становить менш ніж піввідсотка її населення.

багатожанрових літературних творів. Значна частина цих творів збереглася лише в перекладах на тибетську та китайську мови.

Найдавнішим і найповнішим каноном є складена мовою палі Тіпітака («Три корзини»). Вона поділена на три основні розділи: Віная-пітака, Сутта-пітака та Абхідхамма-пітака. Віная-пітака — це збірка повчань для ченців. Вона містить правила вступу до буддійської общини-сангхи, визначає міру покарання за порушення монастирських правил і відступництво, застерігає від ересей тощо. Сутта-пітака викладає основи буддійського віровчення. Це збірка висловлювань і повчань Будди, переказаних його улюбленим учнем Анандою. Найважливіші релігійно-філософські сентенції Будди містяться у Дхаммападі — настільній книзі буддистів. До Сутта-пітаки входить також книга Джатаки — розповіді про 550 життів Будди. Абхідхамма-пітака — це вміщений у семи релігійно-філософських трактатах систематизований виклад положень буддійського віровчення, які є в Сутта-пітаці.

Палійський канон (Тіпітака) спершу передавався в усній формі і був частково записаний у Шрі-Ланці наприкінці I тис. до н. е. Остаточно він оформився в середині I тис. н. е. Китайський варіант буддійського канону відрізняється від Тіпітаки. Він містить додатково життєписи монахів, твори з історії буддизму, записи бесід найушлавніших буддійських вчителів та китайські коментарі до усіх розділів Тіпітаки.

Канон містить понад 15 тис. історій, легенд, проповідей, повчань, афоризмів, складених прозою чи віршами. На заучування його текстів буддійський монах витрачав 20—25 років. Щоб запобігти перекручуванням канону, знавці Тіпітаки регулярно збирались на собори, де за допомогою цілої системи перевірок узгоджували її текст.

Якою була доктрина раннього буддизму, що її вважають і релігією, і філософією, і ідеологією, і культурним явищем, і способом життя?

Наріжним каменем ранньобуддійського вчення були «чотири благородні істини», які можна сформулювати так: 1) життя — це духовне й тілесне страждання; 2) існує причина страждань; 3) можна покласти край стражданню; 4) є шлях, який веде до припинення страждань. Суть першої «істини» полягає в тому, що кожного в житті підстерігає безліч неприємностей, нікому не вдається задовольнити всі свої бажання, що перетворює життя на безперервну муку*. Друга «істина» називає першопричиною страждань людські жадання й уподобання (прагнення насолоди, земних радощів, любов до життя тощо). На ґрунті бажань виростають заздрість і пожадливість, які породжують ворожнечу у світі. Згідно з третьою «істиною», можна припинити страждання, обмеживши свої життєві потреби,

* Будда так сформулював у своїй першій проповіді «благородну істину про страждання»: «... Народження є стражданням, хвороба є стражданням, старість є стражданням, смерть є стражданням, шлюб із нелюбом є стражданням, розлучення з коханим є стражданням, не мати того, чого прагнеш, є стражданням, одним словом, п'ять об'єктів відчуття є стражданням».

вгамувавши свої пристрасті. Четверта «істина» вказує шлях до припинення страждань і «звільнення». Цей шлях у буддійському розумінні має бути «серединним», лежати між двома крайностями: заплутаним культом, архіскладними обрядами, кривавими жертвоприношеннями брахманізму, з одного боку, і мученицькою практикою пустельників-аскетів, яку проповідував джайнізм, — з іншого.

Буддійський «восьмеричний» шлях до припинення страждань і «звільнення» зводиться до: 1) «правильних поглядів» — розуміння чотирьох згаданих «істин»; 2) «правильних прагнень» — намірів дотримуватися цих «істин»; 3) «правильної мови» — цурання неправди, наклепів, лихослів'я, базікання тощо; 4) «правильних дій» — не завдавати шкоди живим створінням, не вбивати, не красти, не обманювати, не пиячити тощо; 5) «правильного способу життя» — добування хліба насущного чесною працею; 6) «правильних зусиль, старань» — подолання шкідливих помислів, впливів тощо; 7) «правильної уваги» — постійної турботи про «звільнення»; 8) «правильної зосередженості» — досягнення внутрішнього спокою, цілковитої непроникності, самозаглиблення. Восьмий шлях потребує оволодіння технікою медитації, тому доступний лише ченцям (техніку медитації буддисти частково запозичили в пустельників-аскетів, разом із тим вони розробили й свої способи самозосередження).

Буддизм вважав основним моральним обов'язком кожного щедрість і доброчесність, а найбільшою чеснотою — безмежне милосердя до всього живого (легенда твердить, що Будда в одному із своїх життів віддався на поживу голодній тигриці) та приборкання природних інстинктів, передусім статевого. Він закликав до терпимості і всепрощення: «Не ненавистю долається ненависть, подоланням ненависті перемагається вона: така вічна дхарма». Нарешті, буддизм кинув виклик станово-кастовій системі, визнавши рівність усіх людей, щоправда, лише в релігійному, а не в реальному житті. Таким чином, *Будда не належав до соціальних реформаторів, його вчення не передбачало соціальної перебудови.*

Буддійське «звільнення» є переходом у нірвану — протилежність сансари. Нірвана — не смерть, яка означає нове народження, отожд продовжує земні муки, а особливий стан душі за межами буття і небуття, цілковите звільнення від свого «я», повне згасання емоційної активності. Буддисти порівнюють перехід у нірвану із за-

сиханням дерева чи згасанням світильника, коли в ньому вигоріла олія. З переходом у нирвану перестає діяти неблаганний закон карми, індивідуальна душа (Атман) розчиняється в природі, точніше — зливається із вселенською душею (Брахма), до чого прагне все суще. Отже, буддійське звільнення — це не досягнення вічного щасливого життя, як в інших світових релігіях, а, навпаки, його припинення. Будда похмуро твердив: «Сидіти краще, ніж ходити, спати краще, ніж не спати, найкраще ж — померти».

Саму карму буддизм трактував незвично. Якщо у джайнів вона давала знати про себе лише після смерті, при переселенні душі, то буддійська карма засвідчувала своє існування постійно, через що душа переселялась безліч разів ще за життя. Людина зла раптом виявляла благородство, боягуз — хоробрість і т. п. — все це й означало переродження душі. Душа, як її розумів буддизм, це психічний стан, хвилинний настрій, нестійка комбінація дхарм. Вона, власне, і не переселяється, а перегруповується в новий комплекс дхарм, унаслідок чого життя є потоком «моментальних спалахів дхарм, які постійно змінюються, воно лише здається безперервним». У цьому відношенні душа відзеркалює саму суть мінливої, ілюзорної природи. Ще однією специфічною рисою буддійської карми була її залежність не від дотримання кастових законів, а від етики життя в цьому та попередніх народженнях. Саме через це Будда, перш ніж досягти нирвани, прожив 550 життів, причому в різних личинах*.

Дослідники часом ідеалізують буддійську мораль через її нетерпимість до людських пороків і заклики до самопожертви. Але оцінювати її слід лише крізь призму життєвих реалій. «Будда, — зазначив індійський філософ Д. Чаттопадх'яї, — єдиний серед усіх сучасників-пророків, хто запропонував народу ілюзію свободи, рівності й братерства, якими — і це неминучий наслідок законів суспільного прогресу — було знехтувано і які в реальній дійсності було зруйновано». Під час ворожих нападів буддійські заклики проти насильства стримували населення від опору нападникам і тим самим сприяли завоюванню країни чужинцями.

Іноді ранній буддизм вважають не релігією, а морально-етичним ученням, оскільки він не визнавав ідеї всемогутнього бога-творця (вона суперечила буддійському вченню про відсутність вічної душі), не лякав пеклом і не манив раєм. Справді, ранній буддизм вважав Будду не богом, а звичайним учителем, велич якого полягала не у створенні світу, а у визначенні причин існування зла та способів його

* Йому неодноразово довелося побувати святим, царем, ченцем, купцем, ковалем, теслею, мавпою, куркою, гусаком, слоном, рибиною, пацюком, жабою, зайцем тощо.

подолання. Однак він не заперечував ні існування душі (хоч і вважав її ілюзорною), ні ведійських богів (хоч і зрівняв їх певною мірою з простими смертними, підпорядкувавши космічному закону карми).

Ідеї раннього буддизму не здавалися тогочасному індійському суспільству крамольними, бо воно вже цілком дозріло для їхнього сприйняття. В країні змінилася шкала соціальних цінностей, руйнувалися раніше непорушні станово-кастові перегородки, тому заклики буддизму до рівності в релігійному житті нікого не кинули в холодний піт. Нова релігія завойовувала авторитет тим, що замінила складний і дорогий ведійський ритуал на загальнодоступне паломництво до святих місць, цуралася крайнощів аскетизму, допускала у свою общину жінок*, не заперечувала традиційні культи й ритуали, а також тим, що буддійські ченці проповідували не лише на санскриті, а й на інших місцевих мовах. Одним словом, буддизм органічно вписався в загальний перебіг суспільного й духовного життя. Він якнайкраще відповідав ідеологічним запитам соціальної верхівки, яка, за винятком частини брахманів, сприйняла нову релігію.

Окремо зупинимося на ставленні держави до буддизму. Воно зумовлювалося передусім політичною концепцією нової релігії. Згідно з цією концепцією, держава у своєму розвитку проходить три послідовні фази. Перша — поява держави у формі взаємних обов'язків між володарем і підлеглими (володар зобов'язувався піклуватися про народний добробут і спокій, а народ — сплачувати податки). У другій фазі влада узгоджує свої дії з вимогами релігії, у третій — стає знаряддям і провідником дхарми. Монарх у цій фазі перетворюється на володаря всесвіту — *чакравартіна* («той, хто крутить колесо закону»). Отож *буддизм ратував за централізацію влади*. Якщо взяти до уваги, що він ще й руйнував міжетнічні та родоплемінні бар'єри, то стане зрозумілим, чому так ревно піклувалися про нього в імперії Маур'їв. Підтримка з боку держави, відмежування від системи варн і каст та ведійського ритуалу допомогли

* З жіноцтвом буддизм сяк-так поладив, але не відразу. Будда сам полишив сім'ю, а потім намовляв й інших чоловіків брати з нього приклад. Покинуті жінки спершу чекали, що їхні безпутні чоловіки схаменуться й повернуться додому, а потім, напнувши на себе жовте буддійське вбрання, подалися слідом за ними. Будда вперто не хотів приймати їх у свою общину. Урешті-решт він піддався умовлянням Ананди і дав згоду на заснування жіночих монастирів, примирившись із думкою, що відтепер його ідеї зазнають неминучого краху.

буддизму стати першою світовою релігією. У стародавніх азійських суспільствах він виконав ту саму історичну роль, що й християнство в середньовічній Європі.

Однією з найважливіших концепцій буддизму була *ка-лачакра* — ідея про органічний взаємозв'язок природи й людини. Все, що відбувається у Всесвіті, повторюється у психіці й тілі людини. І навпаки, пульс людини б'ється в унісон з пульсацією Всесвіту, впливає на Всесвіт. Тому людина має проїнятися почуттям відповідальності за долю природи, не повинна бути стороннім спостерігачем.

Буддизм вважав, що люди самотужки не підготують себе до нірвани, тому мають об'єднатись у чернечі общини — *санghi*. Ченці цієї общини в ідеальному варіанті мають цуратися будь-якої власності й годуватися милостинею. В сангху записували всіх бажаючих, крім рабів, боржників, калік, воїнів та царських слуг (керівництво общини не хотіло конфліктувати із державою). В Індії виникли не лише чоловічі, а й жіночі монастирі, бо буддизм, хоч і вважав жінок сатанинським породженням, все ж на практиці не допускав їхньої дискримінації. Жіночі монастирі не були самоврядними, а підпорядковувалися чоловічим обителям. Ченці й черниці мали кілька ступенів святості. Соціальної рівності в общині буддистів не існувало, молоді ченці-послушники (ними були переважно вихідці із суспільних низів) фактично прислужували своїм релігійним наставникам. Правила монастирського співжиття були суворими, однак на практиці їх часто порушували, бо, як зауважував дослідник, «багато нових монахів серйозно не сприймали спасіння й убачали в чернецтві лише зручний спосіб життя, тому не дбали про устав ордену».

Сангха була общиною самоуправною. Найважливіші рішення вона ухвалювала на загальних зборах монахів і послушників. Спірні питання обговорювали до тих пір, поки, стомившись, не знаходили компромісний варіант.

Буддійськими монахами ставало чимало людей. Сама сангха здобула в суспільстві неабиякий авторитет. Саме завдяки їй буддизм став для багатьох не просто релігією, а способом життя.

Буддизм махаяни

Буддизм ніколи не був монолітним віровченням, у ньому існувало близько трьох десятків сект.

Найглибший розкол відбувся в буддизмі на початку нової ери, коли з'явилося віровчення *махаяни* («велика коліс-

ниця», «широкий шлях»), що його розробив, за переказами, теолог Нагарджуна. Вважається, що цей розкол було закріплено на IV Буддійському соборі за царя Канішки.

Махаяністи, перші сутри яких датуються I ст. до н. е.— II ст. н. е., зневажливо ставилися до *тхеравади* — найдавнішої школи в буддизмі. Вони називали її *хінаяною* («мала колісниця», «вузький шлях»), вважали хінаяністів покидьками людства, за якими давно скучає пекло *. Хінаяна здавалась їм надто егоїстичним, «вузьким» віровченням, виявом «недружнього й неспівчутливого» ставлення до тих, хто прагне «звільнення», але не може чи не хоче стати ченцем. Махаяністи були впевнені, що людям потрібний «ширший» шлях у нирвану, доступний усім, хто живе за законами Будди, що слід домагатися не стільки особистого «звільнення», скільки «звільнення» інших. Вони розробили вчення про буддійські рай і пекло, а самого Будду проголосили космічною силою (за словами італійського історика М. Таддеї, він у них «змінив плащ Учителя на мантию Божества»). Було створено концепцію, згідно з якою Будд існує дуже багато. Мовляв, Буддами є ведійські боги (буддизм їх ніколи не зрікався), буддійські святі, боги тих азіатських народів, які сприйняли буддизм. Усі ці боги й святі, як і засновник буддійської релігії, наділені 32 ознаками досконалості.

Що являв собою махаяністський пантеон святих, піднесених у ранг Будди? Він складався з *бодхісатв* — осіб, які вже підготували себе до нирвани, проте зволікали вкусити цього блаженства доти, поки не підготують до нього «останню травинку». Існує припущення, що махаянська концепція про страждальця-бодхісатву, який є не само-спасителем, а спасителем світу й, отожд, утілює найвищу ступінь «просвітлення», ймовірно, нав'язана месіанською ідеєю християнства.

Віровчення махаяни простіше й доступніше, ніж хінаяна, тому воно поширилось на більшій частині території Азії (в Тибеті, Монголії, Китаї, Японії, Кореї, хінаяна ж — на Цейлоні, в Бірмі, Таїланді, Лаосі, Камбоджі). Махаяну іноді називають «північним» буддизмом, а хінаяну — «південним».

Отож буддизм не закрістив у своїй ранній формі. Він поступово перетворився з доктрини, в якій переважало морально-етичне начало, на «готову» релігію.

* У 50-х роках XX ст. буддисти домовились не називати тхераваду хінаяною.

Однією з форм буддизму був *тантризм*, що виник в Індії на початку нової ери й поширився в багатьох азіатських країнах. Тантризм («сплетіння») створив величезний пантеон міфологічних персонажів, відводив чільну роль чародійству, чаклунству, чорній магії. Він пов'язував «звільнення» із сексуальним життям, ритуал тантризму походив від магічної еротики первісної людини — гаранта родючості землі й приплоду худоби. Монахи-тантристи вважали, що сам Будда ніколи не випускав з любовних обіймів свою жінку Бхагаваті, завдяки чому він, власне, й став Буддою. Ідеї тантризму значною мірою вплинули на індійську літературу та мистецтво, були «винуватцями» наявності в них витончених еротичних мотивів.

Буддизм виявив безприкладну віротерпимість, толерантно ставився до іновірців, ніколи не проголошувався державною релігією Індії. Він потіснив ведійську релігію лише в містах та приміських зонах, у сільській же місцевості, де проживала основна маса населення, зберігалися традиційні форми релігійного життя. Навіть буддисти на весіллі чи похороні зверталися до послуг брахманів. Отож становище буддизму в Індії було неміцним. Зрештою, ця релігія, яка надійно завоювала майже всю Азію, в себе на батьківщині почала згасати. Її занепад спостерігався вже в епоху Гуптів (IV—V ст.). До X ст. вогник буддизму ледь жеврів лише в окремих регіонах країни (Кашмір, Біхар, Бенгалія), а ще через два століття взагалі «залишив» Індію. Населення країни повернулося до старих, первісних форм релігійного життя.

Як пояснити цей парадокс історії? Історики вважають, що занепад буддизму в Індії був спричинений багатьма обставинами. Відіграли свою роль утиски прихильників буддизму з боку окремих володарів (а втім, вони не стали масовими і тому не послужили вирішальним чинником). Далися взнаки ворожі навали, під час яких було зруйновано чимало буддійських монастирів (лише гуни-ефталіти «загасили» в Гандхарі, якщо вірити Сюань Цзану, 1600 цих вогнищ буддизму). Оскільки буддизм поширився здебільшого в містах, то занепад індійських міст у після-гуптський період ослабив його позиції. Якщо в епоху Маур'їв та кушан буддизм мав підтримку з боку державної влади, то в періоди політичної роздробленості він її втратив. Цілком імовірно, що буддизм виявився на той час занадто «інтелектуальною» релігією й саме тому програв суперництво з набагато простішим і доступнішим індуїзмом, який спирався не на теологічні мудрування, а на обрядовість. До того ж буддизм замахнувся на кастову систему, підвалини якої виявились міцними (не випадково

буддизм швидко завоював саме ті азіатські країни, де не існувало поділу населення на касты).

Індуїзм

Буддизм в Індії не зник безслідно, а розчинився в брахманізмі. Синтезовану буддійсько-брахманську

релігію, яка стала водночас і способом життя населення країни, назвали індуїзмом.

Індуїзм — це не одна, а безліч релігій. Існувало лише кілька релігійних догм, які визнавалися всіма індуїстськими сектами (священна сутність Вед, сансара та карма, ідея божественного походження каст). Кожен індус вибирав свій шлях до «звільнення», залежно від своїх уподобань, сімейних та кастових традицій; жоден із цих шляхів не вважався неправедним. Самі поняття «іновірство», «єретичність» до індуїзму не мали жодного відношення. Індуїзм не знав місіонерства, прагнення повернути у свою віру. Індуїстами не ставали, ними народжувались. Кількість богів у цій релігії зросла до 300 мільйонів, проте, на думку дослідників, це вражає багатобожжя насправді було своєрідним монотеїзмом, адже індуїстські боги й герої дуже часто виступали як персоніфікація Вишого Духу: «Триста мільйонів богів — це триста мільйонів проявів Абсолюту, це триста мільйонів імен, форм, і число це можна нарощувати до нескінченності, нітрохи не порушуючи цим основоположний принцип».

На тлі буддизму індуїзм, який сакралізував буквально все, що можна побачити, відчути, уявити (навіть природні відправлення організму), виглядав простуватим, щоб не сказати — примітивним. У ньому не існувало молитов, проповідей, таїнств (у християнському розумінні), понять первородного гріха, диявола, чортів, пекла, ідеї про споконвічну боротьбу між добром і злом. В індуїстських церемоніях та обрядах, у паломництві до святих місць брала участь сила-силенна народу. На масове паломництво розраховані індуїстські святилища й храми, які вражали не стільки своєю монументальністю, скільки чудернацькою архітектурою. В індуїзмі не склалося догматичне «святе письмо» на кшталт Біблії чи Корану, він сакралізував багатожанрову й загальнодоступну літературу.

Найавторитетнішими релігійними текстами індуїзму вважалися *шруті* (вся ведійська література) та *сміті* (дхармічна література, пурани, Махабхарата, що її називають «п'ятою Ведою», Рамаяна тощо).

Індуїстські секти очолювали вчителі-гуру, суспільна роль яких була надзвичайно великою. Якщо брахмани опікувалися переважно справами релігійними, то гуру наставляли індусів не лише в релігійному, а й у світському житті, сприймалися вірними як земні боги. При цьому гуру не були священиками (в сан вони не висвячувались), а виконували свої сакральні функції на правах «двічі народжених». Ієрархії в інституті гуру, а отже й церкви, в індуїзмі не існувало. Не склався в цій релігії будь-який керівний орган, соборів індуси ніколи не скликали.

Звернімося до найважливіших культів індуїстського пантеону.

Індуїзм легко вбирав у себе чужі культу й асимілював їх, проте не сприйняв ті з них, з якими мали справу виключно брахмани, натомість подарував віруючим чимало нових богів і святих — народних спасителів, і серед них — темношкірого Крішну. В індуїстській міфології Крішну — звитяжний воїн (він брав участь у бою на священному полі Кұру, переміг царя зміїв Калію, здійснив інші великі подвиги) й ідеальний коханець. Ще в дитячому віці Крішна захоплювався жінками, а коли підріс, то оженився відразу на 16 108 красунях, які подарували йому 180 тисяч синів. Легенди про Крішну, таким чином, наскрізь пройняті еротикою. На півдні країни населення вшановувало бога-спасителя Раму — епічного героя. Жерці причислили до індуїстського пантеону навіть Будду (мабуть, щоб представити буддизм у ролі переможеної ними секти).

На початку нової ери індуїстський пантеон очолили три боги: творець Брахма, покровитель Вішну та нищитель Шіва. Вони сприймалися як «трімурті» — трійця. Згодом культ Брахми відійшов у тінь, індуси поділилися на дві основні секти — *вішнуїтів* (вайшнавів) і *шіваїтів* (шайвів), залежно від того, кому — Вішну чи Шіві — вони надавали перевагу.

Шіва й Вішну — боги-антиподи, які увібрали в себе риси багатьох богів. Шіва — це грізне божество, втілення космічної енергії. Він символізує творчий (статевий) акт і руйнівну дію часу. «Шіваїти вбачали в ньому й страшну силу відплати, й гарантію їхнього захисту, він утілював і невгамовну (еротичну) пристрасть, і покірливість йогіна, хаос і гармонію». І жінку собі вибрав Шіва підходящу, імена-епітети якої — Дурга («Недоступна»), Калі («Чорна»), Чандіка («Жорстока»), Бхайраві («Страшна») і т. п. —

дають змогу скласти про неї певну уяву. Вішну ж, навпаки, сповнений милосердя і доброти. Він — бог щастя й благополуччя, бог-спаситель, який рятує світ від демонічних сил, катастроф та руйнувань.

Шіву зображували або аскетом у стані глибокої медитації, або у вигляді фалічного символу (лінгам) на жіночому символі (йоні). Іноді його уявляли володарем оргастичного танцю — Натараджою, який руйнує світ наприкінці космічного циклу. В образі Натараджі він зображений на відомій бронзовій статуєтці, що нею захоплювався скульптор Роден. На ній фігура Шіви вписана у вогненне кільце, яке символізує руйнівну сутність цього бога. Поза і кожен жест Шіви глибоко символічні. Так, долоня піднятої й дещо нахиленої правої руки служить захистом для вірних. Ліва рука показує на ноги Шіви як надійне сховище. Піднятою ногою Шіва благословляє вірних. Права верхня рука тримає невеликий барабан — символ первісного звуку, з якого виник світ. У лівій руці Шіви вогонь — символ загибелі Всесвіту. Лівою ногою бог топче конаючого карлика, який символізує переможене зло. Син Шіви — слогоголовий бог мудрості Ганеша. Шіва подорожує на священному быку Нанді.

Вішну зображували чотирируким і синьошкірим, нерідко — у вигляді жіночого символу (йоні). Син Вішну та його красуні-дружини Лакшмі — бог кохання Кама. Вішну подорожує на велетенському людино-орлі Гаруді. Ліжком в океані йому слугує тисячоголовий змій Шеша (Ананта), який своїм отруйним диханням знищує світ наприкінці кожного етапу творіння.

Індуїзм розробив учення про *аватари* («сходження», «втільнення»). Згідно із цим ученням кожен із великих богів прожив кілька земних життів — заради «спасіння світу».

Вішну, наприклад, мав 10 основних та 22 другорядні аватари. Зокрема, він був рибиною, яка попередила прабатька індусів Ману про наближення всесвітнього потопу й допомогла вціліти йому та священним текстам Вед. Був він і гігантською черепахою, яка після потопу поринула в молочне море і допомогла богам збити його (збивачкою послужила гора Меру) й одержати напій безсмертя — амріту. В аватарах дикого кабана, людино-лева та карлика Вішну силою чи хитрощами переміг злих демонів. Перевтілюючись у Парашураму, він повалив тиранію кшатріїв. Аватарами Вішну були також царевич Рама (герой Рамаїани), боги Крішна та Будда. Майбутньою аватарою Вішну стане Калкін — вершник на білому коні з вогненним мечем у руці. Він учинить на землі праведний суд і відродить на ній «золотий вік».

Багато індуїстських культів уцерьт сповнені містикою та еротикою. Це передусім грізні жіночі божества кохання і смерті — *шакті**. Проте в індуїстському пантеоні перева-

* Одній з таких богинь (до речі, дружині Шіви) садистська секта *тхугі* («душители») ще в минулому столітті приносила в жертву людей. На совісті цих релігійних фанатиків — понад мільйон жертв (тхугі не вбивали лише жінок, калік, хворих на проказу та європейців).

жали добрі боги й духи (гноми *якші*, небесні музики *гандхарви*, небесні співачки й танцівниці *ансари*, небесні мудреці *ріші* тощо).

Розвинувся в індуїзмі культ богів — покровителів окремих каст, професій, місцевостей. Існували місцеві культу священних тварин (корови, гадюки, мавпи тощо), священних пагорбів та гір (передусім Гімалаїв — підошви міфічної гори Меру, де живуть боги), священних дерев та гаїв (смоківниці, ашоки тощо), священних водоймищ (особливо Гангу, можливість зануритись в очисні води якого чи померти на його березі — вершина щастя для індуса).

Космогонія індуїзму привчала вірних «сприймати життя роду людського в контексті величезних пульсацій Всесвіту». Згідно з нею, Всесвіт не має ні початку, ні кінця, його щоразу створює бог Брахма впродовж першої половини космічної доби (доба триває 8 640 000 000 земних років). Людство у своєму розвитку проходить чотири етапи — *юги* (кожен такий етап триває 10 800 000 земних років): від *Крітаяуги* («Золотий вік») до похмурої нинішньої *Каліюги*, яка почалася в ніч з 17 на 18 лютого 3102 р. до н. е. Наприкінці останньої юги Брахма засинає — і тоді відбувається світова катастрофа, внаслідок якої гине все живе. Через 24 космічні години Брахма прокидається й відновлює акт творіння. Тисяча таких циклів складають день Брахми. Коли закінчується цей «день», настає ще страшніша катастрофа, жертвою якої стає навіть частина богів. Потім приходить ніч Брахми, що дорівнює своєю тривалістю дню. З таких «діб» складається 100-літнє життя Брахми. Коли ж Брахма помирає (не лякайтесь, нинішньому Брахмі виповнилось лише 50 космічних років), настає Великий Космічний Катаклізм — загибель усього суцього. Однак через 100 космічних років народжується новий Брахма — і все починається знову.

Індуїзм зберіг концепцію сансари й карми, збагативши її висновком про те, що доля кожного в майбутньому народженні залежить також від похоронного ритуалу. Ортодоксальним похороном вважалася кремація, причому, якщо це можливо, на березі священного водоймища. Саме з цим ритуалом пов'язана традиція самоспалення індій-

---

Шакті — закладена в жінках містична сила, що стимулює чоловічу енергію — шівлінгам. Шакті й шівлінгам не можуть існувати одне без одного, союз між ними нерозривний.

ських удів* . Важлива роль в індуїзмі відводилася також ініціації-*упанаяні* та носінню брахманського шнура.

Індуїзм освячував систему каст, пов'язував спосіб життя вірного з його кастою. Так, читати Веди брахманам він дозволяв, а шудрам забороняв, вживання алкогольних напоїв шудрам прощав, а «двічі народженим» категорично забороняв.

Індуси більшу увагу приділяли домашнім обрядам, аніж храмовим, причому їхня обрядова практика зазнавала змін. Так, поступово втрачали своє значення криваві жертвоприношення *яджни* (особливо у вішнуїзмі), їх замінювали *пуджі* — підношення богам квітів, води з Гангу, куріння пахошів. В індуїзмі (очевидно, під впливом буддизму) поширилося паломництво до семи священних міст.

Індуїзм уберіг індійське суспільство від соціальних вибухів і релігійних воєн, сприяв культурно-історичній спадкоємності.

КУЛЬТУРА

- Матеріальна культура
- Мови, писемність, освіта
- Наукові знання
- Література
- Архітектура та мистецтво
- Театр, музика

Матеріальна культура

Матеріальна культура Стародавньої Індії відображена в джерелах дуже слабо, її реконструкцію доводиться здійснювати переважно на основі живих традицій давнини в глухих індійських селах.

У Ведійську добу населення Північної Індії вже розвивало плужне землеробство, проте в багатьох регіонах, особливо в гористій місцевості, де було важко чи взагалі неможливо розбивати тераси, широко використовувалося примітивне вирубно-вогневе рільництво (ліс і чагарник вирубували, спалювали і в попіл висівали зерно). В такому разі землю сплужували звичайною мотикою, а то й палицею-

* В Індії цей обряд заборонений ще з 1828 р., однак нині в країні реєструється щороку кілька тисяч випадків такого самоспалення.

копалкою (*тхомба*), якою, до речі, індійські селяни в найглухіших місцевостях копирсають землю досі *.

Допоміжною галуззю господарства в Стародавній Індії було рибальство (мисливство у зв'язку з поширенням у країні ідеї про непошкодження живих істот поступово відмерло). Рибу ловили сіткою або загонили її на мілину чи до спеціальної греблі з лози й там виловлювали руками.

Річкова мережа в Північній Індії була майже непридатною для навігації, тому основну роль у розвитку засобів комунікації в країні відігравали сухопутні шляхи. Будувати надійні дороги в умовах джунглів та щорічного сезону тропічних дощів було непросто, й індійські царі-раджі приділяли шляховому будівництву чимало уваги. Вздовж основних доріг (скажімо, «царської дороги» від західних кордонів держави Маур'їв до міста Паталіпутра завдовжки близько 1600 км) рили криниці, будували готелі для подорожніх. Проте якість індійських доріг загалом була вкрай незадовільною, і відсутність надійного транспортного сполучення значною мірою зумовила неоднаковість історичних доль окремих регіонів.

Населення користувалося незграбним візком на дерев'яних колесах, у який впрягали биків. В умовах джунглів особливо зручною була їзда на слоні.

У міжнародній торгівлі Індії важливу транспортну функцію виконувало каботажне мореплавство. Незважаючи на відсутність зручних гаваней на індійському узбережжі, стародавні індійці в техніці мореплавства не поступалися іншим народам. Вони, до речі, винайшли оригінальний живий «компас»: брали на судно ворона, якого випускали на волю, коли вітри й течія відносили їх далеко від берега, й спрямовували судно туди, куди летів цей птах, поки не ставала видною берегова лінія.

Староіндійські міста завжди були велелюдними й великими. Майнова та соціальна нерівність городян позначилася на міському будівництві. Міські будинки мали неоднакові розміри й комфортність, відрізнялися своєю архітектурою. Заможні господарі зводили собі дво-, триповерхові будинки, нижній поверх яких призначався для торговельних та складських приміщень і майстерень. Господарські прибудови позаду будинку утворювали зам-

* Як показала експериментальна археологія, продуктивність праці з таким знаряддям, як палиця-копалка, була не набагато нижчою, ніж із мотикою, однак якість спущування ґрунту — значно нижчою.

кнений прямокутний двір, продовженням якого служив невеликий садок. Будинок виходив верандою нижнього поверху у двір, а верхнього — нерідко на вулицю. У будинках заможних городян обладнували ванну кімнату та вбиральню. Зводили й жіночу половину будинку, проте до затворництва індійок справа не дійшла.

У фешенебельних будинках внутрішні стіни розписувались малярями. Такі будинки умебльовувалися дерев'яними та плетеними кріслами, ліжками, на яких височіла гора подушок. Підлогу багаті городяни застиляли килимами, циновками, звіриними шкурами.

Бідняки тулилися на околицях міста у глиняних мазанках чи очеретяних халупах, укритих пальмовим листям чи соломою. Колодязів та садків у бідняцьких дворах не було. Плетені мати та циновки заміняли меблі. Хатинка слугувала лише спальнею, бо весь сонячний день бідняцька сім'я поралася надворі. В хатині ніколи не згасав домашній вогонь. Коли сини одружувались, вони брали в нове житло вогонь із батьківського вогнища.

Стародавні індійці носили таке саме вбрання, що й сучасні. Його виробляли з бавовняної, лляної чи вовняної тканини й шовку. В умовах жаркого клімату населення одягалось дуже легко, у вбрання огортаючого типу. У чоловіків нижнім одягом служила пов'язка на стегнах у вигляді полотнища, укладеного складками спереду й утримуваного довгим поясом, кінець якого або звисав, або протягувався поміж ніг і закріплювався ззаду, верхнім — накидка. Вдома всі дорослі ходили лише в нижньому вбранні, бідняки з'являлися напівголими і на людях, діти ж бігали по вулиці в чому мати народила. На свята і в негоду індійці одягали довгу, до колін, сорочку, а на плечі — накидку. На початку нашої ери індійці під впливом жителів Середньої Азії приохотилися до носіння шароварів. Найпоширенішим в Індії був білий одяг, нерідко його фарбували чи робили візерунчастим. Істотної різниці між чоловічим та жіночим вбранням не існувало. Соціальна нерівність відобразилась не у фасоні вбрання, а в якості тканини та кількості дорогих прикрас.

Цікаво, що на стародавніх зображеннях бачимо індійку здебільшого напівголою, часом лише у вузівському поясі, що служив радше декором, аніж убранням. Сучасні ж індійки неймовірно сором'язливі й старанно прикривають своє тіло.

Жінки в давнину ходили з непокритою головою, чоловіки носили на голові тюрбан. І жінки, й чоловіки робили на голові хитромудрі зачіски. Бритоголовими були лише монахи та частина брахманів (останні все ж залишали на самій маківці чуб). Характерно, що на стародавніх зображеннях індійці майже завжди вусаті, але безбороді, тимчасом Арріан і Страбон запевняли, що чоловіки окремих індійських народностей носили бороду, причому фарбували її в яскраві кольори.

Індійці здебільшого ходили босоніж чи в простих сандалях. Лише в Гімалаях взували повстяні чоботи. Представники соціальної еліти франтували в шкіряних пантофлях, розшитих золотом і самоцвітами.

Стародавні індійці дуже любили носити начіпні прикраси. Вони обтяжували свої пальці масивними перснями (жінки надягали їх навіть на пальці ніг), обвішувались ручними та ножними браслетами, намистами й бусами, відтягували вуха важкими сережками, як це роблять і сьогодні жінки в селах. Утім, носових кілець, без яких сучасна індіка не мислить свою зовнішність, у ту добу не носили. Носіння прикрас із золота, срібла, перлів, каменів-самоцвітів, слонової кістки, фаянсу тощо вважалося у Стародавній Індії найпершою ознакою поважності, тому навіть бідняки нерідко відмовляли собі в найнеобхіднішому, аби лише придбати кілька коштовних дрібничок. Для жінок прикраси становили особливу цінність, бо діставались їм як весільний подарунок від рідні й були їхнім єдиним скарбом.

Багато уваги приділяли стародавні індійці (і жінки, й чоловіки) косметиці, причому особливо полюбляли ароматну пасту з розтертого на порошок сандалового дерева. Жінки підводили очі чорною сурмою, наносили лаком чи фарбою на лоб мушку (тілаку) різного розміру й нерідко чудернацької форми, фарбували губи, кінчики пальців на руках і ногах, долоні, навіть ступні ніг. Вони залюбки уквітчували себе на свята гірляндами й вінками, що роблять і нинішні індіки.

Стародавні індійці, як і теперішні, були вегетаріанцями, проте стали ними не відразу, а поступово, з пониженням у господарському житті країни ролі мисливства й тваринництва, викликаним зневажливим ставленням землеробів до мисливських і скотарських племен, зростанням протесту в суспільстві проти кривавих ведійських жертвоприношень. Першими відмовились від м'ясних страв

пустельники та ченці, а з індійських володарів — Ашока, якого наслідували царедворці. Врешті-решт лише люди фізичної праці, тобто представники нижчих каст, залишили м'ясо у своєму раціоні. Індійці багато споживали молока й молочних продуктів, використовували для приготування багатьох страв прянощі, мед, фрукти. Вони харчувалися переважно звареною на воді чи молоці рисовою кашею (її приправляли маслом та цукром), овочевими супами, вареними бобами. Характерно, що на багато харчових продуктів у Стародавній Індії існувало табу, причина якого не завжди зрозуміла. Заборонялося, наприклад, споживати м'ясо свійського кабана й півня, багатьох диких птахів, більшість видів риби, часник, цибулю, гриби тощо.

Представники соціальної еліти їли двічі на день (уранці та ввечері), буддійські та джайністські монахи — лише раз на день (полуднували), а то пили соки й молоко, люди ж фізичної праці не могли обійтися без триразового харчування, особливо під час польових робіт.

Індійські релігії, передусім буддизм, рішуче й безкомпромійно засуджували пияцтво, проте тверезий спосіб життя в країні вели лише жерці та ченці, а основна маса населення вживала виготовлені з виноградного соку, меду чи цукрової тростини хмільні напої, а також рисову та ячмінну горілку. В державі Маур'їв існувала розгалужена мережа трактирів, закриття яких автори «Артхашастри» вважали безнадійною справою, лише рекомендували ставити їх на такій відстані один від одного, щоб любителям «зеленого змія» бракувало снаги перекочувати для «дозаправки» в сусідній трактир.

Сухопутна армія в Стародавній Індії (про індійський флот даних майже немає) складалась з чотирьох родів військ: колісниць, слонів (у літературі їх ще образно називають «танками давнини»), кінноти та піхоти. Найдавніші двоколісні колісниці, запряжені парою коней, були розраховані на одного воїна та візника, пізніші важкі чотириколісні, запряжені четвіркою коней, — на кількох воїнів, озброєних довгими списами, тризубцями. Колісниці були зброєю індійських аристократів. Наприкінці стародавньої доби основною ударною силою індійського війська стали слони, на спині яких розміщалося кілька воїнів. На бивні слона надягалися гострі залізні наконечники. Проте слони не були грозою для ворожих армій, бо їх легко вдавалося з допомогою вогню та інших нехитрих засобів повертати назад і змушувати топтати своїх воїнів.

Індійська кіннота також не славилася своїми високими бойовими якостями, була нечисленною (в Індії через специфіку тамтешніх природно-кліматичних умов конярство майже не розвивалося, коней доводилось купувати за шалені гроші в Ірані та Середній Азії).

Основною зброєю індійського воїна-піхотинця був величезний, вищий за зріст людини, лук із дерева, бамбука та кістяних пластин. Арріан запевняв, нібито удару стріли, випущеної з такого лука, не витримувало жодне тодішнє захисне спорядження (Індіка, XVI, 6). В бою використовувались також довгі й короткі списи, пращі, металеві диски з гострими краями, довгі та короткі мечі, бойові сокири, тризубці, бойові молоти та звичайні палиці. Індійські війська були озброєні балістами (вони жбурляли каміння, стріли та утикані гострими шипами колоди), таранами. В Рамаяні згадується й чарівна зброя, здатна однісіньким ударом знищити сотні воїнів, проте історики переконані, що ця грізна зброя — поетична вигадка, бо якби вона існувала насправді, то її неодмінно описали б тогочасні грецькі, китайські та арабські автори.

Захисним спорядженням індійцям служили шкіряні та дерев'яні щити, шоломи, кольчуги та обладунок із шкіри чи тканини, що ним були захищені також коні й слони.

Мови, писемність, освіта

В давнину в Індії існувало кілька десятків мов і безліч діалектів, причому це безпрецедентне мовне розмаїття збереглося в країні дотепер (перепис 1971 р. зафіксував наявність у ній 872 мов та діалектів).

За Ведійської доби в північно-західних регіонах Індії поширився *санскрит* (термін означає «оброблений», «культурний», «літературний») — мова індоаріїв. Відомо три різновиди цієї мови, що дійшла до наших днів майже без змін: ведійський (мова найдавнішої культової поезії індійців), епічний (на ньому складено Махабхарату та Рамаяну) і класичний (основна мова художньої, філософської та наукової літератури Індії). У другій половині I тис. до н. е. в країні було створено для потреб жерців і політиків ряд штучних мов, які згодом проникли також у драматургію та літературу. Їх називають середньоіндійськими. Одна із середньоіндійських мов, *магадхібхаша*, стала державною мовою династії Маур'їв (нею складено більшість едиктів царя Ашоки), інша, *палі*, — мовою буддизму. На початку I тис. н. е. в Індії з'явився ще один

різновид штучних мов — *пракрити*, які використовувались у поезії та театрі.

Із староіндійських мов найбільше історико-культурне значення мав, безперечно, санскрит, з допомогою якого, за словами С. Ф. Ольденбурга, «брахмани здійснили мирне завоювання Індії». Санскрит послужив інтегруючим фактором у культурному розвитку країни, тобто виконав ту роль, яка в Китаї випала на долю ієрогліфічної писемності: «Розмовляти і навіть писати можна було будь-якою мовою і яким завгодно письмом... проте якщо йшлося про літературу та науку, то тут основною мовою, спільною для всіх, був санскрит», — зазначав С. Ф. Ольденбург.

Характерно, що мовне розмаїття мало в країні не лише етнічну, а й соціальну основу. В мові проявлявся соціальний статус людини, її кастова належність. У виставі кожен персонаж (цар, полководець, брахман, гетера, сторож, євнух тощо) виголошував репліку чи монолог на «своєму» пракриті. Мовна градація проникла навіть у сім'ю — чоловік розмовляв удома «благородним» санскритом, а дружина — пракритом, який вважався третьосортною мовою.

Багатомовність позначилась і на писемності в Індії, адже кожна мова мала свою писемність. В одному з ранніх буддійських трактатів згадувалися 64 різновиди індійського письма, кожен з яких використовувався для окремої мови.

Найдавніша індійська писемність склалася ще в епоху Хараппи, тобто в III тис. до н. е. Цим письмом, що його умовно називають протоіндійським, було виконано досі не прочитані написи на більш як тисячі печаток та амулетів. Протоіндійська писемність припинила своє існування разом із загибеллю хараппської цивілізації, тому історію індійського письма в працях лінгвістів відкривають пізніші тексти, датовані серединою I тис. до н. е. Вони складені санскритом — мовою індоаріїв. Найдавнішими такими текстами були едикти царя Ашоки, де використані два різні алфавіти староіндійського письма: *кхароштхі* (названий іменем свого творця — Кхароштха) та *брахмі* (його автором традиція називає бога Брахму). Лінгвісти вважають, що ці алфавіти походять від семітського чи староперського письма. Кхароштхі з'явилося пізніше за брахмі. Воно читалося справа наліво й було схоже за формою знаків на арамейське письмо V ст. до н. е. Це письмо називають ще індо-бактрійським (воно зустрічається на монетах індо-грецьких та індо-скіфських царів). Брахмі, походження

якого гостро дискутується в науці, спершу читали, як і кхароштхі, справа наліво, але згодом, починаючи з написів царя Ашоки, його стали читати вже у зворотному напрямі. Брахмі витіснило письмо кхароштхі й започаткувало пізніші писемності Індії (гупта, саккське, уйгурське письмо тощо).

Писемність в Індії впродовж століть використовувалася майже виключно для потреб діловодства, а вся релігійно-філософська, наукова та художня література передавалася з покоління в покоління в усній формі. Більше того, індійці навіть торговельні операції оформляли письмово дуже рідко, купецтво задовольнялося усним договором, який у цій «країні тисячі чудес» мав, на ширий подив європейців, юридичну силу.

Освіта в Стародавній Індії тривалий час мала форму мнемоніки, тобто заучування текстів напам'ять. Потрібні тексти учням диктував учитель. Учні визубрювали напам'ять граматику П'аніні та словник санскритських синонімів, а також низку інших фоліантів, причому так, щоб можна було цитувати їх з будь-якої фрази.

В перші століття нашої ери в країні з'явилися перші буддійські університети, в яких студенти вивчали релігійно-філософські доктрини, граматику, медицину, логіку тощо. Найбільше славився університет у Наланді, що згорів 655 р. під час політичних негараздів. У Наланді навчалася близько 8 тис. студентів, працювало понад 1,5 тис. викладачів. Конкурс у цей буддійський навчальний заклад становив 4—5 осіб на місце.

В Наланді застосовувалася цікава методика заохочення студентів до опанування наук. Китайський мандрівник Сюань Цзан, який відвідав цей університет у VII ст. н. е., повідомляв: «Віная (Лю), бесіди (Лун), сутри (Кін) — усе це буддійські книжки. Той, хто може дати повне пояснення однієї категорії цих книжок, звільняється від влади кармадани (закон відплати людині за ділами). Якщо він може пояснити зміст книжок двох категорій, то дістає, крім цього, одне з верхніх місць або кімнату на верхньому поверсі. До того, хто може дати пояснення щодо трьох категорій книжок, приставляють різних слуг, які мають прислуговувати й користися йому. Тому, хто може пояснити чотири категорії книжок, прислужують «чисті люди» — прихильники з-поміж мирян. Той, хто може пояснити п'ять категорій канонічних текстів, одержує цілий ескорт прислужників... Якщо хто-небудь... виявить на диспуті особливу красномовність, тонкий аналітичний розум, глибоке розуміння предмета та знаходить до логічного мислення, його садовлять на слона й урочистою процесією в оточенні численного почту супроводять до брами монастиря. А якщо хто-небудь із учасників диспуту збивається в доведеннях, говорить бідною мовою, влаучися до невишуканих висловлювань, або порушує закони логіки, що відповідно відбивається в його словах, йому розма-

льовують обличчя червоною і білою фарбами, вивалюють у пилюці й грязюці і заносять у яке-небудь глухе місце або кидають у канаву».

Наукові знання

Стародавній Індії притаманний високий рівень науково-природничих та гуманітарних знань, які

розвинулися не без впливу на них вавилонських та грецьких наукових ідей, особливо в галузях математики та астрономії. Індійські математики користувалися значенням π (з точністю до четвертої цифри), добували квадратний та кубічний корені, розв'язували рівняння з одним невідомим, раніше за греків відкрили «теорему Піфагора». Вони застосовували позиційну десятиричну систему обчислень, яку в них запозичили араби, а в арабів — європейці, розробили правила арифметичних дій, які практично не відрізняються від сучасних. Отож наша шкільна арифметика має староіндійське походження. Індійці створили цифрову систему, яку називають «арабськими цифрами» і якою нині користуються математики всього світу (до речі, араби називали математику «індійською наукою»). Видатним досягненням староіндійської математики було створення розвинутої алгебраїчної символіки, багатшої навіть за грецьку. Індійське походження мають такі загальноживані математичні терміни, як «цифра»*, «корінь», «синус» тощо.

Певних успіхів досягла також староіндійська астрономія. Індійський астроном Аріабхата висловив здогад, що Земля має форму кулі, навіть спробував вирахувати її окружність. Індійці створили примітивний місячний календар, рік у якому починався приблизно в середині квітня й складався з 360 діб (раз у п'ять років до календаря включали додатковий місяць).

Зародилися в Стародавній Індії також фізичні та хімічні знання. Так, індійці виготовляли фарби, ліки, парфуми, цемент тощо. Винайдена ними в давнину оранжево-коричнева фарба *кашайя*, що нею у Варанасі фарбували текстиль, під назвою *бенареська каттхаї* широко використовується в країні й нині. Гідний подиву той факт, що давньоіндійські металурги знали секрет виплавки чистого заліза, яке нині вчені добувають грамами лабораторним способом. У V ст. н. е. вони вилили з нього шеститонну

* У середньовічній Європі слово «цифра» спершу означало «нуль» і лише в XIV—XV ст. стало застосовуватись до всіх знаків від нуля до дев'яти.

колону заввишки понад 7 м і діаметром майже півметра. Ця колона простояла в умовах вологих тропіків уже понад 1500 років, а на ній немає жодних слідів корозії. В історії світової металургії залізна колона в м. Делі — феномен.

Проте з природничо-наукових знань найбільшого розвитку в Стародавній Індії досягла медицина. Індійські медики здійснювали розтин трупів, тому добре знали анатомію людини. Вони робили складні операції, особливо при лікуванні ран і пухлин, застосовували кесарів розтин, знімали катаракти, ампутували кінцівки, робили трепанацію черепа, успішно застосовували протиотруту (при царському дворі потреба в цьому з'являлася досить часто, бо там претенденти на трон залюбки труїли своїх політичних конкурентів) тощо. В умінні здійснювати пластичні операції обличчя європейська медицина досягла рівня староіндійської лише у XVIII ст. Індійські медики знали лікувальні властивості дієти, психотерапії, правила асептики і, можливо, мали уявлення про бактерії та інші хвороботворні організми, користувалися наркозом.

Численні досягнення староіндійської медицини, рівень якої був вищий за античну, успішно використовують для лікування ревматичних, нервових і шкірних захворювань нинішні індійські, американські та європейські медики. Староіндійський медичний трактат *Аюрведа* («Наука про життя») уважно вивчають гомеопати в багатьох країнах світу.

На жаль, не всі секрети староіндійської медицини вдалося розгадати нинішнім медикам, окремі її досягнення стали надбанням лише вузького кола сучасних народних цілителів. Етнограф Н. Р. Гусєва так повідомляє про одну з таємниць аюрведійської медицини: «На вулицях, на базарах і де завгодно (в Індії) ще можна зустріти дантиста, який тут же на місці вирве хворий зуб безкровно й безболісно, користуючись для цього лише своїми пальцями. І ніяких заражень при цьому не буває. Як це він робить — спадковий секрет касті».

З гуманітарних знань у Стародавній Індії особливо успішно розвивалася лінгвістика — завдяки існуванню в країні великої кількості мов і діалектів. Найбільше досягнення староіндійської лінгвістики — граматика Паніні *Аштадх'яї* (містить приблизно 4000 граматичних правил), складена в середині I тис. до н. е. Її основна цінність полягає у повноті опису санскриту. Сучасні філологи вважають, що «для жодної іншої стародавньої мови не існує опису, подібного до опису санскриту Паніні, й годі собі уявляти, що нині вдасться так само докладно описати якусь розмовну мову».

Історичні знання в Стародавній Індії, як про це вже йшлося, не склалися. Причину цього вбачають у безприкладному домінуванні в країні релігійно-міфологічного світогляду, в етнічному та кастовому розмаїтті населення *

Наукові знання в Стародавній Індії, як і в інших старосхідних суспільствах, були утилітарними, мали суто прикладний характер та найтісніший зв'язок із релігією.

Література

Література Індії — поняття збірне, адже вона складається з багатьох різномовних літератур численних індійських племен і народів. Літературознавці порівнюють її з баньяновим деревом, яке розростається від одного кореня у справжній ліс. Стародавній період цієї однієї з найдавніших літератур світу датується початком II тис. до н. е. — серединою I тис. н. е.

Найдавнішою є санскритомовна література, яку відкривають тексти Вед, передусім найзріліші в художньому відношенні гімни Рігведи, присвячені богам індоаріїв.

Чільне місце в староіндійській літературі посідають великі епічні поеми Махабхарата та Рамаїяна, які завжди користувались в країні винятковою популярністю і дуже вплинули на традиції, світогляд та мораль індійського народу. Староіндійський епос позначився також на духовній культурі ряду інших народів Південно-Східної Азії, так що вони навіть вважають його своїм культурним надбанням.

Традиція називає авторами Махабхарати та Рамаїяна легендарних поетів В'ясе і Вальмікі. Проте, на думку літературознавців, хоч історичність цих індійських бардів можна визнати, все ж традиція приписує їм авторство епічних поем лише тому, що вони були найвидатнішими «в довгій шерензі оповідачів, які передавали поеми з уст в уста і з покоління в покоління».

Головні сюжети цих шедеврів світового епосу, найімовірніше, мають історичну основу. Махабхарата, напевно, зберегла пам'ять про міжплемінну війну XI—X ст. до н. е., а Рамаїяна — про ворожнечу між індоаріями та місцевими дравідами. Історичний фон обох поем, ясна річ, змінений

* Історична пам'ять індійців вельми своєрідна. Вона, за словами історика, «воліє жити більше за космічним часом, аніж за календарем людського суспільства». Дотепер чимало індійців знає напам'ять Махабхарату, але не може назвати імена найповажніших історичних діячів, навіть засновників буддизму, джайнізму, сикхізму.

до невпізнання, проте це можна пояснити тисячолітнім розривом між добою складання поем та описаними в них подіями.

Важливе місце в розвитку санскритської літератури належить обширній буддійській літературі, розквіт якої почався в епоху Маур'їв. Одним із характерних жанрів цієї проповідницької літератури є *джатаки* — розповіді про життєвий шлях Будди, його 550 утілень. Ці оригінальні твори, написані прозою та віршами, нерідко завершуються повчальною сентенцією, наприклад такою:

У жінок отих лукавих
Правди аж ніяк не знайдеш.
Поведінки їх не знаєш,
Наче риби рух у водах.
Їм брехня за правду править,
За брехню їм править правда...
Хитрі ті жінки, як змії,
Солодко так розмовляють,
А єдине тільки знають,
Як чоловіків дурити.

Нерідко джатаки, не обмежуючися дрібною побутовою моралізацією, порушували важливі соціально-етичні проблеми, причому неодмінно пропагували ідею непротивлення злу. Вже в Стародавній Індії джатаки набули неабиякої популярності. Вийшовши з народного фольклору, вони стали невичерпним джерелом сюжетів для мистецтва та пізнішої літератури, причому не лише індійців, а й інших народів Південно-Східної Азії, які сприйняли буддизм.

Наприкінці I тис. до н. е. — на початку I тис. н. е. в Індії зародилася рання авторська поезія. Найвидатнішим ліриком Стародавньої Індії вважають Калідасу, якого європейці більше знають як драматурга. Вчені ще не встановили, коли жив Калідаса: в II—I ст. до н. е. чи в IV—V ст. н. е.

Всі легенди про Калідасу підкреслюють його надзвичайну талановитість. Ось одна з таких легенд. В одного брахмана була дуже освічена донька, яка відмовляла всім женихам, бо вони здавались їй недостатньо розумними й освіченими. Якось у батька вередливої красуні урвався терпець; він сам собі поклявся, що віддасть доньку за найдурнішого юнака, аби той лише належав до варни брахманів. Невдовзі такий жених трапився (він засвідчив свою тупість тим, що, вмостившись на гілці дерева, пиляв її між собою та стовбуром...). Справили весілля, проте дівчина швидко переконалася, що її чоловік круглий неук та дурень, і показала йому на двері. Несчастний юнак вирішив набратися розуму в школі, однак став там загальним посміховищем. Якось школярі намовили юнака провести ніч у храмі страшної богині Калі, якій приносили людські жертви. Юнак не віддав страху й пішов у храм цієї богині. Щоб засвідчити своє перебування в храмі, він намазав руку сажею і мав намір залишити

відбиток на статуї богині. Юнак не знав, що цим він смертельно образить і знеславить богиню. Щоб утримати юнака від його жажливого наміру, Калі сама з'явилася перед ним у храмі, проте юнаку було байдуже, кого мазати сажею — статую чи живу богиню... Тоді Калі пообіцяла, що виконає будь-яке бажання юнака, аби лише він залишив її у спокої. Юнак зажадав, щоб його зробили наймудрішою людиною у світі — і дещо здивована богиня заприсяглася, що віднині юнак знатиме зміст усіх книг, сторінки яких він перегорне за ніч. Юнак відразу ж подався в кабінет свого вчителя і взявся до роботи. Під ранок він заснув утомлений, та коли почався урок і вчитель припустився помилки в тлумаченні санскриту, юнак крізь сон виправив його. Виявилось, що він назубок знав граматику Паніні! Отож, ця легенда поширює думку про божественне походження таланту Калідаси і водночас пояснює походження його імені — «Слуга богині Калі».

Розібратись у літературній спадщині Калідаси непросто, бо в Стародавній Індії поети-початківці мали звичку підписувати свої твори іменами уславлених авторів, тому до імені Калідаси «прилипло» щонайменше 20—30 чужих творів. Гадають, що він написав три поеми (дві епічні й ліричну) та стільки ж драм. Лейтмотивом його лірики було оспівування кохання й природи.

До найвидатніших індійських ліриків належить також Бгартріхарі (VII ст. н. е.) — автор коротких ліричних віршів, об'єднаних у три збірники-шатаки. Його вірші були надзвичайно популярними в країні. У них змальована широка картина суспільного життя, трагічний конфлікт людини із суспільством:

Допомагають добрі люди іншим, незважаючи на себе,
Звичайні люди — хто не шкодить їхнім справам.
То вже чорти, не люди, що собі на користь іншим шкоду чинять.
А що за люди ті, що шкоди завдають без користі для себе?

Вершиною санскритської літератури все ж є її драматургія. Найдавніші індійські драми (вони збереглися лише фрагментарно) належать Ашвагхоші. Вціліли життєрадісні й трішки лукаві п'єси Бхаси, в яких, до речі, є акти насильства (пізніша санскритська драматургія вже цуралася будь-якої трагедійності). Помітну роль у розвитку індійської драматургії відіграла також творчість Шудраки — автора найреалістичнішої санскритської п'єси «Глиняний візок», Вішакхадатї — майстра політичної драми тощо. Але найбільший внесок у розвиток цього жанру зробив великий Калідаса. Його п'єса «Шакунтала» перекладена багатьма мовами і належить до шедеврів світової літератури. Твори Калідаси, передусім «Шакунтала», — справжній гімн жіночності й коханню, справили вели-

чезний вплив на індійську літературну класику, служать предметом наслідування для багатьох нинішніх індійських літераторів.

У I ст. до н. е. — III ст. н. е. в Індії виникла тамільська поезія. Вона самотутня і за формою, і за змістом, хоча й зазнала впливу санскритської літератури. Емоційні дравіди не сприйняли спокійного північноіндійського літературного канону й у своїй поезії поєднали еротичну з містикою. Цей літературний стиль згодом прижився й на Півночі Індії — батьківщині санскритської літератури.

Багате й самотутнє літературне надбання Стародавньої Індії благотворно вплинуло на художню словесність багатьох народів Сходу і навіть Заходу. Не випадково ряд староіндійських літературних творів удалося виявити в тибетських, китайських та перських перекладах.

Архітектура та мистецтво

Мистецтво Стародавньої Індії поступово склалося як синтез архітектури, скульптури та живопису.

Воно, зрозуміло, зазнало впливу іноземних художніх стилів, проте нітрохи не втратило своєї неповторності.

Скульптурних, а тим паче архітектурних пам'яток хараппської та ведійської епох збереглося дуже мало. Найімовірніше, тодішня архітектура мала прості й строгі форми, адже принаймні зовні будинки Хараппи та Мохенджо-Даро не мали ніяких декоративних елементів. Найдавніше мистецтво скульптури й гліптики (кам'яні, теракотові та бронзові статуетки й печатки, призначення яких не з'ясоване, гончарні вироби) розвивалося в реалістичному річищі й засвідчило високі художні смаки його творців.

Розквіт староіндійської архітектури та мистецтва припав на епоху Маур'їв та на «золотий вік Гуптів».

За доби перших індійських імперій у країні здійснювалось інтенсивне палацове будівництво, проте царські палаци зводилися з дерева й тому не збереглися. Як запевняли іноземці (здебільшого китайські прочани-буддисти), були вони такими величними та розкішними, що їхнє спорудження не обійшлося без участі джинів. Тоді ж розквітла буддійська храмова архітектура, яка була, на відміну від палацової, кам'яною, тому почасти збереглася. Найдавніші її пам'ятки — ступи, в яких зберігалися буддійські реліквії (частини тіла Будди та буддійських святих). Куполоподібна ступа, праобразом якої був, ма-

буть, земляний могильний пагорб, символізувала порожнечу, минушість та ілюзорність земного буття (зовні ступа схожа на водяну бульбашку, що виникає й відразу ж лопається під час дощу).

У III ст. н. е. поблизу ступ та місць кремації буддійських святих почалося будівництво скельних храмів *чайтья* та монастирських келій *віхара*. Вони вирубувались у скелі методом «внутрішнього різблення»: спершу вирубувалося приміщення, а потім у його стінах — скульптурні зображення Будди й святих. Фасад храму по всій площині прикрашався рельєфами, колонами, особливими «сонячними вікнами», через які денне світло проникало в храм. Коли храм ставав тісним для ченців, поруч із ним вирубували нові печери, внаслідок чого виникали цілі печерні комплекси.

Один із найдавніших храмових комплексів (він, до речі, найкраще зберігся) зведений у Карлі, на південний схід від сучасного Бомбея. Він складається з центральної печери глибиною майже 38 м та справжнього містечка з вирубаних у скелі глухих келій-віхар, у яких ченці перечікували сезон дощів. Але найвідомішим храмовим комплексом є Аджанта в Махараштрі — 29 скельних печер у гористому обрамленні річки Вахуари. Аджанта прославилася завдяки своїм чудовим розписам, про які йтиметься окремо.

Розквітло в давніх індійських імперіях також мистецтво скульптури. Скульптори відтворювали в камені сюжети з джатак (вони, зокрема, домінують на різблених воротах-*торанах* ступи в Санчі), різьбили статуї *якш* та *якшинь* — божків родючості, охоронців бога багатства Кубера.

У південній столиці Кушанської імперії — Матхурі, де склалася самостійна художня школа, скульпторам охоче позували для створення статуй якшинь місцеві куртизанки, які брали участь у фінансуванні будівництва олтарів і храмів. Такі статуї вже мало що ріднило з міфічними образами якшинь, у них домінувала еротика. Скульптори з Матхури взагалі полюбляли прикрашати храми витонченими еротичними сценами, поруч із якими еротика інших художніх шкіл давнини виглядає убого. Кам'яна порнографія окремих індійських храмів породжена сильним сексуальним містицизмом індійських релігій, від яких мистецтво цілковито залежало.

У маурійський період виникла традиція спорудження в місцях, пов'язаних з біографією Будди, та на шляхах прочан до буддійських святинь різблених колон-*стамбхів*. Двометрову капітель однієї з таких колон (її поставили в III ст. до н. е. в Сарнатхі, на місці першої проповіді Будди)

прикрашають *протоми* (фігури, що зрослися спинами) левів. «Лев'яча капітель» — твір глибоко національний за формою і змістом, тому її зображення стало гербом Республіки Індія.

У перші століття нашої ери в Гандхарі під впливом елліністичних художніх традицій склалася місцева художня школа, що її називають «греко-буддійською» чи просто гандхарською. Вона вирізнялася перенесенням буддійських сюжетів у греко-римську пластику. Саме в Гандхарі вперше з'явилася (найімовірніше, в I ст. н. е.) іконографія Будди, що заступила зображення буддійських символів: «колеса закону» (*чакра*), «священного дерева» (*бодхі*), «парасолей», ступнів, трону тощо. Будду зображували з його 32 канонічними ознаками: відтягнуті мочки вух, характерна випуклість на тімені (ознака вищої мудрості), мітка між бровами (символ великої духовної сили), коротке волосся на голові, скручене в локони (символізували рух сонця і вічність), німб тощо. Обличчя Будди максимально ідеалізувалося. Було розроблено складну символіку положень рук і пальців (*мудра*): кожний жест бога щось символізував. Будду зображували в трьох канонічних позах: сидячій (у стані глибокої медитації), стоячій (Будда збирається виголошувати проповідь) та лежачій (момент переходу в нірвану). Махаяністи вважали, що чим більша статуя Будди, тим краще вона передає велич божества (й сильніше впливає на віруючих), тому нерідко створювали кам'яні та мідні колоси, поруч з якими староегипетські колоси видавалися б не такими вже й величними *. В епоху Гуптів скульптори зображували окремих богів багаторукими й багатоногими, намагаючись у такий спосіб передати їхню надлюдську силу й могутність.

Розвивалося у Стародавній Індії й малярство, яке згадується ще в Рігведі. Рамаєна та пізніші буддійські тексти повідомляли, що індійська знать прикрашала свої апартаменти настінним розписом і станковим живописом. Існував у країні також культовий живопис, однак він служив лише додатком сакральної архітектури. На жаль, із творів староіндійського малярства збереглися лише всесвітньовідомі розписи 16 печер Аджанти, виконані в

* Гігантоманія в іконографії Будди збереглася до наших днів. Так, у 1993 р. в Гонконзі було завершено відливку (вона тривала впродовж 10 років) найбільшої у світі бронзової статуї Будди заввишки 34 м і вагою 227 тонн. Висота найбільшого кам'яного Будди (в Китаї), вирубаного в скелі, становить 71 м.

«золотий вік Гуптів». Ці розписи відтворюють переважно сюжети джатак і пройняті глибоким релігійним духом. Однак поряд із сонмом релігійно-міфологічних персонажів у них знайшлося місце для зображень раджив, цариць, принцес, вельмож, іноземців, ченців, астрологів, поетів, слуг, жебраків, суто декоративних мотивів. У розписах Аджанти присутні також побутові дрібниці, скажімо, 240 різновидів жіночих зачісок. Усе це «заземляє» фрески Аджанти, надає їм додаткової чарівності. В них нуртують людські пристрасті, вони пройняті любов'ю до людини, виразно звучать їхні національно-патріотичні мотиви. За висловом індійського письменника Х. А. Аббаса, в Аджанті «й нині в глибокій темряві ночі палає смолоскип життя»*.

Значних успіхів у Стародавній Індії досягло й прикладне мистецтво, передусім ювелірне та різьба по кістці. Вироби індійських ювелірів та різьбярів по слоновій кістці дістали міжнародне визнання.

Завершуючи стислий огляд староіндійського мистецтва, наголосимо, що воно далеке від релігійного пуританства (хоча вплив релігії на нього виявився з дивовижною силою) і, за словами англійського індолога А. Бешема, «здебільшого черпало натхнення не в постійному прагненні до абсолюту, а в захопленні світом, що відкривався перед очима майстра, у чуттєвому життєлюбстві, у відчутті росту й руху, так притаманних і органічних для всього живого на землі».

Театр, музика

Ще за Ведійського періоду в Індії розігрувалися просто неба театралізовані вистави. На початку нашої ери в країні з'явилися перші невеликі театральні приміщення. Декорацій у них не було, театральний реквізит — надзвичайно вбогий, їх замінювали інші артистичні умовності: певна хода, міміка, жестикуляція тощо.

Велика увага приділялася музичному оформленню спектаклів. Однак на відміну від сучасних індійських спектаклів, які, на думку європейських театралів, пере-

* Індуська легенда запевняє, нібито на фресках Аджанти лежить прокляття. Мовляв, боги зображені на них, помщаються смертним за спроби перемалювати їх. Цікаво, що всі копії, зняті художниками з цих фресок, так чи інакше загинули, причому в 70-х роках ХІХ ст. під час пожежі в одному з лондонських музеїв з усіх експонатів згоріли лише копії цих шедеврів давньоіндійського малярства.

У 20-х роках ХХ ст. італійські художники блискуче реставрували фрески Аджанти.

насичені співом, у староіндійських монологах та діалогах артисти декламували або читали співучим голосом, але не співали. Примітною особливістю староіндійського театру була його схильність до мелодрами й патетики, притаманних і нинішньому театральному мистецтву країни. Трагічні сюжети не допускалися на сцену з тих міркувань, що трагічного вистачає й у реальному житті.

Театр був надзвичайно популярним у Стародавній Індії, особливо серед інтелігенції, однак професія артиста не належала до престижних, вважалася «підлою», самі ж артисти були шудрами.

Стародавні індійці говорили: «Той, хто не знає ні музики, ні літератури, ні іншого мистецтва, не людина, а худоба, хоч він не має ні хвоста, ні рогів». Музика відіграла в їхньому житті поважну роль. Мистецтвом професійних музик і танцівників тішили себе раджі й вельможі, а в індійських міфах не цуралися цієї розваги й боги, яким слугували небесні музики й танцівниці.

Про розвиток староіндійської музичної культури розповідає трактат Нат'яшастра, складений, найімовірніше, в перші століття нашої ери. Він свідчить, що на той час у країні вже існувала добре відпрацьована музична система, яка пізніше лягла в основу індійської «класичної» музики.

Слух європейця індійська мелодія вражає своєю екзотикою. У звукоряді індійської гами є багато півтонів і навіть чвертьтони. Індійські мелодії класифікуються за рагами — певною послідовністю п'яти й більше тонів, що становлять основу мелодії. Кожна рага має своє емоційне навантаження, символізує радість, веселощі, кохання, спокій, страх тощо. Існують раги «вранішні», «денні», «вечірні» тощо *. Староіндійські мелодії позбавлені гармонійної основи й базуються на ритмі ударних інструментів. Важливою особливістю староіндійської музики є також те, що музикант у ній — завжди імпровізатор. Він виконує ключову музичну фразу, а потім без кінця варіює її, причому щоразу по-новому, так що кожне виконання однієї й тієї ж мелодії є неповторним.

Стародавні індійці створили низку музичних інструментів, найпоширенішим з яких була схожа на старо-

* Цікаво, що рага «панчама», яка своїм звучанням відповідає європейській мажорній гамі, в староіндійській музиці символізувала чари ночі й кохання. Майже як у В. Маяковського: «Извольте под марш к любимой шлепать».

египетську ліру *віна*. Музиканти грали також на флейті, інших язичкових та ударних інструментах.

Розвивалося в Стародавній Індії також мистецтво вокалу. Спів найчастіше був варіацією простої мелодії, яка зводилася буквально до однієї музичної фрази.

Індійське мистецтво танцю упродовж століть мало змінилося. У стародавніх танцях також основну роль відігравали музичний ритм і жести, причому в танці брала участь практично кожна ділянка тіла танцівника чи танцівниці. Найменший порух мізинця чи брови розповідав втаємниченому в секрети цього мистецтва цілу історію. Найбільше вражає в індійському танці позиція рук танцівника — *мудра*. Самим лише складним кодом положень своїх рук і пальців він передавав широку гаму емоцій, схвильовано розповідав про різні події з життя богів, людей, тварин.

Мистецтво індійського танцю дуже складне. На оволодіння ним потребувалися роки напруженої праці. Тому в Стародавній Індії танці завжди виконувалися професіоналами. Соціального табу на цей вид розваг у глибині століть, здається, не існувало (їх цуралося лише жрецтво).

Тексти і література

Тексти

- Атхарваведа: Избранное: 2-е изд. Москва, 1995.
 Артхашастра (или Наука политики). Москва; Ленинград, 1959, 1994.
 Будда. История о перерождениях. Москва, 1991.
 Буддизм в переводах: Альманах. Вып. 1, 2. СПб., 1992—1993.
 Голоси стародавньої Індії: Антологія староіндійської літератури. Київ, 1982.
 Да услышат меня земля и небо. Из ведийской поэзии. Москва, 1984.
 Джатаки. Из первой книги «Джатак». Москва, 1979.
 Джатаки, или Сказания о подвигах Бодхисаттвы. СПб., 1994.
 Древнеиндийская философия. Начальный период. 2-е изд. Москва, 1972.
 Дхаммапада. Москва, 1960; СПб., 1993.
 Дхармашастра. Нарады. Москва, 1998.
 Законы Ману. Москва, 1960. 1992.
 Индия в литературных памятниках III—VII веков. Москва, 1984.
 История и культура древней Индии: Тексты. Москва, 1990.
 Калидаса. Избранное: Драмы и поэмы. Москва, 1974.
 Классическая драма древней Индии. Ленинград, 1984.
 Легенды о Кришне: жизнь и учение. Москва, 1995.
 Махабхарата. Вып. 1—8. Ашхабад. 1956—1972.

- Махабхарата. Вып. 1—8. Москва; Ленинград, 1976—1993.
Махабхарата. Рамаяна. Москва, 1974.
Панчатантра, или Пять книг житейской мудрости. Москва, 1958,
1989.
Ригведа. Мандалы I—IV. Москва, 1972, 1989.
Упанишады: В 3 кн. Москва, 1967, 1992.

* * *

- Древняя Индия. Три великих сказания: В 2 т. СПб., 1995.
Темкин Э. Н., Эрман В. Г. Мифы древней Индии. 3-е изд. Москва,
1985.
Три великих сказания древней Индии. Сказание о Раме. Сказание о
Кришне. Сказание о великой битве потомков Бхараты. Москва, 1978.

Наукові та науково-популярні праці

- Альбедиль М. Ф.* Забытая цивилизация в долине Инда. СПб., 1991.
Андросов В. П. Нагарджуна и его учение. Москва, 1990.
Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма / Пер. с чеш.
Москва, 1969.
Бонгард-Левин Г. М. Древнеиндийская цивилизация. 2-е изд. Москва,
1993.
Бонгард-Левин Г. М. Индия эпохи Маурьев. Москва, 1973.
Бонгард-Левин Г. М., Герасимов А. В. Мудрецы и философы Древней
Индии. Некоторые проблемы культурного наследия. Москва, 1975.
Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. Москва, 1985.
Бэшем А. Л. Чудо, которым была Индия / Пер. с англ. Москва, 1977.
Великая традиция. Шедевры бронзовой скульптуры Индии.
«Фестиваль Индии». Москва, 1988.
Вигасин А. А., Самозванцев А. М. Артахаштра: Проблемы социальной
структуры и права. Москва, 1984.
Галеркина О. И., Богданов Ф. Л. Искусство Индии в древности и
средние века. Москва, 1963.
Гринцер П. А. Древнеиндийский эпос: генезис и типология. Москва,
1974.
Гусева Н. Р. Джайнизм. Москва, 1978.
Гусева Н. Р. Индуизм. История формирования, культовая практика.
Москва, 1977.
Древняя Индия. Историко-культурные связи. Москва, 1982.
Древняя Индия: Страна чудес / Пер. с англ. Москва, 1997.
Ильин Г. Ф. Религии древней Индии. Москва, 1959.
Корнев В. И. Буддизм и его роль в общественной жизни стран Азии.
Москва, 1983.
Косамби Д. Культура и цивилизация древней Индии. Исторический
очерк / Пер. с англ. Москва, 1968.
Кочетов А. Н. Буддизм. 2-е изд. Москва, 1983.
Кудрявцев М. К. Кастовая система в Индии. Москва, 1992.
Культура древней Индии. Москва, 1975.
Куценков А. А. Эволюция индийской касты. Москва, 1983.
Лидова Н. Р. Драма и ритуал в древней Индии. Москва, 1992.
Лукиянов А. Е. Становление философии на Востоке. Древний Китай и
Индия. 2-е изд. Москва, 1992.

- Медведев Е. М.* Очерки истории Индии до XIII века. Москва, 1990.
- Моде Х.* Искусство Южной и Юго-Восточной Азии / Пер. с нем. Москва, 1978.
- Ольденбург С. Ф.* Культура Индии. Москва, 1991.
- Пандей Р. Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи) / Пер. с англ. Москва, 1982, 1990.
- Пугаченкова Г. А.* Искусство Гандхары. Москва, 1982.
- Серебряков И. Д.* Литература народов Индии. Москва, 1985.
- Серебряков И. Д.* Очерки древнеиндийской литературы. Москва, 1971.
- Сидорова В. С.* Скульптура древней Индии. Москва, 1971.
- Сидорова В. С.* Художественная культура древней Индии. Москва, 1972.
- Тюляев С. И.* Искусство Индии. III-е тысячелетие до н. э. — VII век н. э. Москва, 1988.
- Улич Г.* Будда / Пер. с нем. Ростов н/Д, 1998.
- Учение Будды. Элиста, 1992.
- Чанана Д. Р.* Рабство в древней Индии. По палийским и санскритским источникам / Пер. с англ. Москва, 1964.
- Чаттопадхья Д.* Живое и мертвое в индийской философии / Пер. с англ. Москва, 1981.
- Шарма Р. Ш.* Древнеиндийское общество / Пер. с англ. Москва, 1987.
- Эрман В. Г.* Очерк истории ведийской литературы. Москва, 1980.
- Юрлова Е. С.* «Неприкасаемые» в Индии. Москва, 1989.

КИТАЙ

ВСТУП ДО КИТАЇСТИКИ

- Стан джерельної бази
- Археологічне вивчення Китаю
- Природно-кліматичний фактор в історії давньокитайського суспільства
- Етногенез та ментальність населення
- Хронологія та періодизація давньокитайської історії

Стан джерельної бази

Сучасні китаїсти не можуть покаржитися на відсутність надійних джерел із давньої історії Китаю. Джерела ці поділяються на дві основні групи: давньокитайські писемні пам'ятки та матеріали археологічних розкопок. Повідомлень іноземців про Стародавній Китай не існує, бо європейці не відвідували цю країну і мало що знали про неї. Їхні уявлення про Стародавній Китай ґрунтувалися здебільшого на непевних чутках.

Найціннішими для китаїстики є писемні джерела, які відносно добре датуються і розповідають про весь стародавній період китайської історії, тобто і про найдавніший, гірше відображений археологією. Цей корпус джерел поділяється на такі групи: пам'ятки епіграфіки, наукові

(політичні та філософські) трактати, історичні твори, юридичні тексти та матеріали офіційного діловодства.

Найдавніша китайська епіграфіка датується XIII—XI ст. до н. е. й стосується світанкової доби давньокитайської цивілізації. Це запитання до оракула, видряпані на кістках жертовних тварин і панцирах черепах. Селяни провінції Хенань, які виявили ці писемні пам'ятки під час земляних робіт, називали їх «кістками дракона» і вважали цілющими. Вони збували ці «кістки дракона» пекінському провізору, від якого про них випадково довідались учені. Нині відомо понад 100 тис. цих цінних пам'яток епіграфіки, що розповідають про господарське життя та суспільну організацію держави Шан-Інь. До наукового обігу їх залучено менш ніж половину.

Не набагато молодшими за шан-інські написи для ворожіння є стислі написи на ритуальних бронзових посудинах, які датуються кінцем II тис. до н. е.—серединою I тис. до н. е. Вони виконувалися на замовлення чжоуських аристократів з нагоди якоїсь важливої події в житті замовника (повернення живим-здоровим з воєнного походу, підвищення в чині тощо). Ці оригінальні, як усе китайське, тексти (їх збереглося близько двох сотень) були опрацьовані ще середньовічними китайськими вченими.

Цінним історичним джерелом є китайська класична література, передусім книги, написані чи впорядковані Конфуцієм. Серед них історична хроніка Чуньцю — «Весна і осінь», коментарі до неї — Цзочжуань — «Коментарі Цзо», збірка нев'янущої давньокитайської народної поезії Шіцзін — «Книга пісень» — правдива енциклопедія побуту і звичаїв давньокитайських племен на світанку цивілізації, історичний трактат Шуцзін — «Книга історії» (його ще називають Шаншу — «Книга Шан»), історичний збірник Гоюй — «Промови царств», князівський літопис Чжушу цзінянь — «Бамбукові аннали» тощо. Використовуючи ці книги як джерело історичної інформації, слід пам'ятати, що їхній текст неодноразово виправлявся в дусі ортодоксального конфуціанства.

Історичну інформацію знаходимо також у працях давньокитайських політиків і філософів, які мали звичку на підтвердження своїх рекомендацій у сфері державної політики наводити приклади з далекого минулого країни, дуже ідеалізованого ними, навіть почасти сакралізованого.

Соціально-економічні процеси в перших китайських імперіях піддаються реконструкції на основі матеріалів

тодішнього діловодства та юридичних пам'яток (закони царства Цін, майже 30 тис. «ділових паперів» ханьської доби).

Однак найціннішим історичним джерелом є праці давньокитайських історіографів, передусім фундаментальні «Історичні записки» (*Ші цзі*) «батька китайської історіографії» Сима Цяня. Видатний учений створив «Історичні записки» на базі писемних джерел, фольклорного матеріалу та власних спостережень. До джерел він ставився критично, бо добре знав, хто, навіщо і як їх складав. Слід підкреслити, що історію своєї батьківщини Сима Цянь висвітлював відповідно до власного розуміння історичного процесу, будучи впевненим, що існують об'єктивні закони розвитку суспільства, які не залежать від людей. Продовжив виклад давньокитайської історії (Сима Цянь довів його до кінця III ст. до н. е.) придворний історіограф ханьського імператора Бань Гу в праці *Цянь Хань-шу* — «Історія Ранньої Хань» (якщо бути точнішим, то цю фундаментальну працю писала ціла родина Бань у складі батька, двох синів та доньки). «Історія Ранньої Хань» відрізняється від Симацянівських «Історичних записок» передусім своєю концептуальною основою, витриманою в дусі не даоських ідей, а ортодоксального конфуціанства. В ній нерідко цитуються документи ханьської епохи, багато уваги приділено сусіднім племенам і народам, які тоді ще не мали своєї писемності. В V ст. н. е. побачила світ праця історика Фань Є «Історія Пізньої Хань» — *Хоу Хань-шу*, побудована на багатому фактичному матеріалі (в ній, до речі, вперше йшлося про видатних китайок).

Наприкінці XIX — на початку XX ст. представники «гіперкритичного методу» в джерелознавстві, для яких навіть Геродот був «батьком брехні», висловлювали недовіру до повідомлень давньокитайських історіографів, проте археологи невдовзі довели безпідставність їхніх сумнівів.

Китаїсти користуються також матеріалами нумізматики, сфрагістики, фольклору та міфології і, звичайно, пам'ятками матеріальної культури, добутими лопатою археолога.

**Археологічне вивчення
Китаю**

Археологи почали працювати в Китаї вже після Сінхайської революції 1911—1913 рр. і майже відразу зробили важливі відкриття. Так, на початку 20-х років шведський геолог Ю. Г. Андерсон виявив у басейні середньої течії Хуанхе неолітичну культуру *Яншао*, яка разом з іще давнішою культурою *Хуншань* (її нещодавно виявили на північному сході Китаю — в Ляоніні) стояла біля колиски китайської цивілізації.

Далеко не просто працювалося археологам у Китаї. Копати доводилось вкрай обережно, дбаючи більше не про самі розкопки, а про їхнє ретельне маскуванню від місцевого населення, яке зберегло архаїчну віру в те, що порушення спокою мертвих неминуче зашкодить живим.

Сенсацією для науковців стали палеоантропологічні знахідки в Китаї. Зокрема, в 1927 р. Пей Венчжун виявив у карстових печерах поблизу Пекіна рештки близько 40 скелетів первісної людини, що її назвали «пекінським синантропом»* (аналогічні знахідки мали місце також у 60—80-х роках). Тож палеоантропологи довели, що територія Китаю була зоною формування людини сучасного типу. Але чи саме «пекінський синантроп», який жив півмільйона років тому, — першопредок китайців? Виявлений нещодавно в Китаї кістяк архантропа, істотно відмінний від «пекінського синантропа», свідчить не на користь такого припущення.

У 20—30-х роках археологи розкопали в Сяотуні, тобто в долині середньої течії Хуанхе, «Велике місто Шан» — столицю держави Шан-Інь, в існування якої не вірили прихильники «гіперкритичного методу». Було розкопано 10 царських гробниць, багатих на похоронне начиння (майже тисяча бронзових і нефритових предметів), із слідами людських жертвоприношень. На початку 60-х років в Ерлітоу (провінція Хенань) очам археологів відкрився чи то палац шанського володаря, чи то столиця держави Ся, історичність якої ще не підтверджена епіграфікою. У кількох могильниках Ерлітоу було виявлено тисячі обез-

* З початком японо-китайської війни розкопки в цих печерах довелося припинити. Щоб зберегти цінну знахідку, китайський уряд домовився з урядовцями США про її тимчасовий вивіз за кордон. Однак рештки «пекінського синантропа» зникли під час їхнього транспортування. В 50-х роках Китай звинуватив США у викраденні й переховуванні цієї пам'ятки. Подальша доля палеоантропологічної знахідки залишається невідомою.

главлених людей із зв'язаними за спиною руками, а неподалік в окремих ямах лежали й відтяті голови. Зяючі порожнечі інших архаїчних могильників наповнені ще більшою кількістю людських тіл (часом понад 14,2 тис.). Історики ще не розкрили моторошну таємницю цих поховань.

Найбагатший похоронний інвентар археологи виявили в могилах давньокитайських імператорів останніх століть старої ери — перших століть нової ери. Так, у багатих могильниках Маньчєня та Мавандуя було знайдено предмети художнього ремесла, поцятковані ієрогліфами дерев'яні дощечки та шовкові стрічки, одяг, прикраси, предмети хатнього вжитку, карійони з повним набором дзвонів, оригінальний поховальний костюм імператора, «зшитий» золотим дротом з яшмових пластинок (таких костюмів археологи виявили в Китаї вже кілька десятків), тощо. Слідами масових людських жертвоприношень гробниці археологів не вжахнули, бо на той час китайці вже наповнювали їх не тілами вбитих імператорових родичів і слуг, а їхніми бронзовими та глиняними імітаціями. Щоправда, в могилі удільного князя I виявлено 21 дівчачий скелет. Мабуть, вони належали двірцевим музиканткам і танцівницям, які мали потішати своїм мистецтвом вельможного меломана й на тому світі.

Археологічною сенсацією XX ст. стала знахідка в 1974 р. в долині р. Увей (провінція Шаньсі) велетенської (її площа становить 56 кв. км) могили першого китайського імператора Цінь Шіхуана.

Сима Цянь описав похорон цього імператора-деспота. Цінь Шіхуан повелів, щоб 700 тис. китайських «зеків» побудували йому мавзолей. Будівельники вкопали в горі Лішань глибоку й простору яму, залили її стіни бронзою, на дні ями відтворили контури земної поверхні, зробили ртутні ріки та моря, а стелю розписали під зоряне небо. Вони заповнили підземний склеп макетами палаців, статуями чиновників, занесли туди безліч коштовностей, налаштували проти можливих грабіжників лука-самостріли, поставили масляні світильники (їх заправили риб'ячим жиром, щоб вони горіли якомога довше), а вже потім опустили в могилу масивний саркофаг. На похороні імператора повбивали його наложниць і живими замурували будівельників підземного склепу. «Загинуло дуже багато», — похмуро констатував Сима Цянь. Могилу потім старанно замаскували, надавши їй вигляду звичайної гори. Під час соціального вибуху в Китаї наприкінці III ст. до н. е. могилу Цінь Шіхуана було сплюндровано, пожежа в ній тривала 90 діб.

Археологи вже виявили в підземній галереї та трьох сусідніх ямах, розташованих за три кілометри від гори,

вісім тисяч пофарбованих глиняних статуй імператорових гвардійців (статуї зроблено в натуральну величину), близько сотні четвірок глиняних коней, запряжених у бойові колісниці (дерев'яні колісниці не збереглися), а також дві бронзові колісниці, запряжені четвіркою бронзових позолочених коней і керовані бронзовим візником (ці бронзові вироби зроблено в половину натуральної величини).

Останні археологічні відкриття на території Китаю також дуже цікаві. Так, наприкінці 80-х років у провінції Сичуань розкопано столицю царства Шу. В ній знайдено чимало нефритових та бронзових виробів, у тому числі — бронзові гротескні маски. Царство Шу лежало далеко від басейну Хуанхе, де виникла найдавніша китайська цивілізація, тому вчені припускають, що цивілізація могла виникнути в Китаї відразу в кількох місцях. 1990 р. у провінції Шенсі археологи розкопали могилу ханського імператора Цзіна (вона завбільшки в 12 футбольних полів), у підземному склепі якої виявили близько тисячі 60-сантиметрових глиняних голих і безруких піхотинців і кінотників.

Археологічні роботи в КНР здійснюються масштабно й кваліфіковано, виявлені під час розкопок історико-культурні пам'ятки ретельно опрацьовуються і дбайливо зберігаються. Немає сумніву, що китайська археологія ще зробить чимало цікавих відкриттів.

На жаль, навіть запровадження урядом смертної кари за вивіз із Китаю історико-культурних цінностей не завадило їхньому масовому пограбуванню. Лише на початку 90-х років у країні відбулося понад 40 тис. пограбувань могил та музейних колекцій.

**Природно-кліматичний
фактор в історії
давньокитайського
суспільства**

Природа відгородила Стародавній Китай від найближчих вогнищ цивілізації височенними непрохідними горами Тибету і велетенською мертвою пустинню Гобі, про яку стародавній

автор писав: «Ні птаха не видно в повітрі, ні звіра на землі. Скільки не вдивляйся в пустиню, не довідаєшся, як її можна здолати, і єдиний провідник по ній — це кістки подорожніх, які загинули там». Проте ще надійніше ізолювали стародавніх китайців від цивілізованого світу незліченні кочові народи й племена, які широкою смугою оточували Китай. Вирватись із цього етнічного оточення китайці зуміли лише наприкінці своєї стародавньої історії.

Китай — країна гірська. Його західна частина, що займає 80 % території країни, — це гори й нагір'я, де

затяжна й сувора зима та коротке й спекотне літо і де не вистачає опадів для розвитку землеробства. Східний Китай, навпаки, долинний, має значно м'якший клімат, багатшу флору та фауну. Типовий рельєф Східного Китаю — лісисті плоскогір'я та горбисті схили. Його територією протікають дві великі водні артерії — Хуанхе («Жовта ріка») та Янцзи («Голуба ріка»), в басейнах яких і народилася давньокитайська цивілізація.

У Східному Китаї (його ще називають Великою Китайською рівниною) склалися дві природно-кліматичні зони — північна та південна. Північна зона — це басейн річки Хуанхе з його лесовими ґрунтами, утвореними впродовж тисячоліть з жовтого пилу, що його занесли з монгольських степів північно-західні вітри. Ці ґрунти легкі, їх можна спущувати з допомогою звичайнісінької ломаки-копалки. При достатньому зволоженні вони досить родючі, проте за найменшої нестачі вологи від них годі було чекати хоч якогось урожаю. До середини I тис. до н. е. басейн Хуанхе являв собою вологі тропіки, тамтешнім селянам доводилося займатись не зрошенням полів, а їхнім осушенням з допомогою дренажних каналів. Цю територію вкривали широколисті ліси та бамбукові хащі, що впритул підступали до річкових заплав — вузьких смуг родючої землі. До речі, бамбук у Китаї, подібно до фінікової пальми у Вавилонії, мав універсальне застосування. У цій зоні були райські умови для мисливства. В ній водилися слони, носороги, буйволи, тигри, олені, антилопи, леопарди, тапіри, бамбукові пацюки, панди та інша звірина жаркого поясу.

Води Хуанхе, як ніякі інші, багаті на алювій (за води Міссісіпі вони мулистіші в сім разів) і мають жовтий колір (звідси походить і назва самої річки). Вдачу Хуанхе лагідною аж ніяк не назвеш, її води підмивали лесовий ґрунт, круті береги річки від того обвалювались, замулюючи річище, яке Хуанхе неодноразово змінювала, затоплюючи величезні території. Нерідко катастрофічні повені Хуанхе, які і в наш час становлять загрозу місцевому населенню, спричинювались також тайфунами.

Отож природно-кліматичні умови в басейні Хуанхе були для землеробського населення Китаю непростими. Історики вважають, що саме географічний фактор затримав появу цивілізації в цьому регіоні майже до середини II тис. до н. е., хоча займатися землеробством місцеве населення почало ще наприкінці V — на початку IV тис. до н. е.

Дешо інші природно-кліматичні умови склалися на півдні Китаю — від долини Янцзи до Південнокитайського моря. Цю територію вкривала буйна тропічна та субтропічна рослинність. Повені в долині Янцзи були не менш грізні, ніж у долині Хуанхе. Переважав гористий рельєф з крутими схилами, що давав змогу займатися лише терасним землеробством. Населенню доводилося розчищати непрохідні джунглі, боротися з хворобами, викликаними нездоровим кліматом (у регіоні лютувала жовта пропасниця). Все це затримало появу цивілізованого суспільства в басейні Янцзи ще надовше, ніж у басейні Хуанхе. Однак китайці зрештою освоїли й цю малогостинну територію.

Південніше лежав басейн третьої великої ріки Китаю — Сіцзян, але його вкривали такі непролазні джунглі, що населення зуміло розчистити їх лише в середні віки.

Хоч із відтворенням населення в Китаї ніколи не було проблем, демографічний тиск на природу в країні до середини I тис. до н. е. був помірним через високу смертність унаслідок хронічної нестачі продуктів харчування та значних воєнних утрат. Одним словом, доти китайці жили в злагоді з природою. Але в середині I тис. до н. е. становище докорінно змінилося. З появою в країні залізних знарядь праці почався навальний наступ людей на довкілля, що призвів до сумних наслідків. Масове знищення чагарників та осушення боліт порушили екологічний баланс. Клімат у Китаї похолоднішав на 2 °С, став посушливим. Жити китайцям стало від того ще важче.

Середньовічний китайський поет Чжан Гансунь так описав жахи засушливого року в країні:

На рисовом полі иссохла земля, —
готова дорога коню.
Стебли уже пожелтели совсем, —
гибнет рис на корню.
Пять месяцев — и ни капли дождя!
Скоро шестой пройдет...
Крестьяне горькие слезы льют,
в пустой глядят небосвод...
За месяцем месяц идет чередой,
солнцем земля сожжена.
Видать, голодное время пришло,
на рис поднялась цена.
По берегам Великой реки
ветер клубит песок.
В колодце нет ни капли воды,
бездействует водосток...

На измученных лицах кожа черна,
 больные в каждом дому.
 Десятерых уложит жара,
 выжить — едва одному.
 Если бы жизнедатным дождем
 внезапно сменилась жара —
 Вот бы радовались старики,
 веселилась бы детвора!
 В низинах влажных смогли б собрать —
 пусть небольшой — урожай.
 Но и в этот год в государев амбар
 зерновой налог подавай!
 Не уплатишь налога — чиновников жди,
 страшна их скорая месть:
 Сколько до смерти засекут
 детей, стариков — не счесть!

Сировинних ресурсів у країні не бракувало. Багаті поклади мінералів, олова, мідної та залізної руди, наявність промислової деревини давали можливість населенню розвивати всі потрібні ремесла.

Етногенез та ментальність населення

Стародавні китайці належали до однієї, монголоїдної, раси, однак їхній етнічний склад був неоднорідний, бо китайська народність формувалася в умовах тісних контактів місцевого населення з тунгусами, маньчжурами, монголами, тибетцями, бірманцями, племенами Індокитаю та іншими сусідами-кочівниками. У Східному Китаї ще в епоху архаїки проживало безліч племен — творців пізніших неолітичних культур (Яншао, Луншань, Цюйцзялін, Мацзяю тощо). Поступове злиття носіїв цих культур в єдину китайську народність завершилось до середини I тис. до н. е. Окремі дослідники припускають наявність у Стародавньому Китаї також європеїдного субстрату, тобто «аріїв» (таку гіпотезу вперше висловив першовідкривач китайського неоліту Ю. Г. Андерсон, який вважав творцями культури Яншао мігрантів із заходу — індоевропейців), але більшість китаїстів розцінює таку точку зору як недостатньо аргументовану.

Стародавні китайці ніколи не називали себе китаїцями, а свою батьківщину Китаєм. Це — тюркські назви, вони походять від етноніма «кидань», що ним тюрки називали населення середньовічної імперії на території Маньчжурії, Монголії та Південно-Західного Китаю. Етимологія європейських назв Китаю — латинської Сіна,

німецької Хіна, французької Шін, англійської Чайна — пов'язана, найімовірніше, з назвою китайської імперії Цінь. Найдавнішими самоназвами китайців були *хуа, шан, чжоу*, в епоху ж перших китайських імперій з'явилася нинішня самоназва китайців — *ханьжень* («людина Хань»), що її дала народність хань — найвпливовіша в країні з III ст. до н. е. Свою батьківщину давні китайці називали *Тянься* — «Піднебесна», *Чжун Го* — «Серединне царство» чи *Чжун Хуа* — «Серединна квітуча».

Які загальні риси ментальності давнього населення Китаю?

Китайці і в давнину були працьовитими, невибагливими до умов життя. Найбільшими життєвими цінностями вони вважали «п'ять проявів щастя» — довголіття, багатство, міцне здоров'я й духовне вмиротворення, кохання й непорочність, можливість спокійно померти в рідній домівці. Китайці бажали один одному прожити «десять тисяч років» чи, в гіршому випадку, «тисячу осей», виплекати десяток-півтора синів і не менше онуків. До життєвих радощів і втіх відносили вино, музику та вродливих жінок, багатство уявляли як «десятки й тисячі десятків монет щоденного прибутку», високо цінували службу кар'єру та її супутницю — надбавку до заробітної плати, теплі стосунки між родичами, лад у державі.

Те, як стародавні китайці уявляли собі щастя, відобразилось у їхніх іменах-побажаннях. Це побажання довголіття (Яньшоу, Ваньсуй), подолання життєвих труднощів (Ухай, Біфей), замирення Піднебесної (Аньші, Баші), успіхів у цивільній та військовій службі, життєвих утіх, збагачення, здійснення всіх бажань тощо. Часом у китайських іменах знаходили відображення не лише моральні чесноти та соціальні реалії, а й важливі політичні події.

У давньокитайському суспільстві, на відміну від давньоіндійського, не існувало закріплених соціальних станів, до того ж батьківське майно в епоху перших імперій розподілялося між усіма дітьми, отож швидко дрібнилося. Тому *китаєць не міг покластися ні на свій родовід, ні на одержання пристойної частки батьківського спадку, а тому мусив самостійно вибиватися в люди, ставати енергійним, ініціативним, прагматичним, заповзятливим. Водночас у суспільстві клановому й максимально бюрократизованому він зважав підпорядковувати себе колективу, підкоряти особисті інтереси громадським. Кожен китаєць був переконаним патріотом; куди б не закинула його доля, він мріяв*

на схилі віку повернутися до рідної оселі й знайти останній притулок на рідному цвинтарі.

Починаючи з середини I тис. до н. е. китайці поступово ставали рабами закріпленого конфуціанством ритуалу й церемоніалу, тобто маси всіляких умовностей у поведінці. За словами китаїста, все їхнє життя «ставало, по суті, однією нескінченною церемонією».* У ритуалі й церемоніалі домінувала чітка, конкретна форма, що давало можливість верхам легко спрямовувати зусилля мас на досягнення якоїсь конкретної мети, скажімо, на подолання «п'яти зол». Китайці здавна схилилися перед авторитетом загальноновизнаних «мудреців» та «ідеальних» володарів минувшини. Основним гаслом майже всіх соціальних вибухів у давньому Китаї була вимога відродити старі порядки в державі, запроваджені «мудрецькими» й «ідеальними» імператорами та знехтувані нинішніми верхами, через що історики зарахували китайців до найбільш бунтівних і найменш революційних народів.

Унаслідок культурного переаажання давніх китайців над сусідами-кочівниками та їхньої тривалої ізоляції від інших цивілізованих суспільств у них виробилося зверхнє ставлення до інших народів. Китайці суто умовно називали своїх сусідів східними, західними, південними чи північними «варварами», не завжди беручи до уваги справжнє географічне розташування «варварів».

Традиційне мислення давніх китайців мало схильність до конкретики. До теоретичного мудрування китайці вдавалися лише тоді, коли без нього аж ніяк не можна було обійтись. Їм подобалось усе точне, визначене. Персонажі їхніх казок — це фея конкретної річки, дракон конкретної гори, самі казкові сюжети мають точні географічні координати.

Важлива риса ментальності стародавніх китайців — їхня довіра панівним ідеологічним настановам. За словами китаїста, їм була притаманна «незламна впевненість у незаперечності офіційно санкціонованих істин і тісно пов'язана з нею схильність до догматизму та конформізму». Це пояснює, чому в давньокитайських імперіях ідеологія мала такий гігантський вплив на всі сфери су-

---

* Китайці не забували про етикет навіть тоді, коли готувалися до бою — завжди винятково жорстокого. Напередодні бою їхні полководці зверталися один до одного з такими галантними словами: «Уклінно прошу дозволу вашої величності на початок між нашими і вашими рицарями гри».

спільного життя. *Ще одна важлива риса ментальності стародавніх китайців — їхня здатність бачити все виключно в чорно-білому варіанті, без півтіней, давати суспільним явищам спрощену оцінку, схематизувати життя.*

Хронологія та періодизація давньокитайської історії

Скласти абсолютну хронологію давньокитайської історії було не просто, бо китайці впродовж тривалого часу не знали твердо-го літочислення, задовольнялися династичним відліком років. *Надійно датувати історичні події вдається лише після 841 р. до н. е. завдяки складеним Сима Цянем унікальним «Хронологічним таблицям», які займають 10 розділів у його «Історичних записках».*

Загальновизнаних хронологічних меж стародавнього періоду китайської історії не існує, їхнім верхнім порогом історики вважають або XXIII ст. до н. е. — дату виникнення держави Ся, історичність якої ще не доведена, або XVIII ст. до н. е., коли в Китаї з'явилася держава Шан-Інь. Нижнім хронологічним порогом давньокитайської історії в радянській історіографії вважався 220 р. н. е. — дата загибелі Ханьської імперії. Нещодавно з'явилася пропозиція вважати кінцем стародавньої доби історії Китаю дату загибелі Цінської імперії (кінець III ст. до н. е.), а період існування Ханьської династії, коли державною ідеологією Китаю стало конфуціанство, віднести до середніх віків.

Традиційна китайська історіографія, а слідом за нею і європейська поділяють історію Стародавнього Китаю (в основу цього поділу покладено династичний метод) на три періоди і ряд підперіодів, а саме: період *Трьох династій*, який включає в себе династії Ся (XXIII—XVIII ст. до н. е.), Шан-Інь (XVIII—XII ст. до н. е.) і Чжоу (XII—III ст. до н. е.), причому історію Чжоуської династії поділяють окремо на Західне Чжоу (XII—VIII ст. до н. е.) і Східне Чжоу (VIII—III ст. до н. е.). У свою чергу, Східне Чжоу розбивають на підперіоди *Ле Го* — «Багато царств» чи *Чуньцю* — «Весна й осінь» (VIII—V ст. до н. е.) і *Чжань Го* — «Воюючі царства» (V—III ст. до н. е.); період імперії Цінь (221—206 рр. до н. е.) та період імперії Хань (206 р. до н. е.—220 р. н. е.), що його поділяють на підперіоди: Західна (Перша, Рання, Старша) Хань (206 р. до н. е.—25 р. н. е.) і Східна (Друга, Пізня, Молодша) Хань (25—220 рр. н. е.).

НАЙДАВНІШІ КИТАЙСЬКІ ДЕРЖАВИ

- **Шан-Інь: світанок китайської державності**
- **Держава Західне Чжоу: політична історія**
- **Господарство та суспільство Західного Чжоу**
- **Китай доби Східного Чжоу: на політичному роздоріжжі**

Старокитайське суспільство за всієї своєї легендарної екзотичності не виглядало на фоні інших старосхідних цивілізацій винятковим явищем. У ньому, наприклад, також відбулася «міська революція»: виникли міські общини — багато десятків карликових царств, з'явилося патріархальне рабство, яке потім перетворилося на колонат, тощо. Все ж самобутні рис у старокитайській цивілізації було значно більше. Зокрема, на відміну від інших «іригаційних держав» Стародавнього Сходу — Єгипту, Вавилону, Індії — в Китаї іригаційне землеробство стали практикувати через добре тисячоліття після побудови цивілізованого суспільства. В ньому не існували автономні міста й великі храмові господарства та їхній атрибут — громадсько-храмові общини, соціально-економічне життя там владно контролював державний апарат. Усі сфери суспільного життя Китаю зазнали могутнього впливу оригінальних ідеологічних систем, які з'явилися в середині I тис. до н. е. і, на думку істориків, відображали боротьбу між полісною та імперською тенденціями в політичній історії країни, служили опорою економічному й політичному пануванню суспільної еліти. На відміну від більшості старосхідних цивілізацій, передусім староіндійської з її безприкладною станovo-кастовою системою, старокитайське суспільство будувалося на клановій основі й виглядало соціально мобільним, між його суспільними верствами й прошарками не існувало нездоланих соціальних бар'єрів, перехід з однієї соціальної групи в іншу здійснювався автоматично. Якщо в Індії суспільно-політична активність населення була майже нульовою, то в Китаї, настоящому на конфуціанській ідеї, згідно з якою кожен сам є ковалем свого щастя,— навпаки, дуже

високою. Китайське суспільство раз у раз лихоманили масові народні рухи внаслідок яких демографічний тиск на природу в країні на певний час істотно зменшувався. Китаїст В. М. Нікіфоров, таким чином, має підстави вважати, що в давнину Китай та Індія «типологічно були ніби двома полюсами, між якими розташувався весь інший стародавній світ».

**Шан-Інь: світанок
китайської державності**

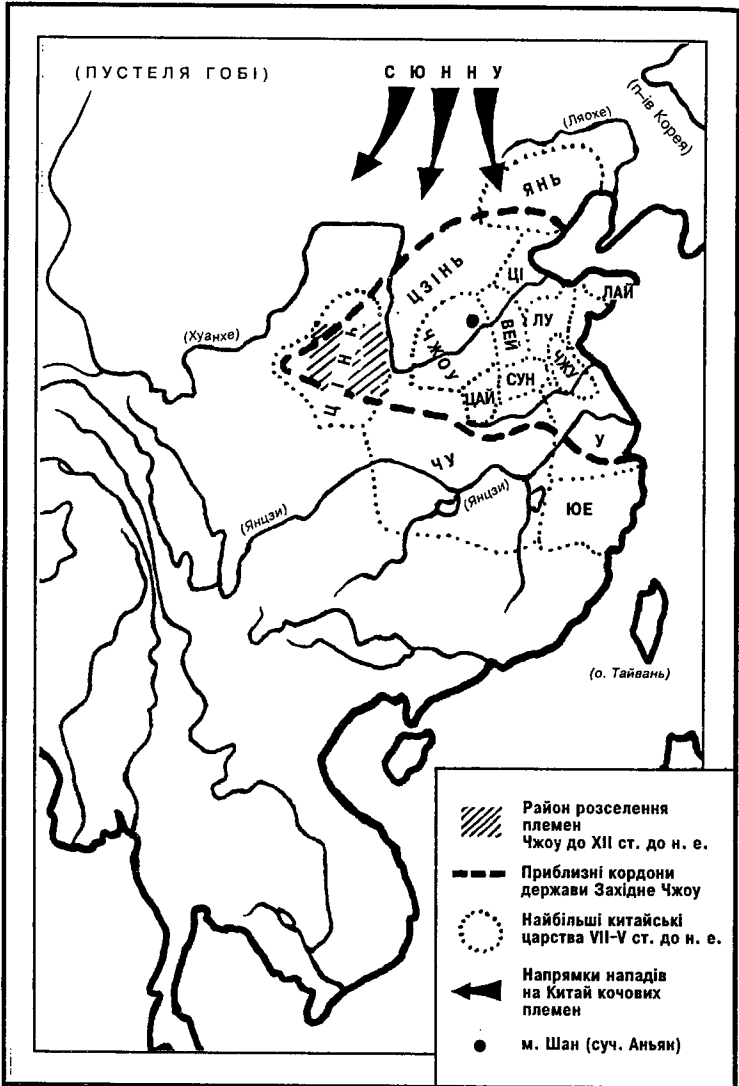

Про світанковий період історії Стародавнього Китаю вчені, на жаль, знають дуже мало. Окремі з них не виключають, що суспільні стани та примітивна державність могли з'явитися в Китаї ще в умовах панування общинної власності на засоби виробництва у зв'язку з переходом населення від мотичного до плужного рільництва, а не значно пізніше — на етапі класоутворення.

Сима Цянь вважав творцями китайської державності племена Ся, в яких влада вождя наприкінці III тис. до н. е. вже була спадковою. Вчені, які дотримувалися «гіперкритичного методу» у джерелознавстві, вважали цю концепцію вигадкою, більше того, заперечували історичність пізніших китайських династій — Шан-Інь та Чжоу. Археологи ще напередодні Першої світової війни незаперечно довели факт існування держав Шан-Інь та Чжоу, проте не виявили епіграфічних підтверджень історичності держави Ся, хоча в існуванні останньої вони, як правило, не сумніваються. Окремі китаїсти ототожнюють напівлегендарні племена Ся з носіями пізньонеолітичних культур Луншань чи Ерлітоу.

Зважаючи на нерозв'язаність питання історичності держави Ся, знайомство з старокитайською цивілізацією розпочнемо з XVIII ст. до н. е. В цей час у середній частині басейну Хуанхе вождь тамтешнього шанського племені Чен Тан, як про це повідомляв Сима Цянь, поширив свою владу на Ся та інші протокитайські племена, заснувавши примітивну державу Шан. Чжоусці, які жили по сусідству з шанцями, називали цю державу Інь. Щоб не плутатись у цих назвах, китаїсти ухвалили соломонове рішення: першу китайську державу називати Шан-Інь.

Шанці селилися в заплавах рік — на вузьких смугах землі, до яких упритул примикали лісові хащі. Вони сприйняли землеробську культуру тубільних неолітичних племен, навчилися відводити з полів лишки води, займалися вирощуванням проса, чумизи, пшениці, сорго (гаолян) та

інших засуhostійких злаків, а також різноманітних садово-городніх культур. Їхнє землеробство не було іригаційним, базувалося на повеневому та атмосферному зрошенні земельних ділянок. Населення Шан-Інь тримало биків, овець, свиней, займалося конярством, птахівництвом, колективним мисливством, рибальством, збиранням дарів природи. Мабуть, саме шанці винайшли знамените китайське шовківництво, яке пізніше стало своєрідним символом Китаю (римляни, як відомо, називали Китай «країною шовку»). Відмінно освоїли шанці бронзову металургію, причому виробляли з бронзи майже виключно ритуальний посуд, зброю та прикраси, а знаряддя праці — з дерева та кістки. Займалися вони також гончарством, деревообробкою та будівництвом, різьбленням по кістці та каменю, іншими ремеслами. Саме за шанської доби в долині річки Хуанхе налагодилась обмінна торгівля. Грошей тоді, звичайно, ще не існувало, торговельним еквівалентом служили мушлі каури чи їх бронзові імітації, зерно, шкіра, шовк тощо. Обмінна торгівля була тісно пов'язана з грабіжницькими воєнними походами, під час яких брали військовополонених, котрих сотнями й тисячами приносили в жертву богам і предкам. Безпрецедентно масові людські жертвоприношення, згадки про які знаходимо в тисячах тодішніх ворожильних написів, спричинювали напругу в стосунках між агресивними шанцями та сусідніми племенами, особливо цянами, женьфанами та ін. Шанці мусили добре захищати свої поселення, в яких існували храмово-палацові комплекси та ремісничі квартали.

Надійних даних про систему суспільних відносин у державі Шан-Інь немає. Можна впевнено стверджувати лише про наявність у шанському суспільстві майнового та соціального розшарування, що його засвідчує існування кількох типів тодішніх поховань.

Своїх вождів та князів шанці ховали у просторих могилах, причому супроводжували такі поховання щедрими жертвоприношеннями, в тому числі людськими (щоразу вбивали до півтисячі жертв). Покійників нижчого рангу ховали скромніше, бідняків же закопували в землю без домовини. Сам факт наявності в Шан-Інь кількох типів поховань дає підстави припускати, що китайська система соціальних рангів, про яку йтиметься далі, ймовірно, почала формуватися ще на світанковому етапі китайської цивілізації.

Характерно, що шанці за всієї своєї убогості приносили в жертву також домашню птицю, худобу, клали в могилу бронзовий посуд, зброю, колісниці, мушлі каури, інші

коштовності, продукти харчування, одним словом — майже всі засоби існування, що, на думку китаїста Т. В. Степугіної, служило своєрідним запобіжним клапаном проти надмірної майнової поляризації населення.

Не можна впевнено стверджувати про існування в шанському суспільстві рабства, якщо зважити на тодішні масові ритуальні вбивства полонених та низький рівень матеріального виробництва. Щоправда, на думку окремих китаїстів, у стародавніх написах для ворожіння є згадки про рабів, проте точність перекладу цих написів завжди сумнівна, тому висновки, зроблені на їхній основі, слід вважати попередніми.

У шанському Китаї, найімовірніше, існувало общинне землеволодіння із системою взаємодопомоги та кругової поруки, причому общинна земля надавалася в індивідуальне користування окремим сім'ям. Здається, існували громадські поля, що їх обробляли колективно державним інвентарем усі общинники (у формі державної повинності) чи приписані до цієї землі селяни. На той час уже виділялися багаті та знатні роди, які постачали суспільству царів, князів, жерців, однак ще збереглося чимало первіснородових традицій (скажімо, кровна помста).

Сім'я в шанському суспільстві була патріархальною. Батьківський авторитет у ній посилювався культом предків і багатоженством. Практичні китаїці будували свої гареми за принципом сорорату — перетворення на побічних жінок сестер основної жінки (вигода від такого шлюбу очевидна: кілька жінок і — одна теща). Тодішні китаїчки відігравали важливу роль у сім'ї та суспільстві. Здебільшого їхніми руками велися мотичне землеробство, ткацтво, шовківництво, гончарний промисел, виноробство, пивоварство тощо. Часом вони очолювали мисливські загони, були військовими командирами. Є підстави вважати, що в шанському Китаї, як і в Стародавньому Єгипті, царський трон, найімовірніше, передавався по жіночій лінії.

Китаїсти зазначають, що в шанському суспільстві принципи сімейно-кланового й державного устрою були майже тотожними, відносини в сім'ї та клані служили шанцям «взірцем ієрархії в суспільстві й усього політичного ладу». Царська влада в країні, мабуть, виросла з прадавньої теократії, адже шанський володар — він мав титул *вана* — виконував також функції верховного жерця і вважався разом з усією своєю ріднею нащадком верховного божества Шанді. Шанський *ван* уже відділяв себе від

народу, взяв собі промовистий титул «я єдиний серед людей». Однак його реальна влада ще залишалася номінальною. «Єдиний серед людей» мусив зважати на думку народних зборів та ради старійшин, не протиставляв себе общині, а виступав як її ставленик, як посередник між нею та світом богів.

Політична централізація держави Шан-Інь перебувала на початковій стадії. Створений шанцями союз китайських племен не був міцним. Сильніші племена відпадали від шанського вана, їхні провідники самі претендували на роль політичного лідера в басейні Хуанхе. Наприкінці XII ст. до н. е. Шанська держава занепала внаслідок внутрішніх негараздів та спустошливих набігів кочівників, передусім сюнну (їхнє походження досі не з'ясоване). Цим скористався, якщо вірити пісенній традиції, васал шанського вана — вождь чжоуських племен У-ван, який захопив шанську столицю й заснував на руїнах Шан-Інь нову державу, що займала значну частину басейну Хуанхе та північну частину басейну Янцзи. Столицю цієї держави войовничі чжоусці побудували на своїй батьківщині, на заході Китаю, тому період старокитайської історії XII—VIII ст. до н. е. вчені назвали Західним (Першим, Раннім, Старшим) Чжоу.

Держава Західне Чжоу: політична історія

Чжоусці, на думку ряду дослідників, в архаїчну добу розмовляли тибето-бірманською мовою. Вони мешкали в басейні річки Вей ще за неоліту й підтримували з шанцями тісні, хоча й не завжди дружні, зв'язки, тому небезпідставно вважали себе спадкоємцями шанської культури. Чжоусці, зокрема, запозичили в шанців їхній календар і писемність, техніку бронзолivarництва й фортифікаційного будівництва, зброю та багато рис побуту.

Чжоуська держава була політично зрілішою за шанську. Свого царя чжоусці вже обожнювали — вважали родичем верховного божества (Неба) й називали «сином Неба» (Тянь-цзи). Вони створили систему міфів і легенд, які наділяли царя та його рідню надприродною силою. «Цю містичну силу, — зазначає китаїст В. В. Малявін, — в Китаї називали де. Завдяки володарю, запевняла китайська традиція, проростає зерно й визрівають плоди, зникають шкідливі впливи у світі й живе щасливо народ. І, навпаки, неврожай чи вороже нашествя, моровиця чи міжусобиця —

все це ознаки немочі володаря, і за все це він має відповідати». Щоб протиставити царя простим смертним, було розроблено архіскладний двірський ритуал, жертвою якого став, у першу чергу, сам володар.

В. В. Малявін так описує силу всіляких умовностей, з якими звіряли кожен свій крок і кожен жест володар та його оточення в Китаї: «Влада в Китаї була передусім справою символічною: володар був таємницею, яку приховувала стіна міста й палацу. Ніхто не міг звернутись до нього безпосередньо, навіть у третій особі... Навіть кинути погляд на державного володаря було б непростимим (а теоретично, на щастя, й неможливим) зухвальством. Зрозуміло, ніхто не мав права давати володарю поради, його наближеним дозволялося лише натякати на дії, які належало виконати... Чинovníки при дворі мали мити руки п'ять разів на день, а перед аудієнцією в царя «очистити себе суворим постом, не ходити на жіночу половину, вимити волосся й тіло». Навіть писець, який струшував під час аудієнції пилкуку із своїх книг, суворо за це карався. Що ж до самого володаря, то його життя було регламентоване до найменших деталей». Все це дуже нагадувало двірський ритуал у Стародавньому Єгипті.

Держава Західне Чжоу не могла похвалитися своєю внутрішньою стабільністю. В ній раз у раз спалахували руйнівні народні повстання проти чжоуських володарів. Якщо чжоусці й справді були тибето-бірманцями, то вони могли виглядати в очах китайців окупантами, в такому разі причина нуртування політичних пристрастей у країні лежить, як то кажуть, на поверхні. Особливо грізне народне повстання спалахнуло в середині IX ст. до н. е., за царювання Лі-вана — рідкісного самодура (за оцінкою Сима Цяня). Лі-вана мучив страх за своє життя, тому він так завзято викорінював крамолу в державі, що його підлеглі боялися навіть рота розтулити, при зустрічі лише обмінювались поглядом. Повстанці вбили цього тирана й вирізали увесь його рід. Уцілів лише наслідник трону, бо якийсь царедворець віддав замість нього на поталу осатанілому натовпу власного сина. Владу в державі захопили двоє вельмож, які проголосили себе регентами чудом врятованого неповнолітнього царевича. Коли царевич підріс, він назвався Сюань-ваном і під цим іменем посів царський трон. Сюань-ван марно намагався віднайти від Китаю кочівників, які чинили спустошливі напади на країну, а 822 р. до н. е. навіть пограбували чжоуську столицю. Кочівників використовували також, зводячи свої рахунки з ваном, удільні князі. В 770 р. до н. е. чжоусці, не витримавши їхнього натиску, залишили свою столицю — м. Хао і в районі нинішнього Лояна створили своє карликове царство. Невдовзі в Китаї виник ряд інших удільних князівств. Китай перестав існувати як єдина

держава і вступив у тривалий період політичних смут і братовбивчих воєн.

**Господарство
та суспільство
Західного Чжоу**

«Книга пісень» яскраво змальовує господарський побут чжоусців. Основну увагу вони приділяли землеробству, причому вже освоїли сівозміну, систему ярових та озимих культур. Чжоусці також займалися городництвом, а з технічних культур вирощували коноплі, тулове дерево, каштан. Садівництвом у Китаї не захоплювались, лісові масиви розчищали, як правило, під ріллю. Праця хлібороба була в чжоусців особливо шанованою, її навіть вважали священною. Не випадково ван особисто прокладав навесні першу борозну, а влітку жав перший сніп (у багатьох азіатських країнах ця традиція збереглася дотепер). Чимало уваги приділяли чжоусці також тваринництву, особливо конярству. Своїх непоказних, низькорослих коней вони використовували здебільшого у військовій справі. Молочне тваринництво у Китаї, на відміну від Індії, майже не розвивалось.

Чжоусці були непоганими ремісниками. Захопивши шанські майстерні з виробництва холодної зброї, вони швидко освоїли металургію (не виключається, що вони знали її секрет ще до того, як їм дісталася шанська спадщина). В мистецтві ливарництва чжоусці досягли навіть більших успіхів, ніж шанці. Не останню роль у їхньому господарстві відігравала й торгівля, причому вона контролювалася державою. У чжоуських містах вирували базари, на яких за якістю товарів та цінами наглядали спеціальні чиновники.

Суспільний механізм чжоуського Китаю відомий краще, аніж шанського, проте й він ховає в собі чимало загадок для науки.

Китай, як уже зазначалося, був клановим суспільством. Китайці жили сімейно-родовими колективами із спільним предком по батьківській лінії. Кілька великих патріархальних сімей, об'єднаних у клан, мали спільний храм предків, храмову землю, гуртом вели господарство. Колективне майно клану (храм предків, цвинтар, поля та угіддя, водоймища, ліси, садки, господарські будівлі тощо) не підлягали розподілу й продажу. Клани ворогували між собою, нерідко доходило навіть до кровопролиття та актів вандалізму, коли «в сліпій люті чинилася наруга над

могилами предків, розкидалося каміння з могильних надгробків, викопувалися покійники».

Соціальна нерівність у чжоуському Китаї оформилась у систему спадкових рангів, яка остаточно склалася у X—IX ст. до н. е. Історики називають різну кількість таких рангів, найчастіше ж — п'ять: ван, чжухоу, дафу, ші та шужень. Ранг вана був найпрестижнішим, він надавався тільки одній особі — цареві. Чжухоу (всі хоу) — узагальнена назва знаті, наділеної князівськими титулами «гун», «хоу», «бо» тощо. Їхні володіння були напівнезалежними. Чжухоу присягали вану на вірність, зобов'язувалися ділитися з ним військовою здобиччю та виконувати його розпорядження. Дафу були начальниками кланів. На відміну від чжухоу, ці представники середнього прошарку китайської знаті не мали родових маєтків і годувалися з військової служби. Їх часом називають давньокитайськими рицарями. Ші уособлювали дрібну китайську знать, були главами великих патріархальних сімей, з яких склалися клани. Шуженями в країні називали простолюдинів, рядових членів патріархальної сім'ї. Соціальне походження шуженів ще не з'ясоване, ясно лише, що саме вони своєю працею годували й одягали чжоуське суспільство. У невеликій кількості існували в Західному Чжоу й раби, які поділялися на кілька розрядів. Раби перебували поза системою соціальних рангів.

Між представниками різних рангів існувала васальна залежність і якнайсуворіша субординація, що підкреслювалася традиційними відмінностями в матеріальному забезпеченні, озброєнні, термінології тощо. Зокрема, ван мав право будувати сім храмів для своїх предків, чжухоу — лише п'ять, дафу — три, ші — один, шужень — жодного. Вану дозволялось споживати будь-яке м'ясо, чжухоу — лише яловичину, дафу — свинину, ші — рибу, а в шуженів усі 365 днів на рік тривав великий піст. Смерть вана позначалась одним терміном, смерть чжухоу — іншим і т. ін.

Китаїсти здебільшого вважають, що основу такої соціальної структури суспільства становив ієрархічний характер земельної власності. Ван як верховний землевласник, на думку одних істориків, або просто як сюзерен, на думку інших, надавав аристократам-чжухоу маєтки в спадкове володіння (на початку чжоуської доби таких маєтків у Китаї налічувалося близько двохсот). Чжухоу, у свою чергу, забезпечували землею дафу і т. ін. Отож земля

в країні не належала комусь одному, право власності на неї дробилося між різними соціальними верствами, система користування землею, таким чином, базувалася на умовному землеволодінні.

Спадковий ранг у чжоуському Китаї не був лише прес-тижним титулом. Саме від рангу залежав достаток кожного китайця, адже на рангову систему був зорієнтований суспільний розподіл у державі. Спрацьовувало все це таким чином. Ші, як старший у сім'ї, надлишковий продукт, створений працею шуженів, забирав собі, при цьому частину його передавав — у вигляді підношень чи «подарунків» — своєму клановому начальникові. Дафу, своєю чергою, ділився своїми доходами з чжухоу і т. п. Щоб замаскувати соціальну несправедливість такого суспільного розподілу, знать час від часу організувала громадські трапези, роздавала подачки найбіднішим тощо.

Поділ населення на соціальні стани, зрозуміло, не був китайським винаходом, проте китайці не були б китайцями, коли б не надали йому незвичної форми. Зокрема, якщо в Стародавній Індії він кристалізувався в ізольовані одна від одної варни чи касты, то між китайськими рангами не існувало глухої стіни, перехід з одного рангу в інший здійснювався автоматично завдяки оригінальній системі рангоуспадкування. Річ у тім, що батьківський ранг у Китаї успадковувався лише старшим сином, інші ж діти опускалися рангом нижче (крім дітей шуженя, яким опускалися було нікуди). Отож навіть побічні нащадки чжухоу через кілька поколінь ставали простолюдинами, які кількісно переважали серед населення.

Чжоусці зміцнили патріархальні основи старокитайської сім'ї. Китайка остаточно перетворилась на безправну, загнану істоту. Вона жила в окремому помешканні, не могла навіть виходити до гостей. Принизливість її сімейного та суспільного становища засвідчують, зокрема, такі факти. Для китайця не було більшої образи, як докір йому в тому, що він прислухається до порад своєї жінки; ієрогліфом «жінка» китайці передавали на письмі людські вади (сварливість, інтриганство тощо).

Хоча конфуціанство не схвалювало ранні шлюби (вважало шлюбним віком для чоловіків 30 років, для жінок — 20 років), усе ж китайські юнаки нерідко одружувалися у 15—16-річному віці, дівчат же їхні батьки віддавали заміж навіть у 13-річному віці. Про шлюб своїх дітей домовлялися між собою батьки, причому ініціатива тут здебільшого

належала батькові жениха. Коли вибирали синові наречену, дивилися, щоб була вона вродливою, багатою, з порядної сім'ї. Китайці часто користувалися послугами свахи. Якщо випадав несприятливий гороскоп (скажімо, молода народилася в рік тигра, а жених — у рік вівці), то шлюб не відбувався. Заборонялося також одружуватися юнакові й дівчині, якщо вони мали однакове прізвище. Будь-які прояви ніжності між юнаком і дівчиною (особливо на людях) до шлюбу вважалися неприпустимими. Як правило, до заручин молодята взагалі не зустрічалися. Якщо жених помирав до весілля, наречену «вінчали» з його поминальною табличкою, що унеможливлювало її друге заміжжя. Вступаючи в дім свого чоловіка, китаянка цілком поривала із своєю ріднею і потрапляла під дику тиранію свекрухи, яка вважала ледь не своїм обов'язком їсти її поїдом. Заступитися за свою дружину чоловік у такому разі не міг, бо його звинуватили б у злочинній неповазі до матері. Повторний шлюб удови вважався тяжким злочином, вдова мала добровільно піти з життя, щоб небіжчик не нудьгував у царстві тіней без неї. Пізніше на місці самогубства вдови китайці ставили на її честь арку (*пайлоу*) чи кам'яний обеліск.

Колосальні людські жертвопринесення, що їх знало шанське суспільство, в Західному Чжоу вже не практикувалися, військовополонені ставали рабами, праця яких використовувалась у маєтках вельмож поряд із працею інших залежних робітників. Чжоуські вани, наприклад, обернули на підневільних робітників майже всіх шанців. Характерно, що до примусових робіт залучались не окремі особи, а цілі родоплемінні колективи, тобто від кількох десятків до кількох тисяч сімей одночасно. Великими партіями (від 5 до 200 сімей) вани жалували дармову робочу силу своїм наближеним. Праця рабів та інших залежних виробників використовувалась у землеробстві, ремеслі, військовому будівництві тощо.

Китай доби Східного Чжоу: на політичному роздоріжжі

Через те, що чжоусці під натиском напівкочових племен жунів перенесли свою столицю в 770 р. до н. е. на схід, період VIII—III ст. до н. е. історики назвали Східним Чжоу. Його, у свою чергу, поділяють на два окремі періоди: Ле Го (або Чуньцю) — VIII—V ст. до н. е. та Чжань Го — V—III ст. до н. е.

В епоху Східного Чжоу етнічно неоднорідне населення Китаю через наростаючу агресивність «варварів», тобто сусідів-кочівників, синтезувалося в єдиний китайський народ — хуася (чи чжоуся). Етнічна консолідація відбувалася за умов політичної кризи в країні. Центральна влада катастрофічно занепадала, причому цей процес значною мірою був спричинений внутрішніми негараздами в правлячому домі чжоуського вана, скороченням царського землевладіння. Князі-чжоу поводитися дедалі зухваліше, тим паче, що ван мусив звертатися до них за допомогою у боротьбі проти непокірного оточення. Лицемірно прикриваючись гаслами «примусити всіх поважати чжоуського вана» та «ліквідувати загрозу з боку варварів», вони розпочали запеклу міжусобну боротьбу, яка не віщувала нічого втішного країні.

У VII ст. до н. е. один з удільних князів проголосив себе *гегемоном* і цим подав приклад для інших можновладців. У кривавому змаганні за політичне лідерство гегемоном ставало то одне, то інше царство... Реально в VII—VI ст. до н. е. на цю роль претендували п'ять царств: Цінь, Ці, Сун і, особливо, Цзінь та Чу. Спершу політична фортуна була прихильна до Чу, володар якого викликав політичне замішання серед конкурентів тим, що, махнувши рукою на гасло «примусити всіх поважати чжоуського вана», яке всім набило оскомину, присвоїв собі титул вана, тобто проголосив себе незалежним володарем. Царство Цзінь домоглося політичного реваншу лише в 575 р. до н. е. Азарт боротьби за владу в Китаї дійшов до краю, навіть царства У та Юе, які раніше не втручалися у політичну гру, тепер зіткнулися в смертельному двобої. Наприкінці V ст. до н. е. політичний розгاردіаш у Китаї посилювався: царство Цзінь розпалося на три самостійні держави (Чжао, Вей та Хань) — і на роль гегемона претендували вже сім царств: чотири *центральні* (Чжао, Вей, Хань та Ці) і три *периферійні* (Янь, Чу та наймолодше Цінь).

Царство Цінь, яке мало багатющі поклади залізної руди, було розташоване на північному заході країни, в басейні ріки Вей. Обширне царство Чу з етнічно неоднорідним населенням знаходилося на півдні країни, в сусідстві з в'єтнамськими державами; царство Ці, яке задавало тон у культурному житті Китаю (саме в ньому виникла академія Цзіся — перший китайський вищий навчальний заклад) — на сході країни; царство Чжао — західніше від завороту ріки Хуанхе; царство Вей — у центральній частині басейну цієї ріки; царство Янь — на південному сході Китаю, а найслабкіше й найбідніше царство Хань лежало в гористій місцевості долини ріки Хуанхе й перебувало в оточенні ворогів-сусідів, тому мусило раз у раз переносити свою столицю.

Претенденти на роль гегемонів тільки те й робили, що укладали між собою військово-політичні союзи *по вертикалі* (з півночі на південь) та *по горизонталі* (зі сходу на захід). Зрештою, шість із них ополчилися проти напівварварського царства Цінь, проте зробили це, як побачимо далі, запізно.

Характерно, що саме в смутний період Східного Чжоу в Китаї відбувалися важливі соціально-економічні зрушення. Країна остаточно вступила у вік заліза, в середині I тис. до н. е. в ній уже діяло понад 5 тис. рудень, переважно залізоробних. З допомогою залізних знарядь праці населення розчистило під ріллю величезні лісові масиви в басейні ріки Хуанхе, осушило тамтешні болота. Проте навальний наступ на природу, як уже згадувалося, призвів до екологічної катастрофи. Китайцям довелося приступити до широкомасштабного іригаційного будівництва. У країні в III ст. до н. е. було побудовано три великі іригаційні системи, настільки досконалі, що вони служать китайцям дотепер. Завдяки іригації, а також появі приватної власності на землю та земельного податку продуктивність китайського землеробства дуже зросла, що сприяло загальному економічному процвітанню країни. Різко змінився характер китайського тваринництва. Якщо раніше худобу використовували для жертвоприношень у храмах, то в східночжоуську добу її вже тримали як тяглову силу. Досягло нових успіхів ремісниче виробництво, пожвавішала торгівля, зміцнювалися господарські зв'язки між регіонами, в країні було збудовано понад півтисячі нових міст — утрое більше, ніж за всі попередні часи. У найбільших містах налічувалося по 250—350 тис. жителів.

Освоєння цілинних земель і відповідне розширення посівних площ зумовили бурхливе зростання народонаселення в Китаї. Демографи вважають, що сільське населення Східного Чжоу досягло 10—20 млн чоловік і що в країні, очевидно, відчувалось аграрне перенаселення.

Радикальні зміни відбулися і в системі суспільних відносин Китаю. Зокрема, в ряді царств припинився регулярний переділ общинної землі, яка ставала спадковою власністю окремих сімей (спершу садкова і городня, а потім і польова). Приватною власністю ставала й цілинна

земля. На початку VI ст. до н. е. в царстві Лу було введено земельний податок, невдовзі це було зроблено й у ряді інших царств. Наслідком такої аграрної політики стало трискорення майнового та соціального розшарування селянства. Зубожілий прошарок селян працював на общинну зерхівку. Держава також не упускала свого, збільшуючи розмір податку, який часом сягав 2/3 врожаю. Все ж оподаткування не призвело до перетворення общинного земельного фонду на царську власність, а селян — на царських підневільних людей. Сільська община з її органами самоврядування спромоглася відстояти свої автономні права.

На чолі сільських та міських общин стояли старійшини — *фулао*, що їх обирали рядові общинники, колегія трьох головних старійшин — *сінляо* (згодом функції й саму назву цього триединого органу общинного управління перебрала одна особа), староста — *лічжен*. Ці общинні органи могли чинити суд, навіть засуджувати до страти, вести міжнародні переговори, втручатися у хід боротьби за царський трон.

Непомірно високі податки в аграрному секторі економіки в багатьох відбивали охоту порпатись у землі, чимало колишніх аграріїв пішло в більш прибуткову торгівлю, що призводило до небезпечних перекосів у господарському житті. В суспільному виробництві зростала частка рабської праці. Раби рекрутувалися переважно з військовополонених та злочинців, боргове ж рабство тодішня мораль засуджувала. Характерно, що держава обертала в тимчасове, довічне чи спадкове рабство не лише самого правопорушника, а й його родичів та осіб, пов'язаних із ними круговою порукою.

Наприкінці VI ст. до н. е. в царстві Цзінь з'явилися перші писані закони, які, за словами В. Малявіна, «сколихнули всю Піднебесну». Вони краще регулювали суспільні зв'язки, аніж традиційне звичаєве право, і були настільки зрілі, що враховували супровідні обставини при скоєнні злочину. Керуючись цими законами, китайські суди засуджували до накладення ганебного тавра, ампутації носа, ступні, кастрації чи страти. Від будь-якого з цих покарань можна було відкупитись, однак розмір викупу був по кишені лише найбагатшим. Правопорушників у Китаї не бракувало, якщо зважити, що злочином вважалося там навіть «убозтво через лінощі».

Отже, старокитайське суспільство доби Чуньцю та особливо Чжань Го розвивалося динамічно. Однак політична смута унеможливила реалізацію всього соціально-економічного потенціалу країни. Іригаційне будівництво за умов політичної нестабільності велося в різних регіонах незгоджено, внаслідок чого іригаційні роботи в одному царстві призводили до страшного паводка в сусідніх царствах. Траплялося, що одна з воюючих сторін навмисне руйнувала дамби на території супротивника, щоб затопити її.

Численні митниці перешкоджали нормальному веденню торгівлі на внутрішньому ринку. Але найстрашнішим наслідком кривавих міжусобиць було те, що гинула сила-силенна народу, адже китайські генерали немовби змагалися між собою, хто з них більше виріже мирного населення. Так, після бою при Іцюй у 293 р. до н. е. переможці відрубали голови 240 тис. полонених, а після бою при Чанпіні живцем закопали 400 тис. чоловік. Воєнні жорна перемелювали цілі армії. Життя людини в Китаї було зовсім знецінене. Все це робило китайське суспільство пороховою бочкою, породжувало потяг населення до сильної влади, вимагало радикальних суспільно-політичних реформ.

Слід також зазначити, що в реформуванні суспільного життя була зацікавлена насамперед царська влада, невдоволена й стурбована тим, що родова аристократія намагалася перебрати на себе управління державою, навіть організовувала двірцеві перевороти. В політичній боротьбі з впливовою аристократією царі шукали підтримки в нуворишів — розбагатілої на торгівлі общинної верхівки, яка люто заздрила родовій знаті й прагнула її влади та титулів. В окремих царствах володарям удалося провести з допомогою такого політичного альянсу радикальні суспільно-політичні реформи, причому особливим радикалізмом вони відзначалися в царстві Цінь.

Реформи в царстві Цінь здійснив у IV ст. до н. е. за порадою свого чиновника Шан Яна володар Сяогун, в історію вони ввійшли як «реформи Шан Яна». Шан Ян прискорив об'єктивний процес руйнації землеробської общини, взаконивши приватну власність на землю. Він замінив податок з урожаю земельним податком, що стимулювало хліборобську працю та гарантувало твердий при-

буток державі. Реформатор зобов'язав глав патріархальних сімей розділити сімейне майно між усіма дітьми і цим підірвав патріархальну сім'ю — основу кланової організації, на якій будувала свій добробут аристократія. Щоб запобігти масовому розоренню селян купцями та лихварями, Шан Ян спробував штучно обмежити торгівлю та лихварство, проте це йому не вдалося, майнова поляризація в суспільстві тривала. Було ліквідовано систему спадкових рангів, їх заступили ранги знатності, які надавав цар за заслуги перед державою (головним чином за доноси та воєнні перемоги), а втім, їх можна було просто купити. Шан Ян зруйнував систему спадкових володінь чжухоу, поділивши царство на повіти, що ними керували царські чиновники, а повіти, у свою чергу, на «п'ятірки» й «десятки» — найдрібніші адміністративні одиниці у складі п'яти чи десяти сімей, пов'язаних круговою порукою. Було реформовано також армію, командування якою взяв на себе Шан Ян. Ядром війська замість малоефективних бойових колісниць стала мобільна наймана кавалерія*, воїни озброювалися залізною зброєю. В армії запанувала сувора дисципліна, підкріплювана круговою порукою. Суспільству нав'язали систему доносів, кругової поруки, тотального поліцейського контролю, одним словом — тоталітарний режим.

Родова аристократія та купецтво спробували чинити опір військово-бюрократичній тиранії, проте їх швидко скрутили в баранячий ріг. *Реформаторська діяльність Шан Яна, що була практичним наслідком гострої ідеологічної боротьби в суспільстві, зосередила в руках цінського володаря Сяогуна необмежену владу й істотно посилила державу.*

Можна вважати, що саме завдяки зусиллям Шан Яна царство Цінь вистояло й перемогло у, здавалося б, нерівній боротьбі проти інших шести царств-гегемонів, які, за словами історика, «тремтіли від страху перед Цінь, а ще більше — від ненависті одне до одного».

---

* Створенню власної кінноти китайці й надалі приділяли мало уваги через нестачу коней та негативне ставлення ортодоксального конфуціанства до подібної «варваризації» армії.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

- Конфуціанські ідеї щодо перебудови суспільства
- Соціальна утопія моїзму
- Легістська модель держави
- Суспільство по-даоськи

*Процес формування китайської народності, її культури та релігії супроводжувався в VI—V ст. до н. е. гострою полемікою навколо питання про оптимальні шляхи розвитку суспільства й держави. В цій полеміці були заінтересовані верхи, які сподівалися на ідеологічне виправдання своїх методів керівництва суспільством, спроможних, на їхню думку, ошчасливити народ. Дійшло до того, що окремі володарі запрошували в столицю філософів за високу винагороду, аби лише ті невтомно філософствували. Чому ж не пофілософствувати на таких умовах? Філософи буквально заповнили країну, мандрували від царства до царства, пропонуючи всім бажаючим вислухати їх етичні, економічні, політичні ідеї. Склалося чимало філософських напрямів — настала доба *Ста Філософських Шкіл*. На відміну від європейських філософів, які прагнули віднайти ідеальну політичну систему, а вже потім припасувати до неї відповідну мораль, китайські мудреці чільну увагу приділяли розробці моральних принципів, відсуваючи на задній план політичні форми. В ході полеміки викристалізувалися чотири головні суспільно-політичні вчення, які істотно вплинули на ментальність народу, напрям історичного розвитку суспільства й держави.*

Конфуціанські ідеї щодо перебудови суспільства

Найавторитетнішою суспільно-політичною доктриною стало конфуціанство, без якого неможливо собі уявити традиційне китайське суспільство. Творцем його був мрійник і мораліст Кун-цзи («вчитель Кун») чи, як це ім'я читається в латинізованій формі, Конфуцій.

Конфуцій народився 551 р. до н. е. в царстві Лу в родині збіднілих аристократів. Він рано став сиротою, тому дитинство його не було

безмарним. Дев'ятнадцятирічним юнаком Конфуцій одружився, проте сімейне життя його не склалося. Природа обділила його зовнішністю та рисами характеру, необхідними для забезпечення службової кар'єри. В. Малявін із цього приводу зазначає: «Батько «китайських церемоній» зовсім не вирізнявся дипломатичним тактом. Він абсолютно не вмів догоджати, лицемірити, інтригувати, вічікувати слушного моменту, одним словом — робити все те, що є необхідним для успішного просування до вершин влади... Його прямотушність, бездоганна чесність, сміливі судження разом з його, м'яко кажучи, дивною зовнішністю могли занепокоїти будь-кого з тих, хто захотів би йому протегувати». До військової кар'єри в Конфуція також не було нахилу. Отож майбутньому «Вчителю десяти тисяч поколінь» довелося пробувати свої сили на непрестижній у тодішньому Китаї викладацькій ниві (для цього Конфуцій мав відповідні дані: добре грав і співав, опанував інші «шість мистецтв»). Саме на освітянському полі Конфуцій і зажив слави, піднісши авторитет народного вчителя в Китаї на запаморочливу висоту. Він відкрив першу в Китаї (можливо, й у світі) новаторську приватну школу, в якій дітей не лише навчали, а й виховували. Конфуцій вважав, що «в навчанні не повинно бути різниці між людьми» (Луньюй, XV, 38), і приймав до своєї школи всіх бажаючих, незважаючи на їхній соціальний статус, за майже символічну плату. Завдяки новаторській педагогічній діяльності Вчителя освіта та культура в Китаї перестали бути монополією знаті.

Звичайно, Конфуцій мріяв і про високу адміністративну посаду, яка уможливила б реалізацію його реформаторських задумів. Він став подорожувати країною, намагаючись переконати високих можновладців у необхідності гуманно керувати народом. Володарі його з почестями зустрічали, проте довго в себе не затримували, так що, за образним висловом сучасника, в нього «не було навіть часу, щоб зігріти циновку, на якій він сидів». Розчарувавшись у політичному місіонерстві, Конфуцій повернувся в рідне царство Лу, де й помер у 73-річному віці, залишивши нащадкам багату історико-філософську спадщину та когорту відданих йому учнів (останні справили по ньому, немов по рідному батькові, трирічний траур).

Суспільно-політичні погляди Конфуція найповніше відображені в афористичному трактаті Луньюй («Бесіди та судження»), що має форму учнівських записів та діалогів (загалом конфуціанський канон налічує 13 книг, які складають 40 томів). У традиційному (середньовічному) Китаї цю національну Біблію знав напам'ять кожен грамотний китаець. Луньюй відіграв колосальну роль у формуванні китайського менталітету; він донині служить значною мірою дороговказом у сфері етико-морального життя нації, хоча ще у 20-х роках ХХ ст. уряд вилучив його зі списку обов'язкової літератури для школярів.

Дослідники по-різному оцінюють філософську спадщину Конфуція. Одні вважають «Учителя десяти тисяч поколінь» революційним мислителем, інші — закоренілим ретроградом. Але факт залишається фактом: Конфуцій упродовж двох тисячоліть був володарем дум майже третини людства (китайців, корейців, в'єтнамців, японців), а те, що він — один із найвидатніших мислителів планети, ніхто не заперечує.

Яке суспільство Конфуцій вважав ідеальним і як він збирався його будувати?

Конфуцій виходив із того, що ідеальне суспільство має складатися з ідеальних громадян, тому він обстоював

необхідність удосконалення самої людини. Людей він не ідеалізував, поділяючи їх на три групи: «благородних» (цзюнь цзи), «звичайних» (чжун жень) та «нікчем» (сяо жень). В основу цієї класифікації Конфуцій поклав не соціальне походження, а суто морально-етичний критерій. Він, таким чином, не приписував «благородство» соціальної еліті, а «нікчемність» — низам суспільства. Найпершими ознаками «благородства» філософ вважав справедливість, скромність, чемність, шанобливе ставлення до батьків та старших за віком, доброту, ширість, виваженість у вчинках, відданість своїй справі та інші моральні чесноти. Основну відмінність між «благородним» і «нікчемою» Конфуцій вбачав у тому, що перший живе для інших, а другий — собі на втіху. «Благородний» керується принципом «не роби іншим того, чого не хочеш для себе» (Луньюй, XV, 23). Покликання «благородного» — оберігати норми моралі в суспільстві, а «нікчеми» — створювати матеріальні блага, годувати й одягати себе та інших. «Нікчем» Конфуцій зневажав до такої міри, що прирівнював їх до жінок, запевняючи, що «однаково важко мати справу з жінками та «нікчемами»: якщо з ними зблизишся — перестають слухатись, якщо тримаєшся від них на відстані — ненавидять» (Луньюй, XVII, 25).

На думку Конфуція, «благородними» люди не народжуються, а виховуються, тому «облагородити» (перевиховати) можна навіть зіпсованих типів, не кажучи вже про «звичайних» громадян. Певна річ, суспільство не може складатися із самих «благородних», адже комусь треба й у землі порпатись, проте кожен повинен боротися зі своїми пороками, щоб не стати «нікчемою». Пороками ж людей природа не обділила — всі прагнуть багатства, знатності, люто заздрають тим, кому більше поталанило в житті.

Як можна «облагородити» людей? Для цього, вважав Учитель, слід домогтися, щоб кожен громадянин неухильно виконував «ритуал і церемоніал» (лі), тобто дотримувався давніх народних традицій, усталених норм звичаєвого права. Лише коли загальновизнані норми поведінки стануть способом життя кожного, вдасться перетворити натовп у народ, запобігти перетворенню можних світу цього на тиранів, чиновників — на безпринципних лакуз, підлеглих — на заколотників і хамів, забезпечити теплі стосунки між батьками й дітьми, старшими й молодшими. Без такої вуздечки, як «ритуал і церемоніал», говорив Конфуцій, «шанобливість стає зайвим тягарем, обереж-

ність — боягузством, сміливість — смутою, відвертість — грубістю» (Луньюй, VIII, 2).

На думку Л. С. Переломова, Конфуцій намагався завдяки «ритуалу й церемоніалу» органічно поєднати суспільство з державою, адже якщо всі керуватимуться однаковими морально-етичними нормами, то, по-перше, підлеглих та урядовців об'єднуюватимуть спільні цінності, а по-друге, на випадок порушення верхами давніх традицій низи матимуть підставу виправити дії державних органів. «Абсолютизуючи роль обрядів і ритуалів,— розвивають цю думку інші історики,— конфуціанські мислителі вбачали в них основний регулятор взаємин між людьми в суспільстві, з одного боку, і важіль, з допомогою якого ідеальний володар спроможний навести лад у Піднебесній,— з іншого».

Філософ домагався «виправлення імен», сподіваючись у такий спосіб повернути людям утрачену совість. Речі слід називати своїми іменами, інакше батьковбивство сприйматиметься як звичайне вбивство, люди не відрізнятимуть правду від брехні, будуть здатними на будь-який аморальний вчинок.

Конфуцій не вірив у виправну силу законів, тобто в каральну функцію держави. Будь-який закон, на його думку, при бажанні можна обійти, до того ж судові розправи залякають народ, тоді він почне пристосовуватися, втратить залишки порядності, а з таким народом ідеального суспільства не побудуєш. Інша справа — зміцнення народних традицій у формі «ритуалу й церемоніалу», тобто прищеплення народу своєї рідної культури.

«Вчитель десяти тисяч поколінь» любив і знав давнину, схилився перед мудрістю народних традицій. «Конфуція можна по праву називати трубадуром давнини,— зазначає Л. С. Переломов,— адже він був першим в історії китайської філософії та політичної думки, хто фактично не лише створив культ давнини, а й ніби зорієнтував свою модель держави в минуле». Став крилатим вислів Конфуція, що «нове — це добре забуте старе».

Конфуцій покладав на традиції давнини великі надії, вважав навіть найменші порушення «ритуалу й церемоніалу» неприпустимими: «Не можна дивитися на те, що суперечить Правилам, не можна слухати те, що суперечить Правилам, не можна говорити те, що суперечить Правилам» (Луньюй, XII, 1). Сучасники помітили, що Вчитель ніколи не відповідав поклоном на подарунки, не передба-

чені церемоніалом. Більше того, коли якось під час міждержавних переговорів музики й танцівники, виступ яких був передбачений протоколом, у чомусь порушили ритуал, Конфуцій зажадав для них кари — і слугам Мельпомени при ньому повідрубували руки й ноги.

Із народних традицій Конфуцій канонізував передусім шанобливе ставлення до батьків та старших за віком, бо вважав, що «серед тих, хто шанує батьків і поважає старших братів, рідко трапляються здатні виступити проти начальства, а серед тих, хто не виступає проти начальства, ніколи не буває здатних здійснити заколот» (Луньюй, I, 2). «Батьки приховують помилки синів, а сини покривають помилки батьків, це і є прямою», — підкреслював Учитель (Луньюй, XIII, 18), для якого міцна сім'я служила запорукою сильної держави.

Слід наголосити, що Конфуцій не обстоював всепрощення; не проповідував стрижньову в християнстві ідею непротивлення злу. Коли учень запитав його, чи варто платити добром за зло, Вчитель рішуче відповів: «А чим у такому разі платити за добро? Платіть добром за добро, а за зло віддячайте по справедливості» (Луньюй, XIV, 34).

Конфуцій обстоював рівновеликі можливості в суспільстві, в тому числі майнову рівність, яка, на його думку, є єдиним гарантом від бідності (Луньюй, XVI, 1). Разом із тим він вважав, що рівність соціальна неможлива й шкідлива, адже коли б зникла відмінність між верхами й низами, народ перетворився б на некеровану масу. За вченням Конфуція, володар має бути володарем, чиновник — чиновником, батько — батьком, син — сином (Луньюй, XII, 11). Саме за цей погляд Конфуція звинувачують у намірі зберегти станові бар'єри, іншими словами — в ретроградстві. Але цей докір на адресу Конфуція безпідставний: філософ не збирався перетворювати елітний прошарок суспільства на касту, адже він відкривав доступ до чиновницького апарату для всіх «благородних», а стати «благородним», згідно з його концепцією, міг кожен.

Чи спроможна людина самотужки позбутися своїх пороків, без чого ідеальне суспільство — лише рожева мрія? Ні, не спроможна, вважав Конфуцій, адже, в його уяві, народ — це отара, яку можна повести потрібним шляхом, але якій не втлумачиш, навіщо це знадобилось (Луньюй, VIII, 9). Люди без держави не стануть кращими. Лише держава здатна примусити своїх громадян виконувати «ритуал і церемоніал», прислуховуватись до порад

стародавніх «мудреців», постійно самовдосконалюватися. Проте доможеться вона цього не силовими методами, не шляхом розробки єдиного для всіх законодавства, яке лише знищить потрібну дистанцію між верхами і низами, а виключно своїм авторитетом, силою власного прикладу. «Якщо верхи люблять Правила, то в народі не знайдеться жодного, хто б наважився виявляти неповагу; якщо верхи люблять справедливість, то в народі не знайдеться жодного, хто б виявив непокору; якщо верхи люблять чесність, то в народі не знайдеться жодного, хто б наважився бути нещирим» (Луньюй, XIII, 4). «Якщо ти займешся політикою,— переконував Конфуцій можновладців,— навіщо вбивати? Прагни добра, і народ буде добрий. Здібності «благородного» — вітер, здібності «нікчеми» — трава. Коли над травною вітер, вона гнеться» (Луньюй, XII, 19). У державі, мовляв, усе тримається на авторитеті уряду. Держава, стверджував Учитель, може проіснувати в умовах нестачі продуктів харчування й зброї, проте «коли народ втратить довіру до уряду — держава не вистоїть» (Луньюй, XII, 7).

Урозумінні Конфуція, держава має бути єдиною великою сім'єю, відносини між царем і народом у ній — такими, які традиційно склалися між главою сім'ї та молодшими родичами, іншими словами, цар повинен бути батьком народу, а останньому належить покійно виконувати всі його настанови. «Коли народ живе в достатку, як може не вистачати володареві? — риторично запитував філософ.— Якщо ж людям не вистачає, то як може вистачати володареві?» (Луньюй, XII, 9). Проте взаємоповага між монархом і низами можлива, на думку Конфуція, лише в тому разі, якщо монарх буде освіченою, гуманною особою, одним словом — «благородним». Неука й тирана слід позбавляти влади. Монархові мають допомагати ідеальні чиновники-професіонали, не заражені бацилою безпринципності й кар'єризму. Чиновники повинні служити народові, а не один одному. «Не вводьте його (монарха) в оману! Заперечуйте йому!» — закликав Конфуцій чиновницьку братію (Луньюй, XIV, 23).

Конфуцій уперше в Китаї проголосив владу монарха священною. Він запевняв, що монарх — це посланець Неба, яке наділяє монарха владою і через нього втілює в життя принципи вищої справедливості. Небо може розгніватись на нього, якщо він перетвориться на тирана, й продемонструє свій гнів сонячним затемненням, засухою, повинню,

землетрусом чи нашествиям сарани. Отож філософ не збирався нав'язувати суспільству тоталітаризм. Проголосивши Небо верховною керівною силою, він цим, навпаки, вберігав суспільство від тиранії монарха, давав тим самим можливість царським радникам і міністрам контролювати його діяльність, вирішувати з допомогою астрологічних тлумачень, чи виконує монарх «волю Неба» та заповіді давніх мудреців, і за потреби усувати його від влади. Саме завдяки цій особливості конфуціанської доктрини в Китаї час від часу відбувалися під гаслом повернення до старих порядків народні повстання проти окремих династій.

Таким чином, конфуціанство пішло «в атаку на серця» — проголосило зверхність культурно-етичних норм і стародавніх традицій над законодавством. Це, в принципі, влаштувало державу, якій імпонувало облачатися в тогу охоронця моральності та соціальної справедливості.

Конфуцій боявся суспільних перебудов, розгулу народної стихії, він прагнув стабільності та спокою в державі й, до речі, залишив нащадкам таку пораду, як поводитись у смутну добу: «В країні, де панує належний порядок, будь сміливий у вчинках і розмовах. У країні, де немає порядку, будь сміливий у вчинках, проте обережний у розмовах» (Луньюй, XIV, 3).

Конфуцій настійно рекомендував верхам спершу нагодувати народ, а вже потім від нього чогось вимагати, спочатку просвітити його, й лише опісля карати за правопорушення: «Не навчити, і все ж покарати — це аморально, злочинно» (Луньюй, XV). Разом із тим він не збирався цілком звільнити народ від обов'язків перед державою, а лише ратував за помірний визиск низів, вважав мудрим і справедливим того володаря, який «примушує народ працювати лише в призначений час» (Луньюй, I, 5).

Заслугує на увагу ставлення Вчителя до релігії. Конфуцій рекомендував «поважати чортів і духів, але триматися від них подалі» (Луньюй, XXIII, 6:22), отож, на кшталт інших китайських інтелектуалів, не вбачав у набожності народу панацею від падіння моральності, вважав надмірну релігійність ознакою безкультур'я та неуцтва.

Наскільки реалістичною була конфуціанська модель суспільства? Про яку реальність такої держави може йти мова, якщо вона могла існувати лише за умов ідеального керівництва (мудрий і справедливий цар, гуманні, некорумповані, віддані своїй справі чиновники)? Тимчасом

історичний досвід показує, що надто часто політичну кухню обслуговують не кращі кулінари. Історик В. О. Ключевський навіть констатував (дещо перебільшуючи), що «державі служать гірші люди, а кращі — лише гіршими своїми якостями». Тому критики на адресу конфуціанської моделі суспільства не бракувало вже в стародавні часи.

Соціальна утопія моїзму

Ворожими конфуціанству були, зокрема, моїстські погляди на суспільство, якими певний час захоплювалася китайська інтелігенція. Моїстська доктрина з'явилася у країні в IV ст. до н. е., але вже наприкінці III ст. до н. е. там забули про її існування.

Мо Ді (Мо-цзи), який розробив це суспільно-політичне вчення, найімовірніше, був мандрівним проповідником (його життєпис не зберігся). Його погляди на суспільство та політику відображено в трактаті «Мо-цзи», названому іменем автора. Цей трактат є збіркою досить нудних проповідей і за стилістикою дуже програє конфуціанському «Луньюю».

Мо Ді безкомпромісно засуджував жажерливість і свавілля китайської знаті, обстоював докорінне реформування китайського суспільства, але, звичайно, на інших, неконфуціанських засадах. Він вважав, що зміцнення родинних зв'язків, у чому конфуціанці вбачали соціальний порятунок, насправді жодної користі суспільству не принесе, адже сімейна любов і злагода ніколи й ніде не перешкоджали великим державам ковтати малі, сильним — жити за рахунок слабких, хитрим — дурити простаків, вельможним — зневажати простий народ. На думку Мо Ді, соціальні лиха якраз тим і спричинені, що китайці не бажають більш нікого знати, окрім себе та своїх родичів. Суспільство порозумнішає й подобрішає лише тоді, коли кожен китаєць буде любити всіх китайців, тобто перетвориться з егоїста на альтруїста. Заради цього кожен має пожертвувати своїми почуттями й уподобаннями, щоб нічим не виділятися між людей і ні в кого не викликати заздрощів. Отож моїстська ідея загальної любові, в якій відчувається християнська мораль, була суперечливою у своїй основі, адже вона позбавляла людину її індивідуальності. Це усвідомлювали ще сучасники Мо Ді, які слушно зауважували, що вимагати від людей такої жертви — значить не любити їх.

Звичайно, моїсти не обмежилися закликами «любити чужих родичів» (за ці заклики конфуціанці називали їх «безридними тварюками»), а обстоювали також стирання

відмінностей у поглядах на життя, у яких вони вбачали основну причину відчуженості між людьми. Їм здавалося, що змінити ситуацію, коли кожен китаєць звик звачати лише на власні погляди, спроможна тільки держава. Мо Ді сподівався переконати людей, що загальний альтруїзм вигідний кожному, адже лише він здолає відчуженість і ворожнечу в суспільстві. Він закликав підключити до цієї справи державний апарат, який «заохочуватиме» людей до альтруїзму перевіреним методом нагород і покарань. Без державного втручання тут, на думку Мо Ді, ніяк не обійтись, бо люди надто непорядні й егоїстичні, щоб самотужки перевиховатися. Саме тому, що філософ покладався на державу в реформуванні суспільства, його вважають «батьком китайської утопії».

Держава, на думку моїстів, примусить народ звіряти свої думки й уподобання з думками й уподобаннями начальства. «Зачувши про добре чи лихе, — радив Мо Ді, — слід поінформувати повітового начальника, і те, що він вважатиме правильним, усі повинні визнати правильним, а те, що він вважатиме неправильним, усі мусять визнати неправильним». Цю, м'яко кажучи, дивну рекомендацію Мо Ді давав нічтोजе сумняшеся: йому, очевидно, й на думку не спадало, що інтереси низів і верхів можуть не збігатися. *Моїзм, таким чином, ставив за мету підстригти під один гребінець не лише етику життя, а й спосіб мислення китаїців, отож волів мати справу не з живими людьми — з уніфікованими бовдурами.*

На відміну від конфуціанців, для яких ідеальне суспільство — суспільство культурне, *моїсти вважали культуру непотрібним баластом*, бо її, бачте, на шматок хліба не намастиш, вона лише відриває людей від суспільно корисної праці. Рішуче виступали вони також проти ідеалізації давнини, якою грішило конфуціанство. Моїсти пропонували не цуратися старих традицій, однак при цьому створювати й нові.

Змістивши акцент у справі реформування суспільства з патріархально-сімейних традицій на державне втручання, моїзм послужив перехідним містком від «інтелігентного» конфуціанства до «вульгарного» легізму.

**Легістська модель
держави**

Термін «легізм» походить від латинського legis («закон»). Китайці ж називали легістську доктрину «фацзя». Одним з основоположників легізму був уже згадуваний чиновник-реформатор Шан Ян.

Шан Ян з'явився на світ у збіднілій аристократичній родині в царстві Вей. Він здобув традиційну освіту, проте його соціальне походження не давало йому змоги зробити чиновницьку кар'єру на батьківщині. Шан Ян подався в сусіднє царство Цинь, де за його ініціативою були здійснені кардинальні суспільно-політичні реформи, які перетворили Цинь у найсильніше китайське царство. Невдовзі царедворці звели реформатора зі світу. Погляди Шан Яна та його однодумців на державу відображено в основному легістському трактаті «Книга правителя області Шан» (Шан цзюнь шу), який є збіркою указів, промов та політичних рекомендацій Шан Яна. Впродовж багатьох століть цей трактат служив настільною книгою для китайських можновладців, у тому числі для Чан Кайші та Мао Цзедуну.

Легісти, які, на думку китаїста С. П. Фіцджеральда, були більше прагматиками-політиками, аніж філософами, розробили дві взаємопов'язані програми перебудови держави й суспільства. На відміну від конфуціанців, які ніколи економікою серйозно не займалися, вони, навпаки, приділяли їй чільну увагу, навіть розробили концепцію одержавлення економічного життя країни. Шан Ян, зокрема, пропонував організувати закупку зерна державою у населення, заборонити приватну торгівлю хлібом, щоб не допустити спекуляції ним у голодні роки, встановити державну монополію на використання основних природних багатств тощо. Саме у розв'язанні продовольчої проблеми, яка давно стукалась в усі двері Китаю, легісти вбачали гарантію успіху політичних реформ. Вони вважали, що держава повинна будь-що припинити відтік населення із сільсько-господарської сфери в комерцію, без чого не вдасться нагодувати народ, забезпечити освоєння цілих земель, організувати продаж за зерно титулів і посад.

Легістська модель держави була антиподом конфуціанської. Конфуціанська формула «держава для народу» здавалася легістам вершиною безглуздя. Держава, на їхню думку, призначена не «служити» народу, а бути для нього вуздечкою. Яким чином має вона виконувати цю свою функцію? Самої високоморальності можновладців для цього замало, адже, міркував Шан Ян, «людинолюбєць може гуманно ставитися до інших людей, однак він не зробить людей гуманними; справедливий може любити інших людей,

однак він не доможеться, щоб люди любили один одного» (Шан цзюнь шу, 18). Навести порядок у розпаскудженому суспільстві можна лише завдяки каральним заходам, освяченим законом. Закони мають бути єдиними для всіх, окрім монарха, ясна річ, воля якого ніким і ніколи не контролюється. Складати закони слід у загальнодоступній формі, щоб вони були зрозумілими навіть останньому дурневі. Щоб закони працювали, їх слід по можливості узгодити з існуючими нормами звичаєвого права. Закони не підлягають критиці, їх належить лише сліпо виконувати. Шан Ян пропонував страчувати тих, хто посмів би не те критикувати — хвалити законодавство.

Соціальною опорою деспотичної держави, на думку легістів, мала бути общинна верхівка, яка жадала влади та почесностей. Держава повинна задобрити її рангами знатності й узаконенням купівлі-продажу землі.

Доцільність приватизації землі легісти мотивували таким аргументом: «Якщо сотня людей женеться за одним зайцем, то робить це не тому, що хоче пошматувати його на сто частин, а тому, що ніхто не заявив своїх прав на цього зайця. І навпаки, хай базар навіть буде завалений зайцями, злодій не посміє вкрасти зайця, якщо існуватиме право власності на нього» (Шан цзюнь шу, 26).

Чиновники-легісти не палали любов'ю до гордовитих аристократів. Вони домагалися ліквідації станових привілеїв, заміни спадкових рангів рангами знатності, що їх надаватиме цар за заслуги перед державою. «Метод захоплення рангами знатності й платнею — ключ до життя чи загибелі країни», — переконував Шан Ян (Шан цзюнь шу, 9).

У культурі та морально-етичних цінностях легісти, на відміну від конфуціанців, убачали смертельного ворога тоталітарної держави. «Красномовство та гострий розум сприяють заворушенням, — читаємо у «Книзі правителя області Шан», — ритуал і музика сприяють моральній розбещеності; доброта й людяність — мати правопорушень; призначення і висування на посади (добродійних людей) — джерело пороку» (Шан цзюнь шу, 5). Легісти вважали, що надміру грамотний народ, який встромляє свого носа в політику, буде некерованим. «Якщо люди дурні, їх легко залучити до важкої праці, а якщо розумні, то примусити нелегко», — твердив Шан Ян (Шан цзюнь шу, 6). Легістам здавалося, що чим менше розвиватиметься культура, чим недолугішим буде народ, тим упорядковані-

шою, сильнішою стане держава. Тому в інтересах держави — перетворити народ на темну, затуркану масу, на робоче бидло. Легістський ідеал людини — покірне начальству створіння, коло інтересів якого замикається на землеробських та військових турботах. Знищити культуру, щоб процвітала держава, можна, на думку легістів, двома способами: перший — укоротити балакучим язика, перевиховати розумників працею, спалити книги (передусім конфуціанські); другий — вести перманентні війни, тоді культура не пустить у суспільстві глибоке коріння. Шан Ян ідеалізував тих володарів, які примушували підданих «усередині країни віддаватися землеробству, а поза її межами — думати про війну» (Шан цзюнь шу, 6). Ні до легістів, ні після них ніхто так відверто не оспівував мілітаризм! Їхні політичні рекомендації — це цинічна апологія деспотизму й вояччини.

Легісти воліли мати справу з навіки заляканим народом, щоб ним легше було керувати. Вони рекомендували володареві запровадити в державі кругову поруку, систему доносів, тотальне шпигунство за населенням, чинити судову розправу за найменше правопорушення, адже, як вважав Шан Ян, «там, де людей карають за найменші провини, провини зникають, а для карних злочинців просто не залишається місця... там же, де людей суворо карають за тяжкі злочини і м'яко карають за дрібні провини, не лише годі запобігти тяжким злочинам, але не можна уникнути також дрібних провин» (Шан цзюнь шу, 5). Особливу увагу пропонувалося приділяти профілактиці соціальних негараздів; бо «якщо в країні вже виникла смута і (володар) хоче навести порядок, він лише посилить безладдя» (Шан цзюнь шу, 5).

Легістські рекомендації у сфері політики та юриспруденції були такими моторошними, що їх ще стародавні китайці назвали «диявольськими».

Таким чином, легісти вперше сконструювали завершену модель військово-деспотичної держави і, за словами Л. С. Переломова, «піднесли уніфікацію мислення та загальне одуріння народу до рангу державної політики».

Вчення легістів обстоювало інтереси чиновництва в умовах політичного всевладдя родової аристократії. Воно прагматичне за своєю суттю і може здатися на перший погляд реалістичним, принаймні набагато життєвішим за конфуціанську доктрину. Насправді ж воно не менш утопічне від конфуціанства. Чому? По-перше, легісти

недооцінили роль чиновництва у деспотичній державі. Проголосивши примат закону над морально-етичними нормами, вони охорону законності поклали на чиновників, яких рекомендували вербувати не обов'язково з людей професійно підготовлених, зате неодмінно із сліпо відданих монархові. Проте, як показало життя, саме чиновники першими порушували закони, які вони мали проводити в життя, ставали над законом, перетворювалися на самостійну політичну силу. По-друге, економіка «по-легістськи» (одержавлена) часто-густо не спрацьовувала, бо їй було протипоказане волюнтаристське втручання з боку держави. По-третє, марними виявилися силкування легістів знищити культуру, перетворити людей на бездумних виконавців чужої волі. Голе насильство, запропоноване легістами, було неспроможне виконувати місію соціального регулятора вже тому, що воно суперечило самій природі людини, неминуче породжувало в суспільстві протидію і тому не сприяло соціальній стабільності.

Суспільство по-даоськи

Соціальна етика лежала в основі також даоського вчення, яке теоретично оформилось у IV—III ст. до н. е.

Основні положення даосизму викладено в трактатах «Книга про шлях і добродіяння» (Даодезін), автором якої традиція називає легендарного мудреця Лао-цзи, та Чжуанцзи і Лецзи, названих за іменами їхніх авторів. Даоські трактати вирізняються блискучою стилістикою і є шедеврами давньокитайської філософської прози.

Термін «даосизм» походить від поняття *Дао* («шлях»), яке використовували всі філософські школи Китаю, хоча кожна з них розуміла його по-своєму. Для даосів Дао — універсальний закон природи, першопричина всього сущого, основа буття. В такому сприйнятті Дао відчувається вплив на даоську школу староіндійської філософії.

Погляди даосів на суспільство приголомшливі, вони принципово відрізняються від конфуціанських та легістських. *Якщо для конфуціанців та легістів людина — істота суспільна, то для даосів вона — суто біологічний феномен, скутий цивілізацією.* Конфуціанська мораль викликала в даосів нудьгу, так само їх страшив легістський культ закону. Вони закликали людину зберегти своє природне ество, цілком довірити себе долі, яку ніхто не спроможний змінити. «Хто діє — зазнає невдачі,— запевняли вони.—

Хто чимось володіє — втратить. Ось чому абсолютно мудрий не діє, і він не знає невдач. Він нічого не має, тому нічого не втрачає... Він пливе за течією і не зважається на (самочинний) вчинок» (Даодецзін, 64). Плисти за течією, не намагатися щось змінити в природному ході історії повинен також мудрий монарх. «Найкращий володар той, про якого народ лише знає, що він існує», — читаємо в Даодецзіні (Даодецзін, 17). Адже спроби облаштувати краще світ призводять до того, що він стає ще гіршим! *Даоси не обмежувалися пропагуванням «увей» — бездіяльності, вони рішуче відкидали все те, що їм здавалося неприродним, штучним: культуру, технічний прогрес тощо. Їхні заклики цуратися мирської суєти, явно навіяні буддизмом, сприяли поширенню в країні пустельництва.*

Соціальним ідеалом даосів була «невеличка країна патріархального типу, максимально ізольована від інших аналогічних утворень», ідеальною людиною вони вважали того, хто понад усе цінує простоту й природність, не переобтяжує себе конфуціанським «ритуалом і церемоніалом», протиставляючи свою первісну натуру «вченому всезнайству конфуціанця». *Вважаючи цивілізацію злом, даоси закликали знищити її, повернутися в лоно первісності. Саме завдяки цьому бунтарському заклику даосизм став ідеологічною зброєю китайського селянства. Соціальні вибухи в Китаї здебільшого відбувалися під даоськими гаслами.*

Даосизм втручався в інтимну сферу сімейних стосунків. Підкинувши китайцям шарлатанську ідею про можливість досягти фізичного безсмертя, даоси рекомендували їм не передати (більшість китайців так і робила, причому й без даоської поради) та впровадити особливу культуру статевого життя, яка полягала в тому, що чоловік зводив до мінімуму витрату своєї енергії (ян), навіть поповнював її за рахунок жіночої енергії (інь), підтримуючи інтимні стосунки не стільки зі своєю дружиною, скільки з наложницями.

Даоські ченці дбайливо ставилися до народних традицій та обрядів, були ворожбитами, магами, шаманами і вже тому користувалися у схильних до містики китайців великим авторитетом (щоправда, значно меншим, ніж індійські брахмани).

Таким чином, у період «Воюючих царств» Китай перебував на політичному роздоріжжі, вагаючись, яку з моделей суспільного розвитку, запропонованих «мудрецьми», йому обрати. Першим, як ми бачили, зважилося на

політичний експеримент царство Цінь, яке втілило в життя легістські рекомендації — й виграло від цього. Проте основний легістський експеримент, як побачимо далі, закінчився не так успішно і змусив китайських можливо-владців схаменутися, пом'якшити політичний режим у країні.

ДАВНЬОКИТАЙСЬКІ ІМПЕРІЇ

- Цінь
- Західна Хань
- Східна Хань

Цінь

Легістське оновлення царства Цінь стало провісником кардинальних змін в історичному розвитку всього Китаю, який з появою в середині I тис. до н. е. іригаційного землеробства вже не міг обійтися без сильної централізованої системи державного управління.

У 246 р. до н. е. царський трон у Цінь дістався тринадцятирічному царевичеві Ін Чжену. Поки йому не виповнився 21 рік, державою керував царський регент — багатий купець Люй Бувей. Китайці перешіптувались тоді, що саме Люй Бувей — справжній батько Ін Чжена, бо ще до того, як офіційний батько царевича зійшовся з його матір'ю, наложницею Люй Бувея, вона, мовляв, вже була «трішки вагітною». У будь-якому випадку, Люй Бувей не палав бажанням випускати владу з своїх рук і готував державний переворот. Ін Чжен довідався про цю змову проти нього. Він круто розправився зі змовниками, лише з Люй Бувеєм повівся милостиво — подарував йому «почесну смерть» (дозволив покінчити із собою). Укріпившись на царському троні, Ін Чжен, за порадою чиновника-легіста Лі Си, до 221 р. до н. е. у кровопролитних війнах підкорив решту китайських царств-гегемонів, проголосив себе імператором на ймення Цінь Шіхуан (ді) — «перший імператор Цінь». Смутний період в історії Стародавнього Китаю закінчився, проте китайському народові довелось заплатити за жада-

ний мир і порядок дорогу ціну — зазнати тиранії одного з найпохмуріших деспотів у світовій історії.

Цінь Шіхуан відразу ж розпочав кардинальні реформи в суспільстві, які мали волюнтаристський характер і перевернули в Китаї все догори дном. Першим кроком імператора було вилучення у населення всієї зброї й переплавка її на дзвони та 12 гігантських, 32-тонних статуй. Для того щоб тримати у покорі опозиційну знать, він переселив до столиці (м. Саньян) з усієї країни 120 тис. аристократичних родин, замінивши їх на місцях ціньськими чиновниками. Було знищено кордони та самі назви колишніх незалежних царств, систему спадкових володінь замінено системою намісництва. Цінь Шіхуан поділив імперію на 36 округів (згодом було добавлено ще чотири), а самі округи — на повіти, волості та тіни (до тіни входило приблизно 10 сімей). Усі ці адміністративно-територіальні одиниці керувались спеціальними чиновниками, наділеними адміністративними, фіскальними, судовими та поліцейськими функціями. Чиновники контролювали один одного. Така політика «посилення стовбура та послаблення гілок» істотно зміцнила центральну владу. Китайцям веліли називати себе вже не чусцями, вейцями, цінцями тощо, а «чорноголовими» (в Китаї кожна династія мала свій колір-символ, династію ж Цінь Шіхуана символізував чорний колір). По всій імперії було ліквідовано спадкові ранги (виняток не зробили навіть для синів та братів імператора), їх заступили титули знатності, які надавав імператор за заслуги перед державою. Суттєво обмежувалося обштинне самоврядування, хоч сама община як податкова одиниця збереглася. Цінь Шіхуан уніфікував державну валюту (його круглі з квадратним отвором монети ходили в Китаї офіційним курсом аж до Сінхайської революції 1911—1913 рр.), запровадив єдину систему мір і ваги, розіславши повсюдно спеціальні еталони, уніфікував китайське письмо (раніше в кожному царстві існував свій стиль письма). Відповідно до економічної програми легістів імператор проголосив землеробство «основним заняттям» й насильно переселив у китайське прикордоння десятки тисяч селянських родин, зобов'язавши їх водночас і піднімати цілину, і захищати кордони держави від нападників-кочівників. По всій імперії було узаконено приватну власність на землю й замінено податок з урожаю земельним податком. Цінь Шіхуан навіть велів скласти земельний кадастр, причому реалізував це архіскладне завдання навдивовижу

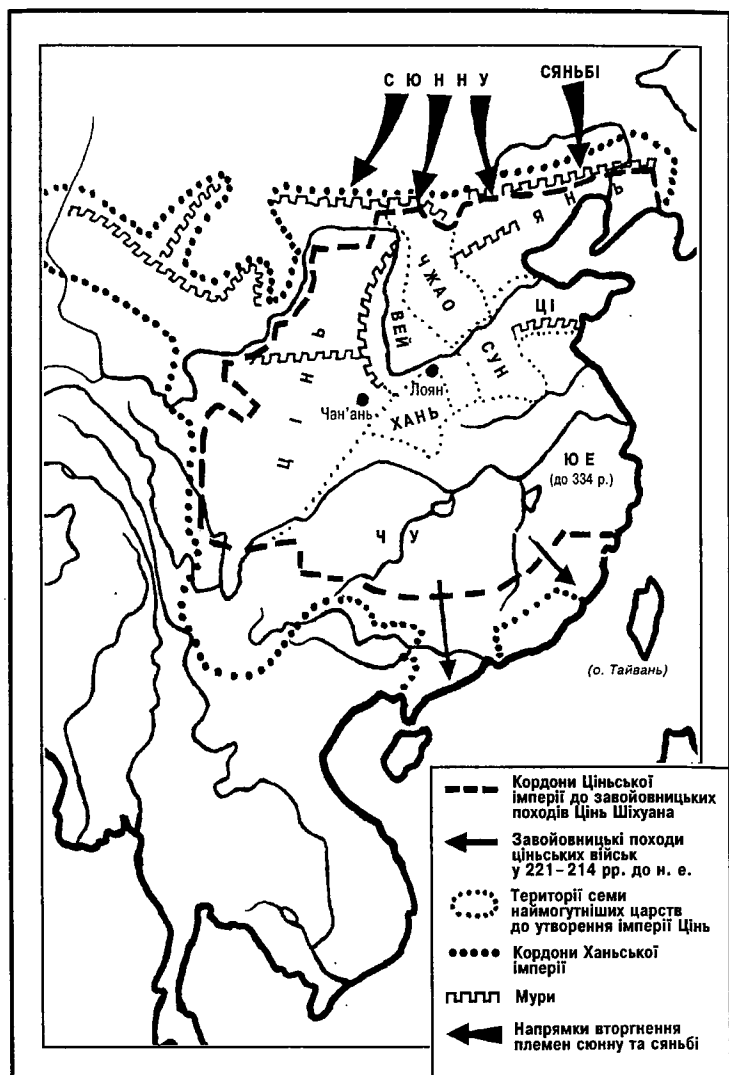

просто: наказав, щоб піддані самі повідомили, скільки орної землі в кожного з них. Він став верховним власником і розподільцем води для зрошення полів, монополізував виробництво і збут солі та заліза, контролював ціни на зерно — одне слово, сконцентрував у своїх руках необмежену владу. Не забув імператор нав'язати суспільству нове законодавство, в якому кожен рядок був написаний кров'ю. З тої пори жахлива кара чекала кожного за найменше правопорушення, передусім за вияв невдоволення цінським режимом. Коли імператорові доповідали, що хтось уголос обурювався його тиранією, він негайно знищував не лише зухвальця, а й населення цілої округи, до якої той належав. В імперії було організовано тотальне поліцейське стеження, запроваджено кругову поруку, заохочувалися доноси. Отож Цінь Шіхуан створив у Китаї моторошний тоталітарний режим, який проіснував там до недавнього минулого, принаймні до Сінхайської революції.

Для Цінь Шіхуана народ був звичайнісіньким робочим бидлом. Імператор розраховував лише на підтримку з боку військово-бюрократичного прошарку та нуворишів, які придбали ранги знатності та адміністративні посади й безцеремонно грабували народ, проте не особливо потурав навіть їм. Чиновників, які буквально плазували перед ним, він за найменшу провину запроторював рядовими в прикордонне військо, де смерть ходила з кожним обнявшись. Інтелігенцію імператор у душі глибоко зневажав і ненавидів. Коли вона почала вголос ремствувати на те, що влада нехтує заповідями давніх мудреців, він прислухався до поради чиновника Лі Си задулити рота тим, хто «просторікує про давнину, щоб опорочити сучасність», і подав невдоволеним пам'ятний урок — спалив майже всю конфуціанську літературу* (пощадив лише медичні, сільськогосподарські та астрономічні трактати), живцем закопав 460 учених-конфуціанців, тисячі інших кинув на каторжне будівництво Великої Китайської стіни. Опозиція після цього, зрозуміло, принишкла. Імператор позакривав приватні школи, щоб вони не плодили інакомислячих (державні школи він усе ж зберіг). Одне слово, імператор наглядно продемонстрував інтелектуалам, на що здатна державна влада, якщо вона в руках Цінь Шіхуанів.

У 215 р. до н. е. Цінь Шіхуан спорядив до північних кордонів Китаю 300-тисячне військо, яким командував

* Непоодинокі вчені, нехтуючи небезпекою, приховали конфуціанські трактати у стінах будинків, врятувавши їх від знищення.

полководець Мен Тянь. Упродовж двох років це військо відвоювало в сюнну величезну територію і відновило, таким чином, колишні кордони країни доби Чжань Го. Після успішного походу проти північних кочівників воїни Мен Тяня разом з двома мільйонами військових поселенців побудували з утрамбованої землі та каміння «найдовше кладовище у світі» — Велику Китайську стіну («Стіну в 10.000 лі»), про яку китайський народ склав похмурі легенди*. Для цього було розширено й об'єднано прикордонні укріплення колишніх царств Цінь, Чжао та Янь. Китайська стіна, завдовжки 6450 км, перетинала безводні степи й пустині, підносилася на найвищі гірські вершини й опускалась у найглибші ущелини. Впродовж цього потужного оборонного рубежу заввишки 6,5—10 м через кожні 60—100 м височіли вежі-бійниці. Побудована на людських кістках, Китайська стіна мала не лише оборонне значення, а й сприяла налагодженню мирної торгівлі китайців із північними сусідами. Від неї до столиці за наказом імператора було прокладено магістральну дорогу, рівну, немов струна.

За порадою легістів Цінь Шіхуан здійснював мілітаристську політику. Як повідомляв історик Бань Гу, він «ззовні боровся проти чотирьох варварів, убитих людей було як заплутаних конопель, висохлі кістки лежали біля Великої стіни, а черепа валялися на шляхах. Жодного дня не проходило без війни». Характерно, що хоч кордони імперії внаслідок цих воєн значно розширилися, Китай і надалі залишався аграрно перенаселеним.

Довівши кошмарний легістський експеримент до абсурду, Цінь Шіхуан занастив свій народ. Податки в країні збільшилися в 20—30 разів, зубожіння основної маси селян не знало меж. Рятуючись від податків та чиновницького свавілля, багато селян тікало світ за очі, їхні наділи діставалися сільській верхівці, зростає кількість рабів. Доводило до розпачу китайський люд каторжна трудова повинність на державу. Імператор не обмежився згоном мільйонів людей на будівництво Китайської стіни. Після кількох невдалих замахів на його життя, організованих аристократами, він зробився хворобливо підозріливим, став засекречувати місце свого перебування і задля цього велів побудувати в столицній окрузі 270 палаців, з'єднаних між собою критими переходами. Лише на будівництво палацу Епагун

* Якщо китайська інтелігенція ніколи не могла пробачити Цінь Шіхуану спалення книг, то простий люд проклинав його за будівництво Великої стіни.

він кинув 800 тис. правопорушників, засуджених до каторжних робіт чи кастрації, ще 700 тис. китайських «зеків» споруджували гігантський підземний мавзолей імператорові. Одне слово, будівництво пірамід у Єгипті виглядає скромною забавою у порівнянні з будівельними роботами в ціньському Китаї. Тож не дивно, що Цінь Шіхуан в країні всі безтямно боялися й водночас люто ненавиділи. До того ж він оточив себе переважно ціньцями, що посилювало міжетнічні негаразди та антиціньські настрої.

У 210 р. до н. е. імператор раптово помер від перевтоми під час своєї чергової інспекційної подорожі по Китаю.

Звістка про смерть Цінь Шіхуан могла викликати в країні бунти, тому впродовж цілого року, поки добувався мавзолей, її ретельно приховували від народу. Сима Цянь повідомляв: «Домовину поставили у великій колісниці з вікнами. Тут же їхали колишні улюблені євнухи імператора, і коли (кортеж) прибував (до місць зупинок, вони) підносили імператору їжу, чиновники доповідали про справи, як і раніш. Євнухи, які сиділи в колісниці, виносили рішення в тих справах, що їм доповідали... (Коли) настала спека і з царської колісничі пішов сморід, тоді повеліли чиновникам, які супроводжували колісничю, покласти в неї дань солоної риби, щоб перебити трупний запах». Врешті-решт мавзолей добували й імператора поховали з усіма можливими почестями.

Перед смертю Цінь Шіхуан призначив своїм наступником старшого сина Фу Су, який виступав проти спалення книг, однак придворна кліка підмінила заповіт імператора й запевнила Фу Су, нібито Цінь Шіхуан заповів йому «почесну смерть», а трон віддав молодшому синові Ху Хаю. Обманутий Фу Су слухняно наклав на себе руки, а імператором став недоумкуватий 21-річний Ху Хай, який взяв собі тронне ім'я Ер Шіхуан.

Кажуть, що на дітях великих природа відпочиває. Принаймні на Ху Хаї вона явно не перепрацювалася. Кращих рис батька він не успадкував, натомість зарекомендував себе ще більшим тираном. Своє царювання він почав із того, що знищив 22 своїх братів і сестер та багато інших царедворців. Тим часом бідування народу, здавалося, досягло крайніх меж. Люди масово вмирили з голоду, у відчаї заподіювали собі смерть. Переконавшись, що зміна влади не принесла очікуваних полегшень, китайський народ повстав. Першим підняв повстання великий робітничий загін у провінції Аньхуей. Тисяча його робітників через негоду запізнювалися на місце збору, за що на них чекала смертна кара. Робітники рушили на столицю, проте серед них почалися незгоди, які призвели до вбивства їхнього ватажка. Все ж іскра цього виступу запалила багаття за-

гальнокитайського антиціньського повстання. «Всі чотири сторони світу збунтувались і повстали проти династії Цінь», — повідомляв Бань Гу. Переляканий імператор наклав на себе руки. Отож у 207 р. до н. е., проіснувавши лише 14 років, ціньська династія до єдиного чоловіка безславно згоріла в полум'ї народного повстання. В Китаї відразу почалася найкровопролитніша в історії цієї країни боротьба за владу.

Право посісти царський трон цього разу виборювали аристократ Сянь Юй та звичайний селянин Лю Бан — особа безмежно властолюбна й позбавлена будь-якої моральності, здатна пожертвувати заради влади й особистої вигоди навіть життям своїх рідних і близьких. Інтелектуали Лю Бана терпіти не могли (так само як і він їх), але простолюдни вважали його «своїм» — претендент на престол не був амбітним, любив випити. Політична фортуна зрештою усміхнулася Лю Бану. 202 р. до н. е. він проголосив себе імператором, взявши тронне ім'я Гао-цзу. Так було започатковано новий період в історії Китаю — Західну (Старшу, Ранню, Першу) Хань. Ханьською нову династію нарекли за назвою території, яка служила повстанською базою Лю Бана і ваном якої він став ще в період боротьби за владу. Своєю столицею Лю Бан зробив м. Сіань.

Західна Хань

Кілька посушливих років підряд та волюнтаристська економічна політика Цінь Шіхуана зробили свою чорну справу — спричинили в Китаї жахливу розруху. Сима Цянь повідомляв, що Ханьській династії «дісталися від династії Цінь у спадок самі руїни... Навіть для виїзду Сина Неба не можна було знайти четвірку коней однакової масті. Полководці й високі тузи їздили у візках, запряжених волами. Простий люд не мав нічого». Інший автор запевняв, що навіть у столичній окрузі «люди поїдали людей, більше половини населення вимерло». Китай втратив свій колишній вплив у міжнародному житті східно-азіатського регіону.

Лю Бан не сумнівався, що Китай опинився на грані катастрофи саме через легізм Цінь, що цілком себе здискредитував, тому він відразу ж круто змінив державний курс. Імператор повернув волю тим, хто, рятуючись від голодної смерті, продав себе в рабство, надав амністію тим, хто ухилявся від сплати непосильних державних податків та примусових робіт, у 20 разів зменшив розмір земельного

податку, пороздавав народу заповідні ліси, парки та водоймища цінського дому, хоча приватну власність на землю зберіг. Але китайців найбільше зворушило й обрадувало те, що імператор скасував криваве цінське законодавство.

Звісно, Лю Бан виконав не всі свої обіцянки народу. Так, він зберіг приватне рабовласництво, дозволив продавати, таврувати й навіть убивати рабів. Імператор мусив задобрювати своїх соратників у боротьбі за царську владу. Він, зокрема, порозганяв колишніх урядовців та аристократів, пожалував титул вана та закріплені за цим титулом маєтки двом десяткам повстанських ватажків, хоча й добре розумів, що нічого путнього з цього не вийде. Колишні селяни, переважно родичі Лю Бана, враз поставали суверенними можновладцями. Більшість із них імператор невдовзі спровадив на той світ, проте й тих, хто вицілів, вистачило, щоб сіяти смуту в державі.

Помер Лю Бан на дванадцятому році свого царювання. Ті, хто володарював після нього, марно намагалися вгамувати ванів-заколотників. Навів лад у державі лише енергійний У Ді, якого китайська історіографія вважає, поряд із Цінь Шіхуаном, одним із творців могутньої Китайської держави. У Ді (140—87 рр. до н. е.) мав деспотичну владу, був освіченим, але амбіційним, неблаганним, імпульсивним, традиціями нехтував, коли цього вимагала політична ситуація. Він послабив ванів економічно, зобов'язавши їх поділити родові маєтності між дітьми, відновив державну монополію на виробництво та збут солі, заліза, вина, на карбування монети, конфіскував у знаті чимало землі та рабів, проголосив державною ідеологією конфуціанство, вже синтезоване на той час із легізмом* (ханське конфуціанство, в модифікованому варіанті — неоконфуціанство,

---

* Увібравши в себе чимало легістських ідей, ханське конфуціанство, за образним висловом Л. П. Делюсіна, «прикрило голий антигуманізм легістів пристойним убранням і надало йому вигляду порядності». Легізм проявлявся в ньому періодичними чистками державного апарату, чітким ранжуванням чиновників, декларуванням принципу рівновеликих можливостей у державі, спробами уніфікувати політичне мислення чиновників, цензорським наглядом за ними, насадженням у їхньому середовищі кругової поруки тощо. Одне слово, він домінував у сфері політики та одержавленої економіки. Від раннього конфуціанства ханське (імператорське) конфуціанство успадкувало основні морально-етичні принципи, передусім шанобливе ставлення до батьків та старших. В імперії Хань концепція «синівської шанобливості» (ся) навіть стала юридичною категорією — доноси на батьків ханське законодавство трактувало як кримінальний злочин.

визначало ідеологічний розвій Китаю упродовж більш ніж двох тисяч років — до Сінхайської революції). Отже, новий імператор не припустився помилки Цінь Шіхуана, який намагався знищити конфуціанство, а заперіг конфуціанську ідеологію в колісницю централізованої авторитарної монархії, відповідним чином перелицювавши його. Він велів відкрити в столиці перший китайський «університет», півсотні студентів якого ретельно вивчали книги конфуціанського канону: «Шіцзін», «Шуцзін», «Ціцзін», «Ліцзі» та «Чуньцю». Він також започаткував оригінальну систему добору кадрів до адміністративного апарату, яка полягала в тому, що претендент на чиновницьку посаду мав заручитися рекомендаціями місцевого начальства та скласти конкурсний іспит. Щоб ця система добору кадрів не перетворилася на профанацію, У Ді наказав карати тих чиновників, чії підопічні провалляться на конкурсному іспиті. Цей кабінетний винахід, як не дивно, певною мірою відкрив доступ до державного апарату також для здібних виходців із низів, особливо в ті рідкі періоди китайської історії, коли вдавалося послабити сімейщину і корупцію.

В період Західної Хань наростала загроза для Китаю з боку кочівників, передусім сюнну, племінний союз яких настільки посилювався, що його верховний вождь Маодунь на початку II ст. до н. е. зухвало запропонував себе в чоловіки імператриці — вдові Гао-хоу, хоча він добре знав, що китайська вдова не може вдруге одружитися. Можна стверджувати, що в ту пору сюнну, яких налічувалося близько мільйона, фактично контролювали Ханьську імперію, населення якої становило 54 млн чоловік. Щоправда, окремим китайським імператорам часом удавалося завдати кочівникам військової поразки, проте такі перемоги мало тишили китайців, адже діставалися вони, як правило, ціною великої крові й перенапруження людських сил; унаслідок таких перемог, як запевняв стародавній автор, «сироти просили милостиню на дорогах, старі матері та вдови плакали».

У 138 р. до н. е. У Ді відрядив до племен юеджів велике посольство з метою домовитися про спільну боротьбу проти сюнну, від нападів яких Китай не рятувала навіть Велика стіна. Це посольство у складі ста осіб очолив дипломат Чжан Цзян. Не встигли послі перейти кордон, як відразу потрапили в полон до сюнну. Через 10 років неволі Чжан Цзян зумів утекти і таки добрався в долину

рік Сирдар'я та Амудар'я. Зібравши цінну інформацію про Парфянське царство та Індію, Чжан Цзян вирушив на батьківщину, проте знову опинився в полоні в сюнну. Через рік дипломат удруге вибрався на волю і прибув до китайської столиці. Крім нього, з усього посольства вцілів ще один улюбленець долі. Із схвильованих розповідей Чжан Цзяна китайські верхи вперше дізналися, що на світі існують також інші цивілізації. Імператора так заінтригували розповіді дипломата, що він спорядив велике військо, яке мало прокласти шлях до Середньої Азії крізь територію, заселену кочівниками, та доправити в Китай ферганських аргамаків, з якими годі було змагатися в бігу та витривалості низькорослим і слабосилим коням Пржевальського.

Степових рисаків китайці називали «небесними кіньми» (тянь ма) чи «потіючими кров'ю» (ханьсюе ма) і вважали їх утіленням дракона, а то й просто драконами. Ці коні були занадто дорогими (у 25 разів дорожчими за робочих коней) для масового використання у війську, тому їх можна було побачити лише запряженими в екіпажі імператора чи високих чиновників, «поголов'я» яких зростало в Китаї набагато швидше, ніж ферганських аргамаків. До речі, на заваді широкому використанню в китайському війську кінноти стала також всесильна конфуціанська традиція, яка цуралася «варварських» запозичень у всіх сферах суспільного життя, в тому числі — військовій.

Військо У Ді захопило на заході територію сучасної провінції Ганьсу аж до м. Дуньхуана, а в 104 р. до н. е. дійшло до Фергани, тобто майже до кордонів Римської імперії. Прокладений У Ді коридор з Китаю в далекі західні країни згодом дістав назву *Великого Шовкового шляху*. Ця важлива торговельна артерія вела з ханьської столиці Чан'ань через Ганьсу в Середню Азію і далі, в Передню Азію та східні провінції Римської імперії. Нею китайці доправляли на Захід шовк, залізо, нікель, благородні метали, ремісничі вироби, а на батьківщину — коней, вовняні вироби, скло. Завдяки Великому Шовковому шляху в Китаї з'явилися люцерна, квасоля, виноград, гранат, шафран, горіх. Торговий Китай зацікавив сусідів. Сима Цянь повідомляв, що відтоді «всі варвари на далекому Заході витягували шії, щоб роздивитися Схід, і намагалися зосередити свій погляд на Китаї»^{*}.

^{*} У Ді, до речі, випустив перші в світі «паперові» гроші (монети в імперії на той час знецінились). Банкноти було виготовлено зі шкіри білого оленя — рідкісної в Китаї тварини. Одна банкнота прирівнювалася до 400 тис. мідних монет. Проте через нестачу білих оленів ця грошова реформа зазнала невдачі.

Зовнішня політика ханьських імператорів була екстремістською, причому їхній військовий екстремізм породжувався не стільки господарськими потребами, скільки психологічним фактором. Річ у тім, що впродовж тривалого періоду ізольованого розвитку Китаю його людність звикла бачити в кожному чужинці «варвара», данника китайського імператора (навіть Конфуцій запевняв, що «варвари з імператором гірші, ніж китайці без нього»). Намагання втілити в життя це політичне кредо спричинили завоювання 100-тисячним військом У Ді частини в'єтнамської території та організацію майже регулярних воєнних походів на захід. Ханьська династія прагнула підкорити всю Східну Азію.

Після відносно м'якого володарювання Лю Бана в Китаї знову встановився жорсткий політичний режим. Істотно посилилася каральна функція державних органів. *На основі ханьського конфуціанства в імперії склалася система державної адміністрації, подібна до церковної ієрархії в Європі.* Ті китайці, яким пощастило стати чиновниками, влаштовували в адміністративний апарат і своїх дітей. У країні поступово виникли чиновницькі клани, які відіграли важливу роль в історії Китайської держави. Цей новий суспільний прошарок виявився надзвичайно живучим — окремі чиновницькі клани проіснували понад тисячоліття, ніколи не забуваючи при цьому, що службове становище для того й винайдено, щоб ним користуватись.

Щодо соціально-економічного розвитку Західної Хань, то він характеризувався подальшою поляризацією суспільства. В імперії поширювалося боргове рабство, звичним явищем стали самопродаж та продаж своїх дітей. Тимчасово, у формі судового покарання за злочини, в рабство обертали правопорушників, членів їхніх сімей та осіб, пов'язаних із ними круговою порукою. В країні існувала работоргівля, яка зародилася ще в період Цінь. Шоправда, рабів у тогочасному китайському суспільстві було небагато, коштували вони дуже дорого (за раба давали троє коней чи п'ятеро волів). Вони вважалися престижним майном, за них можна було відкупитись від покарання за вироком суду, від примусових робіт на державу, купити собі державну посаду. Імператори та вельможі використовували рабів як співаків, музик і т. п. Серед китайського селянства поглиблювалося майнове та соціальне розшарування. Узаконення приватної власності на землю розв'язало руки «нетитулованій знаті», окремі представники якої вже так розбагатіли, що надавали кредити державі. Задля збагачен-

ня товстосуми не зупинялися перед будь-якою підлотою; тодішній історик повідомляв, що в ханьському Китаї «жорстокість сильних і багатих людей стала ще більшою, ніж за проклятої Цінь...». Держава також не дримала, намагалася вичавити з народу останні соки. Якщо за царювання Лю Бана подушне сплачували особи віком від 15 до 56 років, то У Ді встановив податковий вік від 3 до 80 років, унаслідок чого в бідняцьких сім'ях виникла стійка традиція вбивати немовлят, хворих та престарілих.

Ще й у XIX ст. китайські бідняки, як про це повідомляли сучасники, «пропонували хворому на проказу, неоплатному боржникові чи недолугому, який обтяжує свою сім'ю, щоб він дозволив поховати себе живим і позбавив, таким чином, рідних своєї присутності. Нещасний відразу ж приставав на цю пропозицію, особливо якщо йому обіцяли красиву домовину; без зволікання він лягав у домовину, яку негайно ж забивали».

У ранньоханьському Китаї наростали соціальні негаразди. Багато селян тікало від непосильних податків, займалося розбоєм. У країні раз у раз спалахували стихійні бунти, які змушували навіть окремих представників знаті обстоювати помірніший визиск народу. Ремствувала інтелігенція, яку тримали на голодному пайку і яка не могла спокійно дивитись на те, як жиріє не переобтяжена освітою «нетитулована знать», що її основним заняттям була спекуляція. Щоб запобігти всекитайському соціальному вибуху, центральна влада намагалася штучно загальмувати зростання латифундіального землеволодіння, проте приструнчити земельних магнатів їй було вже несила.

У 8 р. н. е. в імперії відбувся державний переворот, організований конфуціанцями. Владу узурпував мрійник і філософ Ван Ман — регент при малолітньому наслідникові. Він урочисто пообіцяв народу, що відродить у Китаї «щасливі порядки давнини». Сказано — зроблено. Імператор проголосив землю і рабів державною власністю, категорично заборонив їхню купівлю-продаж, навіть спробував «відновити» описану в трактаті «Мен-цзи» земле-робську общину з її системою взаємодопомоги та кругової поруки. Однак проти цих його реформ, здавалося, повсталала сама природа. В 11 р. н. е. вкотре вже змінила своє річище ріка Хуанхе, від катастрофічної повені загинули сотні тисяч китайців. Ті, хто не схвалював учинений Ван Маном аграрний переворот, пояснили розгул стихії «гнівом Неба» на імператора й примусили останнього покаятися. Ван Ман знову дозволив купувати й продавати землю та рабів.

Однак імператор не вирвався остаточно з полону своїх ілюзій. Він надумався лімітувати ринкові ціни та ополчився проти спекулянтів і фальшивомонетників. Своєї мети він досягнув з точністю до навпаки. Масштаби спекуляції та карбування фальшивої монети збільшилися, з'явився «чорний ринок» з його неймовірно високими цінами, почастишали чиновницькі зловживання. Бань Гу повідомляв, що «купці залишилися без роботи, продукти харчування й товари зникли, народ плакав на базарах й шляхах... навіть багаті не могли себе захистити». Одне слово, своєю реформаторською діяльністю Ван Ман лише зайвий раз довів мудрість народної сентенції: «Добрими намірами вишощена дорога в пекло».

Невдалі реформи Ван Мана принесли народу стільки лиха, що він у 15—18 рр. повстав, причому участь у цьому виступі взяли також великі землевласники, невдоволені політикою імператора. Особливого розмаху повстання набуло в провінції Шаньдун, де поштоухом до нього послужила катастрофічна повінь, спричинена зміною річища Хуанхе. Народна стихія справно виконувала свою руйнівну місію — «експропріювала експропріаторів». Повсталий люд у 21 р. завдав нищівної поразки деморалізованим урядовим військам. Переляканий Ван Ман кинув проти повстанців добірну 100-тисячну армію, однак у ній почалося масове дезертирство. Готуючися до вирішального бою, повстанці, щоб у метушні не переплутати своїх з чужими, пофарбували свої брови в червоний колір. У 23 р. «Червоні брови» та інші повстанські загони оволоділи столицею Чан'ань, порубали на шматки Ван Мана, вирізали весь його рід, вирили з могил і порозкидали кістки його предків. Провідники повсталого люду посадили на царство представника Ханьської династії Лю Сю під іменем Генші, проте «червоноброві» вбили його, а царем проголосили бідного пастуха, гадаючи, що він так само хвацько поведе за собою народ, як навчився водити стадо баранів. Невдовзі жадливий голод погнав «червонобрових» у рідну провінцію Шаньдун. Тим часом на Сході Китаю, у м. Лояні, ще один представник Ханьського дому проголосив себе імператором на ймення Гуан У-ді. Історики назвали започатковану ним династію Східною (Молодшою, Другою, Пізньою) Хань. Новий імператор потопив у крові повстання «Червоних брів», вирізавши майже 80 % дорослого населення Китаю. Такою виявилась справжня ціна соціальної демагогії Ван Мана.

Східна Хань

Щоб Китай остаточно не перетворився на пустку, Гуан У-ді, як це робили і його попередники, пішов на окремі поступки народу. Він оголосив загальну амністію, відпустив на волю частину державних рабів, зменшив державні податки, впорядкував работоргівлю, навіть спробував обмежити зростання латифундіального землеволодіння. Проте його політика не мала надійної соціальної опори. Знать лише на словах підтримувала імператора, насправді ж чинила опір його ліберальним починанням. Історик Фань Є свідчив, що латифундисти «повсюдно здійснювали заколоти, вбивали старших чиновників». Гуан У-ді зумів покласти край ескалації насилля варварським, але, як показало життя, надійним методом — обіцянкою амністії тим п'яти заколотникам, які принесли йому голову шостого. Військовий опір знаті імператор придушив, проте він не зміг повернути назад колесо історії. Розшарування в суспільстві тривало, причому набуло загрозливих масштабів.

Сучасники повідомляли: «Вищі сім'ї нагромаджують мільйонні багатства, стають власниками земельних латифундій, які не поступаються володінням удільної знаті. Вони підкупають владу, щоб вона чинила несправедливості, тримають власних охоронців для залякування простого люду, вбивають невинних і нахваляються, що жодного з їхніх людей не втрапили як злочинців на базарному майдані. Так живуть, а після смерті користуються царськими почестями. Тому (люди) нижчих дворів топчуться налякані, не знаючи, як і ступити. Батьки й діти, схиливши голови, по-рабськи служать багатіям і приводять їм до послуг жінок та дітей».

Основна маса селян терпіла матеріальну скруту, а в голодні роки та під час воєн узагалі була на межі вимирання. Фань Є запевняв, що багато китайців «ставало людоїдами, і кістки мертв'яків були розкидані по всій країні».

Як свідчать джерела, в Східній Хань дедалі більше селян віддавалися під захист «сильних домів», отож переставали бути земельними власниками і, врешті-решт, потрапляли у феодалну залежність.

Господарський механізм Східної Хань розладнувався. Нувориші не поспішали вкладати свої багатства, нажиті спекуляцією та лихварством, у сферу виробництва, змагалися у марнотратстві з царським домом. У суспільстві наростали антиринкові настрої, від уряду домагалися згортання, навіть ліквідації, грошового обігу, на що він і пішов на початку III ст., «скасувавши» монету. Економіка країни

розвивалась, таким чином, у напрямі натуралізації. Державна скарбниця зубожіла, армія в умовах наростаючої економічної кризи скорочувалася і деморалізовувалася. Щоб урятувати армію і водночас прилаштувати люмпенів, не спроможних себе прогодувати, уряд став набирати воїнів переважно з середовища декласованих елементів. В армію вербували навіть кочівників-«варварів» — ще не-надійнішу публіку. Уряд почав розселяти кочівників у внутрішніх районах Китаю, сподіваючись, що вони асимілюються й надалі не становитимуть небезпеки для держави, проте кочівники почали витісняти корінних жителів у ряді провінцій, раз у раз повставали, так що державна влада лише надбала собі цією непродуманою політикою чергову халепу. В самому державному апараті процвітала корупція, дедалі посилювалася фракційна боротьба між столичним чиновництвом та придворними євнухами. Дійшло до того, що наприкінці 60-х років II ст. євнухи захопили владу в державі й вирізали майже всю столичну інтелігенцію. Імператор лише безсило спостерігав за цією політичною вакханалією, ставши маріонеткою в руках знахабнілих євнухів. Інтригувало впливове двірцеве жіноцтво*.

У другій половині II ст. ханьське суспільство буквально лихоманило. В країні відбулося близько сотні локальних народних заворушень. Найбільше повстання, яке ввійшло в історію під назвою *Жовті пов'язки*, спалахнуло 184 р. Вперше в історії народних рухів Китаю почалося воно не стихійно, а організовано. Його ретельно підготував Чжан Цзюе — керівник даоської секти «Тайпіндао» («Шлях великого спасіння»). Цей політичний авантюрист під час спалаху епідемії став лікувати хворих своїми магічними діями й закляттями і здобув неабияку популярність у народі. Його 300-тисячна повстанська армія вже мала свою програму, складену в дусі даоської доктрини. Повстанці ототожнювали ненависну Ханьську династію із *Синім Небом* і вірили, що його замінить справедливе *Жовте Небо* (так Чжан Цзюе називав себе), тому пов'язували свою голову жовтою стрічкою. *Жовті пов'язки* брали штурмом міста, руйнували маєтки знаті, відпускали на волю в'язнів та рабів, домагалися зрівняльного перерозподілу орних земель. Повстання охопило майже всю східну частину

* Гарем ханьського імператора складався з імператриці, трьох дружин першого рангу, дев'яти — другого рангу, 27 — третього рангу та 81 наложниці. Отож інтригувати було кому.

імперії. Уряд кинув проти повстанців добірне військо, навербоване переважно з кочівників, які не знали, що таке милосердя, різали всіх поспіль, складали з черепів убитих піраміди. Впродовж десяти місяців основні сили *Жовтих пов'язок* було знищено. Чжан Цзюе раптово помер від хвороби, інші вожаки наклали головою чи потрапили в полон.

Криваве вгамування народної стихії зрештою принесло загибель Ханьській імперії. В 189 р. військові командири, кинуті на боротьбу з повстанцями, зненацька захопили столицю Лоян, вирізали, немов баранів, близько двох тисяч царських євнухів, взяли в полон імператора, а з кіннотниками-«варварами» розплатилися його наложницями. Проте сюнну, сяньбіни, ухані та інші кочівники, які брали участь у цих драматичних подіях (вони, до речі, виступали поперемінно то на боці «сильних домів», то на боці повстанських загонів), не полишили Китай, утворили на півночі країни свої «варварські» держави. Та й самі заколотники невдовзі пересварилися. У 220 р. Китай розпався на три незалежні царства: Вей (на півночі), Шу (на заході) та У (на південному сході та сході). Китай, таким чином, вступив у своє середньовіччя — «сумну епоху зрад і жорстокостей» (С. П. Фіцджеральд) — роз'єднаним і занехаяним.

КУЛЬТУРА

- Матеріальна культура
- Писемність, мова, освіта
- Наукові знання
- Релігія і міфологія
- Література
- Архітектура та мистецтво
- Музика

Стародавні китайці — творці однієї з найдавніших і найсамобутніших культур, яка виникла шляхом синтезу місцевих неолітичних культур та культурних запозичень. Процес її формування завершився в середині I тис. до н. е.

Внесок стародавніх китайців у світову культуру важко переоцінити. Старокитайська культура послужила основою для розквіту середньовічної культури самого Китаю, а та-

кож інших цивілізацій Далекого Сходу, для яких вона стала тим, чим була антична культура для Європи. Японці, в'єтнамці, корейці, монголи запозичили в китайців ієрогліфічну писемність, історіографію, літературу, ідеологію. У середні віки китайська мова була для них основним засобом дипломатичного, наукового та релігійного спілкування. Ці народи сприйняли також конфуціанство, яке й для них стало елітною релігією, вивчали твори китайських мислителів, запозичили в китайованій формі буддизм. Звичайно, розюча схожість китайської, японської, в'єтнамської, корейської й почасти монгольської культур значною мірою є наслідком схожих умов життя і господарської діяльності цих народів, майже однакового природного середовища. Проте це аж ніяк не применшує грандіозного культурного впливу на весь Далекий Схід найстарішої в цьому регіоні старокитайської культури. Не випадково знання далекосхідними народами китайської мови й культури, так само як і паломництво в Китай, вважалися у середні віки найпершою ознакою освіченості та вченості.

Матеріальна культура

Ще з епохи Чжоу китайці вважали основним заняттям землеробство, йому вони завжди приділяли найбільше уваги. Вирощували в Китаї переважно зернові культури. У «Шіцзіні» згадується 15 видів злаків, у тому числі пшениця і рис. За Ханьської доби до «шести хлібів» — найважливіших господарських культур — зараховували також коноплі. З писемних джерел та матеріалів археологічних розкопок установлено, що в епоху Цінь та Хань населення вирощувало чумизу, просо, пшеницю, ячмінь, рис, сою, квасолю, коноплі з їстівними зернами, причому в басейні Хуанхе перевага надавалася чумизі, а в басейні Янцзи — рису.

На півночі Китаю (басейн Хуанхе) землеробство було плужним. Використовувалося кілька типів знарядь праці для спущування ґрунту, залежно від того, м'які чи тверді були ґрунти. Найчастіше тамтешні селяни користувалися ралом із залізним наральником. Проте рало годилося для спущування лише рівнинних ділянок, а не горбистої місцевості. В басейні Янцзи землю спущували довгим дерев'яним заступом із залізним наконечником, плужне ж землеробство з'явилося там пізніше, вже в середні віки.

Китайці займалися також городництвом і, в скромних масштабах, садівництвом. З городніх культур вирощували

в'яз з їстівними бруньками, часник, цибулю, черемшу, бамбук, таро (їстівний корінь), гарбузи, лотос, фіалку, ріпу, латук тощо, а з садових — груші, сливи, суничне дерево, абрикоси, апельсини, каштани, хурму, персики, ююбу тощо. Особлива увага приділялася вирощуванню шовковиці, плоди якої споживали, а листям відгодовували тутового шовкопряда.

Населення Китаю розводило велику рогату худобу, яку використовувало як тяглову силу. На м'ясо відгодовували собак (собачатина вважалася делікатесом), свиней, баранів. Кінь у Китаї використовувався виключно для верхової їзди, особливо у війську. Конярство було поширене переважно в північно-західних районах країни, де вистачало пасовиськ. Китайці розводили низькорослих коней монгольської породи, однак у Ханьську епоху обзавелися також і ферганськими рисаками, яких захоплено називали «небесними». Від північних сусідів-кочівників китайці навчилися використовувати також мулів та верблюдів.

З ремесел китайці особливу увагу приділяли ткацтву. У стародавні часи Китай був єдиною країною, де розвивалося шовківництво. Вдосконалюючи ткацький верстат і барвники, китайці виробляли багато видів і сортів шовкової тканини, яка користувалася попитом у всьому цивілізованому світі. Шовківництвом займалися в основному жінки, його не цуралися навіть імператриці.

Якість тодішнього шовкового волокна також була така сама, як і нинішнього. Шовкові тканини вироблялися на спеціальних верстатах майже в кожному селянському господарстві, а також у приватних та державних ткацьких майстернях. На виготовлення однієї штуки завдовжки 9 м і завширшки 45—50 см ткаля витрачала до півмісяця часу.

Розвивалася у Стародавньому Китаї також металургія. На початку нашої ери для виробництва заліза китайці вже почали використовувати міхи, що приводились у дію водяним двигуном. Майстри виготовляли глиняні форми для відливки металу. Майстерно виготовляли китайці також лаковані вироби з дерева та шовку, які вважалися предметами розкоші. Цей промисел особливо поширився в південних районах країни. Процвітав у Китаї і рудний промисел, практикувалося виварювання солі в спеціальних котлах та добування її з морської води.

Докладніше розповімо про традиційне житло в Китаї. Найдавнішим його типом була напівземлянка. Ще за неоліту її заступив наземний будинок, а в епоху Шан (Інь) —

будинок на стилобаті (глиняна платформа, яка рятувала житло від затоплення під час весняної повені). Поступово змінювалася не лише форма житла, а й технологія його будівництва. Так, якщо в неоліті китайці мазали стіни глиняним розчином, то в епоху Шан (Інь) вони й стилобат, і стіни робили з допомогою дерев'яної рами глинобитними. Ще в неоліті з'явився тип жител, основою конструкції якого були не стіни, а стовпи каркаса, що тримали на собі покрівлю. У I тис. до н. е. каркасно-стовповий тип будівель набув загального поширення в Китаї. В епоху Хань китайці почали будувати свої житла з цегли-сирцю, а царські палаци та будинки знаті — з випаленої цегли.

В доханьську епоху покрівлі в Китаї робили плоскими з глини, потім на них клали очерет, соломучи чи інший підручний матеріал. В епоху Чжоу так були вкриті навіть храми предків. У ханьському Китаї вже з'явилися покрівлі з черепиці. В середині I тис. н. е. китайці, ймовірно, під іноземним впливом, почали будувати чотирисхилі покрівлі. Стелі у старокитайському житлі, як і в нинішньому, не було.

Своє житло навіть заможні китайці умебльовували якнайпростіше. Особливості інтер'єру визначалися традиційною китайською манерою сидіти, коли чоловік спершу стає на коліна, а потім присідає на п'яти. Людина в такій позі легко дістає руками до підлоги, тому високі меблі їй не потрібні. Долівку вкривала циновка, на якій сиділи й господарі, й гості. Сидіти спустивши ноги чи, тим більше, схрестивши їх вважалося непристойним. Почесного гостя господар, як правило, садив на окрему циновку. Всі меблі склалися з низенького столика, на якому подавалася страва, і ліжка, на якому спали та сиділи. В IV ст. до н. е. ввійшов у моду переносний підлокітник *пінцзі*, на який можна було зручно спертися, сидячи з підігнутими ногами. Спали китайці, підклавши під голову подушку у формі валика. Взимку помешкання опалювалось з допомогою переносної грубки. Старокитайське житло здебільшого являло собою разом із господарськими будівлями оточену стіною замкнену садибу. В чужий двір без дозволу господаря заборонялося заходити навіть чиновникам. У перші століття нашої ери заможні китайці будували садиби, схожі на невелику фортецю. На подвір'ї, як правило, викопували криницю, над якою часто влаштовували альтанку.

Великі міста з'явилися в Китаї в середині I тис. до н. е. Найбільшими й найкраще забудованими були столиці,

уявлення про які можна скласти на прикладі Чан'ані (виникло у 200 р. до н. е. на місці царського заміського палацу). Чан'ань оточували могутні мури завдовжки понад 30 км, у місто вело 12 воріт. Найвищими будівлями в ньому були палаци імператора, з'єднані між собою критими переходами та підвісними галереями. Двері царських палаців були червоного кольору (він символізував Ханьську династію), галереї — фіолетового. Розташовані неподалік урядові установи можна було розпізнати за жовтим забарвленням. У Чан'ані налічувалося 160 житлових кварталів, з'єднаних прямими й рівними вулицями, причому кожен квартал мав свою захисну стіну з брамою, яка на ніч зачинялася. У самій столиці та в приміській окрузі існувало дев'ять ринків і кілька в'язниць (постійно переповнених, адже криміногенна обстановка в місті була просто жахливою). Одна з в'язниць — «Лігво тигра» — являла собою велику й глибоку яму, внутрішня стіна якої була викладена цеглою.

Центром міського життя служив ринок, торгували на ньому під наглядом спеціальних чиновників. На ринковій площі також страчували злочинців (звідси походить назва страти в китайських імперіях — «бути залишеним на ринку»), там же займалися своєю справою ворожки, циркульники. На ринку, що відкривався опівдні й закривався вже в сутінки, можна було придбати все, включаючи домовину (нею китайці обзаводилися задалегідь). Там же можна було поїсти гарячі страви. На ринок охоче навідувалися студенти, щоб придбати книги, музичні інструменти.

Китайські міста були перенаселені, в кожному з них мешкало кілька сотень тисяч городян. Соціальний склад жителів міст був дуже неоднорідним. Сучасник повідомляв, що в Лояні в II ст. н. е. «людей, які займаються другорядними промислами, у десять разів більше, ніж ремісників і торговців».

Міста, особливо столичні, були законодавцями мод. Особливо наслідували китайці звички імператора та його оточення. Поважав, скажімо, імператор тих, хто вправно володіє мечем, і в народі почали виставляти напоказ свої шрами. Подобались якомусь імператорові жінки з тонкою талією — і його гаремна публіка ледь не переморила себе добровільним голодом.

Китайці подорожували здебільшого пішки. Престижним транспортом вважалися колісничі, які використовували переважно на війні та полюванні. Найдавніший тип

китайської колісниці був розрахований на трьох пасажирів, причому найпочеснішим місцем у ній вважалося центральне. Спершу в колісницях їздили стоячи, тримаючись рукою за спеціальний шнур. Однак для їзди в гористій місцевості така колісниця не годилася, тому в епоху Хань з'явився новий тип колісниці — для сидячої їзди. Це були феше-небельні екіпажі з круглим навісом-парасолею чи ангароподібним покриттям. Проникнути в закритий екіпаж можна було через дверці в передній або задній стінці. Чиновні тузи нерідко користувались паланкіном, який несли на плечах слуги.

Існував у Стародавньому Китаї також водний транспорт. Це були знамениті китайські джонки, конструкція яких виявилася настільки вдалою, що не змінилася досі. Китайці створили понад 300 видів джонок, серед яких були судна невеличкі, середніх розмірів і розраховані майже на тисячу пасажирів. Однопарусні джонки плавали ріками, а багатопарусні, вітрила на яких можна було комбінувати залежно від сили й напрямку вітру, виходили у відкрите море. Втім, далеко запливати на своїх джонках китайці не наважувалися і фрахтували для цього іноземні судна.

Перші джерела, що розповідають про китайський одяг, належать до епохи Чжоу. Його найважливішою деталлю був халат, який стародавні китайці запинали, як це практикується й нині, направо, вбачаючи в такій манері носити халат свою перевагу над сусідами-кочівниками. В стародавніх текстах говориться, що халат має бути «не таким коротким, щоб виглядало тіло, і не таким довгим, щоб волочитися по землі». Внизу ширина халата сягала ледь не двох метрів, рукава його також були широчезні й довгі. Халат обов'язково підперезували широким поясом — найпершою ознакою вікової зрілості.

Обов'язковою деталлю чоловічого вбрання був шкіряний фартух до колін, який зав'язувався на поясі. В IV ст. до н. е. китайці запозичили в північних кочівників моду носити штани. Жіноче вбрання у них мало відрізнялося від чоловічого. Щоправда, жінки, на догоду конфуціанській моралі, яка зобов'язувала чоловіків ходити однією стороною вулиці, а жінок — протилежною, закутувалися від самої шиї до п'ят. Соціальні відмінності в одязі відображалися в якості тканини та довжині вбрання. Зокрема, цариця та царедворці носили довжелезний одяг, який волочився по землі.

Взуттям стародавнім китайцям служили туфлі на дерев'яній чи шкіряній підшві. Їх узували на босу ногу. Заходячи в помешкання, китаєць неодмінно роззувався, проте вийти босоніж на вулицю вважалося вінцем непристойності. Воювати китайці йшли в чоботях, носити які навчилися в північних кочівників.

Чоловіки в Китаї, на відміну від жінок, навіть за обіднім столом запинали голову шапкою чи головною пов'язкою*.

Волосся на голові китайці не стригли, а збирали його в тугий пучок і закручували на потилиці. Ця зачіска протрималася у Китаї аж до XVII ст., поки завойовники-маньчжури не примусили китайських чоловіків на знак покори носити довгу косу.

Китайці користувалися косметикою, зокрема «мильним бобовим деревом», з якого виготовляли чудовий миючий засіб у вигляді кульок, що їх використовували і для миття тіла, і для прання білизни, і для відбілювання шовку.

З продуктами харчування в Китаї завжди було суцужно, китайці здебільшого не переїдали. Їжу вони ще в давнину називали «основою життя народу», тому-то не просто їли — священнодіяли! Китаєць навіть вважав, що від страви залежить вдача кожного: «Той, хто споживає зерно, розумний і кмітливий; той, хто їсть траву, сильний, але не особливо розумний; той, хто харчується м'ясом, хоробрий, але нерозважливий; той, хто набиває свій шлунок землею, позбавлений розуму й дихання». Харчувалися китайці здебільшого стравами з чумизи, чорного проса, пшениці, рису. Крупу вони варили на парі, використовуючи для цього спеціальний посуд з решітчастим дном. До звареного на парі зерна в бідних сім'ях подавалися овочеві страви, а в багатих — і м'ясні, здебільшого приготовлені із свинини чи собачатини. Втім, не гребували вони також кониною, яловичиною, бараниною та курятиною. На схилі стародавньої історії з'явилися в країні локальні відмінності харчового раціону, які склалися на півночі та півдні Китаю у зв'язку з місцевими природними особливостями та неоднаковістю історичних доль цих територій. На півдні країни населення харчувалося переважно рибою та овочевим супом із листя мальви, а на півночі, під впливом сусідів-кочівників, — продуктами тваринництва, від одно-

---

* Цінський володар Хуань-гун якимось так навантажився спиртним, що при гостях скинув свій головний убір. Після цього вчинку він упродовж трьох днів від сорому не з'являвся на людях.

го вигляду яких жителя півдня нудило. Полководець Лі Лін, потомственный житель півдня, згадував про своє перебування в сюнну як про кошмар уже тому, що господарі годували його «смердючою бараниною та кислим молоком».

Прості китайці запивали страву звичайною водою, а заможні гурмани — просяним чи рисовим «вином», більш схожим на брагу. Таке пійло цілком влаштовувало невибагливих китайців, навіть подобалося їм*.

Чи не зловживали в країні алкоголем? Звісно, зловживали. Проте, як запевняв Сима Цянь, окремі (в міру питущі) володарі винайшли оригінальний спосіб, як уберегти народ від поголовного пияцтва. Вони зобов'язали і господарів, і гостей супроводжувати кожен піднесений келих із вином безліччю поклонів, щоб у них не вистачило ані сил, ані часу добряче нализатися. «Тому,— захоплювався такою винахідливістю старокитайський історик,— пригощення з випивкою викликали в давнину всього лише загальні веселощі».

У ханьську добу китайці вже знали чай, проте вживали його ще виключно з лікувальною метою, до того ж чай не заварювали, а варили з нього кашу.

Посудом китайці не зловживали. Аж до схилку своєї стародавньої історії страву вони брали руками і лише в окремих випадках — спеціальними паличками, хоча вже й користувались на той час ківшеподібним посудом і чашкою з двома ручками. Чайні прибори з'явилися у Китаї вже у середньовіччі.

Важливе місце в матеріальній культурі стародавніх китайців посідало виробництво зброї та військового спорядження.

Свою зброю стародавні китайці навіть у вік заліза виготовляли переважно з бронзи. В конфуціанському каноні «Го Юй» читаємо: «Із чудового металу (тобто з бронзи) виплавляють мотики, лопати, сокири, сапи». Такий консерватизм у китайському зброярстві пояснювався крихісткістю китайського заліза, з якого неможливо було відлити зброю з гострими краями (китайці свої металеві вироби не вковували, а відливали).

Китайське військо аж до ханьської доби складалося майже виключно з піхоти та бойових колісниць, перші загони кіннотників з'явилися в країні лише напередодні утворення Циньської імперії. У зв'язку з цим перевага надавалася древковій зброї, передусім довгій алебарді з

* До речі, в 1980 р. в одній із гробниць було виявлено дві пляшки китайського вина розливу приблизно 1300 р. до н. е. (доба Шан-Інь). Це вино вважається найдавнішим з усіх відомих.

серповидним лезом та гострим списом. Алебарда, таким чином, поєднувала бойові можливості списа й сокири. Воїни використовували також легкі металеві списи з укороченим ратищем, тризубці, довгі мечі, різноманітні кинджали, втулкові бойові сокири. Чільну увагу приділяли в китайському війську стрільбі з лука, причому броньбійних наконечників для стріл китайці майже не виробляли, бо металевий обладунок з'явився в них досить пізно. Був на озброєнні воїнів також арбалет (за 13 століть до появи його в Європі) — лук, припасований до приклада із спусковим механізмом та стременом для упору ногою при натягуванні тятиви. За цінсько-ханьської доби з'явився також арбалет, поставлений на лафет. Стріла, випущена з арбалета, пролітала добрих 600 м.

Традиційною бойовою одиницею у ханьському війську була колісниця в супроводі загону піхотинців. Існувало два типи колісниць — бойова квадрига з екіпажем із трьох чоловік та запряжений 12-ма волами важкий візок. Китайські колісничі за бойовою ефективністю дуже поступалися кінноті сусідів-кочівників.

У південних царствах створювались ескадри з бойових човнів. Добре налагодженим було в Китаї також фортифікаційне будівництво, найбільшим досягненням якого стало спорудження Великої Китайської стіни.

Захисним спорядженням у китайців ще в іньську епоху служили бронзовий шолом, прикрашений для настрашки ворогів розгорнутою звіриною маскою *тао-те*, шкіряні та дерев'яні щити, на яких були зображені тигр чи дракон, шкіряний обладунок із нашитими на ньому бронзовими бляшками. Лише в ханьську епоху, коли китайці освоїли виробництво сталі, з'явився обладунок із залізних пластин.

Китайське зброярство виглядало відсталим, консервативним, особливо на тлі розвинутої й багатой військової теорії стародавніх китайців, яка послужила каноном у розвитку військової думки всієї далекосхідної Ойкумени. Проте не можна сказати, що воно взагалі стояло на місці. Поява залізного виробництва й бойової кінноти в другій половині I тис. до н. е. внесла певні зміни й у виготовлення зброї. Наприклад, у ханьську добу китайці розставляли перед міськими стінами проти кінноти степняків металеві шипи.

В китайському війську, яке в епоху перших імперій формувалося почасти за добровільним, а почасти за примусовим принципом, використовувалася техніка бойового

єдиноборства. Ще за чжоуської доби в Китаї практикувалися турнірні бої без застосування зброї — *сянбо*, спочатку для розваги, а згодом і як вид рукопашного бою. Конфуціанство, хоч і чинило опір проведенню військових реформ у Китаї, все ж цю традицію підтримало. Наприкінці II ст. до н. е. в імператорській армії ввійшли в практику бойові танці, що поділялися на військові (зі зброєю) та цивільні (з пір'ям фазанів). На порозі середньовіччя *сянбо* й бойові танці злилися у славнозвісне *ушу* («військове мистецтво»), яке стало феноменом китайської культури. Перші згадки про *ушу* датуються III ст. н. е.

На матеріальній культурі стародавніх китайців позначилися соціальні контрасти. Так, у трактаті VII ст. до н. е. читаємо: «Одяг залежить від рангу, а матеріальний достаток — від розміру винагороди, визначеної рангом. Неоднакова кількість напоїв і страв, неоднаковий фасон одягу, різні розміри житла, неоднакова кількість худоби та рабів; існують рангові заборони щодо користування певними типами човнів, колісницями і хатнім начинням. За життя людина обов'язково дотримується відмінностей у головному уборі, одязі, кількості полів і розмірах житла, а після смерті — в розмірах внутрішньої та зовнішньої домовин, савана та могильної ями. Якою б мудрою і благородною не була людина, вона не посміє носити такий одяг, який не відповідає її рангу; якою б багатою вона не була, вона не наважиться користуватися тими благами, які не встановлені її винагородою».

Матеріальна культура стародавніх китайців, таким чином, дуже самотутня, часом феноменальна.

Писемність, мова, освіта *Китайці створили одну з найдавніших систем письма, походження якої досі не з'ясовано. Лінгвісти здебільшого впевнені, що своє письмо китайці винайшли самі, а не запозичили в інших народів.*

Найдавнішим китайським письмом традиційно вважають *гуа* — комбінації ліній та штрихів, покладені в основу відомої ворожильної «Книги перемін» (*I цзін*). Справді, лінгвісти вбачають певну схожість між триграмами *гуа* та окремими китайськими ієрогліфами. Автором готового ієрогліфічного письма традиція називає царського міністра Цан Се (XXVII—XXVI ст. до н. е.), якого нібито наштовхнули на ідею ієрогліфічних знаків сліди птахів на землі та тіні від гілок дерев.

Археологічні знахідки не тільки підтверджують згадані архаїчні дати появи китайської писемності, а й подають раніші. Зокрема, орнамент на посуді неолітичної культури Яншао вчені сприймають як комбінації магічних символів і піктограм. У будь-якому випадку, знамениті ворожильні написи на кістках і панцирах черепах, які до знахідки неолітичного посуду культури Яншао вважалися найдавнішою китайською епіграфікою, — це вже зріла піктографічно-ідеографічна система письма. Вчені називають її *цзя гу вень*, тобто «знаки на кістках і панцирах».

Наступним після «цзя гу вень» стилем китайського письма стало *чжоу вень* (чи *до чжуань*) — «велике письмо для печаток». Саме ним виконані стислі написи на чжоуському ритуальному посуді з бронзи. Коли Китай розпався на незалежні царства, виникли місцеві варіанти *чжоу венья*. Засновник Ціньської імперії Цінь Шіхуан велів своїм міністрам розробити єдину, спрощену систему письма. Її назвали *сяо чжуань* («мале письмо для печаток»). Через сотню років після цього чиновник Чен Мао, як запевняє традиція, розробив у в'язниці ще простіше письмо — *лі шу* («ділове письмо»), а з появою пензля, туші й паперу в країні з'явилося *кай шу* («установне письмо»), яке остаточно склалося у IV ст. н. е. і дійшло до наших днів майже без змін. Поряд із «лі шу» та «кай шу» китайці використовували в епоху Хань скоропис, який оформився у стиль *сін шу* («швидкий шрифт») та *цао шу чи цао цзи* («трав'яні знаки»).

Китайський ієрогліф — це карколомна комбінація рисок, кількість яких часом сягає 52-х. Запам'ятати конструкцію ієрогліфа, тим більше відтворити її на папері непросто. Грамотний китаєць мав вивчити щонайменше 7 тис. ієрогліфів, які розміщувалися вертикальними стовпчиками згори донизу (стовпчики розміщувалися справа наліво). Загалом же в старокитайських текстах використовувалося близько 10 тис. ієрогліфів. Проте основна складність «китайської грамоти» полягає в тому, що вона на відміну від усної мови не змінювалася, тому між нею і мовою виникли «ножиці». Розділових знаків до XIX ст. в китайському письмі не існувало. Отож немає нічого дивного в тому, що в Стародавньому Китаї, як і в Стародавньому Єгипті, виник культ письменності. Цей культ проявився насамперед у підкреслено шанобливому ставленні до письменної людини. «Професія воїна, полководця в Китаї ніколи не була оточена такою романтикою, яка бодай віддалено нагадувала б ставлення до лицарів і воїнів

в інших країнах, зокрема у Європі, — зазначає Л. С. Васильєв. — Воїн ніколи не був соціальним ідеалом у країні — ним завжди був грамотій-чиновник». Магія грамоти проявилась також у розвитку китайської каліграфії. Китайська класична теорія мистецтва зарахувала каліграфічне написання ієрогліфів та їхнє гармонійне розташування на шовку чи папері до способів художнього самовираження, порівняла каліграфію до живопису.

Окремі майстри краснопису (Ван Січжі, Оуян Сюнь, Янь Чженьцін та ін.) зажили в традиційному Китаї гучної слави. Китаєць, навіть неписьменний, вважав змережану ієрогліфами шовкову стрічку найціннішим подарунком, хоч не завжди міг прочитати напис на ній. У найбільших китайських музеях експонувалися пам'ятки краснопису.

Чому китайці не переходять на алфавітне письмо заради зближення з культурою інших народів? Річ у тім, що «китайська грамота» має свої переваги. В китайській мові існує безліч дуже відмінних діалектів, які часто передають одні й ті самі поняття різними словами. Уникнути неминучої плутанини й непорозуміння при спілкуванні у зв'язку з цим допомагає якраз письмо. До того ж у китайській мові сила-силенна омофонів, тобто слів з однаковим звучанням, що позначають різні поняття. Наприклад, слово «фу» може означати «батько», «дружина», «багатий», «посилати», «повертатися» тощо. Розрізнити омофони також можна лише на письмі, де кожному поняттю відповідає окрема форма написання слова («фу» в значенні «батько» пишеться не так, як «фу» в значенні «посилати» і т. д.). Таким чином, коли б китайці перейшли на інше письмо, вони втратили б цю перевагу в написанні слів. До того ж, їм довелося б або переписувати заново всю класичну літературу, що практично неможливо, або відмовитися від своєї духовної спадщини.

Спершу китайці писали на кістках жертвних тварин і панцирах черепах, а з XII ст. до н. е. — також на бронзовому ритуальному посуді. На початку I тис. до н. е. вони призвичаїлись писати згори донизу на вузьких бамбукових чи дерев'яних дощечках. Бамбукові дощечки-«сторінки» китайці зброшуровували в «книги» з допомогою шкіряного чи шовкового шнурка. Бамбукова «книга» була дуже громіздкою, часом «займала п'ять візків». Згодом китайці почали використовувати для письма шовкові стрічки — зручній, проте дорогий матеріал.

На початку нашої ери китайці першими винайшли папір. Автором цього винаходу вважається чиновник Цай Лунь, який завідував мануфактурами.

Цай Лунь нібито звернув увагу на волокна, що залишалися на ситі після промивки коконів і поступово перетворювалися на лист. Винахідливий чиновник вирішив зробити з волокон матеріал для письма, використавши для цього масу з ганчірок, деревної кори, конопель, шовкових волокон та старих рибальських сіток. Паперову масу він товк у спеціальній ступі, що її в таньську епоху помістили з усіма почестями в столичний музей.

Важко сказати, чи саме Цай Лунь винайшов папір, чи цей винахід йому приписали як офіційній особі. Гіпотетичною є також дата винаходу — 105 р. н. е., бо археологи виявили в західних районах Китаю давніші зразки паперу, які датуються серединою I ст. до н. е. Цай Лунь, найімовірніше, лише вдосконалив винайдене до нього паперове виробництво. Згодом китайці почали використовувати для виробництва паперу не лише шовкову вату, а й інші волокнисті рослини: рис, коноплі, бамбук, очерет, шовковицю.

На бамбукових і дерев'яних дощечках китайці малювали свої ієрогліфи розщепленим бамбуковим пером — своєрідним «каламом», помилки в тексті виправляли спеціальним ножем, який разом з іншим письмовим приладдям носили на поясі. В III ст. н. е., якщо вірити переказам, Вей Тан винайшов пензель і туш. Пензель для письма китайці робили з м'якого оленячого, заячого чи козячого волосу, ручку — з бамбука, іноді із золота, нефриту, малахіту, слонової кістки та іншого дорогого матеріалу, чорну туш — з клею, кам'яного вугілля чи деревної сажі. Твердий брикетик туші вони розводили водою у спеціальній тушечниці, яку любовно прикрашали декором, перетворювали на художній виріб. Китайці називали своє письмове приладдя «чотирма скарбами кабінету», оспівували його у віршах, піснях, легендах. Характерно, що китайські художники-каліграфи донині користуються традиційним письмовим приладдям — пензлем, тушшю, тушечницею та папером.

Розглянемо докладніше особливості старокитайської мови. Вона не менш складна, аніж китайське письмо, до того ж дуже відрізняється від сучасної. Її походження — складна наукова проблема. Дослідники не можуть застосувати для її аналізу порівняльний метод, оскільки їм невідома вимова фраз на кістках для ворожіння. Нині лінгвісти вважають, що в написах для ворожіння є елементи південноазіатських, північноазіатських (тибетобірманських) і тайських мов, що давньокитайська мова з'явилася внаслідок тривалого процесу їхнього змішування.

У чжоуську добу в Китаї з'явилося багато діалектів. Мовні розбіжності між незалежними царствами стали такими значними, що населенню сусідніх царств, щоб порозумітися між собою, доводилося проходити спеціаль-

ний курс навчання. Ці розбіжності були наслідком міграцій китайського та некитайського населення, переселення китайців з одного царства до іншого тощо. Ще наприкінці доби Чжоу китайські діалекти утворили західний і східний мовні блоки, кордон між якими пролягав по західній окраїні Великої Китайської рівнини уздовж південного берега р. Хуанхе й захоплював частину долини р. Феньхе. Цей кордон був не лише мовним, а й культурним та етнічним.

Освіту китайці здобували у приватних та державних школах, які готували чиновників. Численні грамотії (їх китайський народ називав «мудрецьми») набирали собі учнів, передаючи їм не лише знання, а й власні погляди на життя та суспільну мораль. Запровадження ханьським імператором У Ді конкурсних іспитів для бажаючих вибитись у начальники дало могутній поштовх учнівству в Китаї. Вихідці із провінційної еліти, щоб набути репутацію «вченої людини», яка відкривала шлях до чиновницької кар'єри, записувались у приватні конфуціанські школи.

Історик Фань Є повідомляв: «З часів (засновника династії Молодша Хань) Гуан У-ді військова справа втратила своє значення, всі займаються лише вивченням канонів. Ті, хто носив убрання конфуціанців, вихваляли стародавніх володарів, мандрували від школи до школи, збиралися натовпами у лекційних залах, заповнили собою всі краї. Шлях у десять тисяч лі до знавця канонів не вважався далеким, зупинялися у кожній школі, за навчання платили сотні тисяч монет. До тих, хто, заживши слави й блискучої репутації, тримав відкритими двері свого будинку, записувались не менш ніж по десять тисяч осіб».

Окремі школи в Китаї були неймовірно популярними. За пізньоханьської доби в столичній школі Тайсюе — першому китайському вищому навчальному закладі — навчалось до 30 тис. учнів! Ясна річ, ажіотаж навколо конфуціанської освіти мало сприяв піднесенню духовної культури народу, навпаки, — породжував формальне ставлення багатьох учнів до навчання. Діти чиновних батьків здебільшого прагнули не до знань — їхньою головною метою було занесення до шкільних списків. Вчителі, до яких записувалась ціла орава учнів, могли передати свої знання тільки небагатьом із них. Так, лише кожен десятий із півтисячі учнів Ма Жуна безпосередньо спілкувався з учителем, решта черпали знання з других рук. Освіченим у Китаї вважався той, хто опанував «шістьма мистецтвами»: ритуалом, музикою, вмів стріляти з лука, правити колісницею, читати, писати й рахувати.

Наукові знання

У Стародавньому Китаї досить високого рівня досягли природничо-наукові знання, особливо математика. *Китайці першими описали дії з від'ємними числами, регулярно спостерігали за зоряним небом, склали на порозі середньовіччя (IV ст. н. е.) каталог 800 зірок, поділили небо на 28 зодіакальних сузір'їв. Вони вже вміли передбачити місячні та сонячні затемнення, навіть появу комет, уперше виявили плями на Сонці.* Однак придворні астрономи основну увагу приділяли складанню гороскопів та інших астрологічних прогнозів (цьому вони, мабуть, навчилися у вавилонських жерців-звіздарів), що гальмувало розвиток китайської астрономії.

Китайці винайшли «показчик півдня» — компас, який складався з квадратної залізної пластинки та магнітної «ложки», яка вільно оберталася на відшліфованій поверхні пластинки. Ручка «ложки» завжди показувала на південь. Сконструювали китайці також оригінальний «візок з фігуркою, яка вказувала південь» (механізм візка фіксував відхилення дишла від заданого напрямку «північ — південь»). Компас спершу використовувався в Китаї для потреб геомантики — розташування трупа й могили за сторонами світу, проте з I ст. н. е. він почав служити китайцям і як мореплавний прилад. У II ст. н. е. Чжан Хен винайшов глобус, який відтворював рух небесних тіл, а також найдавніший у світі прототип сейсмографа. Стародавні китайці користувалися водяним годинником. Вони створили оригінальний місячний календар, «якнайтісніше пов'язаний з господарською діяльністю, з усіма сторонами традиційного побуту, навичок, знань китайців». *Наполегливі пошуки «еліксиру безсмертя» привели китайців до створення даоської алхімії, яка стимулювала розвиток хімічних та фізичних знань.* Чаклуючи над своїми пілюлями й талісманами, алхіміки-даоси винайшли порох, який на перших порах використовували виключно для влаштування фесрверків, без яких не обходилося жодне китайське свято. Китайці значно раніше за європейців навчилися безперервно нагнітати повітря у плавильну піч для виробництва сталі, винайшли тачку на колесах, віялку для зерна, ланцюговий насос з лопатками чи ковшами для піднімання землі чи води, кермо для судна тощо.

Високого рівня досягла у Стародавньому Китаї народна медицина. Китайці відкрили лікувальні властивості багатьох трав, у тому числі женьшеню. У III ст. н. е. китайський

лікар Хуа То (його називали «богом хірургії») давав хворому перед операцією «наркотичні каплі» — обезболюючий засіб. Проте китайську медицину поступово прибрали до рук даоські маги, які поклалися більше на чаклунські дії, аніж на раціональні методи лікування. Даоська ідея про те, що всі елементи людського тіла є мініатюрною моделлю зовнішнього світу, спонукала медиків лікувати не хворий орган, а організм у цілому. Навіть нині китайські ескулапи не беруться лікувати хворого, якщо порушена цілісність його організму, скажімо — вирізаний апендикс.

Однак загалом слід констатувати, що природничі та прикладні наукові знання були розвинуті в Стародавньому Китаї відносно слабко, навіть більше, китайці взагалі не вважали їх наукою. Вони приділяли недостатню увагу вивченню законів природи насамперед тому, що постійно були зайняті болючими соціальними проблемами. Багато китайців обирали чиновницьку кар'єру, яка давала змогу забезпечити бодай мінімальний достаток. Серйозно гальмувало розвиток у Китаї природничих знань всесильне конфуціанство, яке зосередилося на проблемах соціальної етики, все ж інше вважало марною тратою часу. Далося ознаки також традиційне схиляння китайців перед авторитетом стародавніх «мудреців». На думку китайців, «мудреці» давним-давно все придумали, все зважили, все передбачили. Сама ідея про доцільність доповнення чи перегляду концепцій, розроблених «мудрецями», здавалася їм блюзнірською.

Інша справа — вивчення історії! *Історичні знання завжди були у фаворі в Китаї, адже, розробляючи свої оригінальні суспільно-політичні доктрини, китайці апелювали до надміру ідеалізованого ними історичного минулого країни.*

Найдавніші китайські історичні концепції з'явилися ще в VI—III ст. до н. е., тобто в період бурхливого розвитку китайського суспільства й культури, вже на завершальному етапі формування китайської народності. Їхніми авторами були не історики-літописці, а політичні діячі, і це певною мірою позначилося на характері історичних праць.

Патріархом китайської історіографії вважають Сима Цяня, історичний метод якого став у Китаї традиційним. Сима Цянь народився в сім'ї придворного астролога й історіографа Сима Таня, який прославився тим, що здійснив аналіз шести основних старокитайських філософських систем. У двадцятирічному віці майбутній історіограф багато подорожував, побував в усіх закутках Китаю,

став свідком багатьох важливих подій при дворі імператора У Ді. Змівши батька на посаді придворного історіографа, й, таким чином, діставши доступ до найсекретніших архівних матеріалів, Сима Цянь розпочав працю над «Історичними записками» (*Ші цзі*) — першою систематизованою історією Китаю. Однак Сима Цяню не дали спокійно завершити справу. Імператор У Ді, розгнівавшись на придворного історіографа за те, що той виступив на захист опального генерала, оскопив та ув'язнив його. Згодом імператор реабілітував Сима Цяня і навіть призначив охоронцем царської печатки (на цю посаду в Китаї ставили євнуха). Сима Цянь мужньо пережив цю життєву катастрофу і все-таки завершив свою фундаментальну історичну працю, яка складалася з 130 розділів-цзюанів (понад 520 тис. ієрогліфів).

Ші цзі витримана в дусі даоської доктрини. Сима Цянь виходив із того, що існують об'єктивні історичні закони, які не залежать від волі людей. Рушія історії він шукав поза людським суспільством, у «волі Неба», фатумі, а загальний хід історії трактував як круговорот, довічну і невпинну зміну епох, які відрізняються між собою принципами державного управління. Іншими словами, Сима Цянь поділяв історичний процес на епохи за династичним принципом. У своїй праці вчений менше розповідав від себе, більше цитував своїх попередників, завдяки чому в ній збереглися фрагменти багатьох утрачених трактатів. У *Ші цзі* цитувалося також багато офіційних документів. Сима Цянь не пропускав нагоди приховано поглузувати з У Ді.

Видатним китайським істориком був також Бань Гу — творець жанру історії окремих династій, визнаний майстер історичного портрета. Народився він у I ст. н. е. в сім'ї придворного чиновника-конфуціанця Бань Бяо. Юнак здобув пристойну освіту в ханьській столиці Лояні, вивчив назубок конфуціанські канони. Після закінчення школи Бань Гу надумався продовжити історичну працю Сима Цяня, що стало ледве не модою в середовищі тодішньої китайської інтелігенції, однак опинився за це у в'язниці. Його брат Бань Чао (він свого часу також був придворним історіографом) просив за нього самого імператора. Бань Гу випустили на волю і призначили в групу придворних істориків, а згодом доручили йому написати офіційну «Історію Старшої Хань» (*Цянь Хань-шу*). Проте завершити цю фундаментальну працю Бань Гу не зміг: після смерті

його коронованого покровителя адміністратор Лояна, з яким нешанобливо повівся особистий раб історіографа, згноїв історика у в'язниці. Довела до кінця розпочату Бань Гу справу його сестра Бань Чжао — поетеса, єдина жінка-історик у всьому стародавньому світі.

«Історія Старшої Хань», у якій викладена китайська історія від царювання засновника Ханьської династії Лю Бана до трагічної загибелі реформатора-невдахи Ван Мана, витримана в дусі ворожого даоським поглядом Сима Цяня ортодоксального конфуціанства. З концепціями Сима Цяня Бань Гу полемізує досить часто, причому іноді надто різко. Саме зусиллями Бань Гу «Історичні записки» Сима Цяня були вилучені з числа «офіційно визнаних» історичних творів.

За епохи Молодшої Хань китайський уряд створив історіографічне бюро «Східний павільйон», яке склало «Записки із Східного павільйону про правління Хань» — офіційну хроніку імперії. Матеріали цієї хроніки стали основою цілої низки приватних історичних досліджень, у тому числі праці талановитого історіографа Фань Є «Історія Молодшої Хань» (*Хоу Хань-шу*). Фань Є не завершив своєї праці — його звинуватили в державній зраді й стратили.

Дослідження старокитайських історіографів справили значний вплив на подальший розвиток історичної думки в Китаї та інших країнах Далекого Сходу. Вони — цінне джерело історичної інформації для китаїстів.

За доби Цінь і Хань китайці освоїли складення географічних карт і воєнних схем. Вони використовували в картографії масштаби і прямокутні сітки з паралельних ліній, випередивши у цій справі картографів Заходу.

Релігія і міфологія

Первісні вірування й культу китаїців майже не відрізнялися від тих, що склалися в інших стародавніх народів. Проте поступово, до середини I тис. до н. е., у специфічних умовах розвитку китайського суспільства, яке дуже довго не мало контактів з іншими вогнищами цивілізації, в країні склалася суто китайська релігія з її неповторним стилем. Синтез місцевих вірувань і культів у самобутню старокитайську релігію відбувся за чжоуської доби у зв'язку із завершенням етнокультурної інтеграції китайських племен і народів.

Цільне місце в релігійно-міфологічному світогляді ще принаймні з епохи неоліту посідали тотемні уявлення. Стародавні китайці вважали священних тотемів своїми пращурами, вірили, що з ними можна підтримувати добрі стосунки, навіть брати шлюб. Про це, зокрема, свідчить оригінальна інська бронзова посудина, зроблена у вигляді переляканого китайця в любовних обіймах могутньої тигриці. Китайська знать мала звичку виводити свій родовід від священного тотема. Існує припущення, що тотемне походження було обов'язковим для претендента на китайський трон.

Із сивої давнини в Китаї склалися також анімістичні уявлення. Китайці обожнювали явища природи, передусім небо і землю, зірки й планети, дощ і вітер, гори й ріки. Кожне водоймище, дерево, кущ, камінь вони вважали одухотвореними, наділеними магічною силою. Духів гір, ставків, річок, гаїв вони зображували у вигляді симпатичного дідугана чи вродливої дівчини. Щоб задобрити духів, китайці справляли у священних гаях, розташованих у районі злиття рік, сакральні обряди, приносили їм жертви, навіть людські. Так, у 621 р. до н. е. в царстві Цінь під час поховального обряду царя Ма-гуана було закопано живцем 177 його родичів і слуг, про що довідуємося із стародавньої китайської пісні. В царстві Вей у середині I тис. до н. е. в жертву духові річки Хуанхе приносили найвродливішу дівчину, яку наряджали у весільне вбрання, клали на дерев'яне ложе і пускали по річці. Дівчина, зрозуміло, поволі тонула — і це означало, що дух Хуанхе прийняв жертву. Цей моторошний ритуал кмітливі чиновники використовували для стягування податку з населення.

За чжоуської доби тотемістичні й анімістичні вірування злилися в одну релігію, внаслідок чого священні тварини були наділені фантастичними рисами. Це стосується передусім фенікса, однорога, дракона, тигра та черепахи. Фенікс (фазан) символізував сімейну злагоду, одноріг — мир і достаток, тигр вважався царем звірів (лева китайці не знали), черепаха символізувала довголіття й фізичну міць. Стародавні китайці вірили в те, що черепаха здатна перетворюватися на звабливу молодицю і відбивати у жінок чоловіків, тому вираз «син черепахи» був у Китаї образливий, а намальований на стіні будинку чи на воротах контур черепахи являв собою китайський варіант російського звичаю мазати ворота дьогтем. Стосовно дракона, то

він став символом самого Китаю, а в ханьську епоху — також влади імператора (імператрицю символізував фенікс). Характерно, що в старокитайській міфології дракон символізував водночас мир і достаток, а свято дракона (воно припадало на 5-те число 5-го місяця за китайським календарем) усталилося як одне з найулюбленіших свят китайського народу.

Цікаво, що в системі народних вірувань Стародавнього Китаю більшість духів походили не від абстрактних істот, а від реальних осіб, тобто були духами конкретних небіжчиків.

Важливе місце в релігійно-міфологічному світогляді стародавніх китайців посідали астральні культу, пов'язані з панівними космогонічними та натурфілософськими уявленнями. Так, Сонце й Місяць сприймалися китайцями завжди в парі, причому Місяць вважався втіленням темного, похмурого, пасивного жіночого начала *інь*, а сонце — світлого, яскравого, активного чоловічого начала *ян*. П'ять планет ототожнювались з п'ятьма першоелементами: Юпітер — з деревом, Марс — із вогнем, Сатурн — із землею, Венера — з металом, Меркурій — із водою.

В іньську епоху численний пантеон богів і духів очолив Шанді — великий бог і божественний першопредок іньців, пращур їхніх володарів-ванів. Слід наголосити, що Шанді сприймався китайцями не стільки як верховна містична сила, скільки як першопредок. Л. С. Васильєв зазначає, що «зміщення в культурі Шанді акценту в бік його функцій першопредка відіграло в історії китайської цивілізації величезну роль: саме воно логічно привело до послаблення релігійного начала й посилення начала раціонального, що проявлялося у гіпертрофуванні культу предків, який став пізніше основою основ релігійної системи Китаю».

З утворенням у Китаї Чжоуської держави культ Шанді поступово був витіснений чжоуським культом Неба. Цей культ не мав іконографії, він сприймався китайцями як велика абстрактна сила, втілення абсолютної мудрості й вищої справедливості. Населення Китаю вважало, що Небо карає злих і винагороджує добрих. *Першосвященником культу Неба був імператор, лише він міг виконувати є повному обсязі ритуал, пов'язаний з цим культом.* Оскільки культ Неба був позаплемінним, він сприяв етнічній консолідації населення Китаю в єдину централізовану монархічну державу. Навколо цього культу в країні виникло безліч народних вірувань і забобонів. Вважалося, наприклад, щ

дитина, зачата опівночі, народиться калікою; під час грози, коли Небо гнівається, — дебілом, під час місячного чи сонячного затемнення — не заживеться на світі.

Проте стрижевим у релігійно-міфологічній системі Стародавнього Китаю був культ предків. Китайці уявляли загробний світ прямим продовженням цього світу і вважали, що душі предків здатні впливати на живих родичів, навіть вірили, що покійники можуть одружуватися, причому рудименти цієї віри збереглися в Китаї донині*. Ще в іньську добу китайці будували храми своїм предкам, приносили їхнім душам пожертви, щоб предки не гнівалися на них і не чинили їм неприємностей. Це пояснює, чому для китайця не мати сина, який би потурбувався про його посмертний культ, завжди означало життєву катастрофу.

На схилку старокитайської історії, в ханьську епоху, в країну з Індії проник буддизм. Центром буддизму в Китаї став монастир *Баймаси* («Храм білого коня»), зведений у I ст. н. е. поблизу Лояна (легенда пояснює таку назву тим, що буддійські сутри були доправлені в Китай на білому коні). Проте завоювати конфуціанський Китай буддизму не вдалося, бо його егоцентризм не відповідав загальноживаним нормам конфуціанської моралі (вихований у конфуціанському дусі китаєць понад усе цінував земне життя, свою сім'ю, культ предків), до того ж перекласти на китайську мову буддійські терміни й поняття було нелегкою справою. У Китаї буддизм поступово китаїзувався. Його занепад почався тут у IX ст., однак ця релігія не відмерла, а підпорядкувалася конфуціанській державі.

Одночасно з появою буддизму в Китаї став поширюватися релігійний даосизм, який дбайливо оберігав народні вірування та культу. Даосизм охоче включав до свого пантеону «чужих» богів і духів, а потім видавав їх за своїх. Його пантеон складався з безлічі небожителів, канонізованих володарів та героїв давнини, даоських проповідників, «безсмертних святих» (осіб, яким нібито пощастило здобути фізичне безсмертя), канцеляристів, тих, хто чимось прославився за життя. Кількість богів і святих у даосизмі

* Так, преса нещодавно повідомляла, що «чимало китайських селян кинулись розкопувати на цвинтарях тіла своїх покійниць-родичок і переносити їх додому... (бо) останнім часом почастишали випадки викрадення мертвих жінок з наступним продажем їх як «наречених-привидів» родинам чоловіків, які померли, не покуштувавши ні грама з пуда солі сімейного життя».

зрештою так розрослася, що їх довелося поділити на сім розрядів-рангів, що відповідало даоській догмі про сім небес. У ханьську епоху виділилась трійця основних даоських богів, очолювана Нефритовим імператором. До неї належали також легендарний засновник даосизму Лао-цзи та міфічний творець всесвіту й першопредок Паньгу.

Даосизм розвинув ідею про можливість досягти фізичного безсмертя. Щоб стати безсмертним, досить було покуштувати чудодійні персики, які раз на три тисячі років виростали в садку богині Західного неба Сі Ван-му (її маєток був розташований у горах Кунь-лунь), або екзотичну траву, яка росте на недоступних чарівних островах.

Даоські монахи займалися магією, мантикою, ворожінням та іншими чаклунськими вправами, до яких китайці були дуже охочі. Вони розробили рекомендації, як уберегти себе від злих духів (для цього, наприклад, треба було позагинати краї покрівлі, щоб усяка нечисть, яка рухається лише по прямій, не потрапила в приміщення, скористатися магічним бронзовим дзеркалом, з допомогою якого вдається впізнати перевертня, тощо).

У Стародавньому Китаї склалася оригінальна концепція про потойбічний світ, яка, на думку дослідників, зазнала буддійського впливу. Китайці вважали, що в людини є кілька душ (вони з'являються, відповідно, в момент зачаття та під час народження людської істоти). Одна душа супроводжує тіло небіжчика під землею, інша поселяється в храмі предків у табличку з іменем покійника. Посмертна доля душі залежить від того, грішна вона чи праведна. Праведну душу чекає рай, грішну — пекло. Китайська концепція про рай і пекло в загальних рисах схожа на християнську, особливо щодо змалювання пекельних мук, однак виглядає милосерднішою. Китайське пекло нагадує християнське чистилище. В ньому душа мучиться не довічно, а лише стільки, скільки потрібно для спокутування гріхів, а потім назавжди поселяється на небі.

Характерно, що підземний світ уявлявся китайцям як земна канцелярія. Вони навіть клали в домовину чиновника рекомендаційний лист, написаний канцелярським стилем і адресований одному з начальників у царстві тіней.

Китайці намагалися зробити тіло небіжчика нетлінним. Ще не з'ясовано, як це їм удавалося, але процесу гниття вони запобігали. Археологи виявили тіла, які впродовж століть і тисячоліть так добре збереглися, що м'язи не втратили своєї пружності.

Не лише буддизм, а й конфуціанство і даосизм не стали в Китаї окремишними релігіями. Вони поступово злилися в одну релігійну систему під зверхністю конфуціанства. Китаєць міг бути водночас і буддистом, і конфуціанцем, і даосом. У такому симбіозі ці релігії проіснували в Китаї до новітніх часів.

Церковного кліру в Стародавньому Китаї не було. Жерцем родинних богів і духів там був глава сім'ї, який здійснював необхідний ритуал перед табличками з іменами предків. Існували й офіційні жерці, проте вони були особливими чиновниками, а не служителями культу. Вся їхня діяльність «орієнтувалася передусім на виконання необхідних адміністративних обов'язків, покликаних зберегти стабільність санкціонованої небом соціальної структури», що сприяло десакралізації релігійного життя старокитайського суспільства. Релігійний фанатизм не був притаманним для китайців.

Отож релігійне життя Стародавнього Китаю було вельми специфічним. Старокитайське релігійне мислення, на відміну від староіндійського, орієнтувалося не на метафізику, а на соціальну етику та адміністративну практику. За словами Л. С. Васильєва, китаєць «ніколи надто не замислювався над таємницями буття та проблемами життя і смерті, натомість він завжди бачив перед собою еталон вищої добродетності і вважав своїм священним обов'язком наслідувати його». В релігії китайця вабила не сакральна, а суто земна основа, що визначала норми його соціально-сімейного життя. Старокитайське жрецтво, в тому числі ціла армія даоських шаманів, які спеціалізувалися на магії, та шаманок, яких у посуху виставляли голими на полі чи навіть спалювали, щоб викликати дощ, не випадало з групового портрета чиновництва. Воно не користувалося навіть крихтою того колосального суспільного престижу, який випав на долю староіндійської касты брахманів.

*Однією з найважливіших особливостей старокитайської релігії дослідники називають вельми скромну роль міфології. В цій сфері духовної культури китайці не проявили особливої фантазії. Прикладом може служити їхня вкрай заплутана космогонія. У загальних рисах уявлення китайців про виникнення світу й світобудову було таким. Все суще в природі складається з п'яти першоелементів: води, дерева, металу, вогню та землі, є наслідком постійної взаємодії двох полярних космічних сил — *інь* і *ян*, які графічно зображуються як дві невіддільні половини — чорна й біла,*

зігнути так, що одна готова перейти в іншу. *Інь* і *ян* не протистоять одна одній, а взаємодіють між собою, постійно проникають одна в одну, міняються місцями, створюючи вічний круговорот речей у природі. Небо і Земля, на яких замикається Всесвіт, по суті ті ж сили — *ян* і *інь*. Спершу вони були злиті воєдино, проте напівжінка-напівзмія Нюйва роз'єднала їх. Загорівшись бажанням творити, ця богиня, яка в китайській міфології символізувала Місяць і виступала в парі з іншим міфічним персонажем — «вкритим лускою» Фусі, її чоловіком чи братом, заходилася ліпити з жовтої глини людей. Це заняття незабаром Нюйві набридло, вона почала халтурити — наповнювати землю бідняками та знедоленими.

Земля згідно з китайською міфологією має квадратну форму і лежить під круглим небом. На земній поверхні під небесним шатром живуть китайці, а в чотирьох кутках, не прикритих небом, — примітивні народи, здатні бути лише васалами китайського імператора. Так в умовах оточення Китаю кочовими племенами склався догмат про Піднебесну, Серединну імперію — нібито єдину цивілізовану країну у світі. В руках всесильних міфологічних персонажів Земля виявилася простою іграшкою. Одного разу міфічний герой Гунгун розлютився до нестями і поруйнував стовпи, на які спиралося небо. На землю відразу завалилися страшні природні катаклізми. Аварійний ремонт Всесвіту здійснила Нюйва, однак вона щось десь переплутала, чогось не доробила, тому небо й земля залишилися трішки перекошеними і, як наслідок цього, зорі рухаються на небосхилі на захід, а ріки в Китаї течуть на схід. Довершив справу праматері Нюйви Великий Юй — основний герой китайського міфу про потоп. Він вирив річища «трьохсот великих рік, а скільки малих, і не порахувати», дав назви всім рікам, горам, тваринам та рослинам. Свою лепту в упорядкування життя на землі внесли також Мисливець (стародавнє божество мисливства), який винайшов лук і стріли й навчив людей полюванню, першопредок чжоусців «князь Проса», який навчив людей землеробству, тощо.

Жертвоприношення Небу й Землі здійснював особисто імператор, причому робив він це на священній горі Тайшань — найвищій у Північному Китаї. Вважалося (про це подбали конфуціанці), що піднятися на священну гору, не викликавши «гніву Неба», спроможний лише *абсолютно мудрий* володар. Скажімо, Цинь Шіхуану перешкодила це здійснити раптова буря... Тому імператори довго зволікали, перш ніж наважувалися вирушити на гору Тайшань, адже йшлося про їхню репутацію в народі.

Крім космогонічних міфів, у Стародавньому Китаї існували й інші міфологічні цикли. Проте з розвитком старокитайського суспільства архаїчна міфотворчість у ньому зачахла, міфологічні персонажі були переосмислені як легендарні володарі й культурні герої, міфи поступилися місцем казкам та героїчному епосу. Однією з основних причин деміфологізації світогляду китайців дослідники вважають протидію язичницьким уявленням з боку сформованих релігій. Релігія класового суспільства відкинула язичеські культури, які змогли зберегтися в цих умовах лише завдяки своїй деміфологізації. «Порятунок» стародавніх богів,— зазначає Е. М. Яншина,— хоч як це парадоксально звучить, був досягнутий знищенням їх як богів».

Література

Старокитайську літературу, хронологічними рамками якої є XII ст. до н. е.— III ст. н. е., вперше класифікував Бань Гу. У складеному ним переліку літературних творів перше місце посідають конфуціанські канони: «Книга перемін», «Книга історії», «Книга пісень», «Книга ритуалу», «Весна й осінь», «Бесіди й судження» та ін. З цих книг найбільше літературне значення має «Книга пісень», до якої Конфуцій відібрав 305 з більш ніж трьох тисяч пам'яток народної пісенної творчості чоусців. У ній подана найдавніша лірична поезія китайців — любовна, побутова, обрядова, громадянська, епічна, історична. У своїх піснях китайці розповідали про стародавні шлюбні обряди, про сумну долю залишених жінок, про жахливу традицію людського жертвоприношення, про військові походи, про сите, але неспокійне життя чиновників тощо.

Пізніша китайська поезія розвивалася у двох основних жанрах: піснях-*геші* та поемах-*фу*. *Фу*, на відміну від *геші*, не співали, а скандували. Складені вони були рифмованою прозою, тобто являли собою щось середнє між поетичним і прозовим жанрами. Творцями цього оригінального літературного жанру були Цюй Юань, Сун Юй та інші поети передціньської доби. Цюй Юань, ліриці якого притаманні витонченість та щирість почуттів, народився у IV ст. до н. е. в царстві Чу. Він закликав сусідні царства об'єднатися проти агресивного Цінь, проте невдовзі став жертвою інтриги, позбувся всіх своїх чинів та посад і, зрештою, опинився у вигнанні. Гіркоту самотності, тугу за батьківщиною Цюй Юань з невідомою щирістю передав у своїй оді «Сум відлученого». Легенда розповідає, що коли

Цюй Юань довідався, що князівство Цінь таки завоювало його батьківщину, він утопився в річці Міло (китайці на спомин про цю трагічну подію організують щороку в середині червня перегони на човнах — Фестиваль Човнів Драконів). Інший чуський поет III ст. до н. е. Сун Юй, якого вважають першим китайським трубадуром кохання й жіночої краси, вдосконалив винайдену Цюй Юанем форму оди й цим уніс чималу лепту у виділення китайської літератури в самостійний вид мистецтва.

За царювання У Ді в ханьській столиці було створено *Юефу* — особливу «Музичну палату», чиновники якої для збереження спадщини минувшини та з'ясування настроїв народу збирали й обробляли народні пісні. Бань Гу повідомляв, що «Музичною палатою» було впорядковано 28 збірників народних пісень, проте жоден із них не дійшов до наших днів. Окремі чиновники Юефу, в тому числі її засновник Лі Яньнянь, самі потроху пописували вірші, іноді вдалі.

У I—II ст. н. е. в країні побачила світ навіть народним фольклором анонімна поетична збірка «Дев'ятнадцять стародавніх віршів», віршові твори якої були складені на традиційну для китайської поезії тематику: розлука друзів, сум залишених жінок, ностальгія за рідною домівкою тощо.

Водночас у Стародавньому Китаї розвивалися й прозові жанри. Серед старокитайської прози художню цінність становили, зокрема, конфуціанська «Книга історії», яка, на думку М. Й. Конрада, є скоріше літературною, аніж історичною пам'яткою, праця Сима Цяня «Історичні записки», емоційний вплив якої на читача середньовічний китайський філолог та історик Мао Кунь передав такими словами: «Коли читаєш життєписи хоробрих героїв, кортить самому наражатися на смертельну небезпеку! Коли читаєш життєписи Цюй Юаня та Цзя І, важко стримувати сльози! Коли читаєш життєписи Чжуан Чжоу та Лу Чжунляня, виникає бажання залишити цей світ!»

Якщо історична проза тяжіла до об'єктивного зображення подій, то філософська мала підкреслено дидактичний характер, тобто вирізнялася суб'єктивізмом. Започаткував філософський жанр у китайській літературі конфуціанський канон «Бесіди й судження», написаний блискучим афористичним стилем. До старокитайської філософської прози належать також трактати даосів, легістів, моїстів.

Певне уявлення про цей літературний жанр можна скласти з такого фрагмента книги III ст. до н. е. «Весни та осені Люя»:

«Річка Вей дуже розлилася, і в ній втопився чженський багатій. Хтось виловив його тіло. Родичі багатія звернулися до нього з проханням продати їм небіжчика, проте той заломив дуже високу ціну. Тоді вони звернулися до (філософа) Ден Сі.

Ден Сі відповів:

— Не хвилюйтеся! Кому ще, крім вас, він продасть його!

Той, хто заволодів тілом, також занепокоївся й сам звернувся до Ден Сі.

Ден Сі промовив:

— Не хвилюйся! У кого ще, крім тебе, вони його придбають?!»

За ханьської доби в Китаї з'явилася також белетристика, яка в середні віки стала основою китайської безсюжетної прози. Це були передусім життєписи, що виділилися з «Історичних записок» Сима Цяня в самостійний літературний жанр. Серед цих белетристичних творів привертають увагу розповіді про невдалий замах сміливця Цзін Ке на імператора Цінь Шіхуана (китайський велетень жбурнув в імператора важкий кам'яний молот, проте не влучив), про долю Чен-ді — знаменитої наложниці ханьського імператора, про закоханого студента, який уночі розкопав могилу своєї коханої, щоб востаннє помилуватися її вродою, тощо.

У старокитайській літературі проглядалися виразні демократичні тенденції, висловлювалися туга за втраченою соціальною справедливістю, заклики чинити опір свавілю знаті.

Характерно, що у своїй класифікації пам'яток китайської словесності Бань Гу ще не відмежовував художні твори від наукових трактатів. Отож у *Стародавньому Китаї художня література ще не завоювала своєї окремішності, художність ще не стала естетичною категорією.*

Слід зазначити, що попри певну свою незрілість старокитайська література заклала ту ідейну та художню основу, на якій розквітла середньовічна літературна творчість не лише самих китайців, а й японців, корейців, в'єтнамців.

Архітектура та мистецтво *Найдавніші твори китайського художнього ремесла належать до неолітичної кераміки, яка привертає увагу не стільки багатством форм, скільки оригінальним художнім стилем. Свою кераміку стародавні майстри робили і вручну, і з допомогою гончарного круга. Спершу вони випалювали її при високій температурі, а*

потім розписували по сірому, коричнюватому чи червонуватому фоні фіолетовою, червоною, чорною, жовтою чи білою фарбою, або ще весь фон робили чорним, а орнамент залишали світлим. Найвправніше розписаний неолітичний посуд, зроблений на гончарному крузі. Візерунок завжди вдало підкреслював його витягненість угору чи, навпаки, приземкуватість, іноді вкривав майже всю його поверхню. Це здебільшого був геометричний орнамент у вигляді спіралевидних закруток, сітчастого чи шахового малюнка, поміщеного в коло, ромб чи трикутник. Гадають, що такий орнамент мав магічне призначення, що зигзагоподібні лінії та серпоподібні знаки на ньому символізували Місяць і блискавки, отож відображали уявлення китайців про сили природи.

В іньську добу китайці освоїли виробництво чудового бронзового посуду для зберігання жертвовного зерна й вина, який не має аналога у світовому мистецтві. За своїм художнім стилем іньський бронзовий посуд дуже нагадує тогочасну скульптуру, проте має досконаліші форми й орнамент і характеризується віртуозною технікою виконання, яка свідчила про існування в іньському Китаї вже зрілої художньої традиції. Серед традиційних форм бронзового ритуального посуду переважали *дін* (широка чаша на трьох ніжках), *цзюе* (посудина на трьох ніжках, схожа на перевернуту каску), *гу* (видовжена посудина, що розширюється доверху й донизу) тощо. Зовнішня поверхня цього посуду покривалася орнаментом, часом таким витонченим і складним, що його можна роздивитися лише через збільшувальне скло. Орнамент найчастіше виконувався у вигляді зображень спіралей, завитків, фантастичних звірів і птахів (дракона, фенікса тощо). Поширеним, щоб не сказати неодмінним, орнаментальним мотивом на іньському бронзовому посуді була звірина маска *тао-те* у вигляді роззявленої пащі монстра з роздутими ніздрями та виряченими очима. Маска тао-те зображувалась «розгорнутою», щоб видно було відразу й праву, й ліву її сторони. Цей загадковий декор, мабуть, був іконографією якогось божка, найімовірніше Шанді. Отож в іньському мистецтві прижився «звіриний стиль», поширений також в ірано-месопотамському світі та в Сибіру. Ряд дослідників (переважно китайських) називає батьківщиною «звіриного стилю» саме Китай, однак ця концепція недостатньо аргументована і має в науковому світі своїх опонентів.

За іньської доби в Китаї вже процвітала техніка різьблення по твердих породах каменю й кістці. Китайці виробляли з твердішого за сталь напівпрозорого нефриту, нібито здатного оберігати тіло й душу від усякої напасті, амулети й прикраси, переважно диски бі — символи Неба й світлого чоловічого начала, та восьмигранні призми цзунь — символи Землі й темного жіночого начала.

В епоху Чжоу китайське мистецтво досягло нових успіхів у своєму розвитку. Так, збагатилася його сюжетна основа — поряд із традиційною абстрактною символікою подибуємо зображення людей і тварин, з'явилися нові його види, ускладнилася технологія. Ці зміни особливо стосуються періоду Чжань Го (V—III ст. до н. е.). Тогочасний посуд тішить око досконалістю пропорцій, віртуозною технікою орнаменту. Попри свої чималі розміри він здається легким, його стінки тонкі, він уже не виглядає приземкуватим, нерідко інкрустований міддю, сріблом, вкритий позолотою. Завдяки найтоншій обробці та чудовому орнаментуванню посуд доби Чжань Го залишив далеко позаду раніші художні аналоги, навіть випередив подальший розвиток старокитайської бронзи. Новими видами китайського мистецтва в епоху Чжоу були лакові розписи на дерев'яних та шкіряних виробах і живопис на шовку, без якого неможливо уявити собі традиційне китайське малярство. Жанрові сценки в чоузькому мистецтві, незважаючи на його релігійну залежність, досить реалістичні, проте впадає в око, що тварин тогочасні художники й скульптори зображували правдоподібніше, аніж людей.

Мистецтво доби Цінь найкраще представлене сенсаційними знахідками в могильному комплексі імператора Цінь Шіхуана. Виявлені в ньому кілька тисяч глиняних та бронзових фігур гвардійців засвідчили схильність старокитайського образотворчого мистецтва до реалізму. Серед тисяч фігур немає двох абсолютно однакових, отож їм притаманна портретність. Ціньська скульптура розмальовувалась у локальні кольори, про що свідчать залишки фарби на статуях гвардійців.

Найвищого розвитку старокитайське мистецтво досягло в епоху Хань. Налагодження господарських і культурних зв'язків ханського Китаю з країнами Заходу збагатило китайське мистецтво, не зашкодивши його самобутності. Особливо вплинув на нього буддизм. Виявлені в ханських могильниках глиняні моделі багатоярусних високих башт свідчать про появу пагод — китайського варіанта індійсь-

кої ступи. Кожен ярус пагоди, круглої, квадратної чи багатокутної в плані, символізував одне з небес буддійської космогонії. Розвивалася дерев'яна палацова архітектура, про яку можемо скласти уявлення лише на основі писемних згадок. Палацові комплекси ханьських імператорів вражають грандіозними розмірами. Так, палац Вейангун у Чан'ані мав периметр 11 км і складався із 43 будівель.

Китайське мистецтво прославила й ханьська кераміка, розмальована яскравими фарбами. Основний мотив декору на ханьському посуді — геометричний орнамент у вигляді поясів, розмежованих різкою чорною смугою. Яскраві червона, біла, бузкова та зелена фарби утворюють мальовничі поєднання. Такий орнамент майже позбавлений релігійної символіки, має суто декоративний характер.

Китайці вважали, що «до небіжчиків потрібно ставитись так, немов до живих», тому в ханьському мистецтві значною мірою відображений культ предків. У ханьських гробницях виявлено велику кількість ритуальних предметів з нефриту та яшми, глиняних і бронзових фігурок оповідачів, музик, акробатів, служниць, танцівниць, коней тощо. Китайські анімалісти полюбили зображувати свійських тварин, причому це їм добре вдавалося.

Цікавими пам'ятками китайського мистецтва ханьської доби є знамениті кам'яні барельєфи та настінний розпис багатих гробниць. Дослідники вважають, що ці зображення не мали магічного призначення, а лише нагадували покійнику про земне життя, відтворювали його улюблені історичні та міфологічні сюжети. Найчастіше зображувалися повчальні історії з життя «ідеальних володарів», «зразкових синів», даоських магів, божків, драконів тощо. В ханьських барельєфах фігури людей і тварин здебільшого передані в динаміці, з експресією.

Ханьському мистецтву притаманні простота форм, що межує з убогістю, панування строгої лінійної симетрії. Це засвідчують тогочасні бронзові дзеркала (здебільшого круглі, іноді квадратні), які замінили архаїчний бронзовий ритуальний посуд. Ці дзеркала, що служили потребам первісної магії, були з тильного боку вкриті найтоншим орнаментом.

Мистецтво живопису з'явилося в Китаї не пізніше чжоуської епохи, про що свідчать тодішні картини на шовку, виявлені археологами. Але *найдавніше китайське*

малярство не збереглося, тому матеріалом для вивчення старокитайського живопису є пам'ятки ханьської доби та раннього середньовіччя. На стиль ханьського живопису помітно вплинули релігії, передусім буддизм та даосизм. Даоський вплив, зокрема, віддзеркалився в потязі до натуралізму. В трактаті Чжуан-цзи розповідається, як один із малярів, які виконували замовлення володаря царства Сун, закинув подалі пензлі, роздягнувся догола й у всій своїй первозданній красі розлігся привселюдно. У володаря Юань-цзюня дух перехопило від такого новаторства в «художньому» самовираженні, він із захватом назвав цього трубадура натуралізму достеменним художником.

Самостійним видом ханьського мистецтва була графіка, точніше — ієрогліфічний краснопіс, вершиною якого стала творчість Ван Січжі в IV ст. до н. е. Вже в давнину китайці називали цього майстра графічної мініатюри «богом краснопісу», таким відточеним було його мистецтво.

Музика

Важливе значення надавалося у Стародавньому Китаї музиці як вираженню внутрішнього світу людини. Сима Цянь так охарактеризував емоційний вплив цього виду мистецтва: «Якщо звуки й наспіви домірні і перебувають у цілковитій гармонії, то вони навіть птахів та тварин не залишають байдужими, що ж тоді казати про людей... сповнених почуття любові і ненависті!»

Китайські інтелектуали розійшлися у своїх поглядах на те, яка саме музика — «легка» чи «серйозна» — потрібна масам. Конфуціанці вважали розважальні мелодії шкідливими. Проте імператор У Ді вирішив підіграти народним смакам. Він створив Музичне бюро, зобов'язавши його розробити стиль музики, придатний для світських розваг. Чинovníки збирали народні пісні й переробляли їх у шлягери. Однак у 7 р. до н. е. конфуціанці домоглися ліквідації цієї контори, яка, на їхню думку, лише розбещувала маси, робила їх легковажними. Понад 800 чинovníків Музичного бюро залишилися без роботи, народ знову почали начиняти лише «серйозними» піснями й мелодіями.

Музика лунала в Китаї під час виконання ритуальних обрядів, на весіллях, народних гуляннях, похоронах, музики розважали гостей у заможних домах, як того вимагали правила хорошого тону.

Філософ Сюнь Цзи (IV—III ст. до н. е.) так описав церемонію приймання гостей: «Запросивши гостя в дім, господар тричі кланяється йому — так вони доходять до порога. Після трикратного взаємного запрошення зайти в дім першим переступає поріг гість. Господар поклоном дякує йому за відвідини й підносить вино, яке гість випиває за

здоров'я господаря... (Потім) у дім заходить музичний розпорядник (із співаками), (які) виконують три пісні. Господар підносить їм (вино). У двір заходять (музики) із сопілками і виконують перед домом три номери. Господар також підносить їм вино. Потім виконуються ще три номери, де співаки й музиканти заступають один одного. Нарешті, співаки й музиканти тричі виступають усі гуртом. Музичний розпорядник оголошує про закінчення концерту й виходить. Двоє дрібних служників (господаря) підносять (гостю та його супроводу) келих із вином, і лише після цього у свої права вступає розпорядник приймання».

Музичні твори будувалися у Китаї на п'ятиступеневій гамі, гама — на 12-ступеневому хроматичному ряді, тому кількість ладів-тональностей у музичних творах була чималою. Виконувалися музичні твори на кам'яних та шкіряних барабанах, металевих дзвонах і гонгах, дерев'яних цимбалах і стукачках, бамбукових дудках і флейтах, глиняних окаринах, гусях і лютнях з шовковими струнами, сопілках і флейтах з гарбуза-горлянки. Оркестри цих традиційних музичних інструментів існували вже в чжоуську епоху, причому склад їх не змінився до кінця стародавньої доби. Склад оркестру залежав виключно від можливості його власника. Так, заможні китайці тішили свій слух звуками дзвонів, барабанів та співом хорових капел, незможних же влаштуували сольна гра на якомусь одному інструменті й танці красунь.

Слід зазначити, що в поняття «музика» стародавні китайці вкладали дещо інший зміст, ніж це робимо ми. Під «музикою» (юе) вони розуміли ритуальний танок під акомпанемент музичних інструментів. Буквально кожна нота, кожен музичний ритм, найменший жест танцівника щось символізували. Закодованою мовою музики й танцю китайці розповідали цілі історії з життя легендарних героїв, відтворювали яскраві історичні сюжети, передавали своє ставлення до політичного життя країни. Для китайця існував прямий зв'язок між характером музики й тогочасним станом суспільства. В трактаті «Ліцзі», зокрема, говорилося, що «шляхи (розвитку) музики мають багато спільного з управлінням країною». Сима Цянь запевняв, що «в добре керованому суспільстві мелодії спокійні й приносять радість, а управління там гармонійне. В неупорядкованому суспільстві мелодії злостиві й викликають гнів, а управління там спотворене. В державі, що гине, мелодії сумні й навівають тугу, а народ її бідує. Шлях розвитку музики — її звуків і мелодій — нерозривний з шляхом управління (державою)».

Кожен ступінь звукоряду, кожен звук стародавні китайці пов'язували відповідно до традиційних релігійно-філософських уявлень з певною порою року, годиною доби, положенням Сонця і Місяця, різними птахами й тваринами, стихіями природи тощо. Одні мелодії вони виконували весною, інші — влітку, восени, взимку.

Розібратися в усіх тонкошах складної музичної символіки, щоб установити з її допомогою зв'язок минулого з сучасністю, міг, ясна річ, лише знавець. Тому в китайських школах, які готували чиновників, музичній грамоті відводилося чільне місце.

Промовистими були й китайські танці, що виконувались, як про це говориться в «Ліцзі», «з використанням щитів, бойових сокир, пір'я фазанів і бичачих хвостів». Сима Цянь розкрив значення характерних рухів й жестів танцівників, таких як «згинання і розгинання корпусу, опускання і підведення голови, рухи назад і вперед, повільні чи швидкі кроки...» Фігури танцівників зображені на кам'яних барельєфах та фресках цінської й ханської діб.

Нещодавно китайські вчені дешифрували знайдений 1920 р. в одній із печер Дуньхуана нотний запис на дерев'яній дощечці, переклали його на сучасні ноти й потім виконали на традиційному китайському музичному інструменті *pipa* (прототип лютні). Ця мелодія датується III ст. до н. е.

Старокитайське мистецтво та музика справили істотний вплив на формування середньовічної японської, корейської, в'єтнамської та монгольської культур, для яких культура ханського Китаю впродовж багатьох століть була своєрідним еталоном і предметом наслідування.

Тексти і література

Тексти

Антология даосской философии. Москва, 1994.

Бамбуковые страницы. Антология древнекитайской литературы. Москва, 1994.

Го Юй (Речи царств). Москва, 1987.

Да сюе — «Велике вчення» // Всесвіт. 1989. № 10.

Древнекитайская философия: Сборник текстов: В 2 т. Москва, 1972—1973, 1994.

Древнекитайская философия. Эпоха Хань. Москва, 1990.

Каталог гор и морей (Шань хай цзин). Москва, 1977.

Китайская наука стратегии. Москва, 1999.

Китайские народные сказки. Москва, 1972.

Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). Москва, 1968, 1993.

Конфуций. Изречения. Изд. МГУ, 1994.

Конфуций. Уроки мудрости. Москва; Харьков, 1998.

Конфуций. Я верю в древность. Москва, 1995.

Лао-цзы. Книга о пути и силе. Новосибирск, 1992.

Лао Цзы. Дао Дэ Цзин. Учение о Пути и Благой Силе / Пер. с англ. Москва, 1998.

Мудрецы Китая. Ян Чжу, Лецзы, Чжуанцзы. СПб., 1994.

Оповідки Давнього Китаю: Збірник. Київ, 1990.

Переломов Л. С. Конфуций. Лунь-юй. Москва, 1998.

Попов П. С. Китайский философ Мэн-цзы. Москва, 1998.

Сунь-цзы; У-цзы: Трактаты о военном искусстве. Москва, 1977.

Сыма Цянь. Избранное / Пер. с кит. Москва, 1956.

Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи). Москва, 1972—1996. Т. 1—7.

У-цзин. Семь военных канонov Древнего Китая / Пер. с англ. СПб., 1998.

Чжуан-цзы. Ле-цзы. Москва, 1995.

Шицзин. Книга песен и гимнов. Москва, 1987.

Шуцкий Ю. К. Китайская классическая «Книга перемен». СПб., 1992; Москва, 1993.

Штейн В. М. Гуань-цзы. Исследование и перевод. Москва, 1959.

Наукові та науково-популярні праці

Алимов И. А., Ермаков М. Е., Мартынов А. С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. Москва, 1998.

Березкина Э. И. Математика древнего Китая. Москва, 1980.

Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае. Москва, 1970.

Васильев Л. С. Проблемы генезиса Китайского государства. Москва, 1983.

Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской мысли (Формирование основ мировоззрения и менталитета). Москва, 1989.

Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской цивилизации (Формирование основ материальной культуры и этноса). Москва, 1976.

Дао и даосизм в Китае. Москва, 1982.

Евсюков В. В. Мифология китайского неолита. По материалам росписей на керамике культуры яншао. Новосибирск, 1988.

Искусство Китая. Москва, 1988.

История китайской философии / Пер. с кит. Москва, 1989.

История Китая. Изд. МГУ, 1998.

- История Китая с древнейших времен до наших дней. Москва, 1974.
- Китайские социальные утопии. Москва, 1987.
- Комиссаров С. А. Комплекс вооружения древнего Китая. Эпоха поздней бронзы. Новосибирск, 1988.
- Конфуцианство в Китае. Проблемы теории и практики. Москва, 1982.
- Кроль Ю. Л. Сыма Цянь — историк. Москва, 1970.
- Крюков М. В., Переломов Л. С., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Москва, 1983.
- Крюков М. В., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы. Проблемы этногенеза. Москва, 1978.
- Кульпин Э. С. Человек и природа в Китае. Москва, 1990.
- Купер Р. и Дж. Шедевры искусства Китая / Пер. с англ. Белфакс, 1997.
- Кучера Ст. Древнейшая и древняя история Китая. Древнекаменный век. Москва, 1996.
- Личность в традиционном Китае. Москва, 1992.
- Лукьянов А. Е. Дао «Книги перемен». Москва, 1993.
- Лукьянов А. Е. Истоки дао. Древнекитайский миф. Москва, 1992.
- Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия. 2-е изд. Москва, 1992.
- Малявин В. В. Гибель древней империи. Москва, 1983.
- Малявин В. В. Конфуций. Москва, 1992.
- Переломов Л. С. Империя Цинь — первое централизованное государство в истории Китая. Москва, 1962.
- Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. Москва, 1981.
- Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. Москва, 1993.
- Переломов Л. С. Слово Конфуция. Москва, 1992.
- Пиков Г. Г. Западные кидани. Новосибирск, 1989.
- Погребенные царства Китая / Пер. с англ. Москва, 1998.
- Попов Г. В. Боевые единоборства народов мира. Москва, 1991.
- Рубин В. А. Личность и власть в Древнем Китае: Сб. трудов. Москва, 1999.
- Рукописная книга в культуре народов Востока (очерки). Кн. 2. Москва, 1988.
- Семенов И. И. Афоризмы Конфуция. Москва, 1987.
- Синицын Е. П. Бань Гу — историк древнего Китая. Москва, 1976.
- Смолин Г. Я. Источниковедение древней истории Китая. Ленинград, 1987.
- Сычев Л. Н., Сычев В. Л. Китайский костюм: символика, история, трактовка в литературе и искусстве. Москва, 1975.
- Терентьев-Катанский А. П. С Востока на Запад (Из истории книги и книгопечатания в странах Центральной Азии VIII—XIII веков). Москва, 1990.
- Титаренко М. Л. Древнекитайский философ Мо Ди. Москва, 1985.

Торчинов Е. А. Даоизм. Опыт историко-религиоведческого исследования. СПб., 1993.

Федоренко Н. Т. Древние памятники китайской литературы. Москва, 1978.

Фицджеральд С. П. Китай: краткая история культуры / Пер. с англ. СПб., 1998.

Эберхард В. Китайские праздники / Пер. с англ. Москва, 1977.

Этика и ритуал в традиционном Китае. Москва, 1988.

Юань Кэ. Мифы древнего Китая. 2-е изд. / Пер. с кит. Москва, 1987.

Ян Хиншун. Материалистическая мысль в древнем Китае. Москва, 1984.

Яншина Э. М. Формирование и развитие древнекитайской мифологии. Москва, 1984.

* * *

Итс Р. Ф. Золотые мечи и колодки невольников. Москва, 1976.

Итс Р. Ф. Шепот Земли и молчание Неба. Москва, 1990.

Нефедов С. А. История Поднебесной. Роман истории. Екатеринбург, 1992.

Сидихменов В. Я. Китай: страницы прошлого. 3-е изд. Москва, 1987.

ЯПОНІЯ

ЯПОНІЯ

- **Характеристика джерельної бази**
- **Рання Японія**
- **Японія доби дзьомон**
- **Японія перед вторгненням етнічних протояпонців**
- **Прихід вадзін. Зародження ранньодержавних утворень (епоха яйої)**
- **Культура давніх японців**

Характеристика джерельної бази

Дослідники давньояпонської історії спираються на вкрай обмежений комплекс джерел, основу яких становлять археологічні матеріали. Особливо результативними з огляду на проблематику місцевої старовини виявилися розкопки численних поховальних комплексів, в яких знайшли свій останній притулок представники тогочасної місцевої політичної еліти, а також ранніх японських поселень. Виявлені матеріали дали змогу адекватно відтворити основні параметри господарського життя народів, що населяли терени Японії в епоху давнини, реконструювати базові принципи їхнього релігійно-міфологічного світогляду, дослідити матеріальну культуру остров'ян. Причому в умовах, коли більшість текстових джерел, які стосуються давньояпонської історії,

вже непогано досліджена, саме археологічна ланка японістики розвивається останнім часом найдинамічніше, постійно поповнюючи наші знання про зародження й перші кроки цивілізації «Країни Вранішнього Сонця».

Серед писемних документів, в яких відтворено старояпонську дійсність, найінформативнішими є *свідчення китайських та корейських хроністів* про загадкову «країну людей *ва*». Це джерело видається особливо важливим з огляду на те, що свою власну писемність японці створили лише на початку середньовіччя. Велику цінність для дослідників становлять окремі свідчення про Стародавню Японію, вміщені в китайських династичних літописах «Вей чжи» («Опис царства Вей», III ст.) та «Хоу Хань шу» («Історія Пізньої Хань», V ст.), а також ранніх корейських хроніках доби Трицарства (рубіж н. е.— VII ст.). Проте, зважаючи на постійну напівізолюваність «Країни Вранішнього Сонця» від континенту через бурхливий норв Корейської протоки і, відповідно, вкрай обмежену інформованість далеких і близьких сусідів традиційної Японії про її буття, фактологічна насиченість та «коефіцієнт достовірності» документальних джерел такого типу вимагають вкрай обережного ставлення і, за можливості, детально перевіряються на археологічних матеріалах. У комплексі це дає змогу науковцям оперувати певним фактажем стосовно політичної історії архіпелагу часів давнини, а також поглиблює наші знання про господарсько-побутове й інтелектуальне життя та зовнішньополітичну діяльність його мешканців.

Не менш складною виглядає проблема використання для дослідження давньояпонської історії *писемних документів власне японського походження*. Найоптимістичніше налаштовані археологи схильні вважати, що у давніх японців ще до нової ери почав формуватися власний тип малюнквого письма. Проте якщо загадкові геометрично-стилізовані дряпини на металевих гонгах, стінах печер та глиняних посудинах, виявлені на півдні архіпелагу, й були спробою створення першої японської писемності, дешифрувати їх не вдалося. До того ж ці спроби не привели до створення самостійної знакової системи. Ось чому найдавніші дійсно текстові матеріали власне японського походження записані китайськими ієрогліфами й датуються початком VIII ст. н. е. Внаслідок великого часового інтервалу інформація про старояпонську історію, вміщена в таких писемних документах, доволі заплутана і являє

собою синтез міфології та історії, поєднання фактів і легенд, правди і вимислу. Проте застосування сучасних джерелознавчих методик при вивченні цих текстів дає можливість нам краще зрозуміти й дослідити старояпонське минуле. Насамперед це стосується літописів «Кодзікі» («Записи про справи давнини») й «Ніхон сьокі» («Записані аннали Японії»), краєзнавчої збірки «Фудокі» («Записи про звичаї та землі») та поетичної антології найдавнішої японської поезії «Ман'юсю» («Збірка десяти тисяч віршів»). Згадані джерела містять матеріал стосовно міфолого-релігійних та морально-етичних уявлень давніх японців, їхніх сімейних та побутових традицій, тогочасних етнорегіональних особливостей «Країни Вранішнього Сонця».

Рання Японія

Найдавніші свідчення існування людини на теренах Японії датуються XXXV тис. до н. е. — епохою пізнього (верхнього) палеоліту. В ті далекі часи «Країна Вранішнього Сонця» ще не була остроівним архіпелагом, а з'єднувалася з континентом двома суходільними перешийками: північним (через Хоккайдо, Курили й Сахалін) та південним (через Рюкю і Корею). Найімовірніше, саме через південний перешийок людина потрапила до Японії.

Причини масової міграції первісних людей зрозумілі: хоча тогочасні природу і клімат у регіоні визначала крига останнього великого зледеніння, пра-Японія під льодовий панцир не потрапила. Холодне дихання гігантської криги суттєво знижувало місцеві температури і сприяло появі на цих землях північної тундрової флори та відповідних тварин, тож палеолітичні праяпонці годувалися полюванням на мамонтів, гігантських оленів, печерних ведмедів, шаблезубих тигрів, шерстистих слонів тощо. Загінне й облавне мисливство на таких гігантських тварин було надзвичайно продуктивним, цілком задовольняло потреби людини в їжі, шкурах, жилах і т. ін., а збиральництво доповнювало калорійний м'ясний раціон необхідними вітамінними добавками. Так жили палеояпонці протягом кількох десятків тисяч років, аж доки масштабне потепління XV тис. до н. е. не почало руйнувати цей уклад життя.

Потужна крига танула й поступово відступала на північ, за нею тікали гігантські тварини плейстоценової фауни, проте люди не відразу відчули наслідки цього. Тала вода з криги достатньо зрошувала землю, холод льодовика відганяв від регіону своїм крижаним диханням хмари й дощі, а сонце за постійного антициклону (ясної погоди) щедро зігрівало пагорби й рівнини, які за достатку води й тепла вкрилися густими травами. На них жирували косулі, мускусні й благородні олені, тигри й леопарди, вовки, бізони, бурі ведмеді, величезні стада викопних азійських коней і навіть ендемічний японський слон, трохи менший за своїх африканських та індійських родичів, що дало змогу праяпонцям ще упродовж кількох тисячоліть вирішувати свої харчові проблеми майже не

змінюючи технологію та структуру господарства. Проте в XI—X тис. до н. е. льодовик остаточно розтанув і в Східну Азію прорвалися циклони Атлантики й мусони Тихого океану. Клімат став вологішим, від постійних дощів і талих вод протягом X—VIII тис. до н. е. на 100 м підвищився рівень океану, що спричинило відокремлення Японії від континенту й утворення архіпелагу, який відділявся тепер від материка бурхливими водами Корейської протоки, Японського та Охотського морів і являв собою групу островів, серед яких виділялися чотири найбільші: Кюсю й Сікоку на півдні, Хонсю в центрі й Хоккайдо на півночі архіпелагу.

Ставши островами, змінилася сама Японія, яка в цей час вступила в епоху мезоліту (XI—VIII тис. до н. е.). Від надлишку вологи на місці колишніх рясних степів вирости ліси й хащі з ялиць, дубів, сосен, бамбука й кипарисів, вимерла решта великих тварин, а їм на зміну прийшли (зайнявши гідне місце у харчовому раціоні праяпонців) спочатку японські олені, кабани, ведмеді, мавпи, японські вовки й рисі, а пізніше — куниці, бурундуки, японські собаки, кролики, фазани, горностаї і навіть пацюки та жаби. Об'єкти мисливства явно дрібнішали. Для полювання на них людина винайшла лук і стріли, почала приручати собаку. Набуло поширення збиральництво, але продовольча криза посилювалася, про що свідчать численні матеріали археологічних розкопок: на відміну від палеолітичних стоянок, на яких дослідники знаходять цілими великі кістки спожитих тварин, на мезолітичних стоянках усі кістяки побиті, обсмоктані й обгризені аж до останніх їстівних кістякових нутрошів. Періодичні голодування залишалися в часи мезоліту постійним супутником людини. Виходом із затяжної продовольчої кризи стала «неолітична революція» — тобто перехід від споживчого до відтворюючого господарства. Проте шлях до нових форм господарювання на теренах оточеного водою Японського архіпелагу виявився не зовсім канонічним.

Японія доби дзьомон

Доба неоліту дістала в Японії назву *дзьомон* (яп. «шнуровий орнамент»). Її автором був американський біолог Е. С. Морзе, який здійснював археологічні розкопки на островах у 1877 р. Під час розкопок у місцевості Ооморі він виявив купи черепашок, залишених людьми, які мешкали тут близько 3 тис. років тому, а також багато кераміки, прикрашеної «шнуровим» орнаментом. У 1937 р. японський дослідник Яманоуті Сугао розробив детальну періодизацію доби дзьомон, яка, з певними уточ-

неннями, й сьогодні залишається основою вивчення неолітичної Японії:

ранній (яп. сокі) дзьомон	— 7500—5000 рр. до н. е.
давній (яп. дзанкі) дзьомон	— 5000—3500 рр. до н. е.
середній (яп. тюкі) дзьомон	— 3500—2400 рр. до н. е.
новий (яп. кокі) дзьомон	— 2400—1000 рр. до н. е.
пізній (яп. бункі) дзьомон	— 1000—300 рр. до н. е.

Ранній етап японського неоліту лише умовно можна віднести до часів дзьомон — адже ніякої кераміки (тим паче зі шнуровим орнаментом) тогочасні праяпонці не знали. Невисокі на зріст (160—170 см) остров'яни вперто намагалися жити виключно за рахунок збиральництва й мисливства палеолітичного стилю, проте, незважаючи на певні технологічні новації (у процесі виробництва мисливської зброї та знарядь праці почали використовувати мікроліти, лук і стріли з крем'яними наконечниками тощо), результативність застарілих методів полювання на дрібних тварин залишалася мізерною. Постійне недоїдання тривало, тому кількість мешканців архіпелагу не перевищувала 22 тис. осіб. Часи *сокі-дзьомон* стали, фактично, перехідним етапом від палеомезолітичної Японії до неолітичної, про початок якої свідчать зміни у технології обробки кам'яних знарядь праці.

Суттєвих змін зазнала Японія за часів давнього дзьомону (5000—3500 рр. до н. е.), коли на Землі досягло максимуму загальнопланетарне потепління, а рівень Світового океану значно перевищив сучасні параметри, що спричинило грандіозні зміни у береговій лінії. Тисячі квадратних кілометрів островної поверхні були затоплені, океан «просунувся» на 30—50 км углиб архіпелагу, буквально притиснувши людину до води. Це призвело до значних змін у житті дзьомонців. Щоправда, від полювання давні праяпонці не відмовилися: у шарах давньодзьомонських стоянок знаходять кістяки оленів, кабанів, білок, навіть гірських сибірських левів (пізніше вимерли), проте кількість цих кістяків украй незначна порівняно зі скелетами морських ссавців (тюлень, бурий дельфін, морський лев тощо), завалами рибних кісток (лящ, окунь, тунець, макрель, камбала тощо), а також цілими пагорбами залишків від понад 350 видів молюсків. Не дивно, що археологи назвали часи *дзанкі-дзьомон* «неолітом черепашкових куп», які стали справжніми кухонними смітниками тогочасних

аборигенів. Загалом у Японії знайдено й досліджено майже 2500 таких куп, причому деякі з них розташовані на відстані десятків кілометрів від нинішнього морського узбережжя, що свідчить про колосальну зміну берегової лінії у V—IV тис. до н. е. Отож основним годувальником людини на етапі давнього дзьомону стало море.

Остров'яни навчилися виробляти плоти й видовбувати човни, розробили й удосконалили технологію морського мисливства та рибальства (цим займалися чоловіки). Почалося масове виробництво гарпунів, сіток і рибальських гачків, а жінки й діти крім їстівних плодів збирали також молюски та їстівні водорості. Структурна перебудова економіки дала змогу праяпонцям вирішити болючу продовольчу проблему і навіть зайнятися удосконаленням ремісничого сектора господарства, про що свідчить поява у побуті давніх дзьомонців примітивних глиняних горщиків. Свідченням напруженого духовного життя давніх японців було зародження перших поховальних ритуалів, що відбувалися навколо куп мушель: померлих заривали в скорчених позах у шар мушель, посипаючи труп червоною вохрою.

Населення архіпелагу збільшилося до 100—110 тис. чол. Та «процвітання» давнього дзьомону тривало недовго. В середині IV тис. до н. е. привласнююча економіка остаточно вичерпала свої можливості. Людина полювала на тварин у небі, на землі та в морі, збирала пташині яйця, молюсків і будь-які їстівні рослини, ловила рибу й голкошкірих. Отже, дика природа островів дала праяпонцям уже все, що могла, і в умовах подальшого збільшення населення рівень споживання спочатку стабілізувався, а потім почав невпинно падати. Сприяло цьому також певне похолодання і відповідне зниження рівня океану. В умовах скорочення морських рибальських промислів остров'яни стали більше рибалити в озерах і ріках, але це не припинило погіршення харчового раціону, а мисливство, як основа економіки, дискредитувало себе ще за часів мезоліту. Серед остров'ян траплялися навіть випадки канібалізму.

Драматична загроза нових голодоморів змусила людей шукати кардинально нові шляхи для вирішення харчової проблеми. Ситуація змінилася на краще з появою *відтворюючих галузей економіки (рільництва й скотарства)*, зародження яких в Японії припало на етап середнього дзьомону (3500—2400 рр. до н. е.). Першими примітивно доместикованими рослинами стали запозичені з Меланезії ямс,

таро та лілійна бульба: їх почали культивувати вже з другої половини IV тис. до н. е. Результативність нового методу виробництва продуктів споживання швидко зростала, і вже за кілька століть на острові Хонсю з'явилися технології вирубно-вогневого та перелогового рільництва, а на відвойованих у лісів землях почали вирощувати жолудеві, фундук і горіх, їстівні каштани, дикий виноград і навіть деякі різновиди грибів. Отже «неолітична революція» набула в Японії, нарешті, класичних ознак.

Навіть скромні успіхи середньодзьомонських землеробів дали небачені результати. Попри незмінність навколишнього природного середовища у 2,5 раза збільшилося населення країни, поліпшилося його матеріальне становище, ускладнилося інтелектуальне життя. Праяпонці навчилися будувати великі складові кораблі, якими могли діставатися до материка, знову поновився культурно-технологічний обмін між Японією і континентом (перерваний після утворення островів, унаслідок водної ізоляції). Динамічніше розвивалося духовне життя, що засвідчує поява у дзьомонців невідомих раніше фалічних символів та звичаю підпилювання зубів.

Майже тисячу років примітивне бульбове землеробство залишалося базою острівної економіки, але на зламі XXV—XXIV ст. до н. е. архіпелаг зазнав нових природних катаклізмів. Унаслідок чергових глобальних кліматичних змін планетарного масштабу південна течія Куросіо втратила свої колишні теплові ресурси і в навколяпонських тихоокеанських водах запанувала крижана течія Оясіо. Клімат на островах став значно прохолоднішим, а тривалі холодні дощі остаточно звели нанівець переваги раннього землеробства перед збиральництвом. Чергова продовольча криза тривала з 2400 до 1000 рр. до н. е. й дістала в історіографії назву нового дзьомону. Криза торкнулася передусім раннього плодово-бульбового землеробства, можливості якого у розв'язанні «продовольчої проблеми» в умовах значно холоднішого і вологішого клімату різко звузилися. Відповіддю на новий «виклик» природи став заключний акорд «неолітичної революції» — поява злакового рільництва і розгорнутого керамічного виробництва. Почався завершальний етап історії неолітичної Японії — пізній дзьомон.

Перші спроби перейти від бульбового до зернового рільництва датуються в Японії серединою III тис. до н. е., проте реальні результати вони дали лише *на межі*

II—I тис. до н. е., коли на засадах вирубно-вогневого землеробства остров'яни почали масово вирощувати гречку, просо, гарбуз, горох. Намагалися пізні дзьомонці культивувати й напівдикий рис, однак без налагодженої іригаційної системи (запозиченої пізніше у Кореї та Китаю) раннє японське рисівництво зазнало краху.

Зернові культури вимагали кращого догляду, мали меншу абсолютну врожайність, швидко виснажували землі й для збереження врожайності потребували застосування елементів сівозміни. Та попри агротехнічну вибагливість злаки, боби й гарбузи мали низку безперечних переваг: їхні плоди легко було збирати й зберігати, а для повного визрівання в умовах прохолодного й вологого клімату їм вистачало 8—10 тижнів. Це вирішило подальшу долю японського сільського господарства, а отже й самої островної цивілізації. Поява в раціоні людини зернових культур активізувала розвиток гончарного виробництва, бо для вживання в їжу круп їх треба варити — інакше вони стирають не дуже міцні людські зуби. У виробництві кераміки почали застосовувати гончарний круг, удосконалювалися форма і якість виробів, їхню поверхню стали прикрашати вже відомим шнуровим орнаментом. Поряд із побутовим застосуванням гончарні вироби використовували у культовій справі: почалося виробництво знаменитих догу — глиняних антропоморфних фігурок з гіпертрофованими жіночими ознаками, в яких науковці вбачають уособлення ідеї родючості. Значно ускладнився поховальний ритуал. Тепер разом із небіжчиком до могили клали предмети побуту і вже згадані догу, що свідчить про кардинальну еволюцію релігійних уявлень праяпонців. Іноді в таких похованнях трапляються кістяки з поламаними чи деформованими кінцівками, що свідчить або про сакральний жах людини перед покійником, або є наслідком кривавих міжплемінних сутичок за землю й жінок. Нерідко у небіжчиків ще й виривали зуби, з яких, можливо, робили амулети.

Японія перед вторгненням етнічних протояпонців

Найпоширенішим і найчисленнішим етносом Японії доби пізнього дзьомону вважаються айни, в яких деякі науковці вбачають прямих нащадків автохтонних праяпонців, що жили на цих землях ще з часів палеоліту. Дехто вважає айнів пришельцями, прабатьківщиною яких

називають то Південно-Східну Азію, то Південний Сибір, то Північну Маньчжурію. Мешкали айни у центрі й на півночі острова Хонсю, на Хоккайдо й Курилах, але не підлягає сумніву факт спорадичної присутності айнів на всіх землях архіпелагу. Родинні зв'язки айнської мови до кінця не з'ясовані. З антропологічної точки зору частина науковців відносить їх до унікального расового типу, який поєднує в собі ознаки всіх чотирьох великих рас, інші вважають їх представниками північної гілки великої австралоїдної раси (зі зменшеною пігментацією). Дехто взагалі вбачає в айнах побічну гілку європеоїдів.

Причини таких розбіжностей полягають у справді незвичній антропологічній статури айнів, параметри якої не підпадають під хрестоматійні ознаки великих людських рас. Айни — народ відносно високих людей з темною жовтуватою шкірою, прямим хвилястим волоссям (дуже чорним і жорстким), надзвичайно розвиненим вторинним і третинним волоссяним покривом, а також великими очима прямого, зовсім не монголоїдного, розрізу. У них маленький, проте широкий ніс, товсті губи, широкий рот і видовжені доліхоцефальні голови.

Айни займалися морським та озерним рибальством, полюванням на пташину і звірів (переважно оленів і ведмедів), збиральництвом та звіробійним морським промислом. Рільництво айни знали, проте його роль залишалася досить скромною, оскільки багаті на живність острівні ліси та навколишні води забезпечували айнам відносно стабільний життєвий рівень навіть на стадії переважання привласнюючих типів господарювання. Землю обробляли примітивним плугом із сучкуватого стовбура, мотикою з оленячих рогів, а врожай збирали загостреною мушлею замість серпа.

Особливою войовничістю та кровожерливістю айни не відзначалися, хоча й «грішили» канібалізмом, проте в разі агресії проти них ставали «зело жорстокими» і «виявляли велику хоробрість у бою», тому японці писали про них, що «один (воjak) *емісі* (так вони іменували айнів) дорівнює ста (воjakам-японцям)». На війні вони використовували отруєні списи та стріли, обладунки зі сплетених мотузок, тканин і дерев'яних брусків та жакливі бойові палиці (*секібо*). Коли ж перемогти в битві айни не могли, а врятуватися втечею не було можливості, вони робили собі *пере* — перерізали живіт (кінчали життя самогубством). Разом з тим айни залишалися людьми розміреними й неспішними, не любили багато говорити й цінували майстрів «лаконічних промов». Сусіди зазначали, що вони «набагато ввічливіші від інших народів, а крім того постійні, прямодушні, чеснотливі та лагідні. Говорять тихо, не перебивають один одного... Старих людей мають у великій шані». Найбільше айни цінували родинні зв'язки, дружбу, правдивість і щедрість, а найжорстокіше карали за брехню та войовничість, особливо якщо вони загрожували мирному укладу життя.

Основою соціальної структури айнів виступала велика патріархальна родина, що складалася із споріднених нуклеарних сімей з елементами полігамії, проте статус жінки у суспільстві залишався досить високим. Кілька сімей об'єднувалися у роди, з яких склалися племена й навіть аморфні племінні союзи. Культове життя айнів включало вшанування астральних божеств, духів природи й своєрідні елементи фетишизму і тотемізму. Шанували змію, орла, косатку, богів моря та гір, підземного світу, річок і долин, проте панівними вважалися два культу: богині вогню й сонця (охоронця тепла, світла й домашнього вогнища) та «сина бога гір» — тотемного ведмедя. Okремо в айнів існував інститут шаманів, але тільки на засадах марновірства, а не офіційно визнаного культу. Шамани вважалися нечистими, їх не допускали на офіційні свята і використовували тільки для розв'язання практичних побутових потреб (лікування хворих, ворожіння про майбутнє, виготовлення приворотного зілля, наведення порчі на ворога тощо).

Південніше від айнів (Центрально-Західний Хонсю) за часів пізнього дзьомону мешкали ідзумо, або кудзо, — маньчжуро-корейського (тунгусо-маньчжурського) чи аустронезійського походження, які теж знали примітивне землеробство (гречка, каштани, просо), хоча рибальство, полювання та збиральництво їм, звичайно, теж не були чужими. Ідзумо відзначалися войовничістю, спрямованою проти північних сусідів — айнів, веселою вдачею і схильністю до містики. В їхній релігії панували таємні ритуали (які дуже нагадували шаманські камлання). Це породило серед сусідів ідзумо віру у їхню ворожість і навіть підступність.

Потреби екстенсивного перелогового землеробства й не менш екстенсивного збиральництва вимагали від ідзумо постійно розширювати свій земельний фонд, що в умовах крайнього дефіциту придатних для рільництва земель спричиняло постійні війни між ними і айнами. У цих кривавих сутичках войовничі ідзумо, як правило, брали гору над тихими і мирними айнами, що дало змогу їм поступово витіснити айнів з Центрального Хонсю. Зате південних сусідів — племена кумасо (хаято) — ідзумо побоювалися, а тому намагалися їх зайвий раз не дратувати.

Достовірною інформацією про соціальну організацію ідзумо сучасна наука не володіє, проте відомо, що елементи певної протодержавної централізації вони вже мали.

Серед етносів, що мешкали на островах архіпелагу за часів пізнього дзьомону, були й кумасо — спільнота малайсько-полінезійського походження. Ареал їхнього розселення охоплював острови Кюсю, Сікоку і, можливо, частково південну окраїну Хонсю. Економічною базою кумасо, як і їдзумо, вже стало вирубно-вогневе землеробство, при збереженні вагомій ролі привласнюючих форм господарювання.

За відгуками сусідів, це були войовничі, дикі й кривокітні племена мужніх, «рішучих та спритних людей», що прийшли на острови з півдня, відвоювали собі «місце під сонцем» і завзято боронили свої землі від будь-яких ворогів. Проте нових завоювань кумасо не вершили, задовольняючись уже здобутим. Можливо, подальшій воєнно-територіальній експансії кумасо завадила надзвичайна анархічність їхньої внутрішньої соціальної структури, оскільки, незважаючи на відчуття етнічної спільності, кумасо жили окремими родоплемінними групами, які ворогували між собою не менше, ніж з іногородцями, через свою природну бунтівливість.

Ще одним етносом Японії доби пізнього дзьомону були примітивні рибалки ама, що населяли східне узбережжя Хонсю, північ Кюсю та Сікоку. Деякі науковці вважають їх етнічними родичами полінезійців Океанії, інші — «морськими циганами Південно-Східної Азії». Проте джерела засвідчують, що ама схожі на кумасо. Це дає підстави наполягати на їхньому аустронезійському походженні. Господарське життя етносу включало рибальство, океанічний промисел і збиральництво, а міфологічні уявлення звеличували Сонце, яке приніс людям герой-мореплавець, користуючись кораблем-птахом, що може літати по небу і ходити водами океану. Саме тому зображення дивовижних птахів-човнів часто трапляються на ритуальних і побутових предметах, виявлених археологами.

Наприкінці епохи дзьомон (середина I тис. до н. е.) Японія суттєво відставала в розвитку технологій, економіки та соціальних структур від своїх найближчих сусідів (Корея, Китай) і жила майже ізольовано від зовнішнього світу своїми власними проблемами. Головною причиною такого становища була відсутність етогосподарської та політичної єдності. Країна ще не вийшла за межі кам'яного віку, її рільництво залишалося маловрожайним і надзвичайно примітивним, а державних інститутів не існувало взагалі. «Країна Вранішнього Сонця» стояла на порозі активного державотворення, коли у другій половині I тис. до н. е. на

островах з'явилися «люди ямато», або народ вадзін,— етнічні протояпонці.

**Прихід вадзін.
Зародження
ранньодержавних
утворень (епоха яйої)**

До появи на островах «людей ямато», або *вадзін* (носіїв мови — предка сучасної японської), цивілізаційний розвиток архіпелагу відбувався майже відособлено від соціально-економічних, культурних та етнополітичних процесів на континенті. Фактично до середини I тис. до н. е. Японія являла собою напівізольований культурно-господарський анклав, відірваний від основних вогнищ далекосхідної цивілізаційної спільноти. Айни, ама, ідзумо, кумасо та інші острівні етноси вже виробили на той момент зародки власних протодержавних інститутів і стратифікованого суспільства, створили багатогалузеву економіку з домінуванням відтворюючих типів господарювання, заселили й освоїли абсолютну більшість острівних теренів, але не знали металів, комплексного рільництва і тваринництва, розвинених суспільно-державних інституцій, писемності. Прихід вадзін зламав рутинну культурно-історичну автаркію Японії, прискорив її суспільно-господарський та політичний розвиток, включив «Країну Вранішнього Сонця» в обрій далекосхідної регіональної спільноти, лідером та етальонним зразком якої вважався тоді Китай.

Походження вадзін залишається невідомим. Лише далекі родинні зв'язки японської мови з групою алтайських мов дають підстави науковцям будувати гіпотези стосовно того, звідки прийшли «люди ямато». Відомо лише, що, прийшовши спочатку до Кореї, вадзін запозичили багато корисних соціально-політичних і господарсько-технологічних новацій у китайців і протокорейців, а в середині I тис. до н. е. здійснили масове переселення з Кореї до південнояпонського острова Кюсю, звідки почали розширяти свої територіальні володіння, просуваючись на північ архіпелагу.

Пришельці значно переважали острівних аборигенів рівнем розвитку своїх господарських технологій, наукових знань, культурних і політичних традицій. Вони навчили остров'ян обробляти перші метали (мідь, бронзу, золото, срібло), завезли в країну коней та корів, що сприяло появі на островах комплексного орного землеробства замість примітивного мотичного. Знали тогочасні японці й залізо,

однак видобувати й обробляти його вони ще не навчилися, а залізні вироби, імпортовані з Кореї, були надзвичайно дорогими і тому залишалися екзотичною рідкістю для остров'ян. Нарешті, *справді революційний вплив на розвиток давньояпонської цивілізації справила поява на островах рису* — завезеної з Кореї сільськогосподарської культури, що найліпше прижилася в умовах вологого та відносно тепло-го клімату Японії. В історії країни почалася *епоха, яку місцева археологія класифікує як часи яйої (III ст. до н. е.— III ст. н. е.)**.

Прихід протояпонців якісно змінив цивілізаційне обличчя країни. «Люди ямато» були вираженими монголоїдами, і результатом їхнього інтенсивного змішування з аборигенами стало формування японського антропологічного типу, який відносять до змішаної раси з домінуванням елементів монголоїдності. В агрокомплексі остаточно утвердилося відтворююче господарство осілих землеробів і тваринників. Поява мідно-бронзового ливарництва позитивно вплинула на якість обробки землі, що сприяло підвищенню врожайності рільничих культур. Зросла урбанізація: на зміну селищам, кількість мешканців яких не перевищувала кілька десятків осіб, прийшли перші протоміста, населення яких сягало сотень, а нерідко й тисяч чоловік. Загальна кількість остров'ян сягнула 600 тис. осіб. Багатшим стало духовне життя людей.

Як народ-завойовник вадзін не могли успішно конкурувати з аборигенами «за місце під сонцем» без родокаланової взаємодопомоги, тому основою їхньої соціальної структури виступала система екзогамних кланів *хара*, в порівнянні з якою навіть сімейні зв'язки відігравали другорядну роль. Про легковажне ставлення до інституту шлюбу свідчить, зокрема, відсутність у «людей ямато» будь-яких весільних ритуалів. Згідно з традиціями, якщо жінка або дівчина називала чоловікові чи хлопцеві своє ім'я, це вже зобов'язувало її віддатися йому — ото й усе весілля! А деякі свята (наприклад, свято врожаю *ніінамесай*) супроводжувалися обов'язковими оргіями. Водночас жорстко кодифікована в рамках звичаєвого права система

* Назву *Яйої* носив один з північних кварталів токійського університетського містечка, де під час археологічних розкопок 1884 р. було виявлено керамічні вироби з гребінчастим орнаментом, що явно відрізнялися від уже відомих пам'яток епохи дзьомон. Після датування топонім *Яйої* почали використовувати для найменування етапу японської історії, пов'язаного з появою на островах етнічних протояпонців.

вікових страт вражає стабільністю. Вона передбачала, що до 14—15 років юнаки жили в хатині батьків на правах дітей; потім, після непростого, зате пишного випробування під час церемонії ініціації, хлопці переселялися у «домівки для юнаків». Вони ставали повноправними вояками, здобували право дорадчого голосу на кланових зборах і могли шукати собі дружину. Знайшовши «суджену», юнаки переходили до стану чоловіків, створювали власну сім'ю, жили в окремій домівці, заводили дітей і могли голосувати на зборах клану.

Поява нових типів господарювання та соціального устрою відбилася на ментальності остров'ян. Рисівництво вимагає дбайливості, скрупульозності й точності до дрібниць, високої групової та індивідуальної самодисципліни, а також чіткої організації та взаємодії між орачами, сіячами, будівельниками іригаційних споруд, зрошувачами тощо. З часом така система господарювання виховала в японців працьовитість, дисциплінованість, організованість, винахідливість і терплячість, а також обережність щодо будь-яких новацій. Вирізняли «людей ямато» також клановий корпоратизм, повага до вождів, дисциплінованість, войовничість і етнічна чванливість — саме завдяки цим рисам прищельці змогли відвоювати для себе землю у кровожерливих кумасо, войовничих ідзумо, невловимих ама та численних айнів.

З появою металів, рисівництва, комплексного сільськогосподарства тощо значно зріс обсяг додаткового продукту, що його виробляла острівна економіка, і, як наслідок, *наприкінці I тис. до н. е. виникли перші протодержави — чіфдоми («вождівства»)*. Чіфдом являв собою групу общин, підпорядкованих центральному селищу, де перебувала резиденція вождя. Завдання лідера полягало у створенні якомога ефективнішої системи управління та оптимальної організації виробничого процесу з метою отримання більшого сукупного додаткового продукту. У протодержавах з'явилася первинна стратифікація суспільства на вождів та їхніх наближених, жерців, адміністраторів, дружинників і простий люд. Проте межі між цими соціальними верствами залишалися ще досить умовними. Засобом політичної стабілізації ранніх японських чіфдомів стала сакралізація та обожнювання влади й особи вождів, опорою яких виступав первосвященик місцевого племінного культу та особиста дружина. Технологічною базою госпо-

дарства чіфдомів залишалися мотика, рало та копалка доби ранніх металів (з міді, бронзи, каменю або дерева).

Даних про конкретну історію перших японських протодержав дуже мало. Це переважно уривки з китайських та корейських хронік і небагатий археологічний матеріал. *Першими осередками державотворчих процесів на островах стали общини, що мешкали на півночі о-ва Кюсю та півдні і центрі о-ва Хонсю*, де господарський прогрес і суспільне розшарування відбувалися найактивніше, оскільки саме туди прибули у другій половині I тис. до н. е. «люди ямато». Їхні вожді мешкали в дерев'яних будинках і мали по 4—5 дружин, у той час як простолюдини задовольнялися моногамією і трав'яними куреннями. Ховали найзатніших у пишних човнах, які пускали пливти водами моря у вічність, інших небіжчиків просто закопували в землю. У суспільній ієрархії з'явилися «раби» (*нухі*) та «залежні люди» (*сейко*). Помітні зрушення відбувалися у господарському житті країни. Розвивалися рільництво (просо, рис, коноплі), садівництво (слива, каштан, тугове дерево), городництво (гарбуз) та скотарство (коні, собаки, корови). Важливу роль відігравали також мисливство, рибальство та морське збиральництво, поліпшилася якість ремісничих виробів. Японці навчилися виробляти тканини не лише з кори паперового дерева, дикого бавовнику (*томен*) та кропиви, а й з конопель та шовку, фарбувати їх у синій і червоний колір; видобувати та обробляти перлини, жадеїт, зелену яшму, плавити мідь і бронзу. Що ж до права, за яким жили тогочасні протояпонці, то воно залишалося «суворим і неблаганним»: за незначну провину в людини забирали дружину та дітей, за більшу — вбивали, нерідко винуватця знищували разом з усіма родичами.

Вже у II ст. до н. е. на островах склалося більше сотні вождівств, «кожне з яких мало свого спадкового вождя». За таких умов звичним станом внутрішнього життя стала кривава боротьба чіфдомів за домінування, причому майже 30. найдалекоглядніших лідерів уже за часів правління ханського імператора У Ді (140—87 рр. до н. е.) слали офіційні листи або посольства до Китаю, щоб заручитися підтримкою могутнього китайського володаря у боротьбі з сусідами. Результатом постійної боротьби вождівств за гегемонію стала поступова концентрація володінь і невдовзі серед них з'явилися перші мікрогегемони — Тома, Мацура, Куна, Іто та ін.

Спочатку найудачливішим і найхитрішим проявив себе вождь *розташованого на півночі Кюсю «царства» На*, який завдяки воєнним успіхам та дипломатичному хисту зумів у 57 р. до н. е. отримати від ханського імператора Сюань-ді (73—49 рр. до н. е.) золоту печатку з викарбуваним на ній написом: «Царю людей ва у країні На».

Тривалий час цю історію вважали легендою, але у 1784 р. печатку випадково знайшов селянин, копаючи канаву. З тих пір безцінна знахідка експонується у Фукуоцькому музеї мистецтв.

Визнання за наським вождем загальнояпонської гегемонії з боку Китаю стало солідним козирем у внутрішньо-політичних чварах: до середини II ст. н. е. вождівство На залишалось наймогутнішим чіфдомом на Кюсю. Однак стрімкий занепад Ханської імперії, який завершився у 184 р. н. е. повстанням «жовтих пов'язок», залишив На без могутнього покровителя. Як свідчить китайська хроніка «Цзінь шу», «японці збунтувалися і безперервно нападали один на одного», аж доки війна за «наську спадщину» не завершилася перемогою *вождівства Яматай, розташованого на південно-східному (тихоокеанському) узбережжі о-ва Кюсю*.

За даними китайської хроніки «Вей чжи» на зламі I—II ст. н. е. лідером чіфдому Яматай був чоловік, ім'я якого лишилося невідомим. Після його смерті вождівство «перебувало в анархії та усобицях» і «багато років не мало правителя», аж доки у 173 р. владу перебрала жінка Хіміко (Біміко — «Шаманка Сонця» або «Шаманка вогню»), яка пробула на престолі майже вісім десятиліть (до 250 р.). Зійшовши на трон досить молодою, Хіміко проявила себе видатним політиком, вправним дипломатом і неординарним керівником. Стабілізувавши завдяки репресіям внутрішню ситуацію та реорганізувавши за допомогою молодшого брата систему управління, «Шаманка Сонця» перейшла до зовнішньої експансії. Невдовзі «володіння цариці» (як іменували їх китайські хроніки) охопили терени двадцяти (!) колишніх «царств» Кюсю, у тому числі впливові у минулому Іто й На. *Племінний союз Яматай займав тепер більшу частину території Північного й Центрального Кюсю. Серед усіх давньояпонських вождівств він за своєю внутрішньою структурою найближче підійшов до стадії зрілого державного утворення.* «Царство» Яматай володіло чітко визначеною територією. Обсяг додаткового продукту і відповідних зборів давав змогу утримувати солідні владні

інститути і пишний двір (Хіміко, зокрема, мала 1000 служниць), а суспільне розшарування втрачало елементи колишньої аморфності. «Шляхетних і низьких» тепер порізненому татували, а отже соціальні відносини вже настільки визріли, що стало можливим пожиттєво закріплити за людиною її суспільний статус.

Та попри всі успіхи, племінний союз роз'їдали культові, етнічні та господарські регіональні відмінності. Ситуацію ускладнювали також владні зазіхання місцевих вождів. Далеким від процвітання залишалося економічне становище Яматай: корейський літопис царства Сілла свідчить, що у 193 р. «люди Ва сильно голодували, тому понад тисячу їх прибули (до Сілла) просити їжі». А коли, розгромивши найближчих конкурентів із середовища власне вадзін, яматайці вчинили агресію на півдні Кюсю проти войовничих племен кумасо, війни перестали приносити очікувані перемоги, престиж і здобич. У незнайомих протояпонцям гірських масивах півдня Кюсю воювати було важко, грізні кумасо чинили впертий опір, а величний Китай активно підтримував усі антияматайські дії, оскільки вважав «царство» Хіміко своїм ворогом після розгрому яматайцями вождівства На — колишнього «друга і союзника» Ханьської імперії.

З метою позбавити кумасо китайської допомоги Хіміко відправила у 238 р. офіційне посольство до вейського (північнокитайського) імператора Мін-ді. Яматайський посланець Насьонмі визнав від імені Хіміко формальний васалітет Яматай щодо Вей. Нехитрий політичний крок відразу дав очікуваний результат: Мін-ді «присвоїв» Хіміко титули «цариці Ва і друга Вей», побажав їй мирно керувати підданими і пообіцяв перестати підтримувати «країну Куна» (тобто кумасо), що відразу засвідчили двірцеві записи Вей: якщо раніше війна Яматай і Куни описувалася в категоріях «воюють між собою», то відтепер китайські хроністи наголошували, що кумасо «не підкоряються цариці», а отже є бунтівниками проти легітимного уряду Хіміко. Та навіть після дипломатичних успіхів прямої підтримки від Китаю Хіміко не отримала, а тому важкі кумасо-яматайські війни тривали ще кілька десятиліть і завершилися для «Шаманки Сонця» безрезультатно.

Про останні роки правління Хіміко відомо мало. Різні хроніки скупо згадують про заколоти, усобиці та бунти, які тривали в цей період і не припинилися й після смерті

(250 р.) славнозвісної володарки. Найімовірніше, це були повстання підкорених племен, яким набридло сплачувати яматайцям обтяжливу данину, хоча окремі японські історики схильні бачити у цих заворушеннях протест вождів-чоловіків проти засилля жіночого правління. Результатом кривавих воєнних дій стало відновлення абсолютної незалежності всіх земель «царства» Куна (хоча решту захоплених у минулому земель яматайці утримали під своїм контролем). Пишні похорони цариці мали, очевидно, продемонструвати непорушність і міць шамансько-теократичного режиму. Разом з Хіміко «в останній шлях» відрядили більше ста її «слуг», а на могилі грізної правительки насипали величезний курган у 100 кроків діаметром. Однак недарма ці кладовищенські новації вважають точкою відліку для нового періоду в історії Японії — епохи *кофун* («курганів»), або Ямато, — з якої починається середньовічний етап розвитку японської цивілізації, ознаменований остаточним оформленням основ традиційної японської державності далекосхідного типу. Що ж до чіфдома Яматай, то смерть Хіміко стала початком його кінця.

Не встигли досипати курган на могилі «вогняної шаманки», як спалахнула внутрішня війна за її спадщину. Спочатку «місце на троні зайняв новий правитель, але люди не стали йому коритися. Різанина й убивства тривали; понад тисячу було таким чином знищено». Мабуть, серед тисячі цих невдах був і чоловік, що намагався успадкувати яматайський трон.

Лише після тривалих і кривавих сутичок трон посіла тринадцятирічна «дочка» (скоріше, внучка) Хіміко — Ійо (Таїйо), яка відразу ж почала шукати підтримку в Китаї. За море відправили нове пишне посольство у складі двадцяти осіб на чолі з начальником царської гвардії Ядзаку. Воно везло з собою багаті подарунки: 30 рабів, 5 тис. білих перлин, коштовні самоцвіти і 20 сувоїв барвистої парчі. Рівень посольства свідчить про великі сподівання, що їх покладали лідери Яматай на цю місію, а також, певною мірою, про критичність ситуації, в якій опинилося Яматай у середині III ст. Однак Китай був у цей момент заклопотаний своїми внутрішніми проблемами і ніякої реальної підтримки Ійо не надав (обмежившись, своєю чергою, багатими подарунками).

Затиснуте з усіх сторін ворогами «царство» Яматай роздиралося внутрішніми усобицями і було приречене на

загибель. Невдовзі цей племінний союз остаточно розпався. Останню згадку в хроніках про вождівство Яматай історики датують 266 р., а на початку IV ст. навіть пам'ять про державу «вогняної сонячної цариці» зникає в Японії.

На той час, коли «Країна Вранішнього Сонця» вступила в середньовіччя, населення Японських островів сягнуло 1 млн чоловік.

Культура давніх японців

Стародавня японська культура склалася унаслідок синтезу місцевих праяпонських та привнесених мігрантами-вадзін культурних компонентів, що визначило її специфіку стосовно сусідніх материкових культур далекогосхідного регіону.

На відміну від Китаю та Кореї Давня Японія не знала міст. Вадзін мешкали невеличкими поселеннями, забудованими з урахуванням складного гористого рельєфу країни. Тип житла залежав переважно від статусу господаря: верхівка мешкала у дерев'яних будинках на палях (для захисту від вогкості, хижаків і гризунів), простолюдини — у трав'яних куренях або землянках. Покрівлю робили двоци чотирихилою і покривали травою або плетінням із розщепленого бамбука. Іноді селище укріпляли ровами і валами з частоколом по периметру.

Одяг вадзін залишався доволі однотипним: сорочка з поясом і капелюх-ковпак або платок на голові, до яких жінки додавали довгу спідницю з боковим розрізом, а чоловіки — неширокі штани-шаровари. Взимку на сорочку одягали каптан. Зате вибір одяжних тканин чітко відповідав соціальному статусові носія: одяг для еліти шили з конопляних тканин (іноді навіть із шовку), тоді як простолюдини мусили задовольнятися тканинами з кори паперового дерева, дикого бавовнику, а то й кропиви. Волосся вадзін носили довгим, часом заплітаючи його в коси.

Важливу роль у суспільному житті давніх японців відігравали релігійні уявлення та ритуали. Щоправда, відомо про них мало. Впевнено можна стверджувати лише про вшанування сонця та сакралізацію правителя (або правительки) як глави солярного культу. Періодично для зміцнення духовної єдності проводилися спільні колективні моління (ними керував вождь). Відзначалися також свята сезонно-календарного характеру, пов'язані із циклом сільськогосподарських робіт, які майже завжди

супроводжувалися пишними жертвоприношеннями (в тому числі людськими). Ритуали супроводжували і процес поховання, масштаби якого залежали від соціального статусу небіжчика. Траур за будь-ким тривав 10 днів (протягом цього часу родичі померлого не їли м'яса, пили вино й поминали його піснями й танцями). Зате ховали всіх по-різному: простолюдина тихо закопували в землю, у той час як родовитим небіжчикам влаштовували пишні поховання, під час яких разом із небіжчиком відправляли (якщо вірити китайським хроністам) до праотців не одну сотню «супроводжуючих». Щоправда, археологія ці свідчення поки що не підтвердила.

Не цуралися давні японці і ворожби та шаманських камлань, серед яких особливий інтерес викликає звичай призначати на початку будь-якої серйозної справи (битва, подорож, лікування тощо) відповідального «носія скверни» (*дзісай*). Протягом усього часу, доки тривала ризикована дія, *дзісай* не мився, не стригся, не вживав м'яса й узагалі нічого не робив, однак за все ніс персональну відповідальність, і в разі успіху справи міг сподіватися на всіляку шану й матеріальні заохочення, а в разі неуспіху прощався з життям. Неодмінним атрибутом шаманських культів було вшанування духів предків, природних стихій та деяких предметів.

Про мистецтво вадзін свідчень залишилося небагато. Лише керамічні фігурки (*догу*) найекзотичніших форм свідчать про наявність у давніх японців вкрай своєрідних естетичних смаків, що майже не мають аналогів серед сусідів «Країни Вранішнього Сонця». Щодо рівня технологічного потенціалу вадзін, то він суттєво відставав від материкових показників. Основу господарського комплексу становили знаряддя праці з міді, бронзи й каменю. Що ж до заліза, то його доводилося завозити з інших країн і коштувало воно надзвичайно дорого. Зате скловидну пасту японці виготовляли вже на початку н. е. Тоді ж остров'яни опанували рахування до десяти, навчилися будувати складні іригаційні системи, створення яких вимагало певних знань у галузі елементарної геометрії. Справжніх висот досягли японці в мистецтві татуювання, що засвідчило відповідний рівень естетики, хімічних та медичних знань.

Зовнішньополітична активність більшості давньо-японських «царств» дає підстави припустити можливість існування в тогочасній «Країні Вранішнього Сонця» непо-

гано налагодженої системи вивчення іноземних мов (насамперед китайської), але прямих свідчень про це в історичних джерелах не збереглося.

Тексти і література

Тексти

Конрад Н. И. Японская литература в образцах и очерках. Москва, 1991.

Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961.

Манъёсю (Собрание мириад листьев): В 3 т. Москва, 1971—1972.

Наукові та науково-популярні праці

Воробьев М. В. Древняя Япония. Москва, 1959.

Воробьев М. В. Япония в III—VII вв. Этнос, общество, культура и окружающий мир. Москва, 1980.

Иофан Н. А. Культура Древней Японии. Москва, 1974.

История Японии с древнейших времен до наших дней. Москва, 1986.

Конрад Н. И. Избранные труды. История. Москва, 1974.

Кузнецов Ю. Д., Навлицкая Г. Б., Сырицын И. М. История Японии. Москва, 1988.

Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ, 1997.

Симонова-Гудзенко Е. К. История древней и средневековой Японии. Москва, 1989.

Таксами Ч. М., Косарев В. Д. Кто вы, айны? Москва, 1990.

ПЛАН СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Тема 1. СТАРОЄГИПЕТСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ЙОГО ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТКАХ

1. Загальна характеристика староегипетської літератури.
2. Життя єгипетських вельмож за їхніми «автобіографіями».
3. Історико-побутові реалії казок.
4. Політичні реалії та суспільна мораль у творах дидактичної літератури (повчання).
5. Воєнно-політичні сюжети історичних повістей.
6. Зображення соціального вибуху в творах пророцького жанру —
Реченні Іпусера та Віщуванні Неферті.

Джерела

- Коростовцев М. А.* Повесть Петеисе III. Древнеегипетская проза. Москва, 1978.
- Поэзия и проза Древнего Востока. Москва, 1973.
- Сказки Древнего Египта. Москва, 1998.
- Сказки и повести Древнего Египта. Ленинград, 1979.
- Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. Москва, 1980. Ч. 1.

Література

- История Востока: В 6 т. Т. 1. Восток в древности. Москва, 1997.
- История всемирной литературы: В 9 т. Москва, 1983. Т. 1.
- История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 2. Передняя Азия. Египет. Москва, 1988.
- История древнего мира. Ч. 1. Ранняя древность. Москва, 1982, 1983, 1989.
- Источниковедение истории Древнего Востока. Москва, 1984.

Тема 2. ВАВИЛОНІЯ РАННЬОДИНАСТИЧНОЇ ДОБИ В ЇЇ ЕПОСІ

1. Характеристика джерел.
2. Господарський побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військово спорядження, зовнішній вигляд Урука, житло і хатне начиння, засоби комунікації, одяг і прикраси, їжа та напої).
3. Політичне життя (царська влада, рада старійшин, народні збори, воєнно-політичне суперництво між містами-державами).

Джерела

- Гільгамеш / Пер. С. Кіндзерявий-Пастухів // Вісник Академії наук України. 1992. № 1.
- На ріках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. Київ, 1991.
- Епос о Гільгамеше («О все видевшем»). Москва; Ленинград, 1961; От начала начал. Антология шумерской поэзии. СПб., 1997; Поэзия и проза Древнего Востока. Москва, 1973; Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии. Москва, 1981.

Література

- Афанасьева В. К.* Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве. Москва, 1979.
- Боттеро Ж.* Гильгамеш — царь, который не хотел умирать // Курьер ЮНЕСКО. 1989, ноябрь.
- История всемирной литературы: В 9 т. Москва, 1983. Т. 1.
- История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 1. Месопотамия. Москва, 1983.
- Крамар С. Н.* История начинается в Шумере / Пер. с англ. Москва, 1965, 1991.
- Оппенгейм Л. А.* Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации / Пер. с англ. Москва, 1980, 1990.

Тема 3. СТАРОВАВИЛОНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА «КОДЕКСОМ ЗАКОНІВ ХАММУРАПІ»

1. Характеристика джерела.
2. Господарське життя країни (іригаційне землеробство, тваринництво, ремесла, торгівля та лихварство).
3. Соціальні відносини (суспільні стани, рабство, професійні групи населення, община, сім'я).

4. Форми власності, система землекористування.
5. Судочинство і кримінальне право.

Джерела

Гроссман Ю. М., Лісовий І. А. Історія стародавнього світу. Практикум. Львів, 1985; Хрестоматія по історії Древнього Востока: В 2 ч. Москва, 1980. Ч. 1; Хрестоматія по історії Древнього Востока. Москва, 1963; Хрестоматія по історії Древнього Востока. Москва, 1997; Тематическая хрестоматія по історії древнього мира. Вып. 1. Древний Восток. Москва, 1963.

Література

Дандамаев М. А. Роль тамкара в Вавилонії II—I тис. до н. е. // Древний Восток: города и торговля (III—I тис. до н. э.). Ереван, 1973.

Дьяконов И. М. Законы Вавилона, Ассирии и Хеттского царства // Вестник древней истории (далі: ВДИ). 1952. № 3.

История Востока: В 6 т. Т. 1. Восток в древности. Москва, 1997.

История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 1. Месопотамия. Москва, 1983.

История Древнего Востока. Материалы по историографии. Москва, 1991.

Источниковедение истории Древнего Востока. Москва, 1984.

Козырева Н. В. Местное социальное устройство в старовавилонской Месопотамии // Восток. 1991. № 1.

Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки. Харьков, 1981.

Редер Д. Г. К вопросу о юридическом положении рабов по законам Хаммурапи // Древний Восток. Вып. 1. Москва, 1975.

Якобсон В. А. Правовое и имущественное положение воина *gedum* времени I Вавилонской династии / ВДИ. 1963. № 2.

Якобсон В. А. Регулирование международной торговли по Законам Хаммурапи // Древний Восток и мировая культура. Москва, 1981.

Тема 4. СХІДНИЙ ІРАН І СЕРЕДНЯ АЗІЯ ЗА «АВЕСТОЮ»

1. Характеристика джерела.
2. Господарське життя.
3. Суспільно-політичний устрій.
4. Віровчення, соціальна етика та ритуал зороастризму.

Джерела

Авеста в русских переводах (1861—1996). СПб., 1997; Авеста. Избранные гимны / Пер. И. М. Стеблин-Каменского. Душанбе, 1990 (Москва, 1993); *Маковельский А. О.* Авеста. Баку, 1960; Хрестоматія по історії

Древнего Востока: В 2 ч. Москва, 1980. Ч. 2; Литература Древнего Востока. Тексты. Москва, 1984.

Література

- Бойс М.* Зороастрийці: веровання і обычаї / Пер. с англ. Москва, 1987 (СПб., 1994).
- Дандамаев М. А., Луконин В. Г.* Культура и экономика Древнего Ирана. Москва, 1980.
- Дорошенко Е. А.* Зороастрийці в Ірані. Историко-этнографический очерк. Москва, 1982.
- История Востока: В 6 т. Т. 1. Восток в древности. Москва, 1997.
- Источниковедение истории Древнего Востока. Москва, 1984.
- Лелеков Л. А.* Авеста в современной науке. Москва, 1992.
- Рак И. В.* Мифы древнего и раннесредневекового Ирана (зороастризм). СПб.; Москва, 1998.
- Фрай Р.* Наследие Ирана / Пер. с англ. Москва, 1972.

Тема 5. ПОЧАТОК ЦАРЮВАННЯ ДАРІЯ І ЗА БЕХІСТУНСЬКИМ НАПИСОМ ТА «ІСТОРИЄЮ» ГЕРОДОТА

1. Характеристика джерел.
2. Прихід до влади Дарія І та відновлення ним єдності держави Ахеменідів.
3. Адміністративно-фінансові реформи Дарія І.

Джерела

- Геродот.* Історія в дев'яти книгах / Пер. А. О. Білецького. Київ, 1993. III, 61—86, 88—97, 117; IV, 166; *Геродот.* История в девяти книгах / Пер. Г. А. Стратановского. Ленинград, 1972; Москва, 1993; Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1963.
- Бехістунський напис // Литература Древнего Востока: Тексты. Москва, 1984; *Рак И. В.* Мифы древнего и средневекового Ирана / зороастризм/. СПб.; Москва, 1998; Тематическая хрестоматия по истории древнего мира. Вып. 1. Древний Восток. Москва, 1963; Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. Москва, 1980. Ч. 2; Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1997; Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1963.

Література

- Дандамаев М. А.* Политическая история Ахеменидской державы. Москва, 1985.
- Дандамаев М. А., Луконин В. Г.* Культура и экономика древнего Ирана. Москва, 1980.

- История Востока: В 6 т. Москва, 1997. Т. I. Восток в древности; История древнего мира: В 3 ч. Москва, 1989. Ч. 2. Расцвет древних обществ.
Источниковедение истории Древнего Востока. Москва, 1984.
История Ирана. Москва, 1977.
Фрай Р. Наследие Ирана / Пер. с англ. Москва, 1977.

Тема 6. РАННІЙ БУДДИЗМ: ВЧЕННЯ ТА ОБЩИНА

1. Характеристика джерел.
2. Виникнення буддизму, його віровчення.
3. Соціальна етика буддизму.
4. Буддизм і держава.
5. Буддійська община — сангха.

Джерела

- Голос стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури / Пер. з санскр. П. Ріттер. Київ, 1982.
Джатаки. Из первой книги «Джатак» / Пер. с пали Б. Захарьина. Москва, 1979; Джатаки, или Сказания о подвигах Бодхисаттвы / Пер. с санскр. СПб., 1994; Будда. История о перерождениях / Пер. с пали Б. Захарьина. Москва, 1991.
Дхаммапада / Пер. с пали В. Н. Топорова. СПб., 1993.
История и культура Древней Индии. Тексты / Пер., сост. А. А. Вигасин. Москва, 1990.
Литература Древнего Востока. Тексты. Москва, 1984.
Поэзия и проза Древнего Востока. Москва, 1973.
Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. Москва, 1980. Ч. 2.
Юрчук В. В. Будда. Жизнь. Учение. Мысли. Изречения. Афоризмы. Москва, 1998.

Література

- Бонгард-Левин Г. М. Древнеиндийская цивилизация. 2-е изд. Москва, 1993.
Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. Москва, 1985.
Будда. Конфуций. Савонарола. Торквемада. Лойола. СПб., 1998.
Буддийский взгляд на мир. СПб., 1994.
Бэшем А. Чудо, которым была Индия / Пер. с англ. Москва, 1977.
Васильев Л. С. История религий Востока. Москва, 1988, 1998.
Жуковская Н. Л., Корнев В. И. Буддизм как культурно-исторический феномен // Буддизм. Словарь. Москва, 1992.
История Востока: В 6 т. Т. I. Восток в древности. Москва, 1997.
Источниковедение истории Древнего Востока. Москва, 1984.

Корнев В. И. «Чистейший лотос истины». Будда и его учение // Живая история Востока. Москва, 1998.

Кочетов А. Н. Буддизм. 2-е изд. Москва, 1983.

Улич Г. Будда / Пер. с нем. Ростов н/Д, 1998.

**Тема 7. ДАВНЬОІНДІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
І ДЕРЖАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИС. ДО Н. Е.
ЗА «АРТХАШАСТРОЮ КАУТІЛЬІ»**

1. Характеристика джерела.
2. Станово-кастова система.
3. Рабство та інші форми залежності.
4. Патріархальна сім'я.
5. Сільська община.
6. Система державного управління.

Джерела

Артхаштра (или Наука политики). Москва; Ленинград, 1959, 1994;
История и культура Древней Индии. Тексты / Пер., сост. А. А. Вигасин. Москва, 1990; Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. Москва, 1980. Ч. 2.

Література

Алаев Л. Б. Сельская община как элемент общественного строя в Древней Индии // ВДИ. 1976. № 1.

Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. Москва, 1985.

Вигасин А. А., Самозванцев А. М. Артхаштра: проблемы социальной структуры и права. Москва, 1984.

История Востока: В 6 т. Т. 1. Восток в древности. Москва, 1997.

История Древнего Востока. Материалы по историографии. Москва, 1991.

История древнего мира. Ч. 2. Расцвет древних обществ. Москва, 1982, 1983, 1989.

Источниковедение истории Древнего Востока. Москва, 1984.

Лелюхин Д. Н. Государство, администрация и политика в «Артхашстре» Каутильи // ВДИ. 1993. № 2.

Медведев Е. М. Очерки истории Индии до XIII века. Москва, 1990.

Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. Москва, 1987.

Шарма Р. Ш. Древнеиндийское общество / Пер. с англ. Москва, 1987.

**Тема 8. ЛЮДИНА, СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА В «ЛУНЬЮЙ»
КОНФУЦІЯ**

1. Конфуцій: життя, діяльність, роль в історії.
2. *Луньюй*: джерелознавча характеристика.
3. Людина та етика людських взаємин у *Луньюй*.
4. Конфуціанське ідеальне суспільство та роль ритуалу й церемоніалу в його побудові.
5. Погляди Конфуція на державу та політику.
6. Духовне життя суспільства за *Луньюєм*.

Джерела

Конфуцій. Изречения / Пер. с кит. Изд. МГУ, 1994; *Конфуцій*. Уроки мудрости. Москва; Харьков, 1998; *Конфуцій*. Я верю в древность. Москва, 1995; Древнекитайская философия: Сборник текстов: В 2 т. Москва, 1972, 1994. Т. 1; *Переломов Л. С.* Конфуций. Лунь-юй. Москва, 1998.

Література

Будда. Конфуций. Савонарола. Торквемада. Лойола. СПб., 1998.
Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской мысли. Москва, 1989.
История китайской философии / Пер. с кит. Москва, 1989.
История политических и правовых учений. Древний мир. Москва, 1985.
Малявин В. В. Конфуций. Москва, 1992.
Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. Москва, 1993.
Переломов Л. С. Слово Конфуция. Москва, 1992.
Рубин В. Личность и власть в Древнем Китае: Сб. трудов. Москва, 1999;
Рубин В. А. Идеология и культура Древнего Китая (четыре силуэта). Москва, 1970.
Семенов И. И. Афоризмы Конфуция. Москва, 1987.
Фицджеральд С. П. Китай: краткая история культуры / Пер. с англ. СПб., 1998.

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

(Всі дати до нашої ери)

V тис.	— Неолітичні культури
Перша половина IV тис.	— Перший додинастичний період (амратський)
Друга половина IV тис.	— Другий додинастичний період (герзейський)
XXXI—XXIX ст.	— Раннє Царство (Архаїчна доба) (I—II династії). Об'єднання Верхнього та Нижнього Єгипту в одну державу
XXVIII — середина XXIII ст.	— Стародавнє (Старе) Царство (III—VI династії). Будівництво пірамід
Середина XXIII — середина XXI ст.	— I Перехідний період (VII—X династії). Боротьба між Гераклеополем і Фівами за нове об'єднання країни в єдину державу
Середина XXI — середина XVIII ст.	— Середнє Царство (XI—XII династії). Завершення будівництва іригаційної системи
Кінець XVIII—XVII ст.	— II Перехідний період (XIII—XVII династії). Володарювання в Єгипті гіксосів (XV—XVI династії)
XVI—XI ст.	— Нове Царство (XVIII—XX династії). Перетворення Єгипту фараонами XVIII династії в могутню «світову державу». Релігійно-політична реформа Ехнатона. Царювання Рамзеса II, його війни з хеттами. Володарювання Рамесидів (XX династія). Відбиття нападу «морських народів»
Кінець XI—IV ст.	— Пізнє Царство (XXI—XXX династії). Єгипет під владою лівійців (XXII—XXIII династії), кушитів (XXV династія), завоювання його асирійцями. «Саїське відродження» за XXVI династії. Завоювання країни персами (525 р.) та перебування її у складі держави Ахеменідів. Включення Єгипту до складу держави Александра Македонського (332 р.)

СТАРОДАВНЯ МЕСОПОТАМІЯ

(Всі дати до нашої ери)

VII — перша половина IV тис.	— Неолітичні культури Північної Месопотамії: Джармо, Хассуна, Халаф, Убейд
Друга половина IV тис. — початок III тис.	— Культури Урука та Джемдет-Наср. Формування шумерської цивілізації, поява перших держав, піктографічного письма
XXVIII—XXIV ст.	— Ранньодинастичний період. Утворення шумерських міст-держав, поява клинопису
XXIV—XXII ст.	— Аккадське царство. Володарювання династії Саргонідів
Кінець XXII—XXI ст.	— Шумеро-Аккадське царство. Царювання III династії Ура
Кінець XIX — кінець XVI ст.	— Староавилонське царство. Царювання Хаммурапі (1792—1750 рр.)
Кінець XVI — середина XII ст.	— Касситська Вавилонія
XVI—XIV ст.	— Розквіт хурритської держави Мітанні
XX—XVI ст.	— Староассирійський період в історії Ассирії
XV—XI ст.	— Середньоассирійське царство
X—VII ст.	— Новоассирійське царство. Бурхливе володарювання Тіглатпаласара III, Сінахеріба, Асархаддона, Ашшурбаніпала. Падіння Ніневії (612 р.). Знищення Ассирії вавилонцями та мідійцями
626—539 рр.	— Нововавилонське царство. Царювання Навуходоносора II. Послаблення держави за Набоніда. Завоювання Нововавилонського царства персами

ХЕТТСЬКЕ ЦАРСТВО

(Всі дати до нашої ери)

Друга половина VII — перша половина VI тис.	— Неолітична культура Чатал-Хююк
XX—XVI ст.	— Торгові колонії на сході Малої Азії (Каніш тощо)
XVIII—XVI ст.	— Старохеттське царство

- XIV—XIII ст. — Новохеттське царство
 Початок XII ст. — Вторгнення «народів моря», загибель Хеттської держави

СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В ДАВНИНУ

(Всі дати до нашої ери)

- VIII—VII тис. — Культура Єрихону
 Друга половина III тис. — Держава Ебла
 Друга половина II тис. — Місто-держави Угарит
 XVIII—XVII ст. — Державне утворення Ямхад
 XIII ст. — Міграція у Палестину старовіснійських племен
 X ст. — Ізраїльсько-Іудейське царство Давида та Соломона
 X—IX ст. — Тіро-Сідонське царство
 IX ст. — Посилення Дамаського царства
 IX ст. — Розпад старовіснійської держави на Ізраїль та Іудею
 722 р. — Знищення Ізраїльського царства асирійським царем Саргоном II
 622 р. — Релігійна реформа іудейського царя Іосії
 587 р. — Зруйнування іудейської столиці Єрусалима вавилонським царем Навуходоносором II, початок «вавилонського полону»
 515 р. — Відбудова в Єрусалимі храму Яхве, зруйнованого Навуходоносором II

СТАРОДАВНІЙ ІРАН

(Всі дати до нашої ери)

- Кінець IV тис. — VII ст. — Поява та розквіт еламської цивілізації
 VIII — середина VI ст. — Мідійське царство
 Середина VI — 330 р. — Перська держава Ахеменідів
 522—486 рр. — Царювання Дарія I, його адміністративно-фінансова та військова реформи

- 500—449 рр. — Греко-перські війни
334—329 рр. — Похід Александра Македонського на Схід і знищення ним держави Ахемідів

СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

- V—IV тис. до н. е. — Неолітичні культури Північно-Західної Індії
XXIII—XVIII ст. до н. е. — Індська (Хараппська) цивілізація
XIII—VII ст. до н. е. — «Ведійський період» в історії Індії. Розселення в Північній Індії індоєвропейських племен аріїв. Створення «Рігведи». Освоєння долини Ганги, поява там перших держав
VI—III ст. до н. е. — «Буддійський період» в історії Індії. Освоєння заліза. Поява та поширення буддизму. Перша індійська імперія — держава Маур'їв
II ст. до н. е. — V ст. н. е. — Індія в «Класичний (Кушано-Гуптський) період». Вторгнення в Північно-Західну Індію греко-бактрійців, саків, парфян. Загибель держави Маур'їв. Індійські території у складі держави Кушанів. «Золотий вік» Гуптів. Війна з гунами-ефталітами та загибель держави Гуптів

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

- V—III тис. до н. е. — Неолітична культура Яншао
XVII—XI ст. до н. е. — Китайська держава Шан-Інь
XI—VIII ст. до н. е. — Період Західне Чжоу. Становлення соціальних рангів у Китаї
VIII—V ст. до н. е. — Період Чуньцю («Весна та осінь»)
VI—V ст. до н. е. — Життя та діяльність Конфуція
IV—III ст. до н. е. — Період Чжань Го («Воюючі царства»)
Середина IV ст. до н. е. — Реформи Шан Яна в царстві Цинь

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ

- 221—207 рр. до н. е. — Перша китайська імперія — Цинь. Реформи Цинь Шіхуана
- 206 р. до н. е. — 8 р. н. е. — Династія Західна Хань. Реформи імператора У Ді. Відкриття Великого шовкового шляху
- 9—23 рр. — Імператор Ван Ман, його спроби здійснити соціальні реформи
- 18—25 рр. — Повстання «Червоних брів»
- 25—220 рр. — Династія Східна Хань. Вступ Китаю в середньовіччя
- 184—207 рр. — Повстання «Жовтих пов'язок»

СТАРОДАВНЯ ЯПОНІЯ

- XI—III тис. до н. е. — Неолітична культура «дзьомон» («айнський світ»)
- 300 р. до н. е. — 300 р. н. е. — Культура «яйой»
- Друга половина III — VII ст. — Культура «кофун»

**СПИСОК ВОЛОДАРІВ
СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ
ТА СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ***

СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ**

<i>Династія Шайшунагів</i>	Бімбісара	545/544—493 рр. до н. е.
	Аджаташатру	493—461 рр. до н. е.
	Удаїн	461—445 рр. до н. е.
	Ануруддха і Мунда	445—437 рр. до н. е.
	Нагадасака	437—413 рр. до н. е.
	Шішунага	413—395 рр. до н. е.
	Калашока	395—367 рр. до н. е.
	сини	367—345 рр. до н. е.
	Калашоки	344?—326 рр. до н. е.
<i>Династія Нандів</i> (Уграсена-Нанда та його сини)		344?—326 рр. до н. е.
<i>Династія Маур'їв</i>	Чандрагупта	~317—294 рр. до н. е.
	Біндусара	293—268 рр. до н. е.
	Ашока	268—232/231 рр. до н. е.
<i>Династія Шунгів</i> (її засновник Пуш'ямітра знищив останнього Маур'ю — Бріхадратху)		180—144 рр. до н. е.
<i>Династія Канвів</i>		68—23 рр. до н. е.
<i>Династія Гуптів</i>	Гупта	
	Гхатоткач	
	Чандрагупта I	319/320?—334? рр. н. е.
	Самудрагупта	?—375/380 рр. н. е.
	Чандрагупта II	?—413? рр. н. е.
	Кумарагупта I	414 —455/456 рр. н. е.
Скандагупта	456/457 —~467 рр. н. е.	
Бундхагупта	~475 —495 рр. н. е.	

---

* Списки володарів Стародавнього Єгипту, Стародавньої Месопотамії, Хеттського царства, Ізраїлю та Іудеї, Стародавнього Ірану вміщено в книзі: Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность / Пер. с англ. Москва, 1975. С. 176—193.

** Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. Москва, 1985. С. 195 та ін.

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ*

Володарі Шан (Інь)**

Се		Тай-у	1637—1563
Чжао-мін		Чжун-дін	1562—1560
Сян-гу		Вай-жень	1549—1535
Чан-жо		Хе Тань-цзя	1534—1526
Цао-юй		Цзу-і	1525—1507
Мін		Цзу-сінь	1506—1491
Чжень		Во-цзя	1490—1466
Вей		Цзу-дін	1465—1434
Бао-дін		Нань-ген	1433—1409
Бао-і		Ян-цзя	1408—1402
Бао-бін		Пань-ген	1401—1374
Чжу-жень		Сяо-сінь	1373—1353
Чжу-гуй		Сяо-і	1352—1325
Чен-тан		У-дін	1324—1266
Тай-дін		Цзу-ген	1265—1259
Вай-бін		Цзу-цзя	1258—1226
Чжун-жень		Лінь-сінь	1225—1220
Тай-цзя	1753—1721	Ген-дін	1219—1199
Во-дін	1720—1692	У-і	1198—1194
Тай-ген	1691—1667	Тай-дін	1193—1192
Сяо-цзя	1666—1650	Ді-і	1191—1155
Юн-цзі	1649—1638	Ді-сінь	1154—1122

Володарі Чжоу***

Вень-ван	—	Сі-Ван	681— 677
У-ван	1027—1025	Хуей-ван	676— 652
Чен-ван	1024—1005	Сян-ван	651— 619
Кан-ван	1004— 967	Цін-ван	618— 613
Чжао-ван	966— 948	Куан-ван	612— 607
Му-ван	947— 928	Дін-ван	606— 586
Гун-ван	927— 908	Цзянь-ван	585— 572
І-ван	907— 898	Лін-ван	571— 545
Сяо-ван	897— 888	Цзін-ван	544— 520
І-ван	887— 858	Цзін-ван	519— 477
Лі-ван	857— 842	Юань-ван	476— 469
«Гун-хе» (роки	841— 828	Дін-ван	468— 441
володарюван-		Ай-ван	441
ня двох гунів)		Си-ван	441
Сюань-ван	827— 782	Као-ван	440— 428
Ю-ван	781— 771	Вей-ле-ван	425— 402
Пін-ван	770— 720	Ань-ван	401— 376
Хуань-ван	719— 697	Ле-ван	375— 369
Чжуан-ван	696— 682	Сян-ван	368— 321
		Шень-цзін-ван	320— 315
		Нань-ван	314— 256

* *Сыма Цянь*. Исторические записки («Ши цзи»). Москва, 1972. Т. 1. С. 378—381; *Крюков М. В., Переломов Л. С., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н.* Древние китайцы в эпоху централизованных империй. Москва, 1983. С. 370—372.

** Традиційно-умовні дати царювання — рр. до н. е.

*** До 841 р. до н. е.— традиційно-умовні дати царювання, з 841 р. до н. е.— точне датування.

Імператори Цінь

Цінь Шіхуан (Ін Чжен)	246—210	Лю Ін	6— 8
Ершіхуан (Ху Хай)	209—207	Ван Май	9— 22
Цзіін	207	Генші-ді (Лю Сю)	23— 25

Імператори Західної (Старшої)

Хань

Гао-цзу (Лю Бан)	206—195
Хуей-ді (Лю Ін)	194—188
Гао Хоу (Люй Чжі)	187—180
Вень-ді (Лю Хен)	179—157
Цзінь-ді (Лю Ці)	156—141
У-ді (Лю Че)	140— 87
Чжао-ді (Лю Фолін)	86— 74
Сюань-ді (Лю Сюань)	73— 49
Юань-ді (Лю Ші)	48— 33
Чен-ді (Лю Ао)	32— 7
Ай-ді (Лю Сінь)	6— 1
Пін-ді (Лю Янь)	1—5 рр. н. е.

Імператори Східної (Молодшої)

Хань

Гуан У-ді (Лю Сю)	25— 57
Мін-ді (Лю Чжуан)	58— 75
Чжан-ді (Лю Сюань)	75— 88
Хе-ді (Лю Чжао)	89—105
Шан-ді (Лю Лун)	106
Ань-ді (Лю Ху)	106—125
Шунь-ді (Лю Бао)	126—144
Чун-ді (Лю Бін)	145
Чжі-ді (Лю Цзуань)	146
Хуань-ді (Лю Чжі)	147—167
Лін-ді (Лю Хун)	168—189
Шао-ді (Лю Бянь)	189
Сянь-ді (Лю Се)	189—220

ОСНОВНІ ОДИНИЦІ МІР КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ*

ЄГИПЕТ

Міри довжини

Лікоть (міх) — 52,3 см
Долоня (шесп) — 7,4 см (1/7 ліктя)
Палець (джеба) — 1,8 см (1/4 долоні)

Плече (ремен) — 1367 кв. м
(половина сечата)
Четверть (хесеб) — 683 кв. м
(половина плеча)
Син (са) — 341 кв. м
(половина четверті)

Міри площі

Хата — 27,350 кв. м
Сечат — 2735 кв. м

Міри ваги

Дебен — 91 г
Кільце (кедет, кіте) — 9,1 г

БАВИЛОН

Міри довжини

Мотузка (ашлу) — 59 м
Гар — 5,9 м
Лікоть (амматум) — 49 см

Міри площі

Буру — 6,35 га
Еблу — 2,11 га (1/3 буру)
Іку (шумер. ган) — 3528 кв. м
Сар — 35 кв. м
Гін — 0,588 кв. м (1/60 сара)
Шеум (або ше — зерно) —
0,196 кв. м (1/180 сара)

Міри ємності

Гур (курру) — 252,6 л
Імер (ослячий в'юк) — 84 л
Пан — 50,5 л
Сат — 8,4 л
Ка (шумер. «сіла») —
0,84 л (іноді 0,42 л)

Міри ваги

Талант (більту) — 30,3 кг
Міна — 505 г
Сікль (шекель) — 8,4 г
Шеум або ше (зерня) — 0,046 г

---

* История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. Москва, 1979. С. 548.

ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКІ МІРИ

Міри довжини

Лікоть — 44 см
Зерет — 22 см
Сіт — 11 см

Міри ємності

Кор — 350 л
Бат (для рідин) — 35 л
Ефа (еквівалент бата для сипучих тіл) — 35 л
Лог — 0,54 л (1,72 бата)

ПІВДЕННА АЗІЯ

Міри ваги

Крішнала — 0,122 г
Маша — 0,61 г
Карша — 9,76 г
Пала — 39,04 г
Дхарана — 390,4 г

Монети

Срібна маша — 0,25 г
Срібна пана (каршапана) — 3,76 г
Мідна какані — 0,13 г
Мідна маша — 0,58 г
Мідна пана — 9,33 г

Міри довжини

Ява — 0,24 см
Ангула — близько 2 см
Пада — близько 25 см
Аратні — близько 50 см
Кішку — близько 70 см
Хаста — близько 1 м
Дханус — близько 1,8 м
Горута — близько 3,5 км
Йоджана — близько 14 км

КИТАЙ

Міри довжини

Чі — 24 см
Чжан — 2,4 м

Міри площі

Му — 0,047 га
Цін — 4,7 га

Міри ємності

Шен — 0,35 л
Доу — 3,5 л
Дань — 35 л

Тексти

- Антология мировой философии. Москва, 1969. Т. 1.
Біблія або Книга Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Київ, 1988.
Гроссман Ю. М., Лісовий І. А. Історія стародавнього світу. Практикум. Львів, 1985.
Древний мир. Сборник источников по культурной истории Востока, Греции и Рима. Москва, 1951. Ч. 1. Восток.
Лирическая поэзия Древнего Востока / Пер. И. М. Дьяконова. Москва, 1984.
Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай. Тексты. Москва, 1984.
Поэзия и проза Древнего Востока. Москва, 1973.
Тематическая хрестоматия по истории древнего мира. Москва, 1963. Ч. 1. Древний Восток.
Философия древнего мира. Хрестоматия. СПб., 1993. Кн. 1.
Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1963.
Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч. Москва, 1980.
Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1997.

* * *

Всемирная галерея. Древний Восток. СПб., 1994.

Праці античних авторів

- Арриан.* Поход Александра. Москва, 1993; СПб., 1993.
Арриан. Индия // Вестн. древней истории. 1940. № 2.
Геродот. Історія в дев'яти книгах. Київ, 1993.
Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. СПб., 1774—1775. Ч. 2—6.
Иосиф Флавий. Иудейская война. Минск, 1991; Москва; Ерусалим, 1993.
Иосиф Флавий. Иудейские древности: В 2 т. Минск, 1991; Москва, 1994.

- Иосиф Флавий.* О древности иудейского народа. Против Апиона. Москва, 1990.
- Историки античности: В 2 т. Москва, 1989.
- Квинт Курций Руф.* История Александра Македонского. Москва, 1963, 1993.
- Ксенофонт.* Анабасис. Москва; Ленинград, 1951; Москва, 1994.
- Ксенофонт.* Греческая история. Ленинград, 1935; СПб., 1993.
- Ксенофонт.* Киропедия. Москва, 1976.
- Латышев В. В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Вестн. древней истории. 1947—1952.
- Плутарх.* Моралии. Об удаче и доблести Александра Великого // Вестн. древней истории. 1979. № 4.
- Плутарх.* Исида и Осирис. Киев, 1996.
- Плутарх.* Сравнительные жизнеописания: В 3 т. Москва, 1961—1964.
- Страбон.* География в семнадцати книгах. Ленинград, 1974; СПб., 1994.
- Элиан.* Пестрые рассказы. Москва; Ленинград, 1963.
- Юстин.* Эпитома сочинения Помпея Трога // Вестн. древней истории. 1954. № 2, 3, 4; 1955. № 1.

Підручники, навчальні посібники

- Авдиев В. И.* История Древнего Востока. 3-е изд. Москва, 1970.
- Археология зарубежной Азии. Москва, 1986.
- Васильев Л. С.* История Востока: В 2 ч. Москва, 1993, 1994, 1998. Ч. 1.
- Васильев Л. С.* История религий Востока. Москва, 1988, 1998.
- Волобуев О. В., Шестаков А. В.* История древнего мира в художественно-исторических образах. Хрестоматия. 2-е изд. Москва, 1978.
- История Древнего Востока. 3-е изд. Москва, 1999.
- История Древнего Востока. Материалы по историографии. Москва, 1991.
- Источниковедение истории Древнего Востока. Москва, 1984.
- Литература Древнего Востока. Изд. МГУ, 1971.
- Неронова В. Д.* Введение в историю древнего мира. Пермь, 1978.
- От глиняной таблички к университету. Образовательные системы Востока и Запада в эпоху Древности и Средневековья. Москва, 1998.
- Струве В. В.* История Древнего Востока. Москва, 1941.
- Тураев Б. А.* Історія Стародавнього Сходу: В 2 т. Київ; Харків, 1938.

Наукові та науково-популярні праці

- Александров Г. Ф.* История социологических учений. Древний Восток. Москва, 1959.
- Андрянов Б. В.* Земледелие наших предков. Москва, 1978.
- Антонова Е. В.* Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. Москва, 1990.

- Антонова Е. В.* Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии (опыт реконструкции мировосприятия). Москва, 1984.
- Афанасьева В., Луконин В., Померанцева Н.* Искусство Древнего Востока. Москва, 1976.
- Бикерман Э.* Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность / Пер. с англ. Москва, 1975.
- Бог-человек-общество в традиционных культурах Востока. Москва, 1993.
- Ван-дер-Варден.* Пробуждающаяся наука. Т. II. Рождение астрономии / Пер. с англ. Москва, 1991.
- Вардиман Е.* Женщина в древнем мире / Пер. с нем. Москва, 1990.
- Василевич А. Л.* Духовный мир классического Востока. Москва, 1998.
- Вейнберг И. П.* Рождение истории. Историческая мысль на Ближнем Востоке середины I тысячелетия до н. э. Москва, 1993.
- Вейнберг И. П.* Человек в культуре древнего Ближнего Востока. Москва, 1986.
- Всемирная история: В 10 т. Москва, 1955—1956. Т. 1, 2.
- Всемирная история: В 24 т. Минск, 1996. Т. 1—5.
- Горелик М. В.* Оружие Древнего Востока: IV тысячелетие — IV в. до н. э. Москва, 1993.
- Государство и социальные структуры на Древнем Востоке. Москва, 1989.
- Джеймс П., Торп Н.* Древние изобретения / Пер. с англ. Минск, 1997.
- Добльхофер Э.* Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки / Пер. с нем. Москва, 1963.
- Древние цивилизации. Москва, 1989.
- Древний Восток. Этнокультурные связи. Москва, 1988.
- Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев / Пер. с фр. Москва, 1986.
- Дьяконов И. М.* Архаические мифы Востока и Запада. Москва, 1990.
- Дьяконов И. М.* Языки древней Передней Азии. Москва, 1967.
- Заблоцка Ю.* История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания) / Пер. с польск. Москва, 1989.
- Искусство стран Востока. Москва, 1986.
- История Востока: В 6 т. Восток в древности. Москва, 1997. Т. 1.
- История всемирной литературы: В 9 т. Москва, 1983. Т. 1.
- История Древнего Востока. Ч. 2. Передняя Азия. Египет. Москва, 1988.
- История древнего мира: В 3 кн. 2-е изд. Москва, 1989.
- История политических и правовых учений. Древний мир. Москва, 1985.
- История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. Москва, 1991.
- Исчезнувшие народы. Москва, 1988.
- Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Ленинград, 1978.
- Культурное наследие Востока. Проблемы, поиски, суждения. Ленинград, 1985.
- Кун Л.* Всеобщая история физической культуры и спорта / Пер. с венг. Москва, 1982.

- Ламберг-Карловски К., Саблов Дж.* Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика / Пер. с англ. Москва, 1992.
- Линдсей Дж.* Коротка історія культури: В 2 т. / Пер. з англ. Київ, 1995. Т. 1.
- Лукач Й.* Пути богов. К типологии религий, предшествовавших христианству / Пер. с венг. Москва, 1984.
- Лурье И., Ляпунова К., Матье М., Пиотровский Б., Флиттнер Н.* Очерки по истории техники Древнего Востока. Москва; Ленинград, 1940.
- Массон В. М.* Первые цивилизации. Ленинград, 1989.
- Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. Москва, 1987.
- Мелларт Дж.* Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Пер. с англ. Москва, 1982.
- Мифология древнего мира / Пер. с англ. Москва, 1977.
- Нейгебауэр О.* Точные науки в древности / Пер. с англ. Москва, 1968.
- Никифоров В. Н.* Восток и всемирная история. 2-е изд. Москва, 1977.
- Николов Н., Харалампиев В.* Звездочеты древности / Пер. с болг. Москва, 1991.
- Оппенгейм А. Л.* Торговля на Ближнем Востоке в древности / Пер. с англ. Москва, 1970.
- Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. Москва, 1982.
- Памятники мирового искусства. Искусство Древнего Востока. Москва, 1968.
- Подати и повинности на Древнем Востоке. СПб., 1999.
- Сайко Э. В.* Древнейший город. Природа и генезис. (Ближний Восток. IV—II тыс. до н. э.). Москва, 1996.
- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. 3-е изд. Москва, 1976.
- Томсон Дж. О.* История древней географии / Пер. с англ. Москва, 1953.
- Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. Москва, 1993.
- Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т.* В преддверии философии. Духовные искания древнего человека / Пер. с англ. Москва, 1984.
- Фридрих И.* Дешифровка забытых письменностей и языков / Пер. с нем. Москва, 1961.
- Фридрих И.* История письма / Пер. с нем. Москва, 1979.
- Фрэзер Дж.* Золотая ветвь / Пер. с англ. Москва, 1983.
- Хлопин И. Н.* А что было до потопа? Исторические корни древнейших мифов человечества. Ленинград, 1990.
- Хук С. Г.* Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. Москва, 1991.
- Чайлд Гордон.* Древнейший Восток в свете новых раскопок / Пер. с англ. Москва, 1956.
- Чанышев А. Н.* Начало философии. Москва, 1982.
- Шарру Р.* Погибшие миры. Научные секреты древних / Пер. с англ. Москва, 1992.

* * *

- Горбовский А.* Факты, догадки, гипотезы. Москва, 1988.
- Дойель Л.* Завещанное временем. Поиски памятников письменности / Пер. с англ. Москва, 1980.
- Дойель Л.* Полет в прошлое / Пер. с англ. Москва, 1979.
- Керам К.* Боги, гробницы, ученые. Роман археологии / Пер. с нем. Москва, 1960, 1986, 1994.
- Церен Э.* Библейские холмы / Пер. с нем. Москва, 1966, 1986.
- Церен Э.* Лунный бог / Пер. с нем. Москва, 1976.

Енциклопедії, словники

- Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь / Пер. с англ. Москва, 1990.
- Буддизм. Словарь. Москва, 1992.
- Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь. Москва, 1996.
- Мифы древнего мира: Энциклопедия: В 2 т. Москва, 1980—1982, 1987—1988, 1991—1992.
- Словарь античности / Пер. с нем. Москва, 1989, 1992.

ЗМІСТ

	<i>Передмова</i>	5
	Вступ	7
ЄГИПЕТ	Вступ до єгиптології	18
	Найдавніший Єгипет: віхи історії	37
	Єгипет доби Нового та Пізнього царств: розквіт і занепад	51
	Соціально-економічний розвиток Стародавнього Єгипту	67
	Культура Стародавнього Єгипту	81
МЕСОПОТАМІЯ	Вступ до шумерології та асиріології	116
	Держави Шумеру і Аккаду	132
	Вавилонська держава у II тис. до н. е.	146
	Ассирія: від народження до вершин могутності	160
	Загибель Ассирійської імперії. Нововавилонське царство	176
	Культура Стародавньої Месопотамії	190
МАЛА АЗІЯ І ЗАКАВКАЗЗЯ	Хеттське, Фрігійське та Лідійське царства	222
	Ванське царство (Урарту) та ранні держави Закавказзя	246

ЗМІСТ

СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я. АРАВІЯ

Вступ до семітології.	
Стародавні Фінікія та Сирія	258
Палестина в I тис. до н. е.	277
Культура Східного Середземномор'я в давнину	291
Аравія	304

ІРАН. СЕРЕДНЯ АЗІЯ

Вступ до іраністики. Елам	316
Держава Ахеменідів	330
Культура Ахеменідського Ірану . . .	344
Середня Азія	364

ІНДІЯ

Вступ до індології	374
Віхи політичної історії	384
Соціально-економічне життя	398
Релігії	412
Культура	430

КИТАЙ

Вступ до китаїстики.	452
Найдавніші китайські держави . . .	464
Суспільно-політичні вчення Стародавнього Китаю	480
Давньокитайські імперії.	494
Культура	509

ЯПОНІЯ

. . . . .	546

Плани семінарських занять з історії Стародавнього Сходу	567
Найважливіші дати	574
Список володарів Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю	579
Основні одиниці мір країн Стародавнього Сходу	582
<i>Рекомендована література . . . . .</i>	<i>584</i>

Навчальне видання

Крижанівський Олег Прокопович

**ІСТОРІЯ
СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ**

Видання друге, стереотипне

Художнє оформлення та редагування

О. Г. Григора

Технічний редактор *Л. І. Швець*

Коректори *А. І. Бараз, А. В. Бородавко,*

Л. Ф. Іванова, А. В. Дрожжина

Комп'ютерна верстка *С. І. Бичка*

Підп. до друку 06.05.2002. Формат 84×108/32.

Папір офсет. Гарн. Таймс. Друк. офсет.

Ум. друк. арк. 31,08. Ум. фарбовідб. 31,50.

Обл.-вид. арк. 34,88. Вид. № 4093. Зам. № 2-98.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті

01004 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідоцтво про державну реєстрацію № 404

від 06.04.2001 р.

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

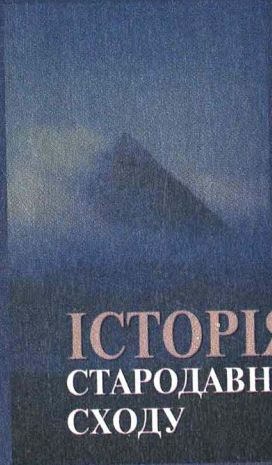

Крижанівський О. П.

- К82** Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — 2-ге вид., стереотип. — К.: Либідь, 2002. — 592 с. ISBN 966-06-0245-6.

Книга є першим україномовним підручником з історії цивілізацій Стародавнього Сходу. Розкриваються особливості політичного й соціально-економічного розвитку, дається характеристика культури та релігії. Враховується роль екологічного, демографічного, психологічного чинників у розвитку найдавніших цивілізацій.

Для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ІСТОРІЯ
СТАРОДАВНЬОГО
СХОДУ

